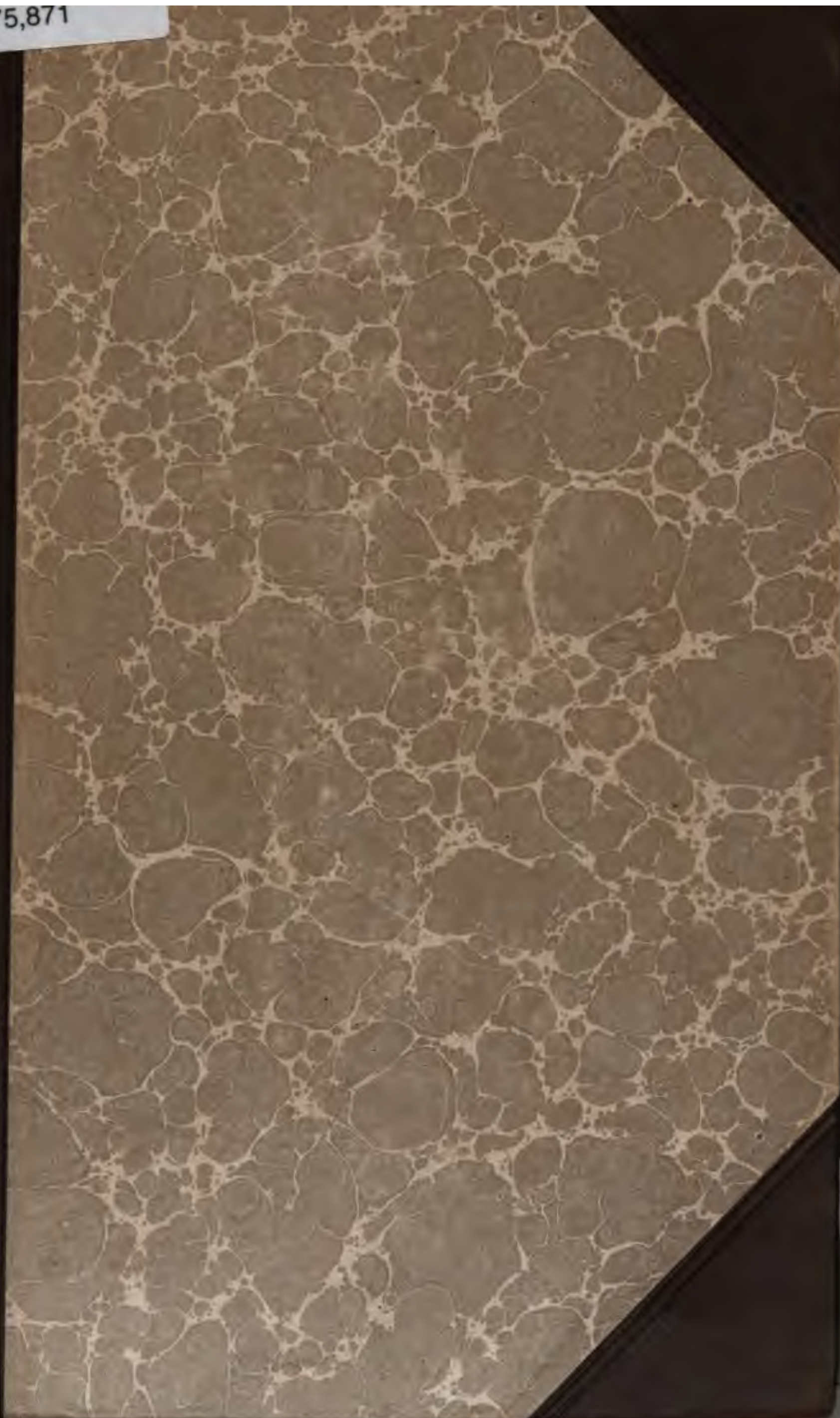
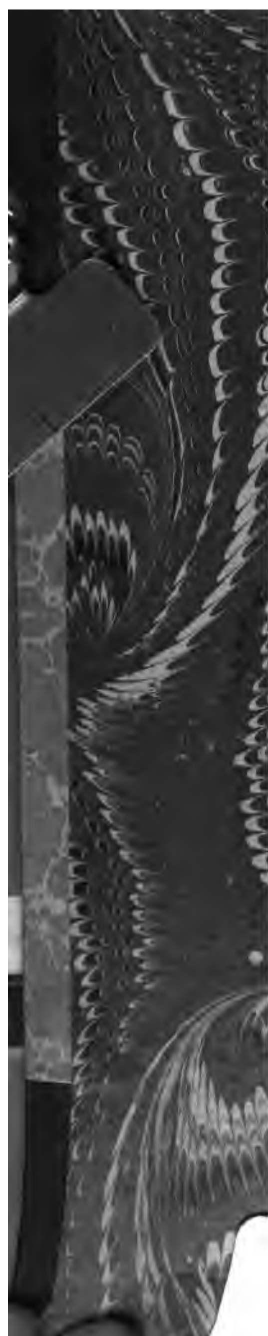

EX·LIBRIS
J.S.v.H.

HISTORISCHE BLADEN

HISTORISCHE BLADEN

DOOR

D[R]. THEOD. JORISSEN
IN LEVEN HOOGLEERAAR TE AMSTERDAM.

DERDE, GOEDKOOPE DRUK

III
DE OVERGANG VAN HENDRIK IV.
CROMWELL.
DE PRINSES VAN AHLDEN.

HAARLEM
H. D. TJEENK WILLINK.
1892

I

DE OVERGANG VAN HENDRIK IV.

DE OVERGANG VAN HENDRIK IV.

„Zou het een doodzonde voor een geestelijke zijn, een tiran te vermoorden?" vroeg in Juli 1589 een jonge Dominikaner monnik aan zijne superieuren. „Neen", was het antwoord, „geen doodzonde. Slechts een onregelmatigheid."

Jacques Clement was gerustgesteld. Na zich door vasten en het genot der sacramenten te hebben gesterkt, verliet hij het belegerde Parijs, om den tiran, Hendrik III, koning van Frankrijk, te treffen. Den 1sten Augustus werd hij te St. Cloud tot hem toegelaten en trof hij hem doodelijk met zijn mes. Vier-en-twintig uur later had Hendrik III, de laatste der Valois, opgehouden te leven.

Zelden miste een politieke moord zoo volkomen het beoogde doel, als deze. In de plaats van den katholieken Hendrik III besteeg de protestantsche koning van Bearn, Hendrik IV, den troon. En het was juist om dezen te weren, dat de geloovige bevolking van Parijs blindelings de raadgevingen van hare geestelijke en politieke leiders had opgevolgd.

Sedert de eerste dagen der Hervorming hadden de meeningen der Protestanten in Frankrijk bijval gevonden. Door

verschillende omstandigheden begunstigd, hadden de voorstanders der nieuwe leer hun getal en invloed zien toenemen, totdat het fanatisme van vreemde, van Lotharingsche prinsen, het sein tot burgeroorlogen gaf, die gedurende veertig jaar aan de natie op 't verlies van haar beste krachten, haar uitnemendste zonen en de algemeene welvaart zouden te staan komen. Bevreesd voor den overmoed der machtige Guise's, had Catharina de Medicis, de Italiaansche leerlinge van Machiavelli, hare zonen, die achtereenvolgens den troon bestegen, de redding van hun kroon leeren zoeken in het heerschen door te verdeelen. Als iedere politiek, die niet in beginselen, maar in het zich schikken naar de omstandigheden haar kracht zoekt, had ook deze staatkunde gefaald. Niet de Guise's, maar het koninklijk huis was door den bloedstroom van den Bartholomeusnacht geschandvlekt. Niet de Guise's, maar de Valois hadden ieder jaar hun macht zien verminderen, hun aanzien zien dalen, hoe gewillig of onwillig zij zich ook hadden geleend, om de werktuigen van een fanatisme te zijn, dat zij niet deelden. Het Protestantisme was staande gebleven, te zwak om te overwinnen, maar te krachtig om vernietigd te worden. Aan de politiek van Catharina werd door de verbondenen der Ligue die uitkomst geweten, en de beklagenswaardige vrouw zag haar laatste levensjaren verbitterd door het vooruitzicht, dat de jongste en meest geliefde harer zonen met kaalgeschoren kruin in een klooster wierd gestoken, om plaats te maken voor het hoofd van het vreemde vorstenhuis, dat op de puinhoopen van Frankrijks vrede zich een troon had gebouwd. Het ondankbare Parijs verjoeg, in de beruchte Journée des Barricades, Hendrik III, aan wien het voor zijn bloei en ontwikkeling de grootste verplichting had. Slechts door een tweetal

moorden voorkwam de ongelukkige en zwakke vorst het hem dreigend lot: de beide Guise's, de hertog en de kardinaal, vielen onder de zwaarden zijner dienaren. „Nous ne sommes plus deux! je suis roi maintenant!" had hij uitgeroepen, toen hij het bebloede lijk van zijn gevaarlijksten tegenstander voor zijne voeten zag uitgestrekt. Doch hij had zich vergist. De paus had hem tot verantwoording gedaagd, en de Ligue door geheel Frankrijk zich tegen hem verheven. Slechts dat deel van den katholieken adel, dat het land niet aan de Ligue noch aan Spanje wilde prijs geven, had zich om hem geschaard. Doch zij waren niet talrijk of krachtig genoeg, om hem de onderwerping der rebellen, die in het oproerige Parijs hun hoofdzetel hadden, te verzekeren. Hij had de ondersteuning van anderen, van oude tegenstanders moeten aannemen. De koning van Frankrijk, die als hertog van Anjou het bloedbad van 24 Augustus 1572 had georganiseerd, had zich met de zonen van zijne slachtoffers in dien vreeselijken nacht moeten verbinden, om door hunne hulp zijn wankelende kroon te redden. Doch, schoon de Protestanten vergaven, de Nemesis der historie niet. Den ketter van Navarre mocht Hendrik III voeren tot voor de poorten van Parijs, maar zelf zou hij die stad, die hij lief had als den appel zijner oogen, niet meer binnentreden. Den 30sten Juli kwam hij met zijn bondgenoot voor Parijs aan: den 2den Augustus was hij niet meer. Hij had zijn opvolger naar zijn hoofdstad geleid. „Ik bid u" — sprak hij stervende tot de edelen, die zijn bed omringden — „ik bid u als mijne vrienden, en gelast u als koning, om mijn broeder, die daar staat, na mijn dood te erkennen: doet hem den eed in mijn tegenwoordigheid."

De eed was afgelegd. Zou hij gehouden worden?

I

Het oogenblik, waarop Hendrik van Navarre den Franschen troon besteeg, was ernstig.

Het leger, waarover hij, bij den dood des konings, bevel voerde, bestond uit twee deelen, zijn eigen protestantsche benden, met hem te Meudon gecampeerd, en de Katholieken, wier hoofdkwartier te St. Cloud [1] was gevestigd. De eersten erkenden hem gewillig, de laatsten aarzelden.

Aan de roepstem van Hendrik III hadden zij gehoor gegeven, uit afkeer van de Ligue. Laat ons zien wat zij tegen haar hadden.

Het beruchte verbond, door de Guise's tot verbinding van hun aanhang in 't leven geroepen, had oorspronkelijk een streng godsdienstig karakter gedragen. Vernietiging der ketterij in Frankrijk was de leus der vereeniging geweest en heette nog altijd het doel. Maar sedert lang, zoo ooit, was dit noch het eenige noch het hoofddoel meer. De macht, die de Ligue hem ter beschikking stelde, had in haar hoofd, den hertog de Guise, het eerzuchtige plan doen ontwaken, om den geminachten Hendrik III op zijde te schuiven, en in zijne plaats als koning van Frankrijk de ketterij te vernielen. Betaald door Philips II, hoopte hij met Spaansche hulp zijn doel te bereiken, en aarzelde dan ook niet tegen zijn land en koning met den vijand van beiden saam te zweren.

Gelijk de Guise naar den troon van Frankrijk, strekten de gouverneurs der provinciën, de bevelhebbers in steden en vestingen naar een geheele onafhankelijkheid van het monarchaal gezag de hand uit. De zelfstandigheid, die in menig oogenblik der burgeroorlogen de verwikkeling der

omstandigheden hun had geschonken, zochten zij niet alleen te bestendigen, maar ook erfelijk te maken. De eenheid des rijks werd door de herleving der oude feodale eischen ernstig bedreigd. De roofvogels vergaderden zich, om de monarchale autoriteit, die zij voor goed gevallen achtten, te verdeelen.

Krachtige bondgenooten en werktuigen waren de geloovige tiers état en het onkundig gemeen, beide door fanatieke priesters, in dienst der Ligue, voortdurend geprikkeld en opgehitst.

Toen in het begin van 1587 Duitsche troepen den Franschen bodem betraden, had de Ligue in Parijs een besluit genomen, dat, elders nagevolgd, een geweldige kracht tot hare beschikking stelde. Om de katholieke prinsen te ondersteunen tegen den ketter, werd er in de steden van haar aanhang een raad benoemd, om de katholieke belangen te verdedigen en te handhaven. Een algemeene raad, uit vertegenwoordigers dezer willekeurige besturen bestaande, kwam te Parijs bijeen, om het krachtige en gewillige werktuig van de bedoelingen harer hoofden te zijn [2]. Voor dit democratisch schrikbewind der Ligue beschermde geen stand en geen verdienste. Als ieder terrorisme waren de Liguisten niveleerende, in naam van den godsdienst, gelijk de niveleurs van 1793 in naam van het volksbelang.

Het was dit democratisch element in de Ligue en de plannen der Guise's, die de katholieke edelen Hendrik III naar St. Cloud hadden doen volgen. Voor den wettigen koning tegen den Spaanschen invloed streden zij. De erfelijkheid der gouvernementen en der militaire posten lachte hun evenzeer als de Liguisten aan. Maar zij wilden het volk een dergelijken onwettigen invloed op de regeering niet toekennen, volkomen overtuigd, dat het slechts te

hunnen koste kon geschieden. Hun monarchaal gevoel duldde het niet, den wettigen koning af te vallen en de kroon van Frankrijk aan de Guise, den huurling van Philips II, over te reiken. Met Hendrik III hadden zij gehoopt de Ligue, die het land aan Spanje verried, te onderdrukken en in zijnen naam, na rijke belooningen, te heerschen. Niet vervolgziek, ofschoon niet verdraagzaam uit overtuiging, hadden zij den Bearner en zijn leger slechts als een bondgenoot beschouwd, die, na gediend te hebben, naar huis werd gezonden en met een paar kleine concessiën tevreden gesteld. Doch zie, — het mes met het zwarte heft van Jacques Clement, dat den levensdraad huns konings zoo plotseling had afgesneden, had tevens aan die rustige verwachtingen een einde gemaakt. Niet over het verdeelen van den behaalden buit gold het thans te spreken. Niet met den wettigen koning Hendrik III, maar met den pretendent Hendrik IV hadden zij thans te doen.

De pretendent.... wien zij trouw hadden gezworen, op last en bij het bed van den stervenden voorganger! Slechts weinige minuten, nadat deze den adem had uitgeblazen, was reeds de eed vergeten, en als ware hij nooit afgelegd, stelden zij zich de vraag: zouden zij Navarre erkennen?

In de conferentiën, op den sterfdag des konings en den volgenden morgen gehouden, werd warm gedebateerd. Velen zeiden neen, omdat de Bearner een ketter; meerderen zeiden ja, omdat hij de naaste prins van den bloede en een ridderlijk koning was; de meesten beslisten bevestigend, mits men waarborgen van hem ontving voor den godsdienst van het meerendeel der natie.

De uitkomst kon moeilijk anders zijn. Wat bleef dezen grooten over, zoo zij Navarre verstieten? De gunst, neen— de genade van Mayenne, den dikken Mayenne, die zijn

broeder, Hendrik de Guise, aan 't hoofd der Ligue was opgevolgd. De genade van een Mayenne, wien ieder hunner, Epernon, Conti, Montpensier enz. zijn gelijke, zoo al niet zijn mindere achtte. Wie hunner wilde voor hem zich vernederen?

En zoo al voor hem, geen dezer fiere edelen kon er anders dan met afschuw aan denken, om zich voor een hoop gemeen, als de Conseil des Seize of de Conseil des Quarante, te buigen. Parijs en de Ligue waren oproerig verklaard tegen Hendrik III: zouden zij de hand van den rebel kussen, nu hij daarbij de moordenaar van hun vorst was geworden?

Wie, bovendien, waarborgde aan de Ligue de overwinning? De koning van Navarre mocht een ketter zijn, hij had in menigen veldtocht getoond, dat hij in krijgsbeleid en veldheersgaven voor geen zijner tegenstanders onderdeed. Zou hij, die, souverein van een kleinen staat, de zooveel grooter macht van het katholieke Frankrijk had in evenwicht gehouden, thans, nu hij den titel van koning van Frankrijk kon doen gelden, voor de verdeelde krachten zijner tegenstanders bezwijken? Het was niet te verwachten en zelfs niet te hopen. Willens of onwillens waren de vijanden der Ligue verplicht te erkennen, dat het koningschap van Hendrik IV het eenige redmiddel van Frankrijks onafhankelijkheid was. De ketter representeerde het principe van nationale zelfstandigheid en eenheid tegenover den vreemdeling.

Het ware waardig geweest, zoo de katholieke grooten van Hendrik III, gelijk eenigen hunner wilden, aanstonds zonder beding den Bearner hadden erkend. Vrees voor hun godsdienst kon niet in ernst bestaan. Hendrik van Navarre, die zelf, schoon gedwongen, eenige jaren katholiek was

geweest, had nooit na zijn terugkeer tot het Protestantisme de volgelingen van Rome vervolgd. In Guienne had hij ze zelfs, nevens Protestanten, in den raad der provincie gesteld. Op de jongste politieke vergadering der Hervormden te la Rochelle was hem uitdrukkelijk door zijn geloofsgenooten verweten, dat hij zijn katholieke edellieden begunstigde ten nadeele der Hugenoten, die hun bloed voor de goede zaak vergoten. Gedurende de zeventien jaar, dat hij in Navarre en in zijne andere erflanden had geregeerd, hadden zijn katholieke onderdanen vrijheid van godsdienst genoten.

Desniettemin wilde de meerderheid van geen onvoorwaardelijke erkenning weten. Een hunner, François d'O, een geminachte mignon van den gestorven vorst, bracht in haar naam aan Hendrik van Navarre den voorslag over, dat hij, met het koninkrijk, den godsdienst van de meerderheid des volks zou aannemen. Met waardigheid verwierp de Bearner den eisch. Hij had nauw de eerste trappen van den troon bestegen; hoe kon men van een man, wiens overtuiging men vreesde, zulk een plotselinge verandering van geloof verwachten?

Zij was niet verwacht. Geen der grooten, die den onmiddellijken overgang vorderden, hadden aan Hendriks bereidwilligheid geloofd. De religie was een voorwendsel, een dekmantel voor eigenbatige bedoelingen. Wat Biron in deze dagen van overweging aan een van Hendrik's vrienden bekende, was niet maar zijn persoonlijke meening, doch aller denkbeeld. „Si avant d'avoir assuré nos affaires avec le Roi de Navarre, nous établissons entièrement les siennes, il ne nous connaîtra plus, il ne se souciera plus de nous: le jour est venu pour faire nos affaires; si nous en perdrons l'occasion, nous ne la recouvrerons jamais, et

le repentir nous en demeurera toute notre vie." Voor dit berouw is geen aanleiding geweest: want zij behartigden hunne belangen op uitstekende wijs. De gunstelingen van Hendrik III verzekerden zich het rustig bezit van hunne voordeelige posten en ambten. Alle betrekkingen in de steden, die op de Ligue veroverd zouden worden, moesten in de eerste zes maanden aan de Katholieken worden geschonken [3]. Aan de Protestanten gaf de Declaratie van St. Cloud slechts de bevestiging van de artikelen, in April ll. tusschen de beide Hendriken vastgesteld. De koning beloofde, gelijk hij vroeger bij herhaling had gezegd, dat hij zich onderwerpen zou aan de uitspraken van een vrij algemeen of nationaal concilie. Binnen zes maanden, werd er ditmaal bijgevoegd, zou hij het samenroepen. Tegen dergelijke toezeggingen — de belofte, dat hij den katholieken godsdienst zou handhaven verdient ter nauwernood vermelding, omdat zij vanzelf spreekt — erkenden de „princes du sang et autres ducs, pairs et officiers de la couronne, seigneurs, gentilshommes et autres soussignés" hem, „Henri quatrième, pour notre roi et prince naturel selon les lois fondamentales de ce royaume": en beloofden hem „toute l'assistance qu'il nous sera possible pour faire justice de l'énorme mechanceté commise en la personne du feu roi, et pour chasser et exterminer les rebelles et ennemis que veulent usurper cet état."

Wat Hendrik IV heeft bewogen, om tot dit verdrag toe te treden, is niet moeielijk te gissen. Er was hem alles aan gelegen, dat hij onmiddellijk na den dood zijns voorgangers door diens aanhangers werd erkend. Zijne aanspraken als naaste prins van den bloede, zijne rechten op den troon van Frankrijk waren door Hendrik III herhaaldelijk uitgesproken. Welk een indruk zou het maken,

als diens dienaren weigerden hem te erkennen en hem voor de poorten van Parijs met zijn protestantsche volgelingen, als een pretendent naar de kroon, wiens rechten twijfelachtig waren, verlieten? Dit te voorkomen, was eenige opoffering waard. En de prijs, dien hij betaalde, was niet hoog. Het contract, dat hij teekende, schonk hem de volstrekte erkenning van zijn koninklijke waardigheid, terwijl de ongunstige bepalingen aangaande den godsdienst, die hem en zijne medeprotestanten troffen, slechts van tijdelijke gelding waren. De hoofdzaak, als koning van Frankrijk door de hoofden der antiliguistische partij erkend te zijn, was gewonnen. Aanstonds echter bleek het, dat deze winst, hoe groot ook, de eenige was, die de Declaratie van St. Cloud hem vooreerst zou leveren. Wel verre van, hun woord getrouw, met alle kracht den nieuwen Koning te steunen tegen de rebellen, verlieten velen hem, om in hun gouvernementen en steden zich te versterken. De naderende worsteling tusschen de Ligue en Hendrik IV zou hun bijstand van nog hooger waarde maken.

Binnen weinige dagen was het leger van Hendrik tot op de helft samengesmolten. Van de veertig duizend, die op 1 Augustus onder de beide vorsten waren vereenigd, was een week later slechts de helft over. Nevens de katholieke edelen, als Epernon, die in troebel water hoopte te visschen, waren het overloopers tot de Ligue en Protestanten, afgemat door hetgeen zij geleden hadden en ontevreden over de bepalingen door Hendrik goedgekeurd, die hem verlieten. Het beleg van Parijs moest opgeheven worden. Door de vermindering der troepen, het gebrek aan geld en aan krijgsvoorraad kon aan geen voortzetting worden gedacht.

Als in het kamp der Joden na den moord van Holofernes, verhief zich in het belegerde Parijs een gejuich, toen de dood van Hendrik III werd vernomen en de bevolking den ketterschen Bearner zijn kamp zag opbreken. De verslagenheid, die vóór weinige dagen algemeen in de oproerige hoofdstad had geheerscht, maakte voor de grootste opgewondenheid plaats. De ontwijfelbare tusschenkomst des hemels ten gunste van het door de Ligue verdedigd geloof ontstak de gemoederen van vreesachtigen en lauwen met nieuwe geestdrift. De monniken en priesters, die van hunne kansels tot vorstenmoord hadden aangemaand, wezen op de uitkomst als op de vervulling hunner profetieën en wekten door nieuwe voorspellingen aangaande den ondergang van den Bearner, die aanstaande was, de bevolking tot deelneming aan den strijd op. Zij, die nog gisteren en eergisteren, toen de twee koningen te St. Cloud en te Meudon waren gelegerd, geen moed hadden gevoeld de wapenen op te nemen, lieten zich thans gewillig voor den opvolger van Hendrik III aanwerven.

Want ook de Ligue had een opvolger voor den laatsten Valois in gereedheid. Het was de oude kardinaal de Bourbon [4], een gevangene van Hendrik IV, die door haar onder den naam van Karel X werd uitgeroepen. De hertog de Mayenne, die liefst zelf den opengevallen troon had bestegen, maar wegens den tegenstand der Spaansche partij moest toegeven, stelde zich voorloopig met de macht tevreden, die de titel: luitenant-generaal van Frankrijk en de krijg zelf hem schenken zouden. Zoo het geluk hem slechts volgde en hij den ketterschen koning versloeg, de kroon van Frankrijk zou hem na den dood van den ouden Karel X niet ontgaan. Van den uitslag der worsteling hing alles af. De kroon van Frankrijk was de prijs van den strijd.

Maar zou het geluk Mayenne volgen? Hij twijfelde niet. Gevoelende, dat het thans een beslissing gold, spande de Ligue al hare krachten in. Uit alle deelen des lands voerde zij hare volgelingen aan en na weinige weken stond Mayenne aan het hoofd van een 20 à 25000 man. In Parijs heerschte onbepaald vertrouwen op den uitslag. In de straten, die naar de Bastille leidden, werden reeds nu — September 1589 — kamers verhuurd, om het vervoer van den eerlang te vangen en te boeien Bearner te aanschouwen. Mayenne zelf gaf zijn verwachting te kennen, dat hij Hendrik IV, die naar Normandië was getrokken, in Dieppe zou opsluiten en dwingen naar Engeland of naar la Rochelle te vluchten.

Hoe veel grootspraak er in die woorden ook was, wie de krachten der strijders vergeleek, voorspelde weinig goeds aan den „Koning der Hugenoten". Het leger, waarmede hij bij Dieppe en Arques den veldheer der Ligue opwachtte, bedroeg nauwelijks een derde deel van dat des vijands. Wel had Hendrik zijn doel bereikt en de zeesteden in Bretagne en Normandië voor zich gewonnen, zoodat de naderende hulptroepen van Elisabeth van Engeland konden landen, maar de naderenden waren er niet toen de strijd aanving, en kwamen niet aan, dan nadat de kamp bij Arques genoegzaam beslist was. Toch wankelde noch weifelde zijn moed. Bij een verkenning van den vijand werd een liguïst, de sieur le Belin, gevangen [5]. Voor Hendrik geleid, zeide hij tot hem: „binnen twee uur zullen u 40000 man voetknechten en paardenvolk aanvallen; ik zie hier geen getal troepen, voldoende om tegenstand te bieden". — „Vous ne les voyez pas toutes, M. de Belin", — was het koele en waardige antwoord, — „car vous n'y contes pas Dieu ny le bon droit qui m'assistent."

„Dieu et mon droit.” Deze bondgenooten waren sterker dan de duizenden van Mayenne. De moreele kracht was aan de zijde van den ketterschen koning, die de eer, de eenheid, de onafhankelijkheid van Frankrijk verdedigde tegen de huurlingen van Philips II. Het zwakkere leger van Hendrik bood hardnekkig tegenstand aan de overmacht der Ligue: na tien dagen van gedurigen aanval tegen Dieppe en het kasteel d'Arques moest Mayenne het beleg opbreken. Reeds dadelijk, toen een eerste aanval niet slaagde, was ontmoediging op de overprikkelde geestdrift gevolgd. Thans, nu het slagveld werd verlaten, was het onmogelijk de verslagenen bijeen te houden. Als voor een paar maanden het leger van Hendrik IV, liep nu dat der Ligue uiteen. Het kerkgeloof bleek een zwakke band, waar het succes ontbrak.

Overweldigend was de indruk van dezen korten maar veelbeteekenenden veldtocht. Het koningschap van den Navarrees bleek kracht te hebben, en dit schonk aanhangers. Het buitenland gaf het voorbeeld. Een katholieke staat, Venetië, erkende openlijk Hendrik van Navarre als koning van Frankrijk. Niet met Karel X of met Mayenne, maar met Hendrik hernieuwde de Zwitsersche confederatie het oude verbond, dat er tusschen haar en de Fransche koningen bestond. Bij de natie zelve begon het aanzien en het ontzag voor de Ligue te wankelen. Toen de koning in den nacht van 21/22 November, bij het flikkeren der flambouwen, Tours binnenreed, stonden twee kardinalen der heilige Roomsche kerk den ketter op te wachten. Van de honderd Fransche bisschoppen waren er geen tien meer, die de Ligue openlijk durfden verdedigen. In alle provinciën verhieven zich de aanhangers van het monarchaal gezag, en verzekeringen van onderwerping, betuigingen van aan-

sluiting volgden elkander op. Slechts een viertal provinciën volhardden ook nu nog in de onzijdige houding, die zij in het begin van Augustus hadden aangenomen. Alle overige kozen voor of tegen den koning partij.

Uit Normandië had Hendrik IV den strijd naar het midden des lands, naar Maine en Anjou overgebracht. In den boezem van zijn tegenpartij had de nederlaag bij Arques de grootste verdeeldheid gewekt. Met moeite hield Mayenne zich staande tegen de liguïstische aanhangers van Philips II, die hun meester het protectoraat over Frankrijk wilden opdragen. Uit haar midden zelf gingen stemmen op, die de erkenning van Hendrik, zoo hij maar de ketterij afzwoer, als mogelijk stelden [6]. Slechts door een coup d'état, waarbij hij de afgevaardigden der steden van allen invloed beroofde, wist Mayenne het bestuur der Unie in handen te houden. Doch om het voortdurend te behouden, was meer noodig. Hij moest zijn onmisbaarheid en zijn goed recht, om aan haar hoofd te blijven, door zijn diensten en zijn overwinningen bewijzen.

Doch het gelukte hem niet. De Bearner breidde zijn gezag uit, veroverde steden en, wat het ergste was, won de harten. De Ligue dreigde te bezwijken. Door den Spaanschen koning, die hem wel zwak maar niet verslagen wenschte, met eenige troepen ondersteund, waagde Mayenne het, in Maart 1590, een slag aan Hendrik aan te bieden.

„Mes compagnons, Dieu est pour nous! Voici ses ennemis et les nôtres! Voici votre roi! A eux! Si vous perdez vos cornettes, ralliez-vous à mon panache blanc: vous le trouverez au chemin de la victoire et de l'honneur." Met die bezielende woorden wees Hendrik zijne edelen den weg op het slagveld van Ivry. Voor hem was het een godsoordeel, dat hier geveld zou worden. De gloed zijner

overtuiging deelde zich aan zijn leger mede en schonk hem, toen de nederlaag zeker scheen, de overwinning. Roerend en schoon zijn de woorden, waarmede hij, nog op het slagveld, aan den hertog de Longueville zijn zege berichtte [7]: "Mon cousin, nous avons à louer Dieu: il nous a donné une belle victoire. La bataille s'est donnée, les choses ont esté en branle: Dieu a determiné selon son équité: toute l'armée ennemie en route; — — je puis dire que j'ay esté bien servy, mais surtout evidemment assisté de Dieu, qui a monstré à mes ennemys qu'il luy est esgal de vaincre en petit ou grand nombre."

De hertog Mayenne durfde zich na zijn nederlaag niet te Parijs vertoonen. Zijn koningschap was tot een poisson d'Avril geworden, waaraan niemand dan hijzelf nog geloofde.

Bevend en tot geen verzet in staat, wachtte de verslagen hoofdstad den overwinnaar af. Maar de katholieke grooten, die Hendrik III hadden gevolgd en den Bearner slechts met den mond gehuldigd, gunden hem zulk een snellen en beslissenden triomf niet en belemmerden hem, in plaats van hem te steunen. Eenige weken gingen voorbij, waarin de Spaansche ambassadeur te Parijs den tijd had, de beangste Liguïsten met het uitzicht op openlijke hulp zijns meesters tot volharden te bemoedigen. De Fransche Ligue bleek machteloos: haar schijnkoning Karel X stierf in de gevangenis [8]. De Spaansche partij trad voor 't vervolg openlijk aan 't hoofd van den opstand. Landverraad was het eenige middel, om aan Hendrik van Navarre te ontsnappen.

II

"Het is den Katholieken verboden een ketter of begunstiger der ketterij, een afvallige en geëxcommuniceerde door

den Heiligen Stoel als Koning aan te nemen. Wie een zoodanige, zelfs als hij absolutie zijner misdaden mocht ontvangen, ondersteunt en begunstigt, vergrijpt zich aan de wetten der kerk, is van ketterij te verdenken en dienvolgens strafbaar. Daar Hendrik van Bourbon ketter en begunstiger is der ketterij, afvallige en geëxcommuniceerde door onzen Heiligen Vader; er blijkbaar gevaar is van veinzerij en gevaar voor den katholieken godsdienst, zoo hij absolutie wist te verkrijgen, zijn de Franschen in geweten verplicht hem het bestijgen van den troon te beletten, en geen vrede met hem te sluiten, ondanks de verworven absolutie. Zij, die hem begunstigen of helpen, zijn verraders van den godsdienst; die hem tegenstaan met alle mogelijke middelen, maken zich verdienstelijk jegens God en menschen. Voor de eersten, die volharden om het rijk van Satan te vestigen, is de eeuwige straf bewaard. De laatsten, zoo zij volharden tot den dood, als verdedigers van het geloof, zullen beloond worden met de hemelsche rust en de martelaarskroon ontvangen."

Den 7den Mei 1590 kondigde de Sorbonne, de theologische faculteit van Parijs, deze decisie af [9]. In den avond van denzelfden dag sloeg de koning van Frankrijk zijn kamp voor de hoofdstad op, en verkondigde de brand der omliggende molens aan de misleide bevolking, dat de martelaarskroon binnen haar bereik was gekomen. Velen ontvingen haar, die haar niet hadden begeerd.

Van het uitstel, hun na den slag bij Ivry verleend, hadden de leiders van den opstand geen gebruik gemaakt om Parijs op een beleg voor te bereiden. De vestingwerken der stad waren niet voorzien, en om den afkeer der Parijzenaars van een geregelde bezetting, ook geen

garnizoen ingenomen. Nu, ter elfder ure, werden vijf duizend man binnen de stad toegelaten. Maar op de bevolking zelve kwam hoofdzakelijk de verdediging neer. IJlings werden de vestingwerken zoo goed mogelijk hersteld, de muren met kanonnen voorzien, de grachten in orde gebracht, huizen bij de poorten gesloopt en kettingen over de Seine getrokken, om tegen verrassingen met schepen gedekt te zijn. De lagere standen en wie van de burgers er zich toe leenen wilden, werden aan 't werk gesteld. De hertog de Nemours, jongere broeder van Mayenne, de Spaansche ambassadeur Mendoza [10], de aartsbisschop van Lyon, die met de Seize het bestuur der stad voerden, spaarden geen middelen om èn door persoonlijke toespraak èn door de krachtige hulp der geestelijkheid de gemoederen der lagere standen tot de grootste geestdrift te ontvlammen. Karakteristiek is de teekening van l'Estoile, waar hij ons de burgers en armen wijst, met de handen werkende, bezig het zware werk aan de stadsmuren en in de grachten te verrichten, terwijl de adellijke, maar liguïstische leegloopers van tijd tot tijd eens kwamen toekijken en de priesters verschenen om hen met woorden zonder voorbeeld aan te moedigen. De geregelde troepen werden in den Temple, het Arsenaal en dergelijke versterkte huizen geplaatst, de bevolking op de muren. Zoo groot was de geestdrift, die men in haar had weten te ontvonken, dat de burgerij zelve 30,000 man goed gewapend, volgens anderen zelfs 50,000, tot de verdediging leverde. [11] De leden van de broederschap van Jezus zwoeren bij het lichaam des Heeren, met Hendrik van Bourbon nimmer eenigen vrede of verdrag aan te gaan en elke maand elkander dien eed te zullen hernieuwen.

Het eerste bezwaar, dat zich deed gevoelen, was geld-

gebrek. De kosten der buitengewone inspanning waren hoog, te hooger naarmate de prijs der levensmiddelen dadelijk na de insluiting der stad steeg. De hoofden van den opstand bestreden ze deels uit de openbare fondsen, die spoedig ontoereikend waren, deels uit eigen middelen.

Tegen den eersten nood hadden zij zich gewapend. Het bleek later, dat de Ligue zelfs niet teruggedeinsd was, om aan het eigendom van anderen de hand te slaan. Eenige weken daarna verkocht zij de juweelen der kroon en liet het goud smelten, om er geld van te slaan. Trouwens, hoe geloovig ook, zij bekommerde er zich niet om, van waar het geld kwam. Toen Hendrik IV in Juli St. Denis had ingenomen, liet hij zich de schatten toonen, die van Isabeau de Bavière bewaard waren en zag dat de kroon van de beste edelgesteenten en diamanten beroofd was. Mayenne, zeiden de monniken, had ze doen wegnemen. „Il en a donc la pierre et moy la terre," was het antwoord des konings.

Doch zelfs zulke hulpmiddelen zijn voor uitputting vatbaar. Maar Mendoza's schatten waren het niet. Hij maakte er gebruik van, om zich tot de ziel en het wezenlijk hoofd van Parijs te maken. Zonder ophouden stroomden de sommen, die hem ter beschikking stonden. Nu eens, reeds in de eerste weken, schonk hij het geld, voor het gieten van dertien kanonnen benoodigd: dan eens nam hij het onderhoud van 300 man paardevolk, die kort na den 7den Mei nog binnen Parijs geraakten, op zich. Na Juni deed hij dagelijks gelduitleeningen, behalve de gewone aalmoezen, die geregeld werden voortgezet. Tot het einde van het beleg had hij nooit geld te kort, om het volk voor zich te winnen, het te bemoedigen en gunstig voor de belangen en aanspraken van zijn somberen meester te stemmen. „Vive le roi d'Espagne!" juichte de menigte in de eerste weken.

Met het goud van Spanje waren de predikers der Ligue in broederlijk verbond. Zoo al een enkele hunner de onteerende onderwerping van Frankrijk aan Spanje, door Mendoza beoogd, niet wenschte, hij aarzelde daarom niet hem te volgen op de wegen, die hij betrad. De godsdiensthaat der menigte werd voortdurend levendig gehouden en aangehitst. Dagelijks hield de geestelijkheid het aan hare geloovigen voor, dat met den ketter van Navarre geen vrede was te sluiten. „Al zijne verzekeringen waren bedriegelijk; wraak over den Bartholomeusnacht had hij aan zijne volgelingen beloofd; tot de ellebogen wilde hij zijne armen, had hij gezegd, in het bloed der bevolking doopen." Waar de vrees voor wraak te gering bleek, werd de afkeer van ketterij tot bondgenoot genomen. Op allerlei wijze werd de kerkelijke passie geprikkeld, en de door ontbering en lijden reeds gevoelige bevolking tot fanatisme opgevoerd. In de predikatiën werd zorgvuldig de hoop op verlossing, door de hulp van Spanje, levendig gehouden. Brieven van Mayenne, waarin de nadering van den bondgenoot werd toegezegd, maakten een deel der kanselredenen uit: als zij bij ongeluk ontbraken, werden zij maar verdicht. „Prêcher par billets," noemden de politieken dit priesterbedrog. Processiën waren aan de orde van den dag. Een der meest beroemde, vooral door de spotternij van de vijanden der Ligue, is die van den 14den Mei. „De strijdende kerk," gelijk de Liguïsten spraken, vertoonde zich hier in al haar kracht aan de saamgestroomde menigte. „Rose, evêque de Senlis" — zoo verhaalt een ooggetuige [12] — „étoit à la tête comme commandant et premier capitaine, suivi des ecclésiastiques marchant de quatre en quatre. Après étoit le prieur des chartreux, avec ses religieux; puis le prieur des feuillans,

avec ses religieux; les quatre ordres mendians, les capucins, les minimes, entre lesquels il y avoit des rangs des écoliers. Les chefs de ces différens religieux portoient chacun d'une main un crucifix, et de l'autre une halebarde, et les autres des arquebuzes, des pertuisanes, des dagues, et autres diverses espèces d'armes que leurs voisins leur avoient prêtées. Ils avoient tous leurs robes retroussées, et leurs capuchons abattus sur les épaules; plusieurs portoient des casques, des corselets, des petrinals. Hamilton, écossois de nation et curé de Saint-Cosme, faisoit l'office de sergent et les rangeoit, tantôt les arrêtant pour chanter des hymnes, et tantôt les faisant marcher; quelquefois il les faisoit tirer de leur mousquets. Le légat y accourut aussi et approuva par sa présence une montre si extra-ordinaire et en même temps si risible; mais il arriva qu'un de ses nouveaux soldats, qui ne sçavoit pas sans doute que son arquebuse étoit chargée à balle, voulut saluer le légat qui étoit dans son carosse avec Panigarol, le jésuite Bellarmin et autres Italiens, tira dessus, et tua un de ses ecclesiastiques, qui étoit son aumosnier. Ce qui fit que le légat s'en retourna au plus vite, pendant que le peuple crioit tout haut que cet aumosnier avoit été fortuné d'être tué dans une si sainte action." Die uitroep bewijst, hoe goed zulke voorstellingen voor het volk berekend waren, en tevens, hoe ook hier als altijd de leiders speelden met de arme bedrogenen. Zij merkten het niet op, wat de politieken met bitterheid uitspraken, hoe deze aangekleede geestelijken op het slagveld, nu evenmin als vroeger, te zien waren, en hoe deze geheele vertooning slechts ten doel had, om het volk op te winden, dat zijn bloed stortte voor de heerschappij van deze strijdende kerk in maskeradepak.

Doch die kunstgrepen waren niet overbodig. Want een nog gevaarlijker vijand dan Hendrik IV, dreigde haar invloed te vernietigen. Toen Parijs den 7den Mei door het leger van den Bearner was omsingeld, bleek het, hoe de Ligue alle voorzorgen had verzuimd. In de laatste halve eeuw was de bevolking van Parijs, dank zij den burgerkrijgen, van 300000 op 200000 verminderd [13]. Hoe moesten al deze monden gevoed worden? Den 13den Mei werd een onderzoek gelast naar den aanwezigen voorraad. Toen bleek het, dat men koren had voor een maand en 1500 mudden haver. De regeering droeg aan een paar broodbakkers in ieder kwartier het bakken en den verkoop van het brood tegen vastgestelde prijzen op. Tevens werden de particulieren uitgenoodigd, de armen bij te staan. De haver werd voorloopig bewaard: zij kon later te pas komen. En het duurde niet langen tijd, of ook deze spaarpenning moest aangesproken worden. Reeds in het begin van Juni begon de honger zich te doen gevoelen, en bleek veler afkeer van ketterij niet bestand tegen het snijdend zwaard der ontbering. De Ligue ontdekte, dat verschillende voorname burgers in verstandhouding met den koning stonden. Maar de hertog de Nemours en zijne medeleden achtten het gevaarlijk, bij den klimmenden nood, het sein tot een beweging te geven. Zij stelden zich tevreden, aan de schuldigen een zware boete op te leggen en hen de stad uit te zetten [14]. Met iederen dag steeg het gebrek. De vermogenden aten paarden en ezels, het arme volk moest zich tevreden stellen met haversoep en met de predikatiën van Boucher en andere predikers der Ligue, die, onuitputtelijk in kunstmiddelen, niets ontzagen om het door honger ondermijnde fanatisme te schragen.

Na vijf weken begon aan de leiders zelven de moed te

ontzinken; en in het midden der Juni-maand vroeg d'Espinac, de aartsbisschop van Lyon, vrijgeleide van Hendrik IV, om over vredesvoorwaarden, die de Ligue kon voorstellen, met Mayenne te gaan beraadslagen. Het antwoord des konings kon men vooruit berekenen. Een vreedzaam einde van den strijd, langs den weg der onderhandeling, kwam zoowel met zijn persoonlijke goedaardigheid als met zijn politiek belang overeen. Hendrik IV had er nooit aan gedacht, Parijs door een bestorming te nemen. Van den aanvang af was het zijn streven geweest, de hoofdstad door gebrek tot overgave te dwingen. De verloren dochter moest door den draf der zwijnen tot bekeering worden geleid. Niet met geweld, maar door behoefte moest zij zich aan hem onderwerpen. Frankrijk, de koning wist het, zou het hem nooit vergeven, zoo deze parel van zijn kroon door ruwe soldatenhanden werd geschonden. De koning van Frankrijk kon de hoofdstad van zijn rijk niet aan al de jammeren en ellende van een verovering blootstellen. Zij moest hem heilig zijn, voor zoover een oproerige eerbied kan vragen. Ernstige aanvallen op de stad hadden de troepen des konings ook niet gedaan: het waren schermutselingen, nu eens om dezen, dan eens om genen post te bezetten, waardoor de blokkade meer volkomen werd. Dat de afsluiting verre van volledig was, wist Hendrik ook wel. Sinds zijn leger voor de stad was gekomen, was het zijn streven geweest ook van den kant der boven-Seine en der Yonne de afsluiting te voltooien en den toevoer te beletten. Nu, in het midden der Juni-maand, hield hij, nevens Parijs, het kasteel van Vincennes en Saint Denis geblokkeerd. Als zij gevallen waren, kon de hoofdstad niet staande blijven.

Doch zelfs zoo lang zou het niet duren, meende hij.

Hendrik's brieven uit deze eerste vijf weken van het beleg bewijzen, dat hij aan geen langdurig verzet geloofde. Reeds den 14den Mei had hij geschreven: "Je suis devant Paris, où Dieu m'assistera. La prenant, je pourray commencer à sentir les effects de la couronne. Leur necessité est grande, et fault que dans douze jours ils soient secourus, ou ils se rendront [15]." Die termijn was lang voorbij, maar de middelen tot verzet schenen nu ook uitgeput. Volkomen bereid om de afgematte halfweg te gemoet te treden, stond Hendrik IV het gevraagde vrijgeleide toe.

Doch toen de aartsbisschop de stad wilde verlaten, werd hij door de koninklijke troepen teruggewezen. Hendrik had het vrijgeleide ingetrokken. Een onderschepte brief van een der hoofden van de Ligue had hem doen zien, dat hij bedrogen werd. Niet de bevordering van den vrede door overgave der stad was het doel. Morrende en dreigende keerden l'Espinac en zijne ambtgenooten terug.

In een uitvoerig manifest aan de bewoners van Parijs gaf de koning rekenschap van zijne handelwijze, en verzekerde hun zijn medelijden met den nood, waarin valsche leidslieden hen gebracht hadden. "Ceulx de vous qui ont plus de jugement ont deu prevenir de long temps l'estat où vous estes. Mais votre necessité presente et fournit assez maintenant aux plus simples pour congnoistre que la chose est prejudiciable. Il n'y peut avoir que les plus coulpables et desesperez qui aiment mieulx consentir à la ruine publique que de souffrir que rien survive à l'effort de leur ambition, que vous peuvent tromper en cela. La dernière description que vous avez faicte de vos vivres doibt faire la solution à toutes autres vaines propositions."

Na de weigering van het vrijgeleide aan l'Espinac had, naar men denken zou, de Ligue niets haastigers te doen, dan door het aanknoopen van rechtstreeksche onderhandelingen Hendrik IV te bewijzen, hoe onjuist zijne beschuldigingen waren, dat persoonlijke eerzucht bij hen boven het heil der stad ging. Maar geen der hoofden dacht er een oogenblik aan. Zij haastten zich integendeel om alle maatregelen te nemen, die hun gezag konden versterken. Dagelijks werden de stemmen luider, die onderhandelingen met den belegeraar eischten. Deze te onderdrukken werd thans de hoofdzorg. Een samengeschoolde menigte riep den 13den Juni om brood of vrede: eenige der luidste schreeuwers werden gevat en in de gevangenis geworpen. Op bedreiging van doodstraf verbood, twee dagen later, het Parlement, om van vrede of verdrag met den koning te spreken. Regnart, procureur au châtelet, had zich aan dit misdrijf schuldig gemaakt: hij werd, anderen ten voorbeeld, op de Place de Grève opgehangen. Vier dagen was de ongelukkige in hechtenis geweest, zonder voedsel te ontvangen.

Een vreeselijk bewind vestigde zich. Met geweld werd de stem des volks onderdrukt. De Seize hadden overal hun spionnen. Wie het waagde van vrede of onderhandeling te spreken, was verdacht. Als altijd had het fanatisme, politiek en religieus, zijn trouwste werktuigen in zijn onbewuste slachtoffers. Het gemeen op de straat voerde zijne wraakoefeningen uit. Een zekere Moret en eenige andere burgers werden op de straat aangegrepen en dadelijk verdronken, omdat zij een vrede met den koning van Navarre goed hadden genoemd. Niemand gold voor waar katholiek, die niet Hendrik IV "sorcier, diable, hérétique damné" schold. Wee den ongelukkige, die het openlijk

waagde uit te spreken, dat men nu genoeg geleden had voor de belangen van een vreemden vorst en zijne dienaren. „Het goud van Spanje" — zoo als de *Mémoires de la Ligue* het krachtig uitdrukken — „was het cement der ellende."

Aan dit cement ontbrak het den hoofden niet. De Spaansche gezant strooide het voortdurend met ruime handen uit: demi-sous, het wapen van Castilië dragende, waren de munt, die het volk aan de vreemde heerschappij moest gewennen. De hertog de Nemours en andere hoofden der Ligue lieten hun zilveren en gouden sieraden smelten, om er geld van te slaan. Zelfs de geestelijkheid ontlastte zich tot hetzelfde doel van het overbodige goud en zilver, in de kerken verborgen. Aanzienlijk was de voorraad, mild de uitdeeling en groot de behoefte. Alle verdiensten hadden opgehouden. Van handel was geen sprake meer; met iederen dag werd het getal der winkels, die gesloten bleven, grooter. Bij een berekening, eenige dagen later opgemaakt, bleek het, dat in de hoofdstad 12300 arme familiën waren, waarvan 7300 wel eenig geld bezaten, maar evenmin als de anderen, brood. De dagelijksche benoodigdheden, brood. vleesch enz. ontbraken. Den 17den voerde een gelukkig avonturier, le sieur de St. Pol, een convooi levensmiddelen binnen de stad, maar voor het meerendeel kwam het slechts den grooten en hoofden ten goede. „Brood hebben wij noodig, aan geld hebben wij niets," riep een uitgehongerde schaar den 24sten Juni den Spaanschen ambassadeur toe, als hij hen weer met demi-sous wilde tevreden stellen [16].

Was er geen brood meer in Parijs? Was er wezenlijk geen voorraad meer?

Zij, die het best den toestand der stad kenden, be-

twijfelden, of werkelijk het gebrek wel zoo groot, zoo algemeen was. Bij het onderzoek naar den aanwezigen voorraad, in de vorige maand gehouden, waren de kloosters verschoond. Den 25sten Juni werd het besluit genomen, om alle woningen van geestelijken, geordenden zoowel als wereldlijken, te bezoeken. Dit besluit veroorzaakte groote ontsteltenis. De Rector van het college der Jezuieten, Tyrius, werd met pater Bellarminus afgevaardigd om door den pauselijken legaat hun klooster te doen uitzonderen. Maar de prevôt des marchands, die bij het bezoek tegenwoordig was, had nauw het verzoek gehoord, of hij barstte uit: "Monsieur le recteur, votre prière n'est civile ni chrétienne. N'a-t-il pas fallu que tous ceux qui avoient du bled l'ayent exposé en vente, pour subvenir à la nécessité publique? Pourquoi serez vous exempt de cette visite? Votre vie est-elle de plus grand prix que la nostre?"

Het onderzoek had plaats en bracht de redenen van het verzoek aan 't licht. In het klooster der Jezuieten vond men "quantité de bled et du biscuit pour les nourrir plus d'un an; quantité de chair salée, des légumes, foin et autres vivres, en plus grande quantité qu'aux quatre meilleures maisons de Paris". Ook bij de Kapucijners vond men voorraad; kortom, in ieder klooster vond men meer provisie, dan zij voor een halfjaar behoefden. De misdadigers werden niet gestraft; zij waren aan de hoofden te onontbeerlijk, dan dat dezen hen tot vijanden konden maken. Le Conseil des Seize stelde zich tevreden, aan de geestelijkheid te gelasten, dagelijks eenmaal aan de armen, die hun zouden worden aangewezen, voedsel te verstrekken. Na veertien dagen was ook deze voorraad uitgeput.

Het is een treurig bewijs van de zedelijke verstomptheid en de laagte der intellectueele ontwikkeling van het volk

van Parijs, dat zelfs door zulke ervaringen de oogen niet opengingen. Bij voortduring stroomde de menigte naar de kerken, waar de priesters en monniken en de vreemde geestelijken voortgingen het zaad van godsdiensthaat uit te strooien, en ter wille van kerkelijke en vreemde belangen de plichten jegens het vaderland schonden. Een enkele geestelijke zelfs, die het gewaagd had van vrede te spreken, werd door bedreigingen gedwongen om tot het voortzetten van het noodlottig verzet aan te sporen Processiën, zoogenaamde achtdaagsche gebeden [17], allerlei kerkelijke plechtigheden werden beurtelings aangewend, om de door honger en lijden ondermijnde gestellen in den toestand van zenuwachtige opwinding te houden, die alleen bij machte is, om de noodlottige kracht tot volharden te geven. Alles, wat welsprekendheid in dienst van kerkelijken haat en van politieke eerzucht vermocht, werd aangewend, om ontmoediging en verslapping der kunstmatige overprikkeling te voorkomen. Tot de hoogere standen sprak Panigarole, een pater uit het gevolg van den legaat, in het Italiaansch. Geen der predikers voor het volk is meer bekend dan Boucher. Van honger te sterven, zoo leerden zij, was in de oogen Gods een welbehagelijk werk. Beter was het, zijn eigen kinderen uit gebrek te dooden, dan een ketter te erkennen.

In tegenwoordigheid van een opeengehoopte massa legde Boucher in de Notre Dame op den 1sten Juli de gelofte af, dat, zoodra de stad verlost zou zijn, Notre Dame de Lorette een zilveren lamp en schip, driehonderd mark zilvers wegende, zou cadeau krijgen. Arme heilige! Toen de stad was verlost, werd de belofte vergeten en moest zij zich met een paar schamele aalmoezen van eenige goedaardige burgers vergenoegen [18].

Sedert den 20sten Juni was er geen koren meer in de stad, ten minste voor de armere standen niet. Toen de verplichte uitdeelingen der kloosters ophielden, wat na een tweetal weken geschiedde, was er geen voedsel meer. Het bestuur gelastte, dat de armen alle katten en honden zouden te zamen brengen. Zij werden gedood, gekookt en broksgewijze met een stuk brood van zemelen uitgereikt. Groote kookketels stonden sedert Juli op de hoeken der straten, waarin alles, wat nog van ezels, paarden, muilezels in de stad was, werd gekookt, en als pap of soep aan de schamele menigte, die er zich om verdrong, bij portiën werd gegeven. Het gebrek, de hongersnood steeg met den dag. De strookjes gras, die zich op de straten — Parijs was niet geplaveid — vertoonden, werden uitgerukt en door de ongelukkigen verslonden. Kaarsvet, reuzel, diende tot voedsel. Niets was er, dat niet gebezigd werd, om den honger te stillen. Eens hadden eenige burgers voor veel geld drie duizend honden- en kattenvellen gekocht. Maar toen zij ze over de straten wilden vervoeren, viel de uitgehongerde menigte er op aan, betwistte ze elkander en verslond ze voor hun oogen. Wee, zoo een enkel dier, kat, hond of rat, aan de vernieling ontsnapt, zich vertoonde. Ook de doode beesten werden gretig verslonden. Krengen en ingewanden werden opgevischt, om de levenden te voeden. Een drukkende hitte, afgewisseld door regen, verhoogde het lijden. De vreeselijkste ziekten openbaarden zich. Iederen morgen, als het daglicht opging, bescheen het een tooneel van lijden. Honderd vijftig, soms tweehonderd dooden, van honger bezweken, telde men bij den aanvang van iederen dag in de nauwe straten, die dag en nacht weergalmden van de jammerkreten van de rampzalige slachtoffers der kerk. De vreeselijkste tooneelen hadden plaats.

Een hond en een man, beiden van honger woedend, grepen elkander aan, maar de mensch was de zwakste, en werd overwonnen. Op de hoeken der straten, op de trappen der bedehuizen, waar zij zich stervende hadden heengesleept, bliezen de ongelukkigen den adem uit.

En geen redding scheen aanstaande. Met iederen dag werd de insluiting nauwer en de nood grooter. De macht des vijands steeg, en zijn leger vermeerderde voortdurend. Zelfs edelen, als Nevers en Epernon, die tot dusver zich onzijdig hadden gehouden, maakten zich gereed om zich bij den koning te voegen. Het gezag van Hendrik van Navarre breidde zich uit, werd met iederen dag meer algemeen erkend. Des hemels zegen scheen op den ketter te rusten en de tusschenkomst der heiligen vruchteloos. Den 9den Juni bezweek Saint Denis, gelijk het kasteel van Vincennes was bezweken. Van de muren der stad zag de lijdende bevolking de bloeiende velden en het golven van den korenaar, schitterende in de stralen der Julizon. Velen, die geen weerstand konden bieden aan het verlokkend tooneel, poogden door de rijen van den vijand heen te sluipen, om al ware het slechts één enkel maal te winnen. Maar de belegeraars joegen de armen terug.

„Zoo uw trouw" — schreef den 16den Juli Hendrik IV aan het stadsbestuur van Parijs — „aan de oude wetten des lands u niet heeft bewogen om Onze wettige rechten te erkennen, dan behoorde de nood, waartoe gij vervallen zijt, uwe oogen te openen" [19]. Doch te vergeefs was zijn opeisching. Het stadsbestuur kon, al wilde het ook, zich niet overgeven. De hertog van Nemours en de vreemde gezanten wilden van geen overgave hooren. Wat ging het lijden des volks hun aan?

Toen wederom deze poging, en zelfs een eigenhandig schrijven aan Nemours, zonder gevolg bleef, besloot Hendrik IV door te tasten. In den nacht van den 24sten Juli zagen de uitgeputte verdedigers het vijandelijk leger in tien dichte drommen naderen. De faubourgs werden aangetast en na een hardnekkig gevecht, dat twee uren duurde, door de troepen van Hendrik IV veroverd. Van de abdij van Montmartre zag de koning, omringd van een aantal zieke en gekwetste aanhangers, waaronder de latere hertog van Sully,[20] den strijd aan. Als in een vuurgloed zag hij de hoofdstad van zijn rijk, een uitgeteerde schim uit de onderwereld gelijk, met de daemonische kracht van het fanatisme weerstand bieden. Maar toen de morgen opging, had hij gezegevierd: het leger van den koning van Frankrijk stond voor de poorten van Parijs.

Diep was de indruk. Alle faubourgs in handen van den vijand en de hongerende bevolking samengeperst binnen den engen cirkel van de eigenlijke stad, waarin de Place Royale de eenige ruime plaats was, die frissche lucht verschafte! Was verder verzet niet nutteloos, niet onzinnig? Had men niet alles gedaan, wat van menschelijke opoffering kon worden gevorderd? Zoo vingen de morrende gemoederen aan te spreken. Velen begonnen te twijfelen aan den goeden raad en de bedoelingen hunner raadslieden. „Zoo gij sterft in dienst van den waren, katholieken, Roomschen godsdienst gaan uwe zielen dadelijk naar het Paradijs," hadden nog eergisteren de paters Hamilton, Boucher, enz. verkondigd. Velen geloofden het niet meer zoo stellig. Zou het wel waarheid zijn, dat men een Gode welbehagelijk werk deed, door zich tegen den koning te verzetten? De ketter was toch zulk een slecht mensch niet.... Had hij niet in den nacht voor den aanval, op de smeekingen van

eenige armen, die, door de grachten gekropen, zich voor zijne voeten hadden neergestort, aan drie duizend ongelukkigen het verlaten der stad vergund?

Zoo ving onder de burgerij de twijfel aan zich te doen gelden. Zoo vermeerderde het dagelijksch lijden het getal der politieken, die hun vaderland boven de heerschappij der kerk stelden. Den 27sten vereenigden zich een groot aantal gezeten burgers uit alle kwartieren der stad. In geregelde orde begaven zij zich naar den hertog van Nemours, en stelden hem onder het geween der schare voor oogen, hoe er reeds 30000 gestorven waren; hoe de Spaansche hulp, steeds op nieuw toegezegd, voortdurend uitbleef: "bezorg ons levensmiddelen of laten wij ons overgeven." Met de belofte, dat hij er over spreken zou en hun zijn besluit doen weten, zond hij de klagenden weg.

Maar niet alle verzoekers waren zoo bescheiden, zoo ordelijk, zoo volgzaam tot vertrekken als deze. De honger is een slechte dienaar van het gezag. Gewapend verschenen van tijd tot tijd volksgroepen voor het paleis, om brood of vrede schreeuwende; en niet zelden moest geweld worden gebezigd, om hen te verdrijven. En jammerende, met den dood onder de leden, dropen de ongelukkigen af, om wellicht in gindsche straat stervende neer te storten. Den 28sten, vertelt l'Estoile, zag ik bij het Franciskaner-klooster een armen man, ongel eten, waarvan men kaarsen maakt. Ik vroeg hem, of hij niets anders had; hij zeide, neen, en dat hij en zijn vrouw en drie kleine kinderen sedert acht dagen geen ander voedsel hadden. Ik onderzocht het en het bleek me waar te zijn, en tevens, dat meer dan de helft der armen niets anders had. Tot nog vreeselijker spijze kwamen anderen. Een vermogende dame, die meer dan 30,000 kronen [21] bezat, had niets meer te eten.

Hare twee kleine kinderen stierven van honger; zij liet de lijkjes niet begraven, maar door hare dienstbode in de pekel leggen: en de beide vrouwen voedden zich met het vleesch. De moeder zelve stierf er aan . . . . . .

Den 30sten Juli stond de hertog van Nemours gereed zijn woning te verlaten, om naar de muren te gaan, toen hem een man met verschrikt gelaat tegenkwam en tegenhield: „Waar gaat ge heen, mijnheer de Gouverneur! Ga niet die straat in: ik kom er juist uit, en ik heb er een half doode vrouw gezien, om wier hals zich een slang heeft geslingerd, terwijl er allerlei vergiftige beesten om heen dwalen." Nemours keerde naar zijn paleis terug, en zond zijn bedienden uit, om onderzoek te doen. Zij berichtten, dat het zoo was, en dat zij ook in andere straten dergelijke beesten hadden zien ronddolen. Hij liet daarop pater Panigorale en een Jezuiet ontbieden, en vroeg hun, wat deze verschijnselen beteekenden? Een paar kamermeisjes, die het verhaal hadden aangehoord, begonnen te jammeren: „God straft ons, mijnheer: ik ben bang, dat die beesten ons komen opeten in huis." Gelijk de toovenaars, die Pharao bedrogen, verklaarde Panigorale, „dat die slangen het werk van den duivel waren, om de katholieken te ontmoedigen, en dat het beter was door die dieren te worden verslonden, dan de vervloekte ketters in de stad te laten." Het geld van Spanje — voegt l'Estoile er bij — deed hem zoo spreken.

In het begin van Augustus kwam de tijding aan, dat het leger van den koning van Spanje zich eindelijk in beweging had gesteld, doch dat er nog veertien dagen zouden verloopen, voordat de hertog van Parma Parijs kon ontzetten. Een kreet van ontzetting ging er op: twee weken

kon de stad het niet meer houden. Bevreesd voor opstand, gaven, zoo 't scheen, de hoofden der Ligue, met uitzondering van den onverbiddelijken Nemours, toe. De aartsbisschop van Lyon en de bisschop van Parijs werden afgevaardigd, om met den belegeraar te onderhandelen. Edel en groot gedroeg zich de koning. Ofschoon de Ligue ook zelfs nu hem den titel van „koning van Frankrijk" weigerde en slechts dien van „koning van Navarre" schonk, liet hij de afgevaardigden tot zich toe. Hard en streng verweet hij den onwaardigen priesters hun verraad aan 't vaderland en hun schandelijke misleiding des volks: maar, vol mededoogen met de ongelukkige stad, bood hij gunstige voorwaarden aan, zoo Parijs binnen acht dagen zich overgaf, als het niet binnen dien termijn door Mayenne werd ontzet. Maar de lastbrief, dien de raad der Ligue aan de afgevaardigden had gegeven, luidde anders. Zij vroegen slechts vergunning, om naar Mayenne te gaan, ten einde dezen te bewegen om conditiën van een algemeenen vrede den koning aan te bieden; voor Parijs alleen waren zij niet gelast. Binnen vier dagen zouden zij wederkeeren, en dan, hetzij zij slaagden in hun zending of niet, „ils prendroient conseil pour Paris." Zulk een aanbod kon Hendrik niet aannemen. „J'ayme ma ville de Paris", antwoordde hij, „c'est ma fille aisnée, j'en suis-jaloux. Je luy veux faire plus de bien, plus de grace et de misericorde qu'elle ne m'en demande: mais je veux qu'elle m'en sçache gré et à ma clemence, et non au duc de Mayenne ny au roy d'Espagne. S'ils luy avoient moyenné la paix et la grace que je luy veux faire, elle leur devroit ce bien, elle leur en sçauroit gré, elle les tiendroit pour liberateurs et non point moy, ce que je veux pas."

De koning van Frankrijk kon niet anders spreken. In

geen staat wordt het recht der oproerlingen, om zich met buitenlandsche vorsten te verbinden, erkend. Geen souverein, anders dan gedwongen, laat de tusschenkomst van vreemde vorsten tusschen zich en onderdanen toe. De Ligue wist het ook en had dezen afloop gewenscht en verwacht. Zij had alleen om het volk af te leiden, het van opstand te weerhouden en inmiddels voor het leger des Spaanschen konings tijd tot naderen te winnen, de onderhandeling aangeknoopt. [22]

Vertwijfeling greep allen aan, toen de uitslag der zending bekend werd. Ondanks de geruchten, door de geestelijkheid van den kansel verspreid, dat de ketter Hendrik van Navarre aan zijne predikanten den ondergang van den katholieken godsdienst en de vernieling van Parijs had toegezegd, vonden zij geen onbepaald geloof meer. De partij der politieken, tot dusver vooral onder den middenstand zijn leden tellende, begon ook onder de lagere standen veld te winnen. Er werd, met medeweten van leden van het Parlement van Parijs, eene groote beweging georganiseerd, om aan de Ligue de overgave der stad af te dwingen. Den 8sten Augustus stroomde naar het Palais de Justice, de gewone vergaderplaats, een groote menigte gewapenden, onder het geroep: brood of vrede! Maar het bestuur was gewaarschuwd en had zijn maatregelen genomen. De Conseil des Seize had zijne werktuigen bij de hand en het dreigend oproer werd in de geboorte verstikt. Verschillende ongelukkigen werden gevat en in de volgende dagen in het openbaar ter dood gebracht. Ter nauwernood ontsnapten de parlementsleden, wier medeplichtigheid werd vermoed, aan de wraak der Ligue. Nemours, die de gevolgen van een vervolging dezer mannen juist berekende, redde hen. Doch zij moesten zware boeten betalen. Wie

kon, zocht Parijs te verlaten. Hendrik IV toch, door medelijden bewogen, liet in deze maand Augustus het verlaten der stad bijna dagelijks toe.

Zoo handhaafde het schrikbewind der Ligue zijn gezag, en onderdrukte met geweld elke poging tot verzet. De vrees van zijn tegenstanders en het fanatisme van zijn aanhangers waren de steunpilaren van zijn macht. Niemand waagde het meer weerstand te bieden. Hoogstens in geschriften, op de hoeken der straten, in schimpdichten, die aangeplakt of in manuscript aan vertrouwden werden medegedeeld, openbaarden de politieken hun afkeer en onwil. Maar de groote menigte liet zich gewillig leiden. Het lijden verstompt. Een juist inzicht in de bedoelingen der leiders had de hongersnood in den aanvang niet geschonken: ook het stijgen van den jammer bevestigde meer den invloed der kerk, dan dat het dien ondermijnde. Kon het anders? De troost van den godsdienst was het eenige, wat over was gebleven. Wie durfde hem zich onwaardig maken, die straks hem zou behoeven? De dood stond allen voor oogen: morgen, neen heden kon hij hen overvallen. Op de hoeken der straten hield hij de wacht. De kinderen stierven aan de borst der moeder, in de armen van den vader die zich over de straat voortsleepte om le pain de Madame de Montpensier te halen. Want de edele zuster van de vermoorde de Guise's had haar naam aan een nieuw voedsel geschonken. Niet, omdat zij 't ook gebruikte, maar omdat zij er hare hooge goedkeuring wel aan had willen schenken. De eer der uitvinding kwam haar niet toe. De Spaansche gezant mocht ze voor zich vragen. Mendoza, waardig dienaar van een meester als Philips II, had reeds in Juni dit nieuwe voedsel aan de hand gedaan. Waar het uit bestond? De samenstelling was eenvoudig en vereischte weinig onkosten.

Men had slechts naar de kerkhoven te gaan, de dooden op te graven en de beenderen mede te nemen. Deze leverden, fijngemalen, met water gemengd en gebakken, een uitmuntend brood; zoo had Mendoza gezegd en Madame de Montpensier was wel zoo goed er hare genadige goedkeuring aan te verleenen. Nog altijd was de menigte, kinderachtig als zij soms in haar dwaze voordeelen is, er voor teruggedeinsd: maar nu was het water tot de lippen, en le pain de Madame de Montpensier werd door de armen gebruikt, schonk hun voedsel en verspreidde den dood....

Slechts ziekelijke teergevoeligheid kon er geen vrede meê hebben. Er was erger denkbaar.

Eens werd in tegenwoordigheid der Reine Mère — de moeder van Nemours — het volk beklaagd en gezegd, dat door gebrek de moeders gedwongen zouden worden, hun eigen kinderen te dooden. „Ik zelve — barstte de spreekster weenende uit — „ik weet niet, waartoe ik zelve nog kom!" La Reine Mère, de waardige leerlinge van Boucher en van Mendoza, antwoordde: „et quand vous en seriés là reduite, que pour vostre religion il vous faudrait tuer vos enfans, penses-vous que ce soit si grand cas que cela? De quoy sont faits vos enfans, non plus que ceux de tous les autres, de boue et de crachat? Ma foi, voila une belle matière pour tant en plaindre la façon!"

Op het altaar van den godsdiensthaat offerde het fanatisme de heiligste aandoeningen der menschelijke natuur. De geestelijkheid juichte en zag op haar werk met een glimlach van innige tevredenheid neer. „Usque ad cadaver", fluisterde de geest van Loyola.

Maar zelfs dit voedsel werd aan de ongelukkige niet gegund noch zonder strijd overgelaten. Toen de honger in de rijen van het garnizoen zich gelden deed, verspreidden

de woeste soldaten zich door de straten en vingen aan op kleine kinderen jacht te maken en ze te verslinden......

„Tant l'ire de Dieu étoit embrasée sur nos têtes."

III

Toen Philips II in 1584 aan de Fransche Ligue de hand had gereikt, was voor beide partijen de religie het voorwendsel geweest. De dood van den hertog van Anjou had de troonsbestijging van den koning van Navarre mogelijk, ja waarschijnlijk gemaakt. Om dit gevaar voor het Katholicisme te voorkomen, hadden de Guise's zich met den vreemden vorst verbonden. De Spaansche koning, die met zijn goud den burgertwist in Frankrijk voedde, won daardoor de vrije hand, om in de Nederlanden zijn gezag te herstellen, zonder voor belemmering van de zijde van Hendrik IV te moeten vreezen.

Sinds was veel veranderd. De moord van Hendrik III had Hendrik van Navarre nader tot den troon gebracht. Wat hij jarenlang had gepoogd te beletten, kon Philips II in 1590 niet stilzwijgend laten geschieden. Zoo hij den ketter den troon van Frankrijk liet innemen, zou hij eerlang diens troepen in de Nederlanden te bestrijden hebben. De eisch zijner godsdienstige overtuiging was even gebiedend als vroeger: alleen het gevaar, dat zij niet zegevieren zou, was toegenomen. Dit moest hem een prikkel te meer zijn, om den strijd, door politiek en religieus belang gelijktijdig gevorderd, krachtig voort te zetten.

Te meer, omdat de voortzetting en uitbreiding van den strijd hem nog rijker loon en grooter winsten beloofde, dan de ondersteuning, aan de Ligue verleend, hem reeds had opgebracht. Zoo de troon van Frankrijk niet door

Hendrik IV werd ingenomen, wie zou hem dan bezetten? Aan pretendenten was geen gebrek, maar geen enkele was er, die zijn rechten tegen hem kon staande houden; de Spaansche vorst had in zijne legers krachtiger argumenten voor de juistheid der aanspraken, die hij voor zich of voor zijne dochter deed gelden, dan eenig ander. Bij Mayenne en den liguïstischen adel, die met dezen verbonden was, mocht er sympathie voor zijn erkenning bestaan, de steun der geestelijkheid en der Jezuieten was hier, als elders, aan Philips verzekerd. „De onderwerping van Frankrijk, in welken vorm ook" — zóó spraken in het Escuriaal de raadslieden, die het oor des ouden konings bezaten — „aan de staatkunde van Spanje, herstelt het overwicht van het Spaansch katholicisme en koningschap in Europa. In Frankrijk ligt de beslissing. Zegeviert de Bearner, dan is de triumf der ketterij ook in de Nederlanden verzekerd; de protestantsche volken zullen zich krachtig aaneensluiten en de heerschappij over Europa is aan Spanje ontnomen." Was het wonder, dat de oude koning het denkbeeld, dat hij zijn geheele leven met onbezweken volharding had nagejaagd, zij het ook bijkans stervende, met nieuwe geestkracht opnam, om er de laatste krachten aan te wijden? Het uitzicht, dat de geestdrift van jongeren hem opende, was te verlokkend, dan dat de waarschuwingen van ernstiger mannen bij hem ingang konden vinden.

En toch was het aan een dezer laatsten, dat hij de taak toevertrouwde om Frankrijk te hulp te komen. De hertog van Parma, die sedert 1578 de koninklijke legers in de Zuidelijke Nederlanden aanvoerde, had te vergeefs zijn meester op het gevaar gewezen, dat de rechtstreeksche inmenging in Frankrijks strijd zou na zich sleepen. De vrucht van jaren arbeids, de kans op de verovering van het

kettersche Noorden dreigde verloren te gaan, zoo de krachten werden verdeeld en niet vereenigd bleven tot het hoofddoel. Maar Philips, die geheel Europa in zijn berekeningen omvatte, had zijne bezwaren licht geteld en de bevelen tot uitvoering gegeven. Parma moest zich onderwerpen en zijn leger naar Frankrijk voeren.

Den 30sten Augustus 1590, bij het krieken van den dag, zagen de wachten op de muren der hoofdstad den omtrek verlaten. Hendrik IV had het beleg opgebroken, om den vijand, die te Meaux was gelegerd, op te zoeken en slag te leveren. Doch de Spaansche opperbevelhebber begeerde geen kamp. „Je n'ay charge du Roy mon maistre que de secourir Paris", antwoordde hij op de aansporingen zijner omgeving. Hij had uit de verhalen van Mayenne opgemaakt, dat hij slechts een klein, onaanzienlijk legertje zou te bestrijden hebben. Doch toen hij den eersten September het leger des konings in oogenschouw nam, zag hij in, dat hij misleid was, en duwde hij Mayenne de woorden toe: „Ce n'est pas là ceste armée de dix mil hommes, que vous me disiez, car j'en voy là comparoistre plus de vingt cinq mille, et en bonne ordonnance". [23]

Met onwilligen voet had Alexander Farnèse het Fransche grondgebied betreden; den misslag zijns meesters verzwaren, door zijn leger aan een nederlaag bloot te stellen, dat wilde hij niet. Aan elke uitdagende beweging van Hendrik IV bood hij wederstand, verzekerd, dat dralen hem rijker en gemakkelijker vruchten zou leveren. Met machteloozen toorn sloeg Hendrik de zelfbeheersching zijns tegenstanders en de ontkiemende verdeeldheid in zijn eigen leger gade. Zoo lang er mogelijkheid van strijden was, hield de adel stand; doch toen elke kans op een veldslag week, drongen de edelen bij den koning op ontbinding zijns legers aan. Zoo

hij niet wilde verlaten worden, moest hij hen wel ontslaan. Sedert maanden had hij zijn leger niet kunnen betalen: slechts het uitzicht op de verovering van Parijs had het bijeengehouden. Nu èn verovering èn strijd onmogelijk scheen, moest hij, schoon toornende, toegeven. „Daar er geen hoop was op een bataille", — schreef Hendrik aan Montpensier, — „daar de inneming van Parijs voor langen tijd is uitgesteld, terwijl mijn leger is samengesteld uit edelen, die vrijwillig komen, en de vijandelijke armee uit betaalde huurlingen, heb ik mijne edelen naar de provinciën teruggezonden, die van bezetting beroofd waren, om de plaatsen, die aangevallen mochten worden, te voorzien. Ik zelf zal met een goede macht van kavalerie en voetknechten, die mij overig is, beveiligen, wat de vijand zou willen aantasten". [24]

Een juichtoon ging er onder de Ligue en hare aanhangers op, toen de ontbinding van het koninklijke leger en het voortdringen van Parma's troepen bekend werd. Schimpende op de lafheid der edelen, die in volharding zoo zeer onderdeden voor de Parijsche bevolking, voorspelden de tegenstanders van den Bearner zijn geheelen ondergang. Doch zij juichten te vroeg en voorspelden te veel. Wel trok Parma's leger voort, ontzette Parijs, veroverde Lagni en Corbeil, doch daarbij bleef het. Na acht weken gaf Farnèse het sein tot den terugtocht: de berichten uit de Nederlanden waren ongunstig; de bijval en steun, dien de Fransche Ligue hem gaf en geven kon, was te zeer onvoldoende, dan dat hij het wagen wilde, voor zeer onzekere voordeelen het gevaar van een geheelen ondergang te loopen. Reeds den 4den November kon Hendrik aan Montmorency spottende melden: „nos Hespagnols sont bien plus honnestes gens que les vostres; car ils ne veulent pas fouller leur

hoste davantage, et parlent de se retirer. Ils nous ont faict si peu de mal, que je pense estre obligé à leur faire l'honneur de les reconduire". [25] En aan dit hartelijk voornemen gaf hij uitvoering: hij verontrustte Parma zoo veel hij kon. De Spaansche landvoogd keerde in de Nederlanden terug, slechts versterkt in zijn oordeel over de dwaasheid der onderneming. Nog voor hij de grenzen overschreed, waren de veroverde plaatsen door het koninklijk leger hernomen en werd Parijs opnieuw verontrust door de troepen des konings.

De Fransche Ligue — Parma had het aanstonds gezien — was zonder eenige ware kracht. Slechts door kerkelijken haat op te wekken, kon zij de gemoederen der menigte tegen den Bearner stemmen; maar hem verslaan kon zij niet. Wat Philips begeerde, zou hij met de wapenen in de hand moeten veroveren.

Het wekt geen verwondering dat een man, die de reëele zwakheid der Ligue zoo juist inzag, met onverholen minachting hare hoofden behandelde. De persoonlijke kennismaking met Mayenne had tot geen vriendschap geleid. De trotsche, dikke edelman, wiens macht en invloed in geen de minste verhouding waren met de aanspraken, die hij deed gelden, had niet dan zeer onwillig voor Farnèse gebukt. De Spanjaard had zich over zijne gevoeligheid weinig bekommerd. Aan de grenzen gekomen, liet Parma eenige troepen, Italianen en Spanjaarden, tot bescherming der Ligue achter. Opmerkelijk was het afscheid, dat hij van de aanvoerders dezer benden, in tegenwoordigheid van Mayenne en andere hoofden der Ligue, nam. Over hen sprak hij geen woord: maar zijne manschappen drukte hij, als waren zij in geheel vijandelijk land, ernstig op het hart, om Frankrijk onder de gehoorzaamheid van den

Heiligen Stoel terug te brengen. Zoo zij in 't volgende voorjaar nog niet gereed waren, beloofde hij hun ondersteuning; mocht het noodig zijn, dan zou hij zelf wederkomen. [26] Diep vernederend voor Mayenne en zijne genooten was het, zulk een taal van een vreemd bevelhebber te moeten aanhooren, die over Frankrijk, als ware het een hun vreemd gewest, eigenmachtig beschikte. De vruchten van landverraad zijn bitter.

Doch nog bitterder ervaringen wachtten hen. De adellijke hoofden der Ligue hadden vreemde troepen in het land geroepen, om de overmacht van den Bearner te weerstaan. Het ontzet van Parijs was het eenige, wat de komst van Parma had opgeleverd. Een blijvend resultaat schonk de vernedering, die zij zich hadden getroost, niet. De koning van Frankrijk was niet verslagen, en de kans op zijn erkenning slechts uitgesteld. Spanje's optreden bovendien deed de verdrukte tweedracht in de eigen partij met nieuwe hevigheid en kracht uitbarsten. Hier, als altijd, zou het waarheid blijken, dat de verrader van zijn land slechts zijn eigen graf delft.

Voor de poorten van Parijs had Hendrik IV de gebreken van zijn leger duidelijker dan te voren ingezien. Hij had begrepen, dat de hulp van vrijwilligers, die slechts door de oud-feodale traditiën van ridderlijke trouw tot blijven werden genoopt en bij den eersten tegenspoed hem verlieten, onvoldoende was om den strijd, dien hij voerde, te beslechten. Gelijk zijne vijanden, moest hij huurtroepen hebben, door eed, soldij en krijgstucht tot gehoorzamen verplicht. De liguïstische edelen hadden de Spanjaarden in 't land geroepen en openden voor de Spaansche legers de grensplaatsen en provinciën des lands. In Languedoc

had Joyeuse een tal van plaatsen hun overgegeven, en slechts met hun steun bestreed hij Montmorency, die de koninklijke troepen aanvoerde. In Bretagne was het de hertog van Mercoeur, een bloedverwant van Mayenne, die met Spaansche hulp zich tegen Hendrik's leger staande hield. De hertog van Savoye, Karel Emanuel, voerde in Provence en Dauphiné den krijg tegen den Franschen koning, deels om eigen voordeel te behalen, deels om de belangen van zijn schoonvader, Philips II, die hem steunde, te dienen. Mayenne zelf, de „luitenant generaal van Frankrijk", effende in het Noorden den weg tot het midden van Frankrijk voor de Spaansche troepen uit de Nederlanden. De hertog van Lotharingen voerde den strijd in Champagne. De vroegere gouverneur van Parijs, Nemours, had, ontevreden dat Mayenne zijne hooge eischen niet wilde inwilligen, de hoofdstad verlaten, en poogde door veroveringen in Bourgogne, Auvergne enz. zich een onafhankelijken staat te verzekeren. De eenheid des rijks werd door de oproerige Ligue, in verbond met het buitenland, geweldddadig verscheurd. In zijn Escuriaal gezeten, stookte Philips II het twistvuur aan, en besprong met zijne legers in het noorden, zuiden en westen het Fransche grondgebied, om op de puinhoopen van Frankrijks eenheid zijn eigen gezag en de heerschappij van zijn Katholicisme te grondvesten.

Tegen zulk een overmacht en aandrang van vijanden gevoelde Hendrik IV zich machteloos, zoo hij op de zwakke krachten, die hem ten dienste stonden, voortaan alleen had te steunen. Maar juist de grootheid van 't gevaar gaf hem het recht om bijstand van anderen in te roepen. Want niet zijn koningschap alleen, niet alleen Frankrijk, maar de vrijheid van het Protestantisme en van Europa werd

bedreigd. In Parijs lagen de sleutels tot de heerschappij over het werelddeel. Zijn strijd was door de misdadige handelingen der Ligue een Europeesche worsteling geworden; de beslissing over zijn troon besliste over de vraag, of de middeleeuwsche macht van Habsburg ook de 17de eeuw zou beheerschen. Voor Engeland, voor de jonge Republiek in de Nederlanden, voor Duitschland, was de uitslag van zijn worsteling een levensvraag. Hun aller belang was het zijne, omdat zijn ondergang hun vrijheid en onafhankelijkheid bedreigde. Nog vóór de ontbinding van zijn leger zond hij Turenne naar Londen, den Haag en de Duitsche hoven, om tegen den gemeenschappelijken vijand bijstand van troepen te vragen.

Doch maanden zouden er verloopen, voordat die hulpbenden, ook toen zij toegezegd waren, konden aankomen. Niet voor het najaar van 1591 mocht hij ze verwachten. Inmiddels zette hij met zijn eigen leger, nu eens sterker dan eens zwakker, den strijd voort, en zocht hij den moed en de krachten te sterken van zijne veldheeren in de provinciën. Zich zelven behield hij de onderwerping der hoofdstad voor. De koning van Frankrijk alleen mocht de eer hebben, haar voor zich te doen bukken. Hoe betrekkelijk gering en afwisselend de macht ook was, waarover hij in de eerste helft van 1591 had te beschikken — een 6 à 8000 man —, hij bezigde ze om Parijs voortdurend te verontrusten, haar den toevoer van krijgsvoorraad en levensmiddelen af te snijden, om door gebrek haar tot overgave te dwingen. Nauwelijks was Parma met zijne legers naar de Nederlanden vertrokken, of hij hernieuwde zijne aanslagen om de stad te verrassen. Een dezer aanvallen, in de Januari-maand, werd slechts met moeite door de Parijzenaars afgeslagen. Voor de Seize, wier macht en aanzien

door den gunstigen afloop van 't laatste ernstig beleg was hersteld, bood die aanslag een welkome gelegenheid, om bezetting van Spaansche troepen te vragen. Mayenne, hoe onwillig ook, kon het niet weigeren, en den 12den Februari 1591 rukten 4000 Spanjaarden en Italianen de hoofdstad binnen, om haar tegen hernieuwde aanvallen van den Bearner bij te staan.

Met onwil had Mayenne die troepen afgestaan. Niet bloot omdat het zijn kracht tegenover den koning verzwakte, maar vooral, omdat zij een tegenstander versterkten, voor zijne plannen even vijandig, zoo niet gevaarlijker dan Hendrik IV.

Van haar oorsprong af had de Ligue uit twee deelen bestaan, die vereenigd aan Hendrik III hadden weerstand geboden. De adel had met de geestelijkheid het volk in beweging gebracht, om het koningschap, dat aan de ketterij concessiën deed, tot krachtiger optreden te dwingen. Maar bij de twee verbondenen hadden zich in den loop van het vereenigd verzet nieuwe drijfveeren ontwikkeld en doen gelden. De adel zocht de koninklijke macht te beperken en te verdeelen, om de in vroegere eeuwen hem ontnomen macht, die de groote leenmannen tot de pairs der koningen maakte, terug te bekomen. Het volk, de door godsdienstige dweperij bewogen burgerij en lagere standen, wilde van de hulp, die zij den adel verleenden, gebruik maken, om het knellend juk van den adel zelven af te schudden. De eerste stond het monarchaal principe voor, en wilde een katholieken koning, maar afhankelijk, als de eerste Capet's, van zijn edelen; een machteloozen koning, tot niets geschikt dan om tot werktuig te dienen en om de uitvoerder van hun lusten tegen de ketterij te zijn. Het volk begeerde een koning, die hen beschermde zoowel tegen den adel als

tegen de ketters; die in de uitoefening van zijn macht beperkt was en gecontrôleerd door zijne vertegenwoordigers en van dezen genoegzaam afhankelijk.

Zoolang de Ligue in den strijd tegen Hendrik III en IV met meer of minder gevolg werkzaam was geweest, had de adel de democratische richting in het verbond kunnen bedwingen. Mayenne had zelfs den algemeenen raad (Conseil des Quarante), uit vertegenwoordigers der plaatselijke liguïstische raden bestaande [27], opgeheven, om de eenheid en samenwerking der gevaarlijke partij te breken. Maar de nederlaag van Ivry had zijn invloed en overwicht geknakt: het hoofd der adellijke Ligue was niet bij machte geweest tegen Hendrik IV het veld te houden. Zelfs om Parijs, door de volkspartij hardnekkig verdedigd, te verlossen, had hij de hulp van den Spaanschen koning moeten inroepen. Was 't wonder, zoo de leiders der Parijsche democratie thans, na het ontzet, minder dan ooit genegen waren, onder het juk van den adel terug te keeren, en boven Mayenne Philips II verkozen?

Reeds dadelijk na de verlossing der stad had de Conseil des Seize Boucher en eenige anderen afgevaardigd, om aan Mayenne zijne eischen over te brengen. Zij vorderden, dat hij aanstonds hulp zou vragen "du Pape et du Roi d'Espagne, qui estoit le plus proche et prompt secours"; dat hij uit zijn raad allen zou ontslaan, die van schikking met den koning hadden gesproken: "ceux, qui luy demandoient incessamment des recompenses, ceux qui luy conseilloient de n'entendre les plaintes du peuple catholique comme chose importune et sans raison, ceux qui ne tendoient à autre chose qu'à restablir l'Estat aux despens de la religion, ceux qui s'estoient approchez de luy en intention de sauver leurs biens, et qui n'estoient parus auprès de luy [28] que

depuis la mort de messieurs ses frères [29], servans auparavant de conseil au feu Roy."

Onder deze verschillende rubrieken was reeds een groot getal der edelen, die Mayenne volgden, begrepen, maar een nog grooter getal werd bedreigd door den eisch, die er werd bijvoegd: „qu'il fist establir une chambre de personnes esleues et choisies pour cognoistre indifferemment et juger souverainement de tous ceux qui contreviendroient à l'union des catholiques et de toutes les causes des catholiques." Met zulk een souvereine rechtbank was het gezag van Mayenne onvereenigbaar. Doch de Parijsche democratie ging nog verder en sprak in haar laatste vordering onverholen uit, dat zij een ander gezag dan het zijne verlangde: „qu'il plust audit sieur duc mander au Conseil-general de l'union de reprendre leurs seances et y continuer; comme chose necessaire pour la continuation de l'union des catholiques, estant le seul et unique corps souverain de tout leur party, et sous l'authorité duquel il avoit esté fondé, en attendant l'assemblée des trois estats du royaume; la discontinuation duquel corps leur avoit grandement prejudicié, pource que tout leur party s'estoit demembré faute de la substance de ce corps, auquel seul toutes les provinces et villes de l'union des catholiques avoient promis obeyssance; si bien que, si ce corps venoit à defaillir, la desunion s'ensuivroit si grande, que tout leur party seroit entierement ruiné." [30]

Bijkans elk woord van deze memorie was beleedigend voor Mayenne en zijn partij. Uit elke der vorderingen sprak wantrouwen in de bedoeling en de krachten van den adel en een hoog bewustzijn van eigen macht. Geen edele, die de strekking niet begreep, die zich door de aanmatigingen van het Parijsche volk en de geestelijkheid niet

gekwetst gevoelde: „L'intention des Seize fut incontinent descouverte, et cognut-on qu'ils ne tendoient qu'à la ruine de la monarchie françoise, qu'ils n'estoient que gens turbulents, lesquels vouloient reduire l'Estat de France en une republique en laquelle ils se promettoient de faire les souverains, et ruyner par ce moyen la noblesse."

Het is niet waarschijnlijk, dat de hoofden der Parijsche democratie een oogenblik een goeden uitslag dezer verzoeken, hoe dikwerf ook herhaald, hebben verwacht. Aan Boucher en zijne medeleiders der beweging moest de afwijzing zeker meer welkom zijn, dan de aanneming. Want zij versterkte hun invloed bij het volk, en gaf aan hun raad, om zich rechtstreeks met den Spaanschen koning in betrekking te stellen, meer nadruk. Dat de onderwerping van Frankrijk aan Philips II verraad jegens het vaderland was, was voor hen natuurlijk geen bezwaar. De heerschappij der kerk was de hoofdzaak en het kerkelijk cosmopolitisme kent geen vaderland.

Reeds in December 1590 had de Sorbonne een monnik naar Madrid gezonden, om Philips te verzoeken dat hij „Parijs, de moeder der geleerdheid, onder zijn bescherming mocht nemen en tegen de wreede vijanden van den katholieken godsdienst verdedigen." Het geheele volgende jaar werd er onderhandeld. De meest verschillende denkbeelden werden voorgestaan. Sommige geestelijken schrikten er niet voor terug, om, zoo het belang der kerk het eischte, Frankrijk in eenige groote vorstendommen te splitsen. Doch de meerderheid was er tegen en achtte de keus van een koning over het geheele rijk beter. Het liefst zou zij Philips II zelven op den troon hebben geplaatst, maar om zijn leeftijd zouden zij zich met zijn dochter Isabella vergenoegen. Den 2den September, toen Parijs door de troepen

van Hendrik IV genoegzaam aan alle kanten geblokkeerd was, zond de Conseil des Seize een pater Matthieu naar Madrid, met een brief waarin zij Frankrijk aan de voeten van den Spaanschen koning nederlegden. "Nous pouvons certainement asseurer Vostre Majesté Catholique que les voeus et souhaits de tous les catholiques sont de voir V. M. C. tenir le sceptre de ceste couronne et regner sur nous, comme nous nous jettons très volontiers entre ses bras, ainsi que nostre père, ou bien qu'elle y establisse quelqu'un de sa postérité. Que si elle nous en veut donner un autre qu'elle mesme, elle luy soit agreable qu'elle se choisisse un gendre; lequel, avec toutes les meilleures affections et toute la devotion et obeyssance que peut apporter un bon et fidelle peuple, nous recrevrons pour roy; car nous esperons tant de la benediction de Dieu sur ceste alliance, que ce que jadis nous avons receu de ceste très-grande et très-chrestienne princesse Blanche de Castille, mère de nostre très-chretien et très-religieus roy sainct Loys, nous le recevrons, voire au double, de ceste grande et vertueuse princesse fille de V. M. C., laquelle par ses rares vertus arreste tous les veux à son object, pour en alliance perpetuelle fraterniser ces deux grandes monarchies sous leur regne à l'advancement de la gloire de nostre Seigneur Jesus Christ, splendeur de son Eglise, et union de tous les habitans de la terre sous les enseignes du christianisme." [31]

Hoe weinig de leiders der Parijsche democratie den man kenden, aan wien zij Frankrijk wilden prijs geven, blijkt uit verschillende bescheiden, waarin zij hunne voorwaarden hebben neergelegd. Aan een absoluut koningschap werd niet door hen gedacht. De Algemeene Staten zouden regelmatig vergaderen, alle wetgevend gezag hebben en over de finantiën beschikken. Zonder hun toestemming zou de

koning geen troepen mogen heffen; en in hunne vergadering slechts dan verschijnen, als de besluiten waren genomen, die hij niet alleen moest bekrachtigen, maar ook punt voor punt bezweren. De belangen der Kerk overheerschten alles; den koning was het, op verbeurte van zijn kroon, uitdrukkelijk verboden, met de niet-katholieke machten en de Turken, direct of indirect, in eenige betrekking te treden. Zoo de Staten het bevalen, moest hij tegen den een of ander een kruistocht ondernemen, waarbij de edelen verplicht waren op eigen kosten hem te dienen; slechts onder deze voorwaarde mocht de adelstand zijn rechten behouden. De inquisitie, door de boozen zoo gevreesd, moest in Frankrijk ingevoerd worden. Slechts ware Katholieken mochten als leden van den staat worden erkend. Alle vier jaar zouden de rijksaangelegenheden opnieuw worden geregeld, en onderzocht of de koning zijn beloften gehouden had, dan wel gebroken. Zoo hij, in het laatste geval, de grieven weigerde weg te nemen, was de natie van haar eed ontslagen en mocht zij een nieuwen koning kiezen. Geen vreemdelingen mochten tot geestelijke of wereldlijke betrekkingen worden benoemd; alle belastingen, sedert Lodewijk XII ingevoerd, moesten afgeschaft; de domeinen, in de laatste halve eeuw vervreemd, voor de bezittingen der ketters worden teruggekocht. De Spaansche koning moest voor de beschikking over Frankrijks kroon eenige opoffering doen. De vrije scheepvaart naar de beide Indiën zou aan de Franschen vergund zijn. Alle landen, die ooit tot Gallië hadden behoord, zou hij weer met Frankrijk hereenigen.

Een afgezant van de Sorbonne sprak de vijandschap tegen den adel, die zich in dit ontwerp openbaarde, nog scherper uit. Hij gaf aan Philips den raad, om met een groot

leger Frankrijk binnen te dringen, alle rechtbanken en parlementen te hervormen, alle kasteelen te sloopen, zoodat de steden het platte land zouden beheerschen; aan alle provinciën door afschaffing van belastingen van het vervoer het voordeel van de vereeniging met Spanje te doen gevoelen, en dan de États Généraux bijeen te roepen, die zijn werk zouden bekronen door hem te erkennen. [32]

Zoo verre was het, dank zij den invloed der Kerk, in Frankrijk gekomen. Zulke denkbeelden en plannen konden ongestraft uitgesproken en voorgestaan worden, ja wekten geestdrift. De Parijsche democratie, speeltuig van de geestelijkheid, wierp met de kroon de eer der natie in het slijk.

En de adel? En Mayenne?

De mannen, die bij den aanvang der Ligue de hulp van Philips hadden gevraagd, waren de gouverneurs der groote provinciën geweest. Het waren de groote edelen van Frankrijk, die het eerst den vreemdeling hadden in het land geroepen. Zij, die thans in Bretagne, Languedoc, Picardië met hulp van Spanje de koningstroepen bestreden, waren hoofden en representanten der groote adellijke geslachten des lands. Hun antecedenten maakten hun het verzet tegen de plannen en aanspraken van Philips wel niet onmogelijk, maar toch zeer moeilijk. Sedert den dood van Hendrik III had Mendoza voortdurend met Mayenne en zijne raadslieden onderhandeld. Velen, zoo niet allen, waren volkomen geneigd, om Philips als Protector van Frankrijk te erkennen. Maar het hoofdbezwaar lag in de voorwaarden. Terwijl de Spaansche gezant deelneming van den vertegenwoordiger zijns meesters aan het staatsbestuur verlangde, vorderden Mayenne en de zijnen de meest mogelijke erkenning en waarborg hunner rechten. Volkomen te goeder trouw gingen noch Mayenne noch velen zijner genooten

te werk. Edelen, als Mercoeur, waren te winnen met de belofte van een gouverneurschap in een of meer provinciën. Maar Joyeuse [33], en met hem anderen, schrikten heimelijk terug voor de heerschappij van een buitenlandsch vorst, wiens vertegenwoordiger hen bevelen en tot de rol van dienaren eens vreemden ministers verlagen zou. Ook Mayenne, die gelijktijdig met den Spaanschen gezant en Hendrik IV onderhandelde, aarzelde en weifelde; hij had bovendien de hoop nooit opgegeven, om zelf den troon te bestijgen. De voortduring van den strijd zou, naar hij hoopte, de natie, afgemat en uitgeput, eindelijk tot erkenning van hem, een katholieken en Franschen koning, dwingen. Dat was de eenige redding, die haar, zoo zij den vreemdeling en den ketter wilde ontsnappen, overbleef.

Doch deze uitkomst was alleen bereikbaar, zoo de macht des Bearners niet in die mate toenam, dat Mayenne, om Parijs te redden, elke voorwaarde, door Spanje gesteld, moest aannemen. Den bijstand van Philips te gebruiken tot eigen bate, zonder er door verlamd of gebonden te worden, was de politiek van dezen visscher naar de kroon.

Het jaar 1591 stelde zijn berekeningen te leur. De onderdrukking der democratische partij in de hoofdstad was het eenige voordeel, dat het hem schonk. Maar het baatte anderen meer dan hem.

Den 27sten Augustus 1590 was Sixtus V gestorven, vergiftigd, naar de tijdgenooten zeiden, door Philips II. In zijn laatsten levenstijd had de scherpziende paus zich aan de Spaansche partij onttrokken en geweigerd de tegenstanders van den Bearner verder ten dienste te staan. De pastoors te Parijs juichten over zijn dood: hij was "un

meschant pape et politique", schimpten zij, zonder eerbied voor 's mans onfeilbaarheid.

Gregorius XIV, die na vier maanden in zijn plaats trad, was een onbeduidend en bekrompen geestelijke, een blind werktuig in de handen van den Spaanschen gezant. In het begin van Februari des volgenden jaars zond hij aan den bisschop van Plaisance een brief toe, waarin hij de Parijzenaars uitbundig prees, en beloofde dat hij een leger hun tot hulp zenden en onderhouden zou. Een nuntius, beladen met breve's en bullen voor de Ligue en de standen des rijks, was reeds op reis naar Frankrijk.

Een goedkeuring uit zoo heiligen mond was voor de Seize, die Parijs beheerschten, een heerlijke belooning voor 't verleden, maar tevens een krachtige prikkel voor 't vervolg. De hertog de Mayenne en de adellijke hoofden der Ligue ondervonden onmiddellijk, hoe zeer de moed en stoutmoedigheid der democratische leiders was gestegen. Niet alleen hernieuwden zij den eisch, dat de Conseil des Quarante hersteld mocht worden, maar zij voegden er nieuwe vorderingen bij, voor velen, die Mayenne omringden bij uitstek gevaarlijk. [34] De paus, in zijn onberaden ijver de democratische aanhangers van Spanje in de hoofdstad steunende, had de eendracht onder de tegenstanders van Hendrik IV geheel vernietigd. En aan eendracht en eenheid hadden zij meer behoefte dan aan prikkelende woorden. Want de koning van Frankrijk liet de maanden, die er verloopen moesten voor de komst der vreemde hulptroepen, niet ongebruikt voorbijgaan. De kleinere plaatsen in den omtrek van Parijs bezette en veroverde hij, om allen toevoer af te snijden. Niet als in Augustus des vorigen jaars, belegerde hij de hoofdstad; ditmaal stelde hij zich met een meer of min geregelde blokkade tevreden. Hij stopte voor

hen de bronnen van toevoer, belette de toezending van levensmiddelen, en riep daardoor in de stad een knagende ontbering in 't leven, die vooral na den geleden hongersnood dubbel zwaar moest vallen. Trouwens, Parijs had al zeer kort van het ontzet door Parma genot gehad. Het gebrek was reeds in Januari weder drukkend, en werd het met iedere maand meer. Vooral, toen het aan Hendrik IV gelukte den 19den April Chartres, de voorraadschuur van Parijs, te veroveren. Gedurende de tien weken, dat de bezetting weerstand had geboden, was zij wakker gesteund door de dringende gebeden en predikatiën der Parijsche geestelijkheid. Zondag 7 Maart was te Parijs, volgens kerkorde, de geschiedenis der Kananeesche vrouw behandeld. Alle predikers legden den tekst allegorisch uit: de Kananeesche was Parijs, hare dochter de stad Chartres, de duivel de Bearner. Door processiën enz. poogde men de godheid te verbidden, opdat Chartres niet mocht bezwijken. Nog den 18den April zag men een kinderprocessie, zoo jongens als meisjes, die volgens een ooggetuige uit niet minder dan 5000 kinderen bestond. Notre Dame de Chartres kreeg allerlei mooie beloften, maar zij liet zich niet bewegen: zij was tot de politieken overgeloopen. [35] Tot het laatste oogenblik volhardden de priesters, om het volk te verzekeren dat Chartres niet in handen van den ketter zou vallen. God had bovendien — wist de Italiaan te vertellen, die den 19den April in de Sainte Chapelle preekte — nog een particuliere reden, om een hekel aan Hendrik IV te hebben. „Il (de pater) engagea" — vertelt een toehoorder — „son ame au diable, en presence de tous les assistans en son sermon, au cas que le Béarnois entrast jamais dans Chartres: et repeta par deux fois qu'il l'osoit bien prendre sur la damnation de son ame, et les asseurer qu'il ne la pren-

droit point; et apelant le Roy chien, heretique, athée et tiran: dit qu'il avoit couché avec nostre mère l'Eglise, et fait Dieu cocu, ayant engrossé les abesses de Montmartre et de Poissi." [36]

Niettemin konden de Parijzenaars de inneming van Chartres niet beletten; doch de vestiging van Hendrik's koningschap zouden zij tegenhouden. Dat had de Parijsche geestelijkheid zich zelve beloofd. „Geloof me, mijne vrienden" — zei eens van den kansel de pastoor van St. André — „als ooit die ellendige afvallige hier binnenkomt, dan zal hij ons onzen godsdienst ontnemen, onze heilige mis, onze schoone ceremoniën, onze reliquiën; van onze kerken zal hij paardenstallen maken, uwe priesters zal hij dooden, en uw kerkornementen zal hij tot opschik van zijn lakeien bezigen." Met zulke praatjes hield men het volk onder bedwang, en leidde het, waarheen men wilde. De aanhangers van Hendrik IV, ook de katholieke edelen, werden als heidenen en ketters afgeschilderd. Toen eens eenige Italiaansche militairen, die te Parijs in garnizoen lagen, met de royalistische bezetting van St. Denis in aanraking waren geweest, spraken zij hun verbazing uit, dat daar de mis werd bediend! De Parijsche geestelijken hadden hun de Royalisten als Lutheranen voorgesteld.

Gesteund door den pauselijken legaat, den Spaanschen ambassadeur en de bezetting van Parijs, hadden de democratische leiders het terrein volkomen vrij, om de bevolking te bewerken. Iedere voorspoed van den Bearner was een wapen in hun handen tegen Mayenne en een grond tot aanbeveling van Philips II of diens dochter. Aan de mogelijkheid, dat Hendrik IV zijn kettersch geloof zou afzweren, werd door hen slechts met afschuw gedacht. Toen de verblinde Gregorius XIV in April een heftige

excommunicatiebul tegen den koning en zijne volgelingen slingerde, deed hij niets anders dan de oogmerken van Philips II en diens aanhangers in de hoofdstad dienen. De Spaanschgezinde liguïsten hadden openlijk met hun vaderland gebroken. Mayenne had de troepen des buitenlanders in het land geroepen, maar de Conseil des Seize deed meer: hij gaf de natie aan Philips prijs.

Ook in de hoofdstad intusschen ontbraken de afwijkende meeningen niet. De partij der politieken, die voor verzoening met Hendrik gezind was, durfde het hoofd niet opsteken, evenmin als de aanhangers van Mayenne. Maar beider bestaan was bekend, en zoowel de eersten als de laatsten waren aan den Conseil des Seize een gruwel en ergernis. Inzonderheid was het Parlement van Parijs, hoe verminderd ook in getal door de vlucht van de aanhangers des konings, hun een doorn in 't oog. Zoolang dit hooge college, dat in de burgertwisten zich een groot politiek aanzien en gezag had verworven, tegenstand bood, en hunne plannen weigerde te ondersteunen, konden de democratische hoofden niet hopen te slagen. Herhaaldelijk poogden zij Mayenne te bewegen, om hen van de onwillige parlementsleden te verlossen. Het hoofd der adellijke Ligue, die met verbittering den aanwas der democratisch-kerkelijke partij in Parijs aanzag en haar klimmende vorderingen ontving, beperkte zich tot het verbannen van eenige leden. Tot het goedkeuren van gewelddadigheden liet hij zich niet verleiden. Trouwens zijn eigenbelang verbood het hem. Hoe kon hij de Seize steunen, die steeds meer en onverholen zich van hem afwendden en aan Spanje overgaven? Hun zegepraal in de hoofdstad zou de ondergang van zijn eigen kansen en aanspraken op het koningschap zijn. Indien hij hen hielp, om zijn aanhangers uit den weg te

ruimen, zou zijn gezag in Parijs spoedig tot niets zijn herleid.

Maar de Conseil des Seize wist zich te helpen. Tegen Mayenne in durfden zij den Conseil des Quarante niet herstellen, doch na Februari, toen er Spaansche hulptroepen in Parijs waren, bereidden zij alles op een gewelddadige revolutie voor, die hun de macht in handen zou geven. De bemoedigende goedkeuring des pausen, zijne bullen, en de belofte van met een leger hen te ondersteunen, prikkelde hun opgewondenheid tot de grootste geestdrift. Geen middel was te laag, zoo het aan Spanje, den kampvechter voor het katholiek geloof, de macht en de kroon des lands kon bezorgen.

Reeds tijdens het beleg van Chartres was de taal der predikers heftiger dan te voren geworden. Openlijk eischten zij bloed. Boucher, de beruchte volksredenaar, was een der eersten, die herhaaldelijk den eisch deed hooren. Inzonderheid was het in de vasten voor Paschen, dat hij op moord aandrong. [37] „Hij had het hun al zoo dikwijls gezegd, dat zij den Bearner met zijn aanhang moesten dooden en uitroeien. Zij sloegen er geen acht op, doch zij zouden er berouw van hebben. Het was nu meer dan tijd om naar het mes te grijpen, en nooit was het zoo noodig geweest als nu." Ofschoon hij gewoonlijk in dien geest preekte, maakte deze predikatie meer dan anders indruk, omdat hij ook van de leden van het Parlement sprak, die niets waard waren, zei hij. Zijn gebaren waren even wreed als zijn woorden; „met eigen hand zou hij dien hond van een Bearner willen vermoorden, omdat het de grootste dienst was, dien men God kon doen."

Omstreeks zeven maanden lang werd deze tekst van Boucher door de pastoors en monniken te Parijs, op weinige

uitzonderingen na, uitgewerkt en ontwikkeld. Geen uitdrukking was te walgelijk, geen leugen te gemeen, om den haat tegen Hendrik en de tegenstanders der Seize te betoonen. Tegen vele parlementsleden te Parijs werd openlijk moord gepredikt, doch de tusschenkomst van Mayenne, die hen uit de stad verbande om hen te redden, voorkwam een tijd lang de uitbarsting. Toch bleven er genoeg over, om tot voldoening der wraak te strekken. Naarmate het gevaar steeg en de macht van Hendrik IV, door de aankomst, in het najaar, der Engelsche en Duitsche hulptroepen toenam, steeg ook de bitterheid, de bloeddorst. Toen in Augustus de jonge hertog de Guise uit zijn gevangenis te Tours was ontsnapt, veroorzaakte zijn aankomst te Parijs een groote blijdschap. In dezen jongen man, die zich gewillig leende om als werktuig der Seize en mededinger van zijn oom, den hertog de Mayenne, op te treden, zagen zij den toekomstigen koning van Frankrijk. De dochter van Philips zou hem de hand reiken, verhaalde men te Parijs. In dit vertrouwen schreven de geestelijke politici der hoofdstad den 2den September den brief aan den Spaanschen koning, waarin zij hem of zijn dochter de kroon van Frankrijk aanboden. [38]

Doch deze gewichtige stap was op zich zelf niet voldoende. Het beoogde doel kon niet bereikt worden, zoolang het Parlement en de groote aanhang der politieken machtig genoeg bleef, om in het beslissend oogenblik weerstand te bieden. De Conseil des Seize met zijn gevolg besloot door te tasten, en door schrik zijn heerschappij en die des Spaanschen konings te grondvesten. Zeven maanden achtereen had de geestelijkheid op de noodzakelijkheid van een nieuwen Bartholomeusnacht gewezen, ditmaal gericht tegen Spanje's vijanden. De bodem was dus, mocht men

hopen, genoegzaam toebereid. Om de uitvoering te regelen, werd in 't begin van November een Comité des Dix benoemd en werden er lijsten opgemaakt der meest gehate personen, die vallen moesten of verjaagd worden. De letters P. D. C., achter de namen geplaatst, wezen het lot aan, dat ieder hunner was toegedacht: pendu, dagué, chassé. [39]

Gelijk steeds, was het ook ditmaal een kleine bende van misdadigers, aan wie de uitvoering werd overgelaten. Maar de geheele Conseil des Seize en hun aanhang was met de plannen bekend, en keurde ze goed. Gelijk in de Septemberdagen van 1793, gebruikten de eigenlijke leiders de handen van minder voorzichtigen dan zij, en wachtten de uitkomst af, om zich voor of tegen te verklaren. Verschillende priesters, zoo als o. a. Boucher, die het eerst den moord hadden gepredikt, verlieten Parijs, om na afloop weder te keeren. Zoo zochten de misdadige hoofden zich en hun kerk tegen het verwijt van medeplichtigheid te vrijwaren. „Ecclesia non sitit sanguinem" — maar zij laat het door werktuigen storten.

De mannen, met wie een aanvang zou gemaakt worden, waren de hoofden van het Parlement. Deze rechtbank had een aangeklaagde van verraderlijke verstandhouding met den koning vrijgesproken. Zulk een vonnis was misdaad! Een schuldige onschuldig te verklaren! Als de Spaansche inquisitie, wier invoering van Philips was gevraagd, zou gevestigd zijn, behoefde men voor zulke rechtspraken niet meer te vreezen. Had men nog andere bewijzen noodig, hoe juist een der liguïsten, Cromé, het inzag, toen hij verklaarde, „qu'une Saint-Barthelemi eust esté bien à propos pour le temps qui couroit: et qu'une saingnée des veines cephaliques estoit necessaire pour la santé et restauration de cest estat"?

De president Brisson was de meest bedreigde. Hij had vroeger tot de heftige liguïsten behoord, maar was langzamerhand, verschrikt door de ontwikkeling der Spaanschgezinde partij, in het geheim tot de politieken overgeloopen. Vol eerzucht, had hij van de gelegenheid om Parijs te verlaten, geen gebruik gemaakt, uit vrees dat hij door zijn vroegere tegenstanders weinig geteld zou worden. Dubbelhartig uit vrees, boog hij voor de Seize zoo diep hij kon, terwijl hij gelijktijdig met de royalisten onderhandelde. Zulke politici slagen dikwerf in dagen van beroeringen een tijdlang, en eindigen gewoonlijk, met het wantrouwen en den afkeer van alle partijen op te wekken. Brisson zag de wolken boven zijn hoofd te zamen trekken, maar werd, gelijk het met dergelijke karakters gaat, door het naderend gevaar niet tot tegenstand geprikkeld, doch geheel verlamd. Van alle kanten kreeg hij in October en nog in November waarschuwingen, maar hij kon niet besluiten om een poging tot vluchten te wagen. „Men zou hem niet aandurven; men zou zich nog wel tweemaal bedenken, voordat men den President van het parlement aantastte; er is zooveel eendracht niet tusschen hen; groote woorden zijn goed en wel, maar als 't op handelen aankomt, durven zij niet"; met deze en dergelijke praatjes over zich zelf en de Seize sloeg hij de raadgevingen van goede vrienden in den wind. Andere oogenblikken was hij minder bemoedigd, en erkende hij de hopeloosheid van zijn toestand [40]. „Je ressemble à ces chiens qui sont entrés bien avant dans l'eau, et sentans qu'ils se naient, s'en voudroient bien tirer ou gangner quelque bord s'ils pouvoient, mais ils ne peuvent, car le fort de l'eau les emporte: si bien qu'en nageant tousjours à la fin il se naient. Aussi moi, pour vous en dire franschement, je fais ce que je puis en ceste tem-

peste, et ai fait tousjours ce que j'ai peu, pour me tirer a bord, et y mettre les autres: mais nous y sommes entrés trop avant pour en sortir: au moins moi, qui sens bien que je me naie et ne m'en puis sauver, si non par une speciale grace et miracle de Dieu."

Vrijdag, den 15^{den} November, begaf Brisson zich des morgens naar het Palais de Justice. Toen hij op de Pont Saint Michel kwam, werd hij staande gehouden door eenigen der Seize, die hem dwongen terug te gaan en hem naar le petit Châtelet voerden. Daar werd hem een soort van verhoor afgenomen: of hij niet aan den koning van Navarre had geschreven? waarom hij den aangeklaagde had vrijgesproken? enz. Na afloop werd hem aangekondigd, dat hij zich op sterven had voor te bereiden: „le Seigneur t'a aujourd'huy touché de luy rendre l'ame et as une grande faveur que tu ne mourras point en public comme traistre à la ville." [41]

Gelijktijdig waren nog een tweetal leden van 't Parlement in hechtenis genomen, en, even als Brisson, naar le petit Châtelet gevoerd. In tegenwoordigheid van vele leden der Seize werd het drietal door den beul aan een venster opgehangen.

Zoo ving de heerschappij van koning Philips in Frankrijk aan. In den geest huns meesters was sluipmoord het geliefde wapen van den Conseil des Seize. Want sluipmoord verdient het ophangen binnen 's kamers van drie menschen door een overmacht te heeten.

Doch wat aan den vorm ontbrak, zou eerlang worden vergoed. De Parijsche bevolking zou zijn goedkeuring hechten aan het vonnis, en het uitbreiden. Zoo hoopten de moordenaars van Brisson. Daarom had de geestelijkheid maanden achtereen de ketters en de politieken met schimp-

redenen en scheldwoorden overstroomd, en op hun vermoording aangedrongen. Het volk zou nu het voorbeeld der Seize volgen en de terechtstellingen van de drie raadsheeren bevestigen en bekronen door den algemeenen moord van Spanje's tegenstanders in Parijs.

Den volgenden morgen zag men op de Place de Grève de lijken der drie vermoorde raadsheeren hangen. In den nacht waren zij door de Seize hierheen gevoerd. Het volk stroomde te zamen en staarde het akelig schouwspel aan. Dit moment hadden de leiders uitgelezen, als het meest geschikte om het volk in beroering te brengen. Bussi, de gouverneur van de Bastille, een der heftigste liguïsten, begon de menigte op te hitsen tegen de verraders, de schurken, de politieken, die de stad aan den ketter hadden verraden. „Zoo men hem volgen wilde, zou Parijs nog voor den avond gezuiverd zijn van de schurken; hij kende ze allemaal, hij had ze op een lijst; en hij wist de huizen, die zij met de winsten van hunne verraderijen hadden volgepropt." Maar hoe welsprekend Bussi ook tot moord en plundering opwekte, en hoe veel moeite zijne dienaren en aanhangers, die zich in de dichte drommen des volks voortbewogen, ook aanwendden, niets mocht baten. Het volk bleef koel de woorden hooren en de lijken aanstaren. „Als gij ze niet voorkomt, zullen zij u den hals afsnijden" — riep eindelijk Bussi uit; — „hun chefs, die ge daar ziet hangen, hebben alles bekend; als wij hen vandaag niet voorkomen, zijn wij allen morgen dood."

Merkwaardig! het Parijsche gemeen bleef onbewogen. Voor de eerste maal sedert jaren bood het weerstand aan de verlokking der misdaad onder kerkelijke vlag. De tijdgenoot zag er een wonderwerk Gods in. [42] Toch laat zich het verschijnsel gemakkelijk verklaren. Bussi was

de man niet, om op het volk invloed te oefenen; hij was te zeer bekend en berucht wegens zijn roofzucht, dan dat de menigte hem geloof schonk, waar hij in naam van kerkelijk belang tot haar sprak. Zij, die tot hen sedert maanden in gelijken geest hadden gesproken, de geestelijken, hielden zich schuil; Boucher had zelfs Parijs verlaten. Zoo zijn opwindende taal hier op de Place de Grève ware gehoord, in plaats der kunstmatige hartstochtelijkheid van Bussi, de uitkomst ware waarschijnlijk een andere geweest. Maar thans was de berekening op haar domheid en volgzaamheid al te naakt, te openbaar. Zij, voor wier belang de menigte werd verzocht te strijden, konden het verzoek ten minste zelven tot haar richten.

Maar er was meer. Terwijl de Conseil des Seize haar steun en beslissing inriep, had hij reeds op beide vooruitgeloopen. De lijken der drie raadsheeren hingen voor haar. Had men het volk tegen de levenden opgestookt, misschien ware het in beweging gekomen. Maar tegen een doode toornt men niet in koelen bloede. Deze lijken van geachte burgers, door sluipmoord gevallen, schrikten de menigte af, koelden haar haat. Wie kon gelooven, dat deze dooden zoo gevaarlijk, zoo slecht waren geweest? Was een Bussi beter dan een der drie? Niemand zou het beweren; en daarom wilde ook de menigte de verantwoordelijkheid dezer moorden niet op eigen schouders nemen en tot navolgen van het voorbeeld zich laten bewegen. In volle zwaarte moest die verantwoordelijkheid blijven drukken op hen, die den beul van Brisson zijn droevig werk hadden gelast.

Met de weigering der volksmenigte, om Parijs met bloed te overstroomen en de tegenstanders van den Spaanschgezinden Conseil des Seize uit den weg te ruimen, was de nederlaag der laatsten beslist. Na de eerste dagen van

angst en spanning, waarin de vrees voor een bloedbad aller harten met schrik sloeg, ving de reactie aan. De moord van Brisson had een geduchte uitwerking, maar geheel anders dan de geestelijke bewerkers hadden bedoeld. Velen, die tot dusver tot de Spaansche partij hadden behoord, verlieten ze en traden tot de politieken over. Het denkbeeld om een buitenlander, om een Philips II of zijn dochter op den troon van Frankrijk te stellen, ving aan impopulair te worden in kringen, waarin men tot dusver de deugdelijkheid van het plan niet had betwijfeld. Oude tegenstanders van Mayenne zagen verlangend naar hem uit, als naar den eenigen man, die Parijs van de heerschappij van een bende schurken, stilzwijgend gesteund door de Spaansche bezetting, kon verlossen. Dagelijks gingen verzoeken en smeekbeden uit allerlei rangen en standen tot hem uit, dat hij te Parijs mocht komen en de orde herstellen.

Den 28sten November reed hij, van 2000 krijgslieden gevolgd, door de faubourg St. Antoine de stad binnen. Ofschoon aarzelend en bevreesd, liet hij zich door de aansporingen zijner omgeving tot doortasten bewegen, zelfs toen het Parlement terugdeinsde om tegen de moordenaars van 15 November rechtsvervolging in te stellen. Een viertal der Seize werd gevat en zonder veel omslag gewurgd; de overigen werden opgezocht, doch ontsnapten. Bussi, de gouverneur van de Bastille, gaf de vesting tegen behoud van leven en bezittingen over. Hij, als de meesten zijner medeplichtingen [43], vluchtten naar België, op de dankbaarheid en trouw van een Philips II rekenende. Is het noodig te zeggen, dat het meerendeel hunner in armoede en ellende stierf?

Doch met de straf van enkelen en de vlucht van eenige

andere hoofdschuldigen, was de Spaansche partij zelve niet in het hart getroffen. Sedert 1589 had deze Conseil des Seize, eerst met, toen zonder den Conseil des Quarante, Mayenne en zijne plannen in den weg gestaan. Honende taal en schimpende eischen had de liguïstische adel van deze democratische hoofden moeten aanhooren. Thans was het oogenblik gekomen, om deze adder onder den voet te vertreden, en het zoo geschokte overwicht van den adel te herstellen. Zonder aarzeling tastte Mayenne door. De Conseil des Seize werd ontbonden, en uitdrukkelijk verboden [44] „à toutes personnes, de quelque qualité ou condition qu'elles soient, et sous quelque pretexte ou occasion que ce soit, mesmes à ceux qui se sont cy-devant voulu nommer le Conseil des Seize, de faire plus aucunes assemblées pour deliberer ou traicter d'affaire quelconque, à peine de la vie et de rasement de maisons èsquelles se trouveront lesdites assemblées avoir esté faictes."

Zoo eindigde de worsteling der democratie met den adel in de Ligue. De strijd met Hendrik IV werd er door vereenvoudigd. Mayenne had een gevaarlijken tegenstander des konings aan banden gelegd. Doch zijn eigen kracht steeg er niet door. Boucher en consorten bleven woelen in Parijs, en hun vijandschap tegen den ketter was niet grooter dan hun wrok tegen hen. Meer nog dan te voren was Mayenne verplicht steun te zoeken bij den Spaanschen koning, wiens woeste bewonderaars in de hoofdstad hij slechts door de reactie, op hun eigen wreedheden gevolgd, had kunnen beheerschen. Van Parma, wiens leger aan de grenzen stond, niet van Mayenne, scheen de beslissing over de kroon van Frankrijk afhankelijk.

Voor de tweede maal rukte Alexander Farnese in het

begin van 1592 op last zijns meesters Frankrijk binnen. Ofschoon hij de inmenging in den strijd tegen Hendrik IV afkeurde, was ditmaal 's konings bevel hem minder onwelkom geweest dan vroeger, omdat het hem een uitmuntend voorwendsel schonk om een strijdtooneel, waarop hij niet gelukkig was, te verlaten. [45] Door Hendrik IV, die eindelijk de Duitsche en Engelsche hulptroepen met zijn eigen leger had vereenigd, werd sedert November (1591) Rouaan belegerd. Hoe hardnekkig de verdediging ook was, de wapenen van den Franschen koning dreigden de stad te vermeesteren. Daarheen, naar Rouaan, richtte zich het leger van den Spaanschen veldheer, nadat hij Mayenne en de zijnen door het groot gevaar, waarin de Ligue verkeerde, tot nieuwe concessiën had gedwongen. Zwaarder dan te voren drukte de hand van den vreemdeling op de adellijke hoofden van Hendrik's tegenstanders. Machteloos, om zelven den koning van Navarre de kroon te ontnemen, waren zij gedwongen de aanspraken van de Spaansche Infante te steunen en haar erkenning te verzekeren. Tusschen Isabella en Hendrik IV hadden zij te kiezen. Een eigen kandidatuur tegen deze beiden gelijktijdig staande te houden, scheen een ondenkbare zaak.

Indien het welslagen van Parma's onderneming onmisbaar was, om de kandidatuur van Isabella Clara Eugenia, dochter van Philips II, te doen slagen, de uitkomst bewees, dat het niettemin onvoldoende moest heeten. Alexander Farnese ontzette Rouaan, zonder Hendrik IV de gelegenheid tot een veldslag, waarnaar deze smachtte, te schenken. Schoon verontrust door de troepen van den koning, wist Parma te ontsnappen aan elke poging van den vijand, om hem in een openlijken strijd te lokken. In de militaire geschiedenis is Parma's terugtocht van Caudebec beroemd

wegens het uitnemend talent, door hem hier ten toon gespreid, door uit een bijkans reddelooze positie zich en zijn leger in vrijheid te brengen. Ofschoon omsingeld door Hendrik's troepen, wist Parma aan het gevaar te ontkomen en zijne troepen, die zeer geleden hadden, naar de grenzen terug te voeren. Na een verblijf van drie maanden in Frankrijk kwam Parma in de Nederlanden terug.

Hij had ten deele zijn doel bereikt: Rouaan was ontzet, de bezetting van Parijs versterkt, de weg naar het Ile de France voor het vervolg verzekerd. In den volgenden winter zou hij wederkomen, beloofde hij bij het scheiden. Maar hij kwam niet weder. Voor Caudebec had hij een wonde ontvangen, die hem, ondanks de wateren van Spa, in het laatst des jaars in het graf sleepte.

Slechts ten deele had hij zijn doel bereikt; want hoe schitterend zijn krijgsmanstalent ook in 't ontzet van Rouaan en te Caudebec had uitgeblonken, de resultaten, die hij verkreeg, waren niet alleen aan zijn beleid te danken. Toen hij met versnelde marschen wegtrok, wilde Hendrik hem achtervolgen, om hem tot een strijd te dwingen, en zijn leger, dat zeer veel geleden had, uiteen te slaan. De lust, om in Frankrijk weer te keeren, zou hij den Spanjaard verleeren, zeide de koning.

Doch zij, die hem omgaven, wilden het niet. De Fransche edelen drongen op ontbinding des legers aan, om naar huis en haardstede weder te keeren. De vreemde troepen, Engelschen en Duitschers, vroegen betaling en ontslag. Op het oogenblik, dat de koning van Frankrijk gereed stond, om den vreemden indringer uit het land te slaan, den Spaanschen bondgenoot van de Fransche Ligue gelijk deze zelve te overwinnen, ontviel hem zijn leger.

Was het wonder, dat Hendrik IV, moedeloos en afgemat

door de jarenlange inspanning, die nooit scheen bekroond te zullen worden met de zegepraal van 't recht, het oor voor de verleiding opende, die hem, voor den prijs van zijn geloof, de kroon van Frankrijk beloofde?

IV

Bijna drie jaar waren er verloopen, sedert Hendrik IV door de declaratie van St. Cloud de ondersteuning der katholieke edelen, die zijn voorganger bij zijn sterven omgaven, voor zich had gewonnen. In Augustus 1589 had hij de verklaring afgelegd: „nous sommes tout prest d'etre instruict par un bon légitime et libre concile général ou national, qu' à ces fins nous ferons convoquer et assembler dans six mois, ou plus tost s'il est possible, pour en suivre et observer ce qui sera conclu et arresté." Nu, bij het eindigen van Rouaan's beleg, was het Mei 1592, en van de belofte, voor drie jaar afgelegd, was niets gekomen.

In billijkheid had niemand recht er zich over te verwonderen of te beklagen. De verontschuldigingen des konings, dat de toestand des lands, de houding der tegenpartij en dergelijke redenen meer de oorzaken waren, waarom het toegezegd concilie niet tot stand was gekomen, mochten geheel overbodig heeten voor ieder, die het waar karakter der strijdende partijen kende. Zoo men de geestelijkheid en de groote massa, die wel steeds in getal de sterkste, maar bij de beslissing van politieke vraagstukken gewoonlijk in invloed de zwakste is, uitzonderde, kon men niet in goeden ernst van een worsteling van religieuse beginselen spreken. Politiek eigenbelang dreef verreweg het meerendeel der leiders: de godsdienst was de vlag, waaronder de bevrediging van persoonlijke belangen nagejaagd en de

bereidvaardigheid der onbeschaafde menigte, om den physieken steun van haar lichaamskracht te verleenen, werd ingeroepen. Zij, die uit waarachtig religieuse overtuiging handelden en partij trokken, waren van den aanvang in de minderheid en verloren met elken dag, dien de worsteling langer duurde, aan invloed en gewicht.

Ernstige verwondering kan dit verschijnsel niet wekken. Het is te natuurlijk, te regelmatig wederkeerend in tijden van groote geestesbeweging, dan dat het aan een enkel tijdperk of een enkel menschengeslacht tot verwijt kan worden gerekend. Geestdrift is een aandoening der menschelijke natuur, die het minst van alle tegen den afkoelenden invloed der dagelijksche ervaring bestand is. De eischen des materieelen levens mogen een tijdlang ter wille van een hooger beginsel, van een bezielend idee onderdrukt of ter zijde geschoven worden, zij knagen ondermijnend aan de overheersching van zedelijke behoeften. Met dezelfde noodzakelijkheid, waarmede op tijdperken van materialisme openbaringen van een hooger, van een geestelijk leven volgen, bezwijken de laatste voor de onderdrukte, maar nooit verstikte behoeften van het materieele welzijn. In deze eb en vloed beweegt zich de stroom des levens, bij natiën zoowel als bij individuen. De natuur eischt harmonie: de tijdelijke afwijking ter rechter of ter linker zijde wordt steeds opgevolgd door een terugkeer tot het schijnbaar verlaten standpunt. Geheel intusschen wordt het nooit hernomen: het oude herleeft niet meer. Gelijk de Nijl bij 't verlaten der overstroomde landen zijn bevruchtend slib achterlaat, laat ook de stroom der historie, na iedere verstoring van den regelmatigen loop, zijn winst achter, die de kiemen van nieuwe toestanden en verschijnselen in de toekomst bevat.

De politieke hoofden der protestantsche partij hadden de declaratie van St. Cloud en de daarin gedane toezegging uit geen ander dan een staatkundig oogpunt beschouwd. Noch Chastillon noch de la Noue had Hendrik IV om die belofte verlaten. Reeds de woorden: „suivant la déclaration patente par nous faicte avant noste avénement a notre couronne," bewezen, dat Hendrik's belofte niets meer dan eenige vorige verklaring bedoelde. De nieuwe koning beloofde niet zijn protestantsch geloof te zullen afzweren, slechts onderwerping aan een concilie zegde hij toe. Voor en na Luther hadden allen, die tegen de katholieke kerk protesteerden, gelijk hij, zich op een vrij, onafhankelijk concilie beroepen, om er als gelijken te verschijnen, hun zaak te bepleiten en bij de beslissing mede te stemmen. Op de synoden der Calvinisten riep aanvankelijk het bericht dezer toezegging een soort van agitatie in 't leven; men begon zich op het verwachte twistgeding, dat over de toekomst van staat en kerk zou beslissen, voor te bereiden. Zoo ernstig vatte de geestelijkheid van Hendrik's kerk zijne toezeggingen op: en zoo weinig dacht zij bij het eerste hooren er aan, in deze woorden de eerste stappen tot den overgang te vinden.

Maar de illusie duurde kort. Hendrik IV mocht te St. Cloud elk denkbeeld, om zich van zijne geloofsgenooten af te scheiden, met verontwaardiging hebben verworpen, zijne erkenning door de katholieke edelen droeg vrucht. Van het oogenblik af, dat zij hem als wettigen koning erkenden, hield hij op het hoofd der Calvinisten te zijn. Het partijhoofd was in den koning van Frankrijk ondergegaan. De verhouding tusschen de strijders was een andere. Eischen, die Hendrik met zijn geloofsgenooten had gesteld, beoordeelde hij thans met geheel anderen blik. Tot den dood

zijns voorgangers leider van een religieus-politieke partij, moest hij thans, aan het hoofd van den staat getreden, het eerst en bovenal naar het algemeen nationaal belang vragen, voordat hij aan de bevrediging van partijeischen, hoe rechtmatig ook, denken kon. Natuurlijk, dat zijn veranderde verhouding tot zijn geloofsgenooten wantrouwen wekte. Hij moest en wilde den schijn vermijden, alsof hij het Protestantisme eenzijdig begunstigde, alsof hij een partijkoning zijn zou. Hendrik IV is niet de eerste en zal wel niet de laatste zijn, die, in een dergelijke moeielijke stelling geplaatst, aan de sterkste partij de meeste concessiën doet, en de zwakkere tegen zich verbittert, zonder het vertrouwen der eerste te winnen. Volgens de laatste verdragen met Hendrik III werden protestantsche leeraars uit de staatskas betaald. Stiptelijk was deze bepaling gedurende het leven van Hendrik III nagekomen: nauwelijks was Hendrik IV hem opgevolgd, of de betaling vond moeite en werd eindelijk geheel gestaakt. Op verschillende plaatsen, waar sedert jaren en ook door de jongste verdragen alleen de eeredienst der Hugenoten was uitgeoefend, werd nu de mis weer ingevoerd. De koning scheen zelfs angstvallig, om zich met zijne protestantsche vrienden te onderhouden: de toegang tot hem werd hun bemoeielijkt. Voor zulk een uitkomst hadden waarlijk Hendrik's vrienden en aanhangers hem niet jarenlang gevolgd en gesteund!

Nog waren er slechts weinige maanden na de troonsbestijging verloopen, toen reeds de klachten over Hendrik's ondankbaarheid algemeen waren. Geestelijken, die bij den dood van zijn voorganger gejuicht hadden over den naderenden val van den Antichrist, vingen aan wantrouwen te koesteren en te zaaien in de bedoelingen des konings. In een vergadering, te St. Jean d'Angély gehouden, werd het voorstel

ernstig in overweging genomen, of men niet Hendrik, als Protector der protestantsche kerken, de gehoorzaamheid opzeggen en een ander in zijn plaats kiezen zou. Nadrukkelijk beklaagde de koning zich over dit wantrouwen en drong hij bij invloedrijke hoofden zijner geloofsgenooten er op aan, om toch geen geloof te slaan aan de valsche geruchten, die er werden uitgestrooid. „N'adjoustés foy aux faux bruicts que l'on pourroit faire courre de moy, lesquels je vous prie de prevenir, et asseurer pour moy un chascun de ma constance en la religion, non obstant toutes difficultez et tentations." [46] — Doch deze verklaringen, hoe dikwerf ook herhaald, konden het geschokte vertrouwen niet herstellen. De Protestanten, die alles van Hendrik's troonsbestijging hadden verwacht, zagen zich teleurgesteld, ter zijde geschoven, uit betrekkingen geweerd, zoo al niet met goedkeuring, dan toch met berusting van den man zelven, dien zij sedert jaren voor hun hoofd en leider erkenden, die alles, wat hij was, aan hun opoffering te danken had.

De jaren 1589—1593, waarin Hendrik om de kroon kampte, zijn tevens de jaren, waarin Hendrik's sterk zinnelijke natuur meer dan tot dusver hem beheerschte en ook door de positie, die hij thans innam, openbaar werd. Mannen van allerlei richting meenen den ongelukkigen loop van den krijg en de ongunstige uitkomsten voor een deel te moeten verklaren uit het overheerschend sensualisme van Hendrik, dat hem telken male gunstige gelegenheden om de belangrijke voordeelen te behalen, in de armen der schoonen, wier gunsten hij genoot, deed verzuimen. Na Ivry had hij, zeggen sommigen, Parijs kunnen veroveren, voordat het zich ter verdediging had toegerust, indien hij er toen niet de voorkeur aan gegeven had, bij „la belle

Chatelaine la Roche Guyon" van zijne vermoeienissen uit te rusten. Veertien dagen gingen verloren, die door de liguïsten werden gebruikt, om Parijs in staat van tegenweer te brengen. De waarheid, die in dergelijke beschouwingen voor 't overige meer een bewijs van religieusen ijver dan van helder inzicht in de kracht der tegenpartij, gelegen is, kan niet worden ontkend. Hendrik IV was niet meer dezelfde man van vroeger: het denkbeeld van toewijding aan zijn geloof was het bezielend beginsel niet, dat hem leidde. Het betrekkelijk slagen zijner aanspraken op de kroon, en de ruimer gelegenheid om een hartstocht, die steeds sterk en overweldigend hem beheerscht had, bot te vieren, oefenden invloed uit. In de armen van courtisanes leert men niet, voor beginselen te strijden.

Het kon niet anders, of de ergernis der protestantsche leeraars over zijn levenswijs, die hem menige ongewenschte vermaning bezorgde, en het wantrouwen van zijn geloofsgenooten in zijn trouw aan hun religie moest ondermijnend op zijn gezindheid jegens hen werken. Voor deze onmisbare, maar lastige volgelingen aanhoudend te strijden tegen den onwil en de kwade luimen zijner katholieke omgeving, was hem al te vermoeiend. François d'O, een der verachtelijke gunstelingen van Hendrik III, dien hij als surintendant des finances had behouden, wilde niets van de Protestanten weten en hield alle uitbetaling van gelden tegen, zoo dikwerf en zoo lang hij vermocht. De koning zelf was van diens hulpvaardigheid afhankelijk, en vloekte menigmaal de schaamtelooze karigheid van den ellendigen mignon, die hem armoe deed lijden, terwijl hij zelf in weelde zich baadde. Toch durfde noch kon hij den man ontslaan, wiens steun zijne belangen meer belemmerde dan bevorderde. En als met dezen, was het met velen. De

maarschalk Biron, die het opperbevel over zijn leger voerde, had blijkbaar niets op het oog, dan den krijg te rekken. Bijna onweersproken is de beschuldiging, dat Biron herhaalde malen de zaak des konings heeft benadeeld, door opzettelijk verkeerden raad te geven en zijne voorslagen door te drijven. Bij den eersten inval van Parma was het zijn verkeerde raad, die aan den Spaanschen veldheer den weg naar Parijs opende. Voor Rouaan had hij opzettelijk de belegering op die wijze geleid, dat de stad niet genomen kon worden. Uitnemende troepen en sterke positiën werden herhaaldelijk door hem opgeofferd, om den krijg te doen voortduren. De aanklacht van verraad was algemeen: zelfs zijn eigen zoon sprak ze uit. Toen in het voorjaar van 1592 Farnese zijn leger, dat zeer veel geleden had, naar de Nederlanden terugvoerde, vroeg de jonge Biron van zijn vader een vijfhonderd ruiters. Dat kleine getal was voldoende, zei hij, om de vijandelijke troepen uiteen te slaan. De maarschalk weigerde: „Maraud, nous veux-tu donc renvoyer planter des choux à Biron?" Vol verontwaardiging riep de zoon uit: „Indien ik koning was, zou ik den maarschalk het hoofd voor de voeten leggen." Maar Hendrik dacht er niet aan, zich te onttrekken aan den onteerenden dwang, die hem werd aangedaan. Hij gevoelde zich te afhankelijk van deze mannen: hij kon ze niet missen. Hij had de hand aan de kroon geslagen en het denkbeeld kwam niet bij hem op, om haar terug te trekken. Al zijn persoonlijk vermogen om menschen voor zich in te nemen, wendde hij aan, om de wankelende trouw dezer bondgenooten te versterken. Biron's jaloezij en wantrouwen jegens ieder, die zijne plannen en voorslagen afkeurde, zocht hij af te leiden door verzekeringen van zijn onbepaald vertrouwen, die maar al te dik-

werf gegeven werden zonder dat hij ze meende. Door vriendelijke toespraken, onuitputtelijk geduld, verklaringen en beloften, soms van zeer tegenstrijdigen aard, zocht hij de zoozeer uiteenloopende deelen zijner partij vereenigd te houden. Zijn persoonlijke goedaardigheid en beminnelijkheid gaven hem dikwerf, zonder dat het hem berekening kostte, de natuurlijke middelen aan de hand, om wankelende of ontevreden gemoederen met zich te verzoenen en voor zich te winnen. Voor den slag van Ivry had een Duitsch officier hem om betaling gevraagd. Hendrik, die altijd met geldgebrek had te worstelen, had ze geweigerd en hem toegeduwd, dat geen man van eer geld vraagt den dag voor een veldslag. Den volgenden morgen berouwde hem dit harde woord: hij zocht Schomberg — zoo heette de vreemde krijgsman — op en verzocht hem vergeving. „Je vous ai offencé: cette journée peut être la derniere de ma vie: je ne veux point emporter l'honneur d'un gentilhomme: je sais votre valeur et votre mérite: pardonnez-moi et embrassez-moi." Slechts weinigen, die met hem in aanraking kwamen, vermochten op den duur aan zijn persoonlijken invloed, onweerstaanbaar als hij zijn kon, zoo hij wilde, weerstand te bieden. Nu eens won hij de onwilligen door hartelijke gemeenzaamheid: dan eens deed hij ze buigen voor zijn vorstelijke hoogheid. Maar geen persoonlijke beminnelijkheid noch vorstelijke rang was in staat de valsche verhouding te wijzigen, waarin hij tot zijne aanhangers stond. Koning van Frankrijk, zag hij een aanzienlijk deel van zijn volk tegen zich in de wapenen: zelf zonder inkomsten, was hij afhankelijk van de ondersteuning, die eigenbatige volgelingen hem wel wilden verleenen, voor zoover het met hun bedoelingen overeen kwam. Het moreel overwicht, dat hij behoefde, om zijn wil hun

op te leggen, bezat hij niet. Dit was, wat niemand op dat oogenblik zelf berekend had, door de declaratie van St. Cloud gebroken. Hij had de erkenning der katholieke hoofden verworven, gekocht als 't ware door een verklaring, waaraan niemand toen waarde had gehecht, maar die feitelijk zijn erkenning als koning op een anderen grondslag, dan die in de wettigheid zijner rechten en aanspraken gelegen was, deed berusten. Deze koning van Frankrijk, zoo konden d'O, Biron en anderen spreken, was hun schepping.

Wie in een dergelijke moeielijke verhouding den invloed en het overwicht wil behouden of verkrijgen, dat tot de hooge plaats geacht wordt te behooren, moet door de meerderheid van zijn moreel en intellectueel karakter vergoeden, wat aan de reëele kracht zijner positie ontbreekt. Door zijn ootmoedige toewijding aan zijn overtuiging moet hij meesleepen, door zijn juister inzicht in de behoeften van 't oogenblik en de keus der middelen voorlichten, door de strenge moraliteit van zijn karakter, dat elk denkbeeld van baatzuchtige berekening als lasterlijke aantijging onmiddellijk doet verwerpen, tot volgen dwingen. Zulk een karakter was Willem de Zwijger geweest. Maar Hendrik IV was een luchtige, vroolijke Gascogner. Hij bezat een hooggestemd gevoel van zijn vorstelijke waardigheid, dat hem menig fier en schoon woord op de lippen legde. Maar hij was geen domineerend man, wiens tegenwoordigheid ieder aanwezige tot het bewustzijn van zijn minderheid bracht. Hij was een beminnelijk man, wien men veel vergeven, dien men liefhebben kon; die het talent bezat om met een hartelijk woord de neiging tot zelfopoffering wakker te roepen; die den krijg voerde als een soldaat, zich wagende als ieder zijner minste krijgslieden, om hun zucht tot na-

volging op te wekken, en door het bewustzijn, dat de koning alle gevaren, lief en leed, met hen deelde, hun trouw aan zijn persoon te versterken. Doch de meerderheid, die een onwankelbare overtuiging, d. i. een geloof, geeft, was zijn deel niet. Hij was Protestant; nu ja, omdat zijn ouders, en voornamelijk zijn onvergetelijke moeder Protestantsch waren geweest. Voor deze religie hadden zijne ouders geleden: hem zelf had zij bijna het leven gekost. Met de traditie van zijn vrije jeugd op de bergen van Bearn was zij innig verbonden, en hij kon zich niet voorstellen, dat hij haar in waarheid zou laten varen om een kerkgeloof aan te nemen, zoo rijk aan dwaasheden als het katholieke. Maar die negatieve gehechtheid schonk geen positieve kracht. Op zijn leven oefende zijn geloof geringen invloed uit: de Protestant was niet deugdzamer dan de Katholiek uit zijn omgeving. Hendrik IV, tijdgenoot en, naar men zegt, geestverwant van Rabelais, kon door de kracht en bezieling, die van zijn religieuse overtuiging uitging, anderen niet beheerschen. Hij zelf was er aan gehecht als aan een der heiligste herinneringen uit het ouderlijk huis, die de man in 't leven medeneemt. Het denkbeeld, om het te verlaten, kwetste zijn gehechtheid aan de souvenirs van zijn jeugd, en niet minder, zoo niet meer, zijn vorstelijken trots. De gedachte ergerde hem, dat hij voor dien prijs de kroon zou koopen. Doch die ergernis zou geen hinderpaal zijn, die onoverkomelijk was. Dat wisten zijne hovelingen, dat wist ieder, die Hendrik kende. Die levenslustige, gevoelige man, die door elken indruk werd medegesleept, en het lastig vond telkens bestraffingen van zijn overtredingen te moeten aanhooren, mocht een tijdlang door zijn trots worden weerhouden, om toe te geven aan de eischen der meerderheid,

volhouden, volharden kon hij niet. Op bijkans 40-jarigen leeftijd, na lang oorlog te hebben gevoerd, eindelijk in de gelegenheid, om door een enkel woord rust, genot en de hoogste waardigheid te koopen, was Hendrik IV, die met iederen dag meer verslaafd raakte aan genietingen, met de strenge godsdienstige leer, die hij voorstond, in onverzoenlijken strijd, niet in staat om weerstand te bieden. Zonder ergernis hoorde hij de spotternijen en zinspelingen van zijn hovelingen aan. Toen de hertog van Parma in 1592 Rouaan kwam ontzetten, zei Chicot, de hofnar [47], in tegenwoordigheid van het geheele hof: "Monsieur mon ami, je vois bien que tout ce que tu fais ne te servira de rien à la fin, si tu ne te fais catholique. Il faut que tu voises à Rome: et qu'estant là tu bougeronnes le Pape, et que tout le monde le voie: car autrement ils ne croiront jamais que tu sois catholique. Puis tu prendras un beau clistère d'eau beniste, pour achever de laver tout le reste de tes peschés."

Krachtiger dan de aanmoediging van personen werkte de loop van den krijg, vooral de afloop van Rouaan's beleg. Het leger, dat door het verraad van Biron deels was gedecimeerd, deels na Parma's vertrek moest ontbonden worden, was in Hendrik's oog de reddingsplank geweest, om aan de dreigende noodzakelijkheid der afzwering te ontsnappen. Hij had alles ingespannen om dit leger tot stand te brengen: aanzienlijke domeingoederen verkocht, groote leeningen gesloten, om de millioenen, voor de betaling der troepen benoodigd, te vinden. Met verzekering op verzekering had hij de achterdocht van koningin Elizabeth, die niet sterk aan zijn religieusen ijver geloofde, bezworen, en ook de Duitsche vorsten van zijn vurige gehechtheid aan het Protestantisme overreed. Zoo had hij dit leger bijeen ge-

kregen, en al die inspanning, al die kosten waren voor niets geweest.

De inneming van Rouaan had slechts een ondergeschikte plaats in zijne berekeningen ingenomen. Rouaan zou hem de poorten van Parijs hebben geopend en de val der hoofdstad had hem onafhankelijk van de katholieke edelen moeten maken. De onderwerping van Parijs zou hem kracht ook tegen Biron enz. hebben gegeven: zijn vorstelijken wil had hij dan aan de nu zoo trage katholieke edelen kunnen opleggen. De verhouding zou geheel veranderd zijn, en menige intrige, die hem thans bezwaarde en verontrustte, omdat hij ze uit voorzichtigheid zwijgende moest aanzien, zou hij dan met kracht en nadruk hebben onderdrukt.

Doch even goed als Hendrik IV hadden de hoofden der katholieke edelen, die hem in naam erkenden, de beteekenis van Rouaan's verovering en haar vermoedelijk gevolg, de overgave van Parijs, ingezien. Zij begrepen, dat dan hun rijk ten einde was, dat dan de druk, dien zij op den koning oefenden, vanzelf zou ophouden. Wie hunner zich de Journée des Barricades herinnerde, wist, wat de volksmassa van Parijs vermocht, zoo zij behendig werd geleid. En zou deze massa, in 't geheim bij voortduring door de politieken bewerkt, weerstand kunnen bieden aan een persoonlijkheid, zoo tot populariteit geschapen als Hendrik IV? Dezen man, die als 't ware al de nationale fouten in den beminnelijksten spiegel vertoonde, zou het licht vallen om, zoo hij wilde, met den steun der Parijsche burgerij zich van hun juk te ontslaan.

En er was meer. Een groot deel der katholieke edelen, die in 1589, wegschuilende achter de Declaratie, zich aan Hendrik IV hadden aangesloten, waren in het laatst van

1592 van inzicht veranderd en begeerden zijn welslagen op geenerlei wijze meer.

In het voorjaar van 1591, toen Chartres belegerd werd, was aan een der jongere leden van het geslacht Bourbon het denkbeeld ingeblazen, om zich als pretendent naar de kroon aan Hendrik IV ter zijde te stellen. De kardinaal de Bourbon — vroeger de Vendôme [48] — meende als katholiek goede kansen bij de katholieke edelen, die Hendrik volgden, te hebben. Zijn vertrouwde raadslieden, waaronder du Perron, wisten de eerzucht van den weinig beteekenenden man wakker te schudden. Zij gebruikten hem, om een derde partij te vormen, die, tusschen de Ligue en de royalisten zich plaatsende, hopen durfde, gelijk de hond in de fabel, met de winst te gaan strijken. De kardinaal had zich tot den paus gewend en diens bijstand ingeroepen. Deze intriges van woelzieke en weinig vertrouwbare volgelingen waren den koning spoedig bekend geworden, maar door hem slechts met woorden en met streng toezicht, niet met daden van geweld, bestraft.

De onbeduidendheid van het hoofd zou deze tiers parti, ondanks de woelzucht van du Perron, spoedig hebben ontbonden, zoo de houding, door Gregorius XIV jegens Frankrijk aangenomen, haar niet ten goede was gekomen. De nieuwe paus [49], die zich blindelings door de raadslagen van Spanje liet leiden, zond in April 1591 een bul naar Frankrijk, waarin hij Hendrik IV op nieuw excommuniceerde, en voegde er twee vermaanbrieven aan de geestelijken en de leeken, die een ketter volgden, bij, waarin hij hun uitdrukkelijk gelastte, den koning van Navarre onmiddellijk te verlaten.

Onhandiger partij trekken voor Spanje kon moeielijk bedacht worden. Het geringste nadenken kon leeren, dat de

Katholieken, die sedert 1589 aan des konings zijde tegen Mayenne en de Spaansche Ligue streden, thans den eerste niet konden verlaten, om voor de laatsten het hoofd te buigen. In deze verlegenheid boden de tiers parti en de kardinaal de Bourbon, wiens onbeduidendheid nu een aanbeveling te meer scheen, hun een uitweg aan. Zich aan hem aansluitende, zijne kandidatuur steunende, openden de edelen zich den weg, om door de verheffing op den troon van een Katholiek uit hun midden, over Mayenne en Spanje te zegevieren, zonder den Roomschen stoel de gelegenheid te geven, hen, ter wille van de ketterij van hun pretendent, te veroordeelen. Van dezen kardinaal de Bourbon, die aan hen de kroon zou danken, en wiens staatkundig inzicht verre beneden het fier gevoel van den koninklijken Hendrik bleef, zou het gemakkelijk vallen, voorwaarden af te dwingen, die hun de macht en hem slechts den titel schonk. Zoo vereenigden zich in broederlijke eendracht hun persoonlijke belangen met de kerkelijke consideratiën, die zij ter wille van hun aanzien bij de natie niet prijs konden geven. Zelven zonder religieuse warmte, maar door opvoeding, gewoonte, berekening aan de kerk, waarin zij groot gebracht waren, gehecht, sloten zich d'O, d'Epernon, Nevers, de Longueville en andere aanzienlijke katholieke edelen in het laatst van 1591 en den aanvang des volgenden jaars aan de tiers parti aan. Gebrek aan voorwendselen was er niet. Van den ongunstigen indruk, door de pauselijke brieven gemaakt, had Hendrik zich bediend, om ten minste eenigermate aan den toenemenden aandrang der Protestanten te voldoen. In Juli 1591 had hij bij koninklijke declaratie de edicten, in 1585 en 1588 door Hendrik III tegen de Protestanten uitgevaardigd, afgeschaft en de gunstiger bepalingen van de edikten van 1577 en

1580 opnieuw van kracht verklaard. Slechts onwillig en morrende had de kardinaal de Bourbon en zijn aanhang toegegeven; zelfs de maarschalk de Biron had tegenstand geboden, zonder op de vraag van Duplessis Mornay, waarom hij, die zelf met een protestantsche vrouw en gelukkig gehuwd was, zoozeer op haar geloofsgenooten was gebeten, een behoorlijk antwoord te kunnen geven. De vrees, dat de naderende hulpbenden uit Duitschland, Nederland en Engeland, gezonden door protestantsche staten, en grootendeels uit ketters bestaande, hun nog gunstiger bepalingen zouden afdwingen, zoo zij in deze weigerden toe te stemmen, had eindelijk het verzet tot zwijgen gebracht. Maar in 't geheim had het voortgewoeld, en de ongelukkige afloop van den veldtocht in den winter van 1591/92 en van het beleg van Rouaan, bewees dat deze tiers parti machtig genoeg was om te verlammen en de erkenning van Hendrik's koningschap te beletten.

De tweedracht in zijn naaste omgeving, de intriges der tiers parti, de wankele steun der Protestanten, die even weinig als hun katholieke tegenstanders nalieten, den koning in de meest kritieke oogenblikken te verlaten, hebben het meest samengewerkt om Hendrik IV met het denkbeeld van afzwering te verzoenen. „Je me suis trouvé", zei hij later tot Mornay, „sur les bords d'un précipice: le complot des miens me poussait, et les réformés ne m'appuyaient pas. Je n'ai pas trouvé d'autre échappatoire." Door zijn overgang ontnam hij der sterkste partij het voorwendsel, om zich tegen hem te verzetten, het volk tegen hem op te ruien of zelfs ook maar gebrekkig hem te ondersteunen. Zijne afzwering van de protestantsche ketterij deed de harten van geen der katholieke edelen warmer voor hem kloppen: maar zij won de menigte van goedgeloovige volgelingen der

geestelijkheid, het door de kerk verhitte en medegesleepte deel der natie, voor zijne erkenning. In naam van den godsdienst had de Ligue de wapenen tegen hem gevoerd. Zoodra de ketter in de moederkerk was weergekeerd, veranderde de tegenstand van karakter. De katholieke Hendrik IV werd voor de natie de vertegenwoordiger der nationale onafhankelijkheid, tegenover de aanslagen van het buitenland.

Het heeft, vooral in later tijden, nooit aan stemmen ontbroken, die te goeder trouw meenden, dat de koning gemakkelijk een anderen weg had kunnen betreden. Indien hij geweigerd had tot de Roomsche kerk over te gaan, maar de katholieke kerk van Frankrijk van den Heiligen Stoel afgescheurd, had hij evenzeer als door zijn overgang zijne erkenning van de natie verworven. Het zijn inzonderheid protestantsche auteurs, die deze meening voorstaan. Natuurlijk laten zij niet na, op klachten van katholieke predikers over het zedebederf, op de duidelijk uitgesproken behoefte aan hervorming der kerk, als op zoo vele bewijzen voor de juistheid hunner meening, te wijzen. Doch geen onpartijdig onderzoeker dezer dagen kan die meening deelen. Afscheidingen van het kerkverband, dat de deelen der katholieke kerk aaneenhecht, zijn slechts tot stand gekomen, als de staat of om politieke of om religieuse redenen op den steun des volks kon rekenen. De moeielijkheden, waarmede Hendrik VIII had te worstelen, die met meer vastheid van karakter zijn doel najaagde, dan waarover Hendrik IV kon beschikken, leeren, hoe zwaar het een natie valt in regeeringsinzichten te berusten, wier doeltreffendheid zij niet inziet. Waar een krachtig levende publieke meening ontbreekt, slagen dergelijke hervormingen niet. De vervolgingen onder Maria hebben meer voor

Engeland's afscheiding van Rome gewerkt, dan de politiek van Hendrik VIII. De dochter rechtvaardigde in de oogen des volks het werk des vaders en bereidde den weg voor dat van Elizabeth. Doch in die gunstige positie bevond zich Frankrijk noch Hendrik in 1592. Aan het einde van een dertigjarigen burgeroorlog Frankrijk tot een breuk met Rome te willen dwingen, ware niets anders geweest, dan de kroon aan de tegenstanders over te geven.

Elizabeth's gezag was gevestigd; staatslieden van kennis omringden haar; de publieke opinie wees haar den weg. Maar waar zou Hendrik die bondgenooten, die medestanders hebben gevonden? Ook al neemt men aan, dat de Protestanten in zijn halve ontrouw, ter wille van het nationaal belang, zouden hebben berust, er is geen grond om te meenen, dat de katholieke edelen, die tot dusver hem volgden, hem hadden blijven steunen. De invloed der Ligue had te diep op de gezindheid inzonderheid der lagere klassen ingegrepen, dan dat de volksmenigte berusten zou in een afscheiding van Rome, volgens alles wat haar sedert jaren was geleerd, de haard der hoogste waarheid. Leiders en hoofden van volksbewegingen mogen ter wille van hun belang van overtuiging, als van kleed, wisselen, de groote menigte volgt niet snel. Moreele en religieuse convictiën zijn de eenige schat der armen en onkundigen. Zij klemmen er zich aan vast, als het hoogste en dierste, wat zij bezitten. Zij laten het niet los en geven het niet prijs, en offeren voor het behoud gewilliger dan rijker en hooger standen het leven op, dat toch zoo weinig aantrekkelijks bezit.

Zoo al de katholieke edelen, die Hendrik omringden, het denkbeeld van afscheiding hadden goedgekeurd, de groote menigte, de massa des volks zou zich op de zijde

van den Paus, van de Spaansche Ligue hebben geworpen. Geen krachtige publieke opinie zou Hendrik als Elizabeth hebben gesteund. Een heftiger strijd dan tot dusver ware ontbrand, waarin de kracht van een religieuse passie aan Hendrik's tegenstanders het overwicht zou hebben verschaft. Wat de Protestant Hendrik van Navarre, zwak gesteund en heimelijk tegenwerkt door het wantrouwen zijner verdeelde aanhangers, in 1589—1593 niet had vermocht, dat zou de Gallikaan Hendrik IV, slechts bijgestaan door onwillige en morrende Protestanten en door weifelende en wankelende Katholieken, nog veel minder hebben kunnen bewerken. Slechts als Protestant, niet als Gallikaan, had Hendrik IV Frankrijk kunnen leeren, dat de staat boven de kerk geldt.

Of zou wellicht de steun der Fransche geestelijkheid, de traditie van de Gallikaansche kerk, bij machte zijn geweest hem de overwinning te verschaffen? Er is geen grond, om het aan te nemen. In overeenstemming met de pausen, onder herhaald beroep op de goedkeuring van het hoofd der kerk, hadden de geestelijkheid en de monniken door geheel Frankrijk het volk in beweging gebracht. Kerk en religie waren in de oogen des volks woorden van gelijke beteekenis; godsdienst zonder kerk een ondenkbare zaak. Waar was in Frankrijk de geloovige te vinden, die, na jarenlang de ophitsingen tegen Hendrik den ketter te hebben aangehoord en als waarheid aangenomen, nu op eenmaal aan zijn goed recht tegenover den Paus zou hebben geloofd? Indien de Pauselijke Stoel, gelijk te verwachten was, Frankrijk met ban en interdict trof, zouden de katholieke volgelingen des konings zich dan door de verzekeringen van Fransche bisschoppen laten gerust stellen? De Fransche kerk had, tegenover de Protes-

tanten, het pauselijk aanzien bij de groote menigte zoo zeer in bescherming genomen en doen rijzen, dat zij zelve het thans niet kon vernietigen. Den afgod, dien zij had opgericht, kon zij niet met eigen hand nederwerpen. Zij, wien zij de knieën had doen buigen, zouden zich tegen haar verheffen en haar als heiligschenster gehoorzaamheid weigeren. De logen straft den logenaar het zwaarst.

Doch ook de lust tot den vermetelen aanslag ontbrak. Het is zoo: men kan wijzen op onzamenhangende uitlatingen van dezen en genen priester, op de praatjes van den dag, door tijdgenooten ons bewaard, die reeds kandidaten voor het aanstaande patriarchaat van Frankrijk aanwezen; op woorden van goedkeuring, door Hendrik IV aan stoutmoedige berispers van Rome gericht. Doch het zijn niets dan geïsoleerde feiten en woorden, openbaringen van persoonlijke eerzucht, die in troebel water zoekt te visschen; berekeningen van hovelingen, uitingen van geestelijken hoogmoed en gewetenlooze speculatiezucht. Onder de waarlijk ernstige leden der geestelijkheid waren er ongetwijfeld, die zich in gemoede ergerden aan de aanmatiging des Pausen, om over Frankrijk, als ware het een wingewest van den Roomschen Stoel, te beschikken. De waardige verklaring waarmede de prelaten te Chartres, in September 1591, 's Pausen bullen beantwoordden [50]: "nous déclarons ces excommunications nulles dans la forme et dans le fond, injustes, foudroyées à la suggestion des ennemis de la France, et incapables de lier ni les évêques, ni les autres catholiques français fidèles au Roy", vond bijval bij een groot deel der Fransche geestelijken; maar zoo de woorden "sans préjudicier au respect et à l'honneur dus au Pape" vervangen waren door de opzegging van de gemeenschap met Rome, zouden zij slechts het sein tot een

nieuwen godsdienststrijd, heftiger dan den vorigen, hebben gegeven. Geen kerkelijk staatsman stond Hendrik ter zijde, onbesproken, onaantastbaar en eminent genoeg, om de lagere rangen der kerkelijke hierarchie met zich mede te sleepen en door deze de massa te beheerschen. Een der geestelijke mannen, die in deze dagen het meest op den voorgrond trad, was du Perron. Hij had eens aan Hendrik III in een geleerd betoog het bestaan van God bewezen. De koning had aandachtig toegeluisterd en de kunde en bekwaamheid van den prelaat bewonderd. Doch hoe stond hij verbaasd en hoe groot was niet zijn ergernis, toen du Perron, aan het einde gekomen, hem aanbood, thans ook het tegenovergestelde, het niet-bestaan van God, te bewijzen. Met zulke sophisten roept men geen hervormingen in het leven.

In de groote beweging, die het Fransche staatslichaam sedert een halve eeuw schokte, had zich een element geopenbaard, dat een groote toekomst voor zich had. De democratie in de Ligue had met het democratisch element in het Calvinisme gemeen, dat het de erkenning van den tiers état op het staatsgebied eischte. In de Nederlanden had de Prins van Oranje vooral door de steun der burgerij het verzet tegen Spanje met goeden uitslag gevoerd. De adel en de kerk waren in den Spaanschen opstand ondergegaan. Zij, vroeger de heerschende machten daar gelijk overal waar het leenstelsel had gezegevierd, waren door den volkskrijg van allen overheerschenden invloed beroofd. In Frankrijk was de adel niet gedecimeerd, als in de Nederlanden; en evenmin de kerk van macht beroofd. Voor een staatsman, die in de schijnbaar onbewuste schokken en bewegingen des tijds de geboorteweeën van nieuwe krachten weet op te merken, ware het wellicht een verlokking ge-

weest, den tiers état onder een gemeenschappelijk vaandel tegen de oude heerschers der middeleeuwen te vereenigen. Maar wat een Willem de Zwijger, onder gunstiger omstandigheden dan waarin Frankrijk zich bevond, had tot stand gebracht, was een te zwaar werk voor een Hendrik IV. Trouwens, er is geen spoor, dat hij eenig denkbeeld van zulk een politiek heeft gehad. De man, die tegenover Villeroy zijn rechten in deze woorden kleedde: „Je suis roi légitime: je dois imposer la loi à mes sujets et non la recevoir d'eux", stond, hoe hoog ook, te laag om in de voetstappen van den Zwijger te treden. Hendrik IV staat aan den grenspaal der middeleeuwen, maar hij mist de kracht om ze voor zijn land te sluiten.

Het is onmogelijk, het juiste tijdstip aan te geven, waarop Hendrik tot den overgang besloot. 't Zou ook geen waarde hebben, al konden wij het. Een karakter als het zijne, dat door de wederwaardigheden van den krijg niet gestaald, maar verzwakt werd, was niet tegen den ontzenuwenden invloed van den passieven tegenstand zijner volgelingen bestand. Iedere golfslag van den tegenspoed voerde hem ongemerkt verder van zijn oorspronkelijk standpunt af. Groote, krachtige karakters worden door een enkelen beslissenden schok tot omkeer gebracht. Die inspanning van 't leven was voor Hendrik geheel overbodig en werd daarom bespaard. De natuur verspilt haar krachten niet. De rustige, kalme, eenvoudige loop van zaken, zooals hij uit de verhouding en krachten der partijen vanzelf voortvloeide, bracht hier de uitkomst te weeg.

Toch kan men zeggen, dat in het leger van Rouaan de overtuiging, dat een dergelijke stap niet lang meer te vermijden zou zijn, Hendrik en zijn omgeving meer dan

vroeger begon bezig te houden. De verwachting van de wonderen, die hij met dit groote protestantsche leger zou uitwerken, was te overspannen geweest, dan dat de teleurstelling hem niet diep ontmoedigde. Hij gaf zijn toestemming tot onderhandeling met de partij van Mayenne. Ook vroeger waren er pogingen toe gedaan, doch steeds, zonder een gunstigen uitslag. Ditmaal was er grond tot goede hoop. De krachten der Ligue waren meer dan te voren uitgeput; minder dan ooit voelde Mayenne zich in staat, den strijd vol te houden, zonder Spaansche hulp duur te koopen. Van zijne zijde had Hendrik IV een stap gedaan, die de toenadering tot de Ligue gemakkelijker scheen te maken. In 1589 had hij verklaard, zich aan de beslissingen van een algemeen concilie te zullen onderwerpen. In Juli 1591, toen hij er prijs op stelde, dat de bisschoppen openlijk voor hem tegen den Paus partij trokken, had hij zich met een kleiner kring tevreden gesteld; hij beloofde zich te onderwerpen aan een concilie, „ou à quelque assemblée notable et suffisante." Bescheidener kon het moeilijk. Wie waarachtig, uit eerlijk gemoedsbezwaar, den koning had bestreden, hij kon nu tevreden zijn.

Maar Mayenne en de zijnen waren er niet mede tevreden. Voor hen was de godsdienst de vlag, het eigenbelang de lading, die zij in veiligheid trachtten te brengen [51]. Hun ideaal, een roi fainéant, omringd en afhankelijk, als de eerste Capetingers, van oppermachtige leenmannen, die den landvorst slechts den titel gunden en zich zelven de macht voorbehielden, lieten zij zoo snel niet los. Het kost moeite, van een droombeeld, jaren lang nagejaagd, afscheid te nemen; vooral, waar die afstand met opoffering van eigenbatige uitzichten gepaard gaat. De vorderingen van Mayenne stellen de onreinheid der beweegredenen, die het ongelukkige

land aan al de jammeren van den burgerkrijg voortdurend overgaven, in het scherpste licht. Niet minder dan dertien gouvernementen eischten de adellijke hoofden der Ligue voor zich in erfelijk bezit. De koninklijke macht en inkomsten zouden in die provinciën, waarin zelfs de benoeming der plaatselijke kommandanten en de verdeeling der garnizoenen door hen zou geschieden, van geen de minste beteekenis meer zijn. Groote jaargelden en, karakteristiek genoeg, de betaling van alle schulden van een twintigtal hunner, vorderden zij bovendien [52]. Indien de koning in gelijke verhouding de groote edelen, die hem volgden, beloonde, zou er van de 23 gouvernementen, die Frankrijk telde, geen enkel voor hem zelf overblijven: „Il n'y avait désormais rien en France de moins roi que le roi."

Zulke voorwaarden waren onaannemelijk; op deze eischen brak de onderhandeling af. „Ils nous veullent faire acheter l'estat", zei Duplessis. De koning van Frankrijk kon de erkenning van oproerige edelen niet door de vernietiging van het werk zijner voorgangers koopen. De partij van Mayenne nam den schijn aan, alsof zij zich verbaasde, dat tegen zulke conditiën bezwaar werd gemaakt: „zij begeerden den vrede niet, de oorlog was meer in hun belang."

Hoe weinig die grootspraak waarheid behelsde, kon een vluchtige blik op de kaart van Frankrijk in den zomer van dit jaar (1592) leeren. Nergens was het aan de partij der Ligue gelukt, den koninklijken aanhang ten onder te brengen; overal werd de strijd al sedert drie jaar voortgezet. Met afwisselend geluk werd in de provinciën gestreden; in sommige hadden de royalisten de bovenhand, en waar de Ligue zich de sterkere mocht noemen, had zij

het alleen aan den steun van het buitenland te danken. Indien Savoye, indien Spanje zijne troepen terugtrok, wat zou er van de Ligue in Bretagne, wat in Provence en Languedoc worden? Poitou en Limousin, waar Hendrik's aanhangers verreweg de sterksten waren; Lotharingen, door Turenne, tot hertog van Bouillon verheven, ernstig verontrust, gaven het antwoord. Zoo het buitenland den krijg niet voedde, kon de Ligue ten minste niet beletten, dat de doornenkroon van Hendrik IV eerlang, naar de uitdrukking van Duplessis-Mornay, in waarheid een leliekroon wierd. Toen de dood den koning van den dubbelhartigen maarschalk de Biron had verlost, zag men in het kleine leger van Hendrik zijn wil meer geëerbiedigd. De blokkade van Parijs werd op nieuw aangevangen, en ditmaal ernstiger dan vroeger volgehouden. De gouverneurs der omliggende steden vingen aan, minder zachtmoedig voor de bedreigde hoofdstad te worden. De toevoer van levensmiddelen werd nadrukkelijker geweerd, de afsluiting der stroomen strenger gehandhaafd. Op een eiland in de Marne bouwde Hendrik IV een fort, eerlang Ville-Badauds geheeten. De werkzaamheden aan dit fort, in September opgericht, werden door Mayenne met onrust gadegeslagen; doch tevergeefs poogde hij ze te verstoren. Het was duidelijk: de kring, waarin de Ligue zich bewoog, begon enger te worden. Het wettige koningschap, hoe zwak ook aan krachten, dreigde in zijne omarming de nog zwakkere rebellie te verstikken.

Spanje en de Paus waren tot dusver hare getrouwe bondgenooten geweest; zoo deze haar ontvielen, was haar ondergang nabij. In plaats van den heftigen Gregorius XIV was in het begin des jaars Clemens XIV opgetreden. 's Konings katholieke aanhang hoopte en verwachtte, dat

het nieuwe hoofd der kerk, die zijn voorganger in kennis en beschaving verre overtrof, een kalmer, verstandiger staatkunde zou volgen, al had hij ook aanvankelijk de bul van Gregorius hernieuwd. Zij stelden aan Hendrik voor, uit hun naam een gezantschap naar Rome te zenden, dat Clemens zou pogen te winnen. De parlementsleden, die te Tours waren vergaderd, verzetten zich nadrukkelijk tegen het plan, maar Hendrik keurde het goed. Hij deed een nieuwen stap in de richting, sedert Juli 1591 ingeslagen, en verbond zich om onderricht te ontvangen, „avec désir et intention de s'unir et joindre à l'Eglise catholique." In de geheime instructie, die hij aan Gondi, den Parijschen bisschop, medegaf, maakte hij zijne toezegging, om te doen, „wat het staatsbelang van hem eischte", afhankelijk van de zekerheid, dat de gehoorzaamheid, waarop hij recht had, hem niet langer door zijne onderdanen zou worden geweigerd. „Anders zou hij gevaar loopen uitgelachen te worden door de eene, en verlaten door de andere partij."

Al was er voorloopig geen vrucht te wachten van deze zending, die Mayenne, uit wrok over Spanje's eischen, eerst had beloofd te ondersteunen, maar later tegenwerkte, zij bewees toch, dat de royalistische partij het wit scherper in 't oog begon te vatten en voor geen stappen terugdeinsde, die om het te bereiken noodig schenen. Uit alles bleek, dat de halfslachtigheid, de weifeling, de onvastheid der bewegingen aanving te eindigen. De koning — het was duidelijk — bereidde zich op een beslissenden stap voor. Wat zou er van Mayenne, wat van de Ligue worden, zoo Hendrik openlijk zich bereid verklaarde de ketterij af te zweren, en de hoofdstad zich aan hem onderwierp?

In Parijs was de stemming der gemoederen zeer veranderd. De moord van Brisson had de oogen der gezeten

burgerij voor het gevaar van Spanje's vriendschap geopend. Hoe warm zij Mayenne had toegejuicht, toen hij aan de bloeddorstige raadslagen van den Conseil des Seize een eind had gemaakt, de middenstand had het niet vergeten, dat de adel het eerst het gemeen in beweging had gebracht. Scherper dan te voren zagen de nadenkenden het gevaar van dit bondgenootschap in. Al de ellende, die Parijs had geleden, dankte zij aan de Ligue. De rampzalige toestand, waarin de hoofdstad voortdurend verkeerde, daar de afsluiting der rivieren den handel dagelijks meer knakte, was de vrucht van Mayenne's politiek en van het woelen der geestelijkheid. De Seize, wier raad hij in December had ontbonden, waren zijne werktuigen en partijgenooten geweest. Hun schoon vaderland werd overstroomd door vreemde krijgsbenden, die het kwamen plunderen en berooven, om het te onderwerpen aan een vreemd vorst. Was het zoover met Frankrijk gekomen, dat het zich gelukkig moest achten, tot voetwisch van den vreemdeling te dienen?

Onder den bevruchtenden adem van lijden en ontbering herleefde het door kerkelijken haat onderdrukte nationale eergevoel. De Parijsche middenstand schaamde zich, dat hij zich had laten misleiden. Wat was er geworden van al de groote beloften? De Ligue was machteloos: zonder Philips kon zij niet staande blijven; en de man, die tegenover het buitenland de vertegenwoordiger der nationale eenheid, tegenover het binnenland, van het monarchaal gezag mocht heeten, stond, hoe zwak ook aan krachten, onoverwonnen na een kamp van drie jaren daar. Een ketter werd hij geheeten .... was het geen ketterij, Frankrijk aan den Paus en aan Spanje te onderwerpen?

Reeds in den aanvang van 1592 trad de krachtig aan-

gewassen partij der politieken in de hoofdstad handelend op. In Januari werd een vergadering gehouden van burgers, uit allerlei kring en stand, waarbij ook enkele pastoors verschenen, die aan den omkeer der publieke meening den moed ontleenden, om voor hun ware gevoelens uit te komen. De aanwezigen besloten zich eng aaneen te sluiten en tegen de herleving van de partij der Seize te waken, door geen dezer in eenige stadsbetrekking toe te laten [53]. Sinds breidde zich de beweging met iederen dag uit. Zenuwachtig, gelijk uitgeputte lichamen zijn, kon Parijs het uitzicht op nieuw lijden, dat de nauwere insluiting der stad opende, niet verdragen. Tal van geruchten, waarvan, zooals een tijdgenoot opmerkt, het al zeer wel was, zoo er een enkel waarheid behelsde, onderhielden de spanning. Het lijden der laatste jaren was nog te versch in ieders herinnering; de wonden waren nog te zeer bloedende, dan dat de gedachte aan herhaling en hernieuwing niet den polsslag harder deed kloppen, den bloedstroom sneller door de aderen joeg.

Doch de actie werkte, gelijk steeds, reactie. De bedwelming was te groot en te algemeen geweest, dan dat zij op eenmaal geheel kon wijken. De invloed der monniken en priesters liet zich niet met één slag vernietigen. De partij der Seize herleefde en de oude bloeddorstige predikatiën werden opnieuw van de kansels gehoord. Weer beproefde de kerk, wat zij met de booze hartstochten der onkundigen en der slechten vermocht te bewerken. De politieken wonnen intusschen steeds aan getal. Onderhandelingen over verzoening en samenwerking liepen zonder uitslag af: slechts bittere verwijten en dreigende woorden brachten zij voort. Maar geen bedreigingen schrikten de politieken af. Toen in September het nieuwe fort op de

Marne voor de oogen der verschrikte Parijzenaars verrees, werd in een hunner bijeenkomsten het voorstel gedaan, om zich vrijwillig aan den koning te onderwerpen, "qui estoit prince remply de clemence, qui sans doute les recevroit humainement, et vivroit-on sous luy en paix en l'exercice de la religion catholique-romaine."

Hoe zou een ernstig staatsman zich van een beweging als deze hebben bediend! Hoe zou hij de behoefte, die zich in dezen afstand van elk denkbeeld van geloofsverandering uitsprak, hebben geleid, om het middeleeuwsch beginsel, dat voor het dragen der kroon het lidmaatschap der katholieke kerkgemeenschap onmisbaar was, voor altijd te vernietigen!

Doch Hendrik IV was beter soldaat dan staatsman; en de politieken te Parijs wisten hun denkbeeld niet te doen zegevieren. Toch was het een overwinning op de Ligue, toen in October de meerderheid der Parijsche kwartieren — les semonneux — besloten den koning van Navarre te bidden, van godsdienst te veranderen en inmiddels met hem over vrijheid van handel in overleg te treden. Parijs, de haard, de hoofdstad der Ligue, trad met den ketter in onderhandeling, bood hem de hand.

Als een donderslag trof het bericht den hertog van Mayenne. Het ongeloofelijke scheen mogelijk: Parijs dreigde hem te ontsnappen.

Vergezeld van eenige troepen snelde hij naar de hoofdstad, om den opstekenden storm te bezweren. Tusschen twee partijen had hij te kiezen: de politieken, die de traditie der Ligue verwierpen, en de Seize, die hun wrok tegen hem volstrekt niet verheelden. Jammerlijk was zijn houding: beurtelings hoog en kruipend, zocht de trotsche edelman, die steeds de diepste minachting had gevoeld voor lagere

maatschappelijke standen, dan waarin hij was geplaatst, en ze slechts duldde als zijn werktuigen en speelballen, de strijdende partijen door weerzijdsche vrees te beheerschen. Ten deele gelukte het hem; doch meester van den toestand werd hij niet meer. Parijs richtte het verzoek aan „den koning van Navarre", om voor de hoofdstad en de andere steden des rijks [54] vrijheid van handel te vragen.

De eerste stap was gedaan; zou de volgende, die van onderwerping, achterwege blijven?

Mayenne meende het te kunnen beletten. Zoo hij gehoor gaf aan den aandrang van het Parijsche parlement, om eindelijk de États Généraux bijeen te roepen, vleide hij zich met den steun van eene nationale vertegenwoordiging de partij der politieken te onderdrukken.

Reeds tallooze malen was de samenkomst der États Généraux, waarop ook Parma in naam zijns meesters had aangedrongen, door Mayenne toegezegd. Zelfs waren zij herhaaldelijk door hem samengeroepen, maar nooit was het hem en de zijnen ernst geweest. Thans, nu de politieke partij het hoofd krachtig opstak, waren zij de eenige uitkomst, die hem overbleef. Parma, die zich gereed maakte om voor de derde maal Frankrijk binnen te trekken, wilde Reims of Soissons als vereenigingsplaats aangewezen zien. Die beide steden zou hij gemakkelijk met zijne troepen kunnen beheerschen, en de États Généraux dwingen tot de keus, die zijn meester wenschte. Doch Mayenne wilde er niets van hooren en berekende, dat de hoofdstad meer met zijn belangen overeenkwam. De politieken te Parijs zouden de keus van Philips II beletten en deze, door vrees voor de erkenning van den koning van Navarre, gedwongen worden zijn eigen kandidatuur te laten varen, om die van Mayenne te bevorderen. Zoo meende het

hoofd der Ligue nog altijd in troebel water te kunnen visschen.

Doch één medespeler op het groot tooneel der historie had hij buiten rekening gelaten. De dood kwam tusschenbeide en verwarde de kansrekeningen der intriganten. De hertog van Parma stierf den 2den December. Oogenschijnlijk was zijn dood een uitredding voor Mayenne, die op eenmaal van het lastige en hinderlijke toezicht en den meesterachtigen drang van den uitnemenden staatsman ontslagen werd. In waarheid was die dood het doodvonnis over de partij der Ligue. Het prestige, dat de groote veldheer tegenover vriend en vijand had bezeten, hield op, Hendrik's tegenstanders te steunen. Parma's leger liep uiteen; mannen, aan Frankrijk onbekend, traden in zijn plaats als leiders der Spaansche diplomatie op; de grootschheid en breedheid van opvatting, die Parma zoowel in het beramen als in het uitvoeren hadden gekenmerkt, werd voortaan geheel gemist. Philips' kleinheid en bekrompenheid zouden niet alleen de vervulling zijner eigene wenschen beletten, maar ook de belangen zijner bondgenooten schaden en belemmeren. Zonder Spanje vermocht de Ligue niets: dat hadden de jongste jaren geleerd. Wat zou Mayenne, nu van alle kanten afval dreigde, kunnen tot stand brengen, zonder de hulp van Farnese, die de door belang en inzicht zoo uiteenloopende deelen der Ligue door vrees en overmacht bijeen had gehouden?

Doch de trotsche edelman gaf zich van den waren staat van zaken geen rekenschap. Hij meende, dat de afkeer van Spanje ook de politieken zou dwingen zich in zijne armen te werpen. Dat de onhandige politiek van den Roomschen Stoel aan Fransche Katholieken den moed zou geven, om, tegen den wil van het hoofd der kerk, die Hendrik's afge-

vaardigden niet ontvangen wilde, „den koning van Navarre" te erkennen, achtte hij onmogelijk. Aan zijn eigen impopulariteit, aan den wrok, die in Parijs tegen hem heerschte, aan den ongunstigen indruk, dien zijne nederlagen hadden gemaakt, dacht hij niet. Toen hij in December de opening der Staten tegen den 17den Januari 1593 vaststelde, vleide hij zich nog altijd de onmisbare persoon van de Fransche Katholieken te zijn. Zoo weinig gevoelde hij het gevaar, dat zijne wenschen bedreigde, dat hij nog den 5den Januari eene uitnoodiging richtte tot de katholieke edelen, die Hendrik volgden, om met de États Généraux, die de Ligue naar Parijs had te zamen geroepen, over de belangen van Staat en Kerk in onderhandeling te treden. Alsof de geestelijkheid, die de pauselijke bullen had veroordeeld, en de edelen, die vier jaar hem hadden bestreden, zich ter elfder ure aan hun machteloozen tegenstander zouden onderwerpen! Alsof de aanneming van zijn voorstel door zijne tegenstanders tot iets anders kon leiden, dan om zijn macht en invloed te beperken en de plannen zijner geheime vijanden, de politieken, te bevorderen!

De geschiedenis der Staten van 1593 is dikwerf breedvoerig door schrijvers van vroegeren en lateren tijd verhaald. Zeer verschillend is de meening omtrent het gewicht hunner overleggingen en de rol, door hen gespeeld. Terwijl sommigen hun het getuigenis geven, dat zij zich jegens het vaderland verdienstelijk hebben gemaakt, worden hunne handelingen door anderen ten strengste afgekeurd. Zij verdienen, mijns inziens, „ni cette indignité ni cet excès d'honneur". [55] De Staten van 1593 zijn het beeld der stervende Ligue.

De Staten van 1593 hebben niets tot stand gebracht. Te zamen geroepen om een koning te kiezen, hebben zij

geen koning gekozen; het belangrijkste besluit, dat zij namen, was om de verkiezing onbepaald uit te stellen. Na zes maanden bijeen geweest te zijn, gingen zij, met dit brevet van onvermogen, eigenhandig geschreven, naar huis.

Aan bereidwilligen, om de kroon uit hun handen aan te nemen, ontbråk het niet. Er waren er zelfs te veel. Ieder sollicitant — want sollicitanten waren zij, die door hunne agenten de stemmen der Statenleden liepen te bedelen — ieder sollicitant werkte zijn concurrent tegen. Doch ernstige kandidaturen waren er slechts weinige.

Eigenlijk was er maar één: Philips II solliciteerde voor zijne dochter, Clara Eugenia Isabella. Toen de Staten bijeenkwamen, was het meerendeel der leden voor haar gestemd, en scheen hare verkiezing hoogst waarschijnlijk. Maar de Spaansche koning en zijn diplomatieke agenten te Parijs deden al, wat zij konden, om haar niet slagen te verzekeren. Op het oogenblik, dat het spel bijkans gewonnen was, verminderde Philips den inzet. In plaats van met een krachtig leger Parijs te ontzetten en Hendrik IV met groote overmacht te verpletteren, liet hij de hoofdstad en de Ligue aan eigen machteloosheid over, en schonk daardoor aan Hendrik IV de gelegenheid om belangrijke veroveringen te maken, die de hoofstad meer en meer benauwden. Zoo zou zijn onmisbaarheid blijken, rekende de man in het Escuriaal, terwijl zijn aanhangers twijfelden of zelfs Spanje wel bij machte zou zijn, om hen uit de handen van den ketter te redden.

De erkenning van Clara Eugenia Isabella, afstammelinge van Anna van Bretagne, vorderde hij van de Staten. De pauselijke legaat en de hertog van Feria, de gezant van Philips, drongen er op aan. Maar zij kon niet gekozen worden, dan met terzijstelling van de Salische wet, die

de vrouwen van de troonsopvolging heette buiten te sluiten [56]. Geen krachtiger middel om de Staten hiertoe te bewegen scheen de Spaansche diplomatie te weten, dan om de natie en haar geheel verleden in het aangezicht te slaan. In de zitting van 29 Mei betoogde de Spaansche rechtsgeleerde Mendoza, dat een reeks van vorsten, waarop Frankrijk trotsch was, door onwettige uitsluiting van vrouwen hadden geregeerd. Het gemor der aanwezigen bewees, dat zelfs de Kerk het nationaal eergevoel niet vermag te dooden, al weet zij het te verstikken.

Desniettemin zou de Spaansche Ligue hebben getriomfeerd, indien Spanje de rij zijner tegenstanders niet zelf had vermeerderd. Toen de Staten aan Feria vroegen, met wien Clara Eugenia Isabella, als zij gekozen werd, in het huwelijk zou treden, wilde hij eerst niet antwoorden; doch eindelijk noemde hij als den uitverkorene aartshertog Ernst van Oostenrijk! Zulk een kandidatuur deed Spanje's eischen meer kwaad, dan Mayenne vermocht.

Te laat zag Feria den misslag in. Hij poogde hem te herstellen, door den jongen hertog de Guise te noemen. Zoo hij met grof geld en een krachtig leger diens kandidatuur had kunnen steunen, misschien ware hij ook nu nog geslaagd. Maar Philips was een te groot financier, om goed geld naar kwaad geld te werpen; hij beloofde slechts belooning met wissels, betaalbaar een jaar na dato. En het krachtige Spaansche leger, dat de Ligue tegen Hendrik behoefde, was evenmin zichtbaar. Zoo boorde nog ter elfder ure Philips met eigen hand de eenige kansen zijner dochter in den grond. En de familie van den jongen de Guise hielp krachtig mede. Een korte wijle kwam wel te Parijs de oude liefde voor het geslacht van den Balafré boven, en „de jonge koning" mocht zich een

oogenblik vermeien in de toejuichingen van het Parijsche gemeen. Maar de liefde onder de familie der Guise's was minder warm. Mayenne dacht er niet aan, zijn neef den troon te laten bestijgen. Niet voor een ander, niet voor de natie, slechts voor zichzelf had hij gewerkt. Hij duldde niet, dat een lid zijner familie den prijs zou winnen, waarvoor hij alles had gewaagd en opgeofferd. Maar van zijn kandidatuur was in de Staten zelfs niet openlijk gehandeld, en er is geen grond, om aan te nemen dat de meerderheid, in strijd met het Parijsche parlement, ooit aan de wenschen van een kleine partij, die zijne verheffing verlangde, zou hebben toegegeven. Met Spanje's steun hoopte hij te slagen, doch wat Spanje schonk of weigerde, het was betrekkelijk een onverschillige zaak. Philips, die voor zijn dochter de erkenning niet kon verkrijgen, kon ze evenmin aan Mayenne bezorgen. De firma was bankroet. De arme schuldeischers vonden slechts een deficit. Zoo was het einde der Ligue in 1593.

En toch verhaastte deze vergadering de uitvoering van Hendrik's geheime plan, om tot de Katholieke kerk over te gaan. Het is blijkbaar dat de koning van de Parijsche vergadering eene nieuwe krachtsontwikkeling der Ligue heeft te gemoet gezien. Ons, die, op zoo verren afstand geplaatst, de juiste verhouding der afmetingen beter kunnen beoordéelen, moge de onbeduidende afloop der États Généraux onvermijdbaar voorkomen, tijdgenooten beoordeelen gewoonlijk de gebeurtenissen, die voor hunne oogen plaats hebben, meer naar het gedruisch en de opspraak, die zij wekken. Het is een moeilijke en zeldzaam beoefende kunst, wat men ziet geschieden op zijn juiste waarde te schatten. Hendrik heeft blijkbaar van deze Statenvergadering ge-

vreesd, wat de hoofden der tegenpartij er van hoopten. Voor- noch tegenstanders zagen in, dat deze bijeenkomst slechts het stuiptrekken der stervende Ligue was. Allen meenden, dat zij aan het verzet nieuwe kracht en meerdere eenheid zoude geven. De tegenstand zou er door aangewakkerd worden, en de erkenning van Hendrik's koningschap voor jaren verschoven, zoo niet voor altijd uitgesteld zijn.

Scherp en duidelijk spreekt zich deze opvatting des konings in de woorden uit, die de bewerkers der Oeconomies Royales aan hun held in den mond leggen [57]. Sulli, in het begin van Februari 1593 door den koning geraadpleegd, teekende den staat van zaken op deze wijze: „Vous ne parviendrez jamais à l'entiere possession et paisible jouissance d'iceluy, que par deux seuls expediens et moyens; par le premier desquels, que est la force et les armes, il vous faudra user de fortes resolutions, severitez, rigueurs et violences, qui sont toutes procedures entierement contraires à vostre humeur et inclination, et vous faudra passer par une miliasse de difficultez, fatigues, peines, ennuis, perils et travaux, avoir continuellement le cul sur la selle, le halecret [58] sur le dos, le casque en la teste, le pistolet au poing et l'espée en la main; mais, qui plus est, dire adieu repos, plaisirs, passetemps, amours, maistresses, jeux, chiens, oyseaux et bastimens; car vous ne sortirez de telles affaires que par multiplicité de prises de villes, quantité de combats, signalées victoires, et grande effusion de sang. Au lieu que par l'autre voye qui est de vous accommoder, touchant la religion, à la volonté du plus grand nombre de vos sujets, vous ne rencontrerez pas tant d'ennuis, peines et difficultez en ce monde; mais, pour l'autre, je ne vous en responds pas."

Sulli, die in deze woorden bewees hoe goed hij Hendrik kende, sprak eenvoudig uit, wat in het hart des konings omging. Hendrik was den langen strijd moede, en maakte zich zelf wijs, dat hij zich voor zijn land moest opofferen. De herhaalde verklaringen, dat hij slechts aan Frankrijks belang dacht, de verzekeringen hoe veel moeite het hem kostte het kerkgeloof zijner moeder te verloochenen, bevatten waarheid, maar niet de geheele waarheid. Wie zal durven zeggen, dat hij zich ooit van andere, minder nationale, meer zelfzuchtige beweegredenen is bewust geworden?

Voor de vorsten der 16de eeuw was er, zoowel in goeden als kwaden zin, geen onderscheid tusschen het persoonlijk en het nationaal belang. En Hendrik IV was zoowel een kind van zijn tijd, als van zijn volk.

De hoofden der katholieke edelen hadden onder 's konings goedkeuring zich bereid verklaard met de États Généraux in onderhandeling te treden. Mayenne, die zich bij het woord zag gehouden, kon zijn toestemming niet weigeren. Ondanks den tegenstand van den pauselijken legaat en van den ambassadeur van Spanje, benoemden de Staten, te Parijs vergaderd, commissarissen, die met de afgevaardigden van de koninklijke Katholieken te Suresne zouden samenkomen.

Het was in hun vergadering, dat in het midden der Meimaand de aartsbisschop van Bourges de mededeeling [59] deed, „que leur roy avoit faict assembler plusieurs cardinaux, evesques et autres gens de sa suite, leur ayant promis de vivre catholiquement, demandant d'estre instruict."

Den 22sten Juli kwamen de opgeroepen geestelijken, prelaten en doctoren te St. Denis te zamen. Het hoofd der tiers parti, de kardinaal de Bourbon, die met ergernis

zijn kansen in rook zag opgaan, wreekte zich door de bevoegdheid der Fransche prelaten te betwisten, om zonder vergunning des pausen Hendrik in den schoot der kerk te ontvangen. Doch noch de hooge geestelijkheid van 's konings aanhang noch Hendrik zelf lieten zich afschrikken. Zij wisten, dat het pausdom, als steeds, zich, willig of onwillig, in het fait accompli zou moeten schikken. De beslissing over staatszaken behoort niet aan de kerk.

Den volgenden morgen, den 23sten, ving het zoogenaamde onderricht aan. Het mocht niets anders dan een formaliteit zijn. Niemand kon er in ernst aan denken, om Hendrik wezenlijk te willen bekeeren. En elke illusie, zoo zij soms bij een der vijf bisschoppen bestond, week, als men de luchtige minachting zag, waarmede de koning de zaak behandelde. Achtereenvolgens werden de verschillende stukken der kerkleer doorloopen. Toen er sprake was van de gebeden voor dooden, zei Hendrik: "laissons là le Requiem; je ne suis pas encore mort et je n'ai pas envie de mourir." Bij het vagevuur verklaarde hij, het te willen aannemen, om hen plezier te doen, daar hij wist "que c'estoit le pain des prebstres." Doch toen het op belangrijker zaken aankwam, bijv. de leer der mis, werd hij warm; hij verdedigde zich bij zulke punten met vuur, en wist zijne bekeerders zoo veel bijbelplaatsen, die de onwaarheid der katholieke leer bewezen, voor de voeten te werpen, dat een hunner den volgenden dag getuigde, nooit een ketter gezien te hebben, die zoo op de hoogte was en zulke goede gronden wist aan te voeren. Maar wat kon het hem baten? Het staatsbelang vergunde hem niet, overwinnaar te zijn in den theologischen kamp. Als de oude Friesche koning, volgens de legende, zich nog ter elfder ure terugtrekken, dat kon hij niet. Hij was te ver gegaan. Hij gevoelde

het en gaf toe. Met tranen in de oogen bracht hij het offer zijner overtuiging: „Vous ne me contentes point bien sur ce point et ne me satisfaites pas comme je desirois, et me l'estois promis par vostre instruccion. Voici: je mets aujourdhui mon ame entre vos mains. Je vous prie, prenes-y garde: car là où vous me faites entrer, je n'en sortirai que par la mort; et de cela je le vous jure et proteste."

Vijf uur had de samenkomst geduurd en met een gevoel van verlichting liet Hendrik de geestelijken van zich gaan. Nog twee dagen, en alles zou voorbij zijn. Als om zich zelven te bemoedigen door de beteekenis van den stap zich te ontveinzen, spotte hij er mede: „Ce cera dimanche" — schreef hij aan Gabrielle d'Estrées [60] „que je fairay le sault perilleux."

Zondag kwam. Des morgens ten acht ure begaf zich de koning, door een aanzienlijken stoet van edelen en hovelingen vergezeld, te midden van een van alle kanten samengestroomde menigte, naar de hoofdkerk van St. Denis. Het was snikkend heet: loodzwaar drukte de warmte alles neer.

De hoofddeur was gesloten: Hendrik klopte aan [61]. De poort werd geopend en de aartsbisschop van Bourges, omringd van tal van hooge geestelijken, vertoonde zich. Hij vroeg den wachtende, wie hij was.

„Je suis le roy." —

„„Que demandez vous?"

— „Je demande estre receu au giron de l'Eglise catholique, apostolique et romaine." —

„„Le voulez-vous?"

— „Ouy, je le veux et le desire."

En de knieën buigende, legde Hendrik IV deze geloofsbelijdenis af: „Je proteste et jure, devant la face de Dieu

tout puissant, de vivre et mourir en la religion catholique, apostolique et romaine, de la proteger et deffendre envers tous au peril de mon sang et de ma vie, renonçant à toutes heresies contraires à icelle Eglise catholique, apostolique et romaine."

Men zegt [62], dat een der bisschoppen, die steeds des konings zijde had gehouden, na den overgang van Hendrik IV verklaarde:

„Je suis catholique de vie et de profession, et très-fidèle subjet et serviteur du Roy: vivrai et mourrai tel. Mais j'eusse trouvé bien aussi bon et meilleur que le Roy fust demeuré en sa religion, que la changer comme il a fait: car en matière de conscience il y a un Dieu là haut qui nous juge: le respect duquel seul doit forcer les consciences des rois, non le respect des roiaumes et couronnes, et les forces des hommes."

II

CROMWELL.

CROMWELL.

De man, over wien de volgende bladzijden handelen, mag zich beroemen, steeds belangstelling te hebben opgewekt. Zijn naam is ieder bekend, gelijk die van Augustus en Napoleon en van dat klein getal historische personen, die aan de gewone onverschilligheid voor verleden tijden en personen ontsnappen. De ongewoonheid van hun levenslot, de grootheid, waartoe zij zich verhieven, verklaart de uitzondering, die men voor hen gemaakt heeft. Zij steken te hoog boven de groote menigte, ook der dooden uit, om niet de aandacht ook der levenden te trekken.

Maar dit is noch de eenige noch de voornaamste reden. Hun namen zijn verbonden aan instellingen en toestanden, die nog niet tot de geschiedenis behooren. De monarchale staatsvorm is in Europa nog niet ondergegaan, het militarisme doet zijn invloed steeds gelden, het godsdienstig fanatisme vlamt om de twee of drie geslachten telken male op en woedt met een kracht, die aan een eeuwige jeugd doet denken. Zij, die met behulp of in strijd met deze machten hun grootheid hebben gegrondvest, zullen de

oogen tot zich trekken, zoolang hare werking in het lot der menschheid zichtbaar is.

Aan de voordeelen der hooge plaats zijn altijd ernstige nadeelen verbonden. Van eenzame grootheid is gebrekkige bekendheid onafscheidelijk. Wie geen pairs heeft, wordt door zijne minderen geoordeeld. In het gewone leven is de bekendheid der personen meestal voldoende, om niet enkel op de daden het oordeel te doen rusten. Bij groote historische persoonlijkheden is dit zelden het geval: het tooneel, waarop zij handelen, maakt bijkans hun leven uit. Zij worden daarbuiten niet gekend, omdat zij zoo zelden daarbuiten zich vertoonen. Sympathie of antipathie voor het werk, dat door hen tot stand gebracht is, regelt daarom gewoonlijk het oordeel over de hand die het wrocht.

Sympathie en antipathie zijn slechte gidsen tot rechtvaardigheid. Zij leiden tot liefde of tot haat, zelden tot een billijk vonnis. Het ongeluk, dat alle menschen goed van iemand spreken, heeft Cromwell niet getroffen. Met het hoofd der Katholieke kerk, tegen welke zijn geheele leven was gekant, heeft hij de schimpende eer genoten, voor den Antichrist te zijn aangezien, van wien in het boek der Openbaring wordt gewaagd.

Even onmatig als de afkeuring, is de bewondering geweest. Een gave Gods aan Engeland tot redding van de godsdienstige en staatkundige vrijheid des volks, een tweede Mozes, geroepen om de geloovigen uit het diensthuis en de slavernij te verlossen, hebben zijne vereerders hem geroemd.

Tusschen deze uitersten is plaats voor minder absolute oordeelvelling.

Het is een dwaling, te meenen, dat de strijd tusschen Katholicisme en Protestantisme, dien hij in Engeland heeft

beslecht, deze uiteenloopende uitspraken voldoende toelicht. Want het historisch verschijnsel, dat Cromwell heet, is te zeer gecompliceerd, te weinig eenvoudig, dan dat men, om het te begrijpen, volstaan kan, zich op het standpunt van eenig kerkgenootschap te stellen. Bij iedere nieuwe beschouwing vertoont het nieuwe zijden, andere kleuren.

De man, die de monarchie heeft omvergeworpen, is dezelfde die al zijn kracht heeft aangewend om haar te herstellen. De stichter der Republiek heeft niets vuriger begeerd dan haar te vernietigen; feitelijk, schoon niet in naam, is hij er in geslaagd. De strijder voor vrijheid van geweten heeft de vrijheid van geweten aan banden gelegd. Hij heeft Engeland te wapen geroepen tegen de oneerlijkheid, de onzedelijkheid, de hypocrisie — en geen plant is op den akker, door hem beploegd, rijker en weelderiger opgeschoten, dan oneerlijkheid, onzedelijkheid, hypocrisie.

Geeft deze vrucht van zijn werk een juisten maatstaf aan de hand? Men heeft het gemeend.

Het meerendeel der tijdgenooten hebben hem voor een bedrieger gehouden, die zich van het godsdienstig fanatisme heeft bediend om zich te verheffen, en door geen hooger beginsel dan 't vuigste eigenbelang werd geleid. Een groot man, waar politieke sluwheid het oordeel bepaalt; een laag karakter, indien zedelijke eischen beslissen.

Het is niet tegen te spreken, dat er uren en dagen in zijn leven zijn, waarin berekening al zijn handelingen en woorden leidt, waarin het onmogelijk is, aan eenige religieuse inspiratie te gelooven. Die uren en dagen vermeerderen in getal, naarmate hij in aanzien en invloed stijgt, naarmate zijne woorden en daden meer beslissend zijn voor het volk van Engeland.

Maar uit deze erkenning volgt niet de erkenning zijner

oneerlijkheid. Deze feiten bewijzen slechts, dat met de uitbreiding van zijn werkkring andere overwegingen zich hebben doen gelden, wereldsche overpeinzingen zich opdrongen aan een gemoed, oorspronkelijk met niets vervuld dan met de zorg voor eigen zieleheil en dat van anderen. Ook wie den bijbel tot een politiek receptenboek verlaagt, zoekt er tevergeefs in, hoe vragen van praktisch staatsbeleid zijn op te lossen. Deze eischen de inspanning van andere vermogens der ziel, dan die zich wijden aan uitsluitend religieuse vraagstukken.

Cromwell's levensgeschiedenis ware volkomen onverklaarbaar, zijn levenslot zou een geheel ander zijn geweest, indien hij niet een heilige, waarachtige overtuiging had bezeten. Tartuffe kon wel vrouwen verleiden en mannen bedriegen, maar heeft nog nooit een staat gesticht.

Herhaaldelijk heeft Cromwell het uitgesproken, dat hij door God geleid is, waarheen hij niet wilde. Wij gelooven hem onbepaald. Want zoo hij gewild had wat hij bereikt heeft — hij zou het eerste en het laatste menschenkind zijn, dat de droomen van zijn hart en van zijn hoofd inderdaad heeft zien verwezenlijken. En niet minder zeker is het, dat de wegen, die hij heeft ingeslagen, toen hij aan hun aanvang stond, hem geen de minste kans op deze uitkomst gaven. Cromwell is groot geworden als militair en als staatsman. Hij heeft noch voor de taak van den eerste noch voor die van den laatste eenige opleiding genoten of er zich toe voorbereid.

Zijn genie alleen heeft hem tot den meerdere van allen gemaakt in dagen, toen elke waarachtige kracht de hand naar het hoogste kon uitstrekken. Zijn grondige menschenkennis, die hem steeds met juistheid de personen deed beoordeelen en erkennen wat van hen te hopen of te vreezen

was; zijn helder practisch verstand, onbeneveld door godsdienstige sympathieën of antipathieën, dat hem in elken toestand scherp deed onderkennen wat noodig en alleen doeltreffend was; de kloekheid van zijn zelfvertrouwen, de onwankelbaarheid van zijn energie en de grootheid van zijn eerzucht, die de eer der uitvoering zoomin als de verdienste der vinding aan anderen overliet, maar voor zich eischte — zij zijn het, die hem hebben gevoerd, waar de dood hem vond: op de trappen van den troon, dien niet het belang van Engeland, maar alleen zijn bondgenoot, het religieus fanatisme, hem verhinderd had te bestijgen.

I

Cromwell is een kind van het land. Toen zijn vader, een landedelman, stierf, was de zeventienjarige jongeling hem opgevolgd in het bestuur der landerijen, waarvan zijn moeder, zijne zusters en hij moesten leven. Te Huntingdon, bij Cambridge, woonde hij; daar bebouwde hij zijne velden, verkocht hij zijne producten, vermeerderde hij zijn inkomsten en zijn bezittingen. Het droogmaken van moerasgronden in den omtrek hield jaren lang hem bezig en schonk hem de eerste bekendheid. Nog als Protector interesseerde hij er zich voor. Op twintigjarigen leeftijd huwde hij, hij kreeg kinderen: zonen en dochteren.

De gewone opleiding, die de gentry genoot, was hem ten deel gevallen, maar niets meer dan deze. Het is onwaarschijnlijk dat hij een hoogeschool heeft bezocht, of te Londen, gelijk men gezegd heeft, op een advocatenkantoor is werkzaam geweest om zich tot jurist te bekwamen. In elk geval kan het niet meer dan enkele maanden zijn geweest. Niets onderscheidde Cromwell onder de genooten

van zijn stand, dan de warmte van zijn geloofsijver. Hij behoorde tot de secte der puriteinen, die hij openlijk voorstond en met zijn geld en zijn woord bevorderde. Gelijk Luther, had hij een tijdperk in zijn leven, waarin hij zich „den grootste der zondaren" noemde en, uit zielsangst voor zijn eeuwig heil, in vlagen van diepe melancholie verviel.

In 1629 werd hij in het parlement gekozen. Een enkele maal slechts voerde hij het woord, maar hij trok dadelijk de aandacht. De reden waarom, doet het portret, dat een royalist van hem gaf, begrijpen. „Een boersch voorkomen: zijn kleeding scheen door een kleermaker op het platteland gemaakt. Zijn linnen was niet helder, zijn halskraag ouderwetsch, zijn hoed zonder boordsel; zijn degen als vastgeplakt aan de dij, zijn gelaat rood en dik, de stem scherp en wanluidend — maar wat hij sprak was vol gloed en leven. De gestalte was middelmatig van lengte, maar forsch en goed geëvenredigd; hij had een mannelijk voorkomen. een levendig oog en een strengen blik."

Dit parlement van 1629 was slechts kort bijeen; het werd door den koning naar huis gezonden.

Koning Karel, de tweede der Stuart's, regeerde sedert vier jaar. Het parlement wilde hem de handen binden en hij achtte zich bevoegd, krachtens het goddelijk recht van zijn koningschap, absoluut te heerschen. Voortaan zou hij zonder parlement, zonder de vertegenwoordiging des volks regeeren.

Elf jaar boog Engeland voor de bevelen van dezen man, een bekrompen geest met kleine passiën en kleine deugden. Het despotisme van een groot man biedt steeds eenige vergoeding voor de nadeelen, die het brengt: Napoleon gaf aan Frankrijk de heerschappij over Europa. Doch het despotisme der Stuart's schonk aan hun land niets, maar ontnam het alles wat het liefhad.

De wetten des lands waren voor Karel I niet geldende. Hij wilde niet afhankelijk zijn van een parlement, dat de inkomsten zou vaststellen. Eigenmachtig hief hij belastingen in strijd met parlementsbesluiten en dacht nieuwe uit, die niet waren verboden, maar evenmin toegestaan. Hij dwong de Londensche kooplieden, hem een deel hunner winsten af te staan, zonder anderen grond dan zijn koninklijk welbehagen.

Tegen deze willekeur schonken de rechtbanken geen bescherming. Zij veroordeelden met eerloozen oogendienst wie zich op recht en wet durfden beroepen. Hooge geldboeten, gevangenisstraf, lichamelijke mishandeling, zooals het afsnijden der ooren en het splijten der neuzen, bedreigden allen die het waagden.

In de Anglikaansche kerk, de staatskerk, was koning Karel opgevoed: hij was dus Protestant. Maar sterker dan zijn geloof was de invloed van zijne katholieke vrouw, Henriette Maria van Frankrijk. Hij liet zich door haar verleiden, om de kerk, waartoe het meerendeel zijner onderdanen behoorde, te ondermijnen.

De Hervorming, in Engeland door politiek in 't leven geroepen, niet door de godsdienstige behoeften des volks, had de bisschoppelijke hierarchie behouden. Onder leiding van Laud werden thans het katholiek altaar, het crucifix, de waskaarsen, de schilderijen en de rijke priestergewaden van den katholieken eeredienst ingevoerd in de kerk, van wier leerstellingen zij geen symbolen konden zijn.

Terzelfdertijd zag de natie de veiligheid van personen, de zekerheid van den eigendom en de heerschende religie bedreigd.

Op dezelfde wijze als in het binnenland, regeerde deze koning waar het de buitenlandsche aangelegenheden gold. Onder Elisabeth was de Engelsche staat in Europa ontzien

en geducht geweest: het eilandenrijk had in de kabinetten van het vasteland gegolden. De Stuart's verspeelden dien invloed geheel. Karel liet zijn eigen zuster, Elisabeth van Boheme, bedelen in het Binnenhof in den Haag, aan de poort der Staten-Generaal; zij leed armoede. Voor haar noch voor haar echtgenoot, den protestantschen keurvorst van de Paltz, die door het huis van Oostenrijk uit zijn staten verjaagd was, sprong hij in de bres. De eertijds zoo geëerbiedigde staat was nu een bespotting en voetwisch voor groote en kleine vorsten.

De belangen van het Protestantisme en de eer van zijn land gaf Karel willig prijs, om het genot te smaken dat zijn koninklijke willekeur noch zijn inkomsten beperkt en afhankelijk zouden zijn van de bewilliging van een parlement.

Elf jaar duurde dit régime van willekeur en euvelmoed; elf jaar volhardde deze man in het vertreden van de wetten des lands. Toen dwong hem de opstand der Schotten, die geen bisschoppen in hun kerk wilden toelaten, en de uitputting van zijn staatskas, om de vertegenwoordigers des volks op te roepen. In November 1640 kwam het lange parlement bijeen. Het zou dezen koning en het koningschap zelf overleven.

Met kloeke vastberadenheid trad het lange parlement tegen het koninklijk despotisme op. Het weigerde alle geldelijke hulp, zoo het niet de vernietiging van het misdrevene en nieuwe waarborgen voor de eerbiediging der wetten verkreeg.

Allerlei concessiën werd Karel genoodzaakt te bewilligen. De geregelde samenkomst der vertegenwoordiging, haar recht tot vaststelling der belastingen moest hij erkennen. De willekeurige rechtbanken werden afgeschaft, de schuldige werktuigen en medeplichtigen des konings vervolgd en gestraft: Strafford moest het schavot bestijgen.

Ook de geestelijkheid der staatskerk oogstte wat zij gezaaid had. De vormen van den katholieken eeredienst werden afgeschaft, Laud in de gevangenis geworpen. De meerderheid van het parlement wilde verder gaan: zij was presbyteriaansch gezind. Zij eischte de afschaffing van het bisschoppelijk bestuur en de instelling van kerkeraden, ouderlingen en predikanten om de gemeenten te besturen, gelijk in de Nederlanden.

Voor elken eisch bukte Karel, behalve voor den laatsten. Hij was aan de bisschoppen gehecht, om den steun, dien hij van hen had genoten, en omdat hun instelling een trait d'union vormde met de kerk van Rome, waartoe zijne vrouw en velen zijner geheime raadslieden behoorden.

Henriette Maria, de koningin, vertrok met de kroonjuweelen in den zak naar de Nederlanden. Amsterdamsche woekeraars schoten er geld op en Karel bracht een leger op de been, om zijn verzwakt gezag te herstellen en de bisschoppelijke hierarchie te handhaven.

De burgeroorlog brak uit, de burgerkrijg tusschen den koning en het parlement, tusschen de staatskerk en het presbyterianisme.

Cromwell, gelijk andere leden van het parlement, verliet Londen en snelde naar de graafschappen, om zich aan 't hoofd der landmilitie tegen den koning te stellen.

Zoo werd Cromwell soldaat, militair. Niets was hem vreemder dan dit werk; achter den ploeg leert men geen legerorganisatie noch krijgstactiek. Zijn eerste onderricht ontving hij van een Hollander; zijn tweede van de dagelijksche ervaring. Aan dien eersten onderwijzer, die hem de geheimen der exercitiën en der commando's deed verstaan, had hij veel te danken; maar meer nog aan den tweeden. Zijn waarneming en nadenken deed hem inzien,

dat bezieling en vastberadenheid hooger waarde hebben dan oefening en routine. Om te kunnen wat men wil, moet men willen wat men kan.

De generaals, die het parlement over het leger had gesteld, waren bekwame mannen. Toch duurde de strijd drie jaar zonder vrucht; overwinningen werden behaald, nederlagen geleden, de beslissing bleef uit. Tevergeefs werden de velden platgetreden, kasteelen en dorpen verwoest, steden geplunderd, vriend en vijand met naieve onpartijdigheid door vriend en vijand uitgeschud en mishandeld; de beslissing bleef uit. Aan wien lag de schuld? Wat was de oorzaak?

Cromwell zocht en vond het antwoord: de bezieling ontbrak.

„Uwe soldaten zijn koffiehuisknechts, oude, versleten bedienden en zulk slag van volk. De soldaten van den koning zijn edellieden, vol van ridderlijk eergevoel. Hoe wilt gij ze dan overwinnen? Wij moeten mannen hebben, krachtig als zij, met hooger eergevoel dan zij, strijdende in de vreeze Gods. Ik zal ze zoeken en vinden; ik verzeker u, zij zullen niet geslagen worden."

Zoo sprak Cromwell tot de edele lords, die het leger aanvoerden. En hij hield woord: hij zocht en vond.

Hij doorkruiste de oostelijke graafschappen, wierf pachters en zonen van pachters aan, zijne geestverwanten uit den boerenstand. Een uitgelezen schare, gelijk Gideon in Israël opriep, die niet streden om loon, dat zij schaars en ongeregeld ontvingen; geestdrijvers, fier en onbuigzaam, strijdende voor de eere Gods, om Godswil, om der conscientie wil, met vast vertrouwen in den leider, die hen had opgeroepen, omdat hij met hen bad, met hen worstelde in den gebede, licht van boven smeekte.

Het waren deze *ijzeren armen*, gelijk zij genoemd werden, wier verschijnen op het slagveld de krijgskans deed keeren. Onder kolonel Cromwell verpletterden zij bij Marston Moor, den bloedigsten slag van den burgerkrijg, het royalistische leger. De boerenarm, door het geloof gesterkt, kneusde de schedels van den overmoedigen Engelschen adel tegen den grond.

En desniettemin droeg opnieuw geen enkele overwinning vrucht en duurde de krijg steeds voort, en met hem de lange reeks van jammeren en ellenden.

„Gij schrikt terug om te overwinnen," riep Cromwell thans de legerhoofden toe. Het was de waarheid. De parlementshoofden durfden, wilden den koning niet overwinnen, niet tot het uiterste drijven. Zij wilden hem dwingen, zich aan hen te onderwerpen, bij hen aan te sluiten; zij en hij hadden een gemeenschappelijk belang, omdat zij een gemeenschappelijken vijand hadden.

Die vijand was Cromwell met zijn leger; die vijand was het puritanisme.

„Waar twee of drie in mijn naam te zamen zijn, zal ik met hen wezen," had Christus gezegd. Met beroep op dat woord had zich sedert een halve eeuw een aantal geloovigen van de staatskerk afgescheiden. Zij predikten het individualisme, en wilden van geen kerkvorm, presbyteriaansch evenmin als bisschoppelijk, weten. Ieder geloovige is priester; geen priesterstand tusschen God en den mensch, verkondigden zij. Democratisch in de kerk, weigerden zij ook op staatkundig gebied de erkenning der bestaande machten. Zij wilden de monarchie en het huis der Lords afschaffen en één enkele vergadering, als vertegenwoordiging der volkssouvereiniteit, in de plaats van het parlement doen treden.

Deze puriteinen, independenten, of hoe zij verder zijn geheeten, vormden bij den aanvang van den krijg eene minderheid in de natie, maar een krachtige, een roerige, een aaneengeslotene. Tot hen behoorde Cromwell, ten minste religieus. Hij was puritein van der jeugd af: aan hun conventikelen had hij steeds deel genomen, voor hun bloei steeds tijd en geld over gehad. Zij waren het, die hij opgeroepen had, die hem blindelings volgden en gehoorzaamden, zich zelven en hem met roem overlaadden, hem een steeds stijgenden invloed in het parlement verzekerden. Onder zijn leiding scheen alles bereikbaar, omdat hij, evenals zij, voor niets terugdeinsden. De parlementshoofden waren ten strijde getogen onder het voorgeven, dat zij niet *tegen* den koning streden, maar *voor* hem, om hem te verlossen van zijne slechte raadslieden. Cromwell wilde niets van dergelijke voorwendselen weten. „Ik wil u niet bedriegen" — had hij zijn *ijzeren mannen* bij het aanwerven voorgehouden — „gij strijdt niet *voor* den koning, maar *tegen* hem; zoo hij tegenover mij stond, zou ik mijn pistool op hem lossen; indien uw geweten u dat verbiedt, gaat elders heen." Zij waren niet heengegaan, maar hadden hem gevolgd en bleven hem volgen.

Het was deze partij, wier invloed met elken dag, dien de krijg langer duurde, steeg, en die zich eindelijk van de leiding meester maakte. Zij verwijderde alle leden van het parlement uit het bestuur des legers, allen met uitzondering van Cromwell. Aan hem en de zijnen werd de leiding van den krijg overgegeven.

Van dat oogenblik af was de afloop te voorzien. Alle verschooning van den tegenstander hield op, de royalistische partij werd tot in haar uiterste schuilhoeken nagejaagd en er uit verdreven. Karel moest naar de Schotten vluchten,

die hem voor meer dan dertig zilverlingen verkochten en in handen van het leger stelden. Onder leiding van Cromwell overwon de puriteinsche partij den koning, de monarchie en gelijktijdig het parlement.

Over Cromwell's talenten als veldheer is veel gesproken: men heeft hem zelfs met Napoleon vergeleken. Ten onrechte, want waarschijnlijk zou hij zelfs tegen een Condé of Turenne niet bestand zijn geweest. Niet in de grootschheid zijner plannen of in de stoutheid der militaire combinatiën ligt zijn verdienste. Cromwell's kracht als militair heeft gelegen in zijn organiseerend talent en in de geestdrift, die hij wist te wekken, te regelen en te beheerschen. Hij was het denkende hoofd van religieuse geestdrijvers, die hij tot de overwinning voerde. Godsdienstige overeenstemming was de grondslag van zijn overmacht en van hun volgzaamheid.

Er zijn weinig menschen geweest, die meer aan persoonlijken invloed hebben te danken gehad dan hij. Cromwell had weinig uit boeken, veel van menschen geleerd. Tegenover zijn soldaten was hij beurtelings gemeenzaam en hooghartig. Hij bad met hen, deelde in hun nooden, van ziel zoowel als van lichaam. Hij kon beter, langer, warmer bidden dan zij; maar tevens verstond hij de kunst, zijn wil hun op te leggen. Bij de legers der royalisten heerschte noch orde noch krijgstucht. In Cromwell's leger was gehoorzaamheid de eerste wet; een ijzeren krijgstucht heerschte; zijne regimenten gehoorzaamden aan één wil, den zijnen; ook op het slagveld gold alleen zijn woord, zijn last. Zijn organiseerend genie dwong de godsdienstige geestdrift, tuchteloos van natuur, tot zelfbeheersching en intooming, opdat zij haar kracht in de zwaarte der slagen, niet in de luid-

ruchtigheid der bewegingen zou openbaren. Een leger van heiligen, in wier handen God zijn wan gelegd had om zijn dorschvloer te doorzuiveren! En zij volbrachten hun werk. Cromwell voerde hen met vaste hand van het oosten naar het westen, van het zuiden naar het noorden. Nooit had Engeland een leger gezien, dat zich met zulk een orde, snelheid en zekerheid bewoog. Niets hield hen terug. „Zend mij schoenen," schreef Cromwell, toen hij tegen Schotland optrok, „mijne soldaten zijn blootsvoets." Onder psalmgezang trokken zij Engeland door, en zij overvielen den verbaasden vijand, als hun nadering nauwelijks geloofd werd.

Bij Cromwell den veldheer was geen aarzeling, geen weifeling, hij ging steeds recht op zijn doel af en offerde er alles aan op. In den strijd kalm en opgewekt, voerde hij zijne troepen met rustige vastheid aan. Terwijl de cavaliers bij 't geringste voordeel aan het plunderen sloegen, hield hij zijn mannen bijeen, richtte ze telkenmale op de bedreigde punten, tot de vijand niet aan eene, maar aan alle zijden vluchtende was. Hij schiep een leger, uitmuntende door krijgstucht en dapperheid, dat nooit een nederlaag leed en telkenmale den tegenstander zoo verpletterde, dat hij geheel nieuwe troepen moest lichten, zoo hij den strijd wilde voortzetten. Met al de groote generaals der historie had Cromwell gemeen, dat hij niet schroomde bloed te vergieten. Toen hij in 1649 Ierland onderwierp, werd de eerste plaats, die hij veroverde, op zijn last het tooneel van een vreeselijk bloedbad. Twee dagen lang werd de rampzalige stad aan de verbittering en geloofswoede der protestantsche soldaten, die den moord van duizenden geloofsgenooten op de katholieke bevolking wreekten, overgegeven. Een kreet van afgrijzen ging er tegen

den wreeden Cromwell op, en toch was hij niet wreed. Hij bezat de hardvochtigheid van den staatsman, die de stem van het gemoed onderdrukt. „Ik ben overtuigd," schreef hij, „dat het een rechtvaardige kastijding Gods is over de Iersche barbaren, die zooveel onschuldig bloed hebben vergoten. Het zal, hoop ik, al dat bloedstorten voor het vervolg voorkomen. Zulke gronden verdedigen voldoende handelingen, die anders slechts smart en zelfverwijt zouden opwekken."

De uitkomst bewees dat hij recht had, het sidderende Ierland onderwierp zich.

Groote resultaten worden niet door kleine middelen bereikt.

Het parlement had het tegendeel gemeend bij den aanvang van den strijd, de parlementspartij en de presbyterianen meenden het nog, toen de puriteinen onder Cromwell den burgerkrijg hadden beslist en de koning hun gevangene was.

Wat zouden zij met Karel doen?

Het parlement wilde verzoening met den monarch, zijn herstelling op den troon, tot behoud der monarchie en der monarchale instellingen. Nieuwe waarborgen zouden de eerbiediging der wetten verzekeren.

Het leger eischte straf voor den meineedigen vorst, die zelfs door de fortuin was verlaten: het wilde afschaffing der monarchie en van het huis der Lords.

Wat zou Cromwell doen? Aan welke zijde zich scharen?

Een tijdlang aarzelde hij. Het scheen, dat de monarchie met haar groote beloften hem verleidde: graaf van Essex en ridder van den Kouseband zou hij worden. Reeds dreigde een opstand, een luid gemor verhief zich tegen den afvallige, den verrader.

Maar Cromwell werd geen afvallige, geen verrader. Een brief van Karel viel hem in handen, waarin de valsche koning zijn geheimste gedachten uitsprak. Geen enkele zijner beloften zou hij houden, door geen eeden achtte hij zich gebonden. De lichtgeloovigen, die hem zouden herstellen, zouden zijn eerste slachtoffers zijn; niet het lint van den Kouseband, maar een touw van hennep en vlas wachtte hen op het schavot.

Van 's konings valschheid en spelen met eeden overtuigd, bracht Cromwell met zijne soldaten twee dagen in den gebede door. Vluchten deed Karel niet, zooals Cromwell had gewenscht; hij trotseerde het leger, in welks macht hij was. Welken weg moest de veldheer inslaan? Weerstand bieden aan de eischen der getrouwen? En voor wien? Voor een man, die met eeden speelde en allen bedroog?

In de worsteling der gebeden gaf de Heer licht. Het boek der Spreuken wees hun den weg. Daar leest gij in het eerste hoofdstuk, vers 23: „Keert u tot mijn bestraffing: ziet, ik zal mijn geest overvloedig over u uitstorten: ik zal mijne woorden u bekend maken".

Het was duidelijk dat deze woorden voor hen geschreven waren. De veldheer boog het hoofd voor de Godsstem, die uit den eisch der heiligen sprak. Hij wierp zijn zwaard in de weegschaal.

Het parlement werd gezuiverd, de onwillige tegenstanders werden met geweld verwijderd. Karel I besteeg het schavot: de monarchie, het huis der Lords en het parlement vielen gelijktijdig.

Op hun puinhoopen stond Cromwell met zijne heiligen, de hand aan het zwaard.

II

De naam der puriteinen staat bij het nageslacht met een zwarte kool geteekend. Hypocrisie in belachelijke vormen, ziedaar de voorstelling die hij opwekt.

Dit is niet de schuld van Walter Scott of van andere romanschrijvers, gelijk men gezegd heeft. Het beeld is ons overgeleverd door het geslacht, dat de puriteinen is opgevolgd.

Oorspronkelijk waren zij slechts een kleine partij, maar door de groote macht, die zij verwierven, werd hun zielental aanzienlijk. Als een partij, hetzij godsdienstige of politieke, macht verwerft, zoodat haar gunst den weg tot aanzien en rijkdom opent, dan dringen zich eerzuchtige en baatzuchtige mannen bij haar in, spreken haar taal, bootsen haar eigenaardigheden na en gaan in uiterlijk betoon van ijver veel verder dan de oude, oprechte leden.

Doch de voorspoed draagt nog een andere vrucht: hij ontwikkelt ook de leer. Denkbeelden, die sluimerden zoo lang de partij strijdende was, ontwaken als zij zegevierende is geworden. Het welslagen wordt een prikkel tot grooter machtsbetoon. Het wordt opgevat als een bewijs van de goedkeuring Gods, en tevens als een aansporing om nog grootscher werk tot stand te brengen.

Toen de monarchie was afgeschaft, stelde men aan het hoofd van den staat een raad van state. Lang werd beraadslaagd, uit hoeveel leden hij bestaan moest. Eindelijk bepaalde men zich tot een dertiental, omdat Christus en zijne apostelen ook dertien in getal waren geweest.

Een tweede feit teekent de stemming der gemoederen niet minder. In de Evangeliën vindt gij de genealogie

van Jezus. Welnu, een der regimenten van Cromwell kende geen andere namen van soldaten en officieren, dan daar voorkomen; de kwartiermeester had geen andere lijst dan het eerste hoofdstuk van Mattheus.

Was het te verwonderen, dat zulke mannen hun taak niet afgedaan rekenden, toen zij de Republiek hadden gevestigd, en dat de drom van secten, waarin het puritanisme verliep, met elkander wedijverden in fanatieke droomen en plannen? God had hun de overwinning niet geschonken om uit te rusten van hun werk. Zijne heiligen waren geroepen, na de hervorming van den *staat* die der *maatschappij* tot stand te brengen.

Het is Engeland's behoud, zijn redding geweest van de jammeren, waartoe anderhalve eeuw later de Fransche revolutie verviel, dat deze dweepzieke hervormers der maatschappij niet zijn geslaagd. Zij hebben hun doel gemist, omdat een leidend hoofd hun ontbroken heeft en de eenige man, die in staat was hen te doen zegevieren, zich tegen hen keerde. Cromwell de *generaal* was groot geworden door de puriteinen; Cromwell de *staatsman* heeft zijn vaderland voor de sociale revolutie van godsdienstige dwepers bewaard.

In September 1651 was hij uit Schotland, na een opstand der katholieken en presbyterianen te hebben onderdrukt, in Londen weergekeerd. Sinds zetelde hij in een der koninklijke paleizen als opperbevelhebber van al de legers der Republiek. Hij was de eerste man in den staat, de pijler, op welken de Republiek rustte, de wakkere degen, in wiens handen haar lot was. Zijn zwaard had haar gegrondvest. Wat vermocht zij zonder hem?

Een warm puritein was Cromwell, wat zijn godsdienstige overtuiging betrof; daarom had hij den monarch bestreden.

die zijn geloof ondermijnde. Maar de staatkundige theorieën van zijne partij heeft hij waarschijnlijk nooit gedeeld. Zoo Karel een eerlijk man ware geweest, die genoeg achting voor zich zelf en zijn volk had gehad om zijn eeden te houden, Cromwell zou wel nooit tot zijne terechtstelling hebben medegewerkt. Hij was, als elke heerschersnatuur, te zeer man van orde, tucht en autoriteit, om de onmisbaarheid van orde, tucht en autoriteit in den staat te miskennen. Elf jaar in het leven van een man op de middaghoogte des levens is een belangrijk tijdperk, vooral van een, die zich rekenschap geeft van wat zijn oogen zien, en de menschen peilt, die hem ontmoeten. Zijn omgang en bekendheid met menschen van allerlei rang en stand, jaren achtereen, had de warmte, misschien niet van zijne religieuse overtuiging, maar zeker van zijn achting voor menschen verminderd.

Hij had beweegredenen, ook bij zijne partijgenooten, waargenomen, die kalmeerend op zijn vurige liefde hadden gewerkt. In sommige oogenblikken vangen wij uitdrukkingen uit zijn mond op, die van geringe ingenomenheid zelfs met de heiligen van zijn aanhang getuigden. Bij zijn intrede in Londen merkte iemand in zijne omgeving vleiende op: „Wat een stroom van menschen om Uwe Lordschap te begroeten!" — „Ja", was het cynische antwoord van Cromwell, „ja, en hoeveel grooter zou die stroom nog zijn, indien zij mij zagen *hangen.*"

Het groot succes, dat hunne wapenen had gekroond, had de puriteinen bedwelmd: zij achtten alles voor zich mogelijk en zich tot alles geroepen. Cromwell's oordeel was niet beneveld, integendeel scherper geworden. De veertig voorbij, toen de krijg aanving, was hij thans 52 jaar: een leeftijd, waarop weinig illusiën blijven. Hij was

zich volkomen bewust, dat de natie, al had zij tegen Karel het zwaard verheven, aan de monarchie als staatsvorm gehecht was, en dat de anarchistische utopieën der dwepers tot niets leidden, dan tot vermeerdering dier gehechtheid. Hun dweepzucht kon èn voor de personen èn voor de natie de geheele vrucht der revolutie verspelen. Onverholen en herhaaldelijk sprak hij het uit, dat alleen een staatsinrichting, die eenigszins monarchaal was, de natie zou bevredigen en de revolutie stuiten. „Die man zal zich tot koning maken," sprak een zijner kapelaans reeds in 1651. Onverschillig is het, hoeveel er ook over getwist zij, wanneer het eerste denkbeeld bij hem is ontwaakt. Want niet het belang van een secte, maar dat van den geheelen staat heeft zijn gedragslijn in deze richting na 1651 bepaald. En het zijn meer nog de fouten van anderen, dan zijn eigen handelingen, die de ontwikkeling der gebeurtenissen hebben geleid, samenloopende met de droomen zijner eerzucht.

Toen de Republiek was ontstaan, zetelde nog in Westminster de romp, die, na de laatste zuivering, van het lange parlement was overgebleven. Deze mannen werkten ijverig en onvermoeid, maar gaven zich geen rekenschap van den waren toestand. Naijverig op eigen gezag, jaloersch op de macht, die zich nevens het parlement had verheven en het overschaduwd, waagden zij het, het leger aan te tasten! Als ware de jonge Republiek niet van vijanden omringd, royalisten, presbyterianen, anglikanen, wilden zij de heiligen van Cromwell naar huis zenden en zelve blijven.

Het leger eischte hun ontbinding; Cromwell erkende het gevaar, deelde de grieven der soldaten en joeg persoonlijk het lange parlement uiteen (20 April 1653).

De botsing tusschen dit lange parlement en het leger

had nog een ander gevaar aan den dag gebracht. Om elke nieuwe wrijving tusschen de civiele en militaire macht te voorkomen, besloot men een parlement te doen bijeenkomen, van welks leden men zeker kon zijn, naar men meende. Een wetgevende vergadering, die de nieuwe staatsorde zou grondvesten, de vereischte verbeteringen invoeren, in overeenstemming met het leger. Zorgvuldig lazen Cromwell en de militaire hoofden uit alle deelen des lands te zamen, „vrome mannen, van wier trouw, werkzaamheid en ijver voor de zaak van God" men bewijzen had. In Juli 1653 traden deze 144 uitverkorenen het parlementshuis binnen.

Uitverkorenen waren zij, niet alleen door Cromwell, maar in hun eigen oog ook door God. Wat niemand verwacht had, geschiedde. Dit „parlement van heiligen", gelijk het genoemd werd, achtte zich geroepen, niet om de revolutie te eindigen, maar om haar voort te zetten en de maatschappij te hervormen.

In die dagen was Hieronymus van Beverningk, de burgemeester van Gouda, in Londen. Hij ging, uit nieuwsgierigheid, een conventikel van geestdrijvers bijwonen en schreef daarover aan Johan de Witt: „Ik heb in deze vergadering van heiligen twee preeken en één gebed aangehoord, maar goede hemel, welk een afschuwelijk geschetter van moord en vernieling; zij willen alle regeeringen afschaffen. Toen ik hen hoorde, dacht ik aan Jezus' woorden tot Jacobus en Johannes: gij weet niet, van welken geest gij zijt."

Van dit fanatisme was het kleine parlement, door Cromwell samengeroepen, de uitdrukking. „De aarde", zoo preekten zijne geestverwanten daar buiten, „is door den Schepper tot onderhoud van allen bestemd; eigendomsrecht is daarmede in strijd. God heeft den mensch wel tot heerscher

over de aarde en over de dieren des velds gesteld, maar niet den een tot heer, den ander tot slaaf. Dit is de twist tusschen Abel en Kain; Abel mag niet steeds verslagen worden."

Het parlement betrad den weg der sociale revolutie, in die woorden geëischt. Zonder zich om historisch geworden toestanden te bekommeren, zocht het, uit de volheid van eigen macht, eene nieuwe maatschappij te scheppen. Allerlei rechten, sedert eeuwen bezeten en met de maatschappelijke verhoudingen samengegroeid, zooals het patronaatrecht, het tiendrecht, werden kortweg afgeschaft.

Doch niet tot ondergeschikte deelen bepaalde het zich. De „heiligen der vijfde monarchie", gelijk een der heftigste secten, met zinspeling op het boek Daniël, zich noemde, eischten veel algemeener en radicaler hervorming. „Alle bestaande instellingen in staat en kerk zijn vruchten der vierde monarchie; in de vijfde, die thans aanbreekt, moeten zij vernietigd worden. Beschaving en ontwikkeling, kunst en wetenschap, kennis en ervaring zijn bolwerken van dat Babel, dat vallen moet. Alle zaken, ook die men wereldsche noemt, zijn religiezaken; slechts de door den geest verlichte mag regeeren, ieder gezag moet afhankelijk zijn van de maat van goddelijke genade, die men deelachtig is. Er moet een senaat opgericht worden, waarin met den bijbel in de hand de aangelegenheden des lands worden geregeld."

In overeenstemming met deze leerstellingen tastte het parlement alles aan: het universitair onderwijs en het rechtswezen werden met veranderingen bedreigd, die zoowel met de belangen als met de gewoonten des volks in strijd waren. Zelfs het leger bleef niet verschoond; het zag zich in de eenvoudigste zaken, zooals de uitbetaling der achterstallige soldij, zijne billijkste eischen ontzegd. Zoo ver ging de

vervoering dezer geestdrijvers, dat zij allen, die solliciteerden, onbevoegd verklaarden om openbare betrekkingen te bekleeden. De geest moest ze aanwijzen, zeiden zij.

Slechts weinige maanden was dit parlement bijeen, toen het er reeds in geslaagd was, alle standen der maatschappij tegen zich in het harnas te roepen. De gentry, de geestelijkheid, het leger, de rechtsgeleerden, allen, die iets bezaten en te verliezen hadden, voelden zich bedreigd en wenschten zijn val. De minderheid der vergadering tastte eindelijk door, en dwong met geweld de meerderheid uiteen te gaan en het gezag, dat zij van Cromwell had ontvangen, weder in zijne handen neder te leggen.

Vier dagen later trok door de straten van Londen een statige optocht. De commissarissen van het groot zegel, de raad van state, de lord maire en de aldermen van Londen wezen den weg aan de groote staatsiekoets, waarin Cromwell, in een zwart fluweelen gewaad, met hooge stevels aan en een grooten gouden band om den hoed, was gezeten. Zijn wacht en een aanzienlijke stoet van edellieden volgden blootshoofds het rijtuig, dat door de hoofdofficieren des legers was omringd. Zwijgend zag de menigte den optocht aan. Toen zij in Westminsterhall waren aangekomen, nam Cromwell in de zaal der kanselarij plaats. Een der hoofdofficieren trad vooruit en verzocht hem, in naam des legers, der natie en van den nood des lands het protectoraat over Engeland, Schotland en Ierland te aanvaarden. Cromwell verklaarde zich bereid, en legde den eed af op een soort van grondwet, vooraf opgesteld.

Des avonds werd met kanonschoten en proclamatiën op de openbare pleinen van Londen der natie kond gedaan, dat Engeland een meester had ontvangen.

Deze verheffing van den generaal der puriteinen tot de

hoogste macht in den staat was de eenige oplossing, die mogelijk was; de eenige, die de gevaren, welke dreigden, kon afwenden. Zoo de Republiek niet in anarchie zou ondergaan, moest de eenige hand, die bij machte was de worstelende partijen te bedwingen, het roer van staat in handen nemen. Met meer recht dan ooit een der Napoleon's mocht deze Lord Protector der Republiek zich den redder der maatschappij noemen.

Protector — niet koning heette hij. Maar inderdaad oefende hij koninklijk gezag. Zijn wil beheerschte Engeland en schonk het onder de staten van Europa een macht en aanzien, zooals het nooit te voren had bezeten.

Vijf jaar lang heeft hij geregeerd, en in dit korte tijdperk zich met roem overladen. Weinig mannen zijn zoo geducht geweest voor hunne vijanden, weinigen hebben de geestdrift hunner aanhangers tot die hoogte opgevoerd. „Wij hebben onzen Protector op aarde verloren", predikte een zijner kapelaans bij zijn dood, „hij zal toonen, een nog machtiger Protector te zijn, nu hij met Christus aan de rechterhand Gods is gezeten."

Talloos waren de vijanden van zijn bestuur: aanhangers van het verdreven vorstenhuis, getrouwe leden en geestelijken der Anglikaansche kerk, onverzoenlijke presbyterianen, religieuze fanatieken onder allerlei naam, anabaptisten, heiligen van de vijfde monarchie enz. Met elk wapen, dat treffen kon, hebben zij hem bestreden, eerst door openbare opstanden, toen door geheime samenzweringen en aanslagen op zijn leven. Hen allen heeft hij belet hunne plannen te volvoeren. Met namelooze gestrengheid, met een despotisme zonder wederga heeft hij hen ondergehouden, om aan Engeland veiligheid van personen en zekerheid van den eigendom te waarborgen. „Ik ben de groot-konstabel van het rijk,

ik moet den vrede in het land handhaven en de partijen beletten, dat zij elkander verscheuren en verslinden. In deze karakteristieke woorden drukte hij de opvatting van zijne taak uit.

De geschiedenis is daar, om te bewijzen dat hij die taak heeft vervuld. Welk oordeel men ook velde over zijn persoon; over de middelen, die hij bezigde; over het doel, dat hij najaagde — vrienden en vijanden erkenden de grootheid van zijn bestuur. Geen der vijandelijke aanslagen is gelukt, en Cromwell is een der weinige overweldigers, die, gelijk met fierheid in zijn grafschrift wordt vermeld, in het volle bezit van zijn macht in zijn bed is gestorven. Toen de Stuart's terugkeerden op den troon, was het fanatisme machteloos geworden. Geen der godsdienstige partijen heeft ooit meer in Engeland de hand tegen den staat opgeheven. Dit is de blijvende beteekenis van zijn werk, de onsterfelijke aanspraak van Cromwell, den militairen despoot, op den dank van zijn volk.

Maar Engeland heeft hem meer te danken. Hij heeft zijn aanzien in Europa hersteld en uitgebreid, zijn grootheid als handelsmogendheid gegrondvest. Engeland is door hem de protector van het Protestantisme in Europa geworden.

Spanje en Italië beefden voor hem, Mazarin bedelde om zijn gunst. De Turksche sultan ontsloeg christelijke gevangenen op een briefje van zijne hand, de hertog van Savoye staakte de vervolging der Waldenzen op zijn eisch. De Nederlandsche Republiek teekende een smadelijken vrede in het paleis van Westminster; als haar mededinger op de wereldmarkt verhief zich de Engelsche handel, onder de bescherming der navigatie-acte.

En ondanks dit alles heeft de tijdgenoot hem niet ver-

geven. Cromwell's eerzucht was het, zijn werk te bestendigen en de dynastie der Stuart's voor altijd onmogelijk te maken. Herhaaldelijk heeft hij de hand naar de kroon uitgestoken, maar steeds heeft het leger, zijn onmisbare steun, het opnemen der kroon hem belet.

Wat den levende is geweigerd, is den doode ruimschoots geschonken.

Zonderlinge ironie van het lot!

Cromwell, de puriteinsche protector van het Protestantisme in Europa, is naar zijn laatste rustplaats geleid met de koninklijke eerbewijzen, het vorstelijk begrafenisceremoniëel van koning Filips II van Spanje, den bittersten vijand dien het Protestantisme heeft gekend.

III

Tot den aanvang dezer eeuw, toen Napoleon's geluksster alle andere in de schaduw stelde, was Cromwell zonder pair in de geschiedenis van Europa. Met de vrees, die elke geheimzinnige grootheid inboezemt, zag de tijdgenoot op tot den man, die, zonder hooge geboorte, zonder groot vermogen, zonder aanzienlijke betrekkingen zich tot beheerscher van drie rijken had verheven en er in geslaagd was, den druk van zijne heerschappij op te leggen aan dezelfde mannen, die jarenlang met hem gestreden hadden tot afwerping van een juk, veel minder zwaar en knellend dan het zijne.

Het bijgeloof van den tijd had de verklaring bij de hand: hij had een contract met den duivel gesloten. Niets ontbreekt aan de zekerheid, alleen het perkament zelf is verloren. Maar overigens is alles in orde; dag en uur is bepaald, ooggetuigen zijn aanwezig.

Op den morgen, dat hij de laatste, beslissende overwinning op de aanhangers der Stuart's behaalde, is het contract door partijen geteekend. Satan beloofde hem de macht gedurende zeven jaar; tevergeefs wilde Cromwell een langeren termijn bedingen, de duivel stond op zijn stuk en de eerzuchtige gaf toe. De overeenkomst eindigde 3 September 1658; geen dag, geen uur van respijt gaf de vorst der hel. Onder het donderen van den orkaan, die op dezen 3 September Engeland's kusten en Engeland's hoofdstad teisterde, gaf de overweldiger zijn ziel over; de prijs waarvoor hij zijn macht had gekocht.

Hoe eenvoudig de verklaring ook zij, de kinderen der 19de eeuw zijn er niet mee tevreden. Zij wenschen een meer begrijpelijke. Toch zal er nimmer een gegeven worden, die volkomen voldoet. Want er is geen sleutel, die het geheim van het buitengewone ontsluit.

Het ligt voor de hand, bij Cromwell, evenals bij alle historische personen, op den ongewonen samenloop van begunstigende omstandigheden te wijzen. In een gewone orde van zaken, in een rustigen en kalmen toestand der maatschappij zou deze man zijn leven te Huntingdon hebben geëindigd, waar het was aangevangen. Slechts de geduchte schok, dien het Engelsche staatsleven onderging, heeft hem de gelegenheid tot zijn verheffing geschonken. Ontneem aan Cromwell de gunst der omstandigheden, en hij blijft en sterft in zijn vroegere onbekendheid. Groote talenten toch heeft hij niet bezeten. Hij is geen meteoor, die door de schittering van zijn glans en de snelheid van zijn loop verbaast. Cromwell is een geduldig man; koel, berekenend, verheft hij zich stap voor stap, met de omstandigheden die hem omhoog dragen.

Zoo heeft men gesproken en geschreven, doch zonder

licht aan te brengen. Want dergelijke algemeenheden verklaren niets. Voor een deel gelden zij van iedere carrière, die niet met een volslagen bankroet eindigt, voor een ander deel vermeerderen zij de duisternis slechts. Want er is één hoofdpunt, één hoofdvraag, die geheel onopgelost blijft.

Middelmatige gaven, als een Cromwell worden toegekend, zijn niet zeldzaam. In revolutionaire tijden, evenals in kalme dagen, vormen zij de geestelijke uitrusting van het meerendeel der menschenkinderen. Waarom is nu de man, die Cromwell heette, door die middelmatige gaven zoo hoog verheven? Waarom hij? Waarom niet een ander?

Het is duidelijk, dat deze man iets moet bezeten hebben, dat anderen misten, iets of veel, dat hem zijn overwicht gaf, en de reeks van eerzuchtigen en benijders, die hem omgaven, dwong, zich aan hem te onderwerpen.

De grondslag van zijn verheffing is zijn militair genie geweest. Dat orde, krijgstucht, snelheid van beweging, verkwisting van bloed om groote resultaten snel te verkrijgen, in een oorlog belangrijke factoren zijn, weet ieder in onze dagen. Maar in de 17de eeuw was het eene ontdekking. Wanneer men denkt aan de hervormingen, die Maurits in het Nederlandsche leger moest invoeren; aan den eindeloozen krijg, die de worsteling in Duitschland tot een dertigjarigen deed uitdijen; aan de verbazing, waarmede Europa aanschouwde, hoe Lodewijk XIV in 1672 een vesting als Maastricht durfde ter zijde laten, om in de Republiek te vallen, dan voelt men eenigszins, welk een genialen blik deze landedelman moet gehad hebben, die zonder onderwijs van Maurits en twintig jaar voor Lodewijk XIV, de stoutheid had, een krijg te voeren als zij; die de krijgstucht van den Hollandschen stadhouder wist te vereenigen met de snelheid en stoutheid van beweging,

die de Fransche legers onder Condé en Turenne kenmerkte. Meer en scherper zien dan anderen, moge niet het wezen zijn van het genie, zeker is het een deel ervan. En Cromwell de generaal bewees, dat hij juister en scherper zag dan een der andere aanvoerders van het Engelsche leger, en daarom werd hij hun meerdere.

Maar die vastberadenheid, die beslistheid van zijn optreden, dat recht op zijn doel afgaan, het opofferen van alles om het te bereiken, heeft hem als staatsman ontbroken, zegt men. De Protector is weifelend, onzeker van den weg en de middelen, slaat zijpaden in en mist daardoor zijn doel. Slechts tegenover Europa is hij dezelfde.

Geen enkel dezer verwijten is m. i. gegrond; de beschuldiging rust op een geheele miskenning zijner positie. Niet alleen tegenover het buitenland, maar ook tegenover het binnenland en de partijen vertoont Cromwell's beeld na 1653 dezelfde trekken als vroeger.

Wie in Cromwell een man van theorie meent te vinden, vergist zich; hij is een bij uitstek practisch man. Hij geeft zich met zeldzame nuchterheid rekenschap van de behoeften van het oogenblik, en kiest de middelen om er in te voorzien. Bij de uitvoering deinst hij voor niets terug

Toen hij het Protectoraat had aanvaard, was hij aan alle kanten door vijanden omringd. Hij onderwierp hen, door een zelfde strenge organisatie als in het leger, over geheel Engeland uit te breiden. Het was een militair regime, waaraan hij het volk onderwierp, een militarisme, dat strenger en drukkender werd, naarmate de vijandschap zich onverzoenlijker toonde. In groote militaire afdeelingen was geheel Engeland verdeeld, generaals heerschten hard en streng, maar tevens heerschte orde en tucht. Persoonlijke veiligheid en die van den eigendom waren verzekerd.

Niemand schrikte om inkwartiering te ontvangen, want de soldaten van Cromwell eerbiedigden de personen en hunne bezittingen.

Tegen de tegenstanders der bestaande orde van zaken was zijn hand gekant: katholieken, onverzoenlijke republikeinen, geestdrijvers. Uit de rijen des legers verwijderde hij stelselmatig allen, die genegen waren, tot omverwerping der maatschappelijke toestanden de hand te leenen. Onverbiddelijk vervolgde en strafte hij allen, die weigerden te berusten in zijn bestuur. Een uitgebreid net van spionnage lag over geheel Engeland uitgebreid. Van alle mannen van beteekenis in de drie rijken wist hij, wat zij dachten, wenschten, deden.

Thurloe, zijn secretaris, stond aan het hoofd dezer geheime politie; maar hoe menigmaal stond deze verbaasd, als hij bemerkte dat de Protector veel meer wist dan hij. Met elk wapen, dat het gezag hem verschafte, trachtte hij zijne tegenstanders te onderwerpen. Zij moesten gevoelen dat elk verzet nutteloos was en het daarom opgeven. De meerderheid der natie, dankbaar voor de maatschappelijke orde en veiligheid, die hij hun schonk, zou, naar hij hoopte, hem willig ondersteunen en volgen, waarheen hij haar leiden wilde.

Want het protectoraat kon, naar zijne overtuiging, slechts een tijdelijke maatregel zijn: het moest den overgang vormen. Behoud van het door de revolutie gewonnene, de heerschappij van het Protestantisme in Engeland, en de redding der maatschappij van de anarchistische lusten der fanatieken en van de reactie der Stuart's, dit alles scheen hem slechts mogelijk door aan de staatsorde elk tijdelijk karakter te ontnemen. Het Engelsche volk was aan de monarchie gehecht. Zoo lang zij niet hersteld was, zou de revolutie

niet geëindigd zijn. Een nieuwe dynastie moest daarom de oude vervangen. Zijn politiek inzicht en zijn persoonlijke ambitie ontmoetten elkander in dit punt. Wie zal beslissen, wat het zwaarst heeft gewogen?

In het parlementshuis van Engeland zal geen standbeeld voor Cromwell worden opgericht, heeft men gezegd. Inderdaad, het zou een bespotting zijn; hij heeft ze allen naar huis gezonden. Hij kon met geen hunner regeeren, omdat er een onoverkomelijke kloof was tusschen de vertegenwoordiging en het leger, welks hoofd en representant hij was. Niemand zag het duidelijker in dan hij zelf, en niemand wenschte vuriger dan hij terugkeer tot een regelmatigen regeeringsvorm, die aan dezen onhoudbaren toestand een einde zou maken.

Doch dit einde kon alleen worden bereikt door samenwerking, of berusting ten minste, van de meest tegenstrijdige meeningen en gevoelens. Hun representanten tot dat inzicht te brengen, is jaren achtereen zijn streven geweest.

Cromwell heeft Engeland geregeerd met het zwaard in de eene, met den olijftak in de andere hand. Aan ieder, die zich gewillig aan het eerste onderwierp, bood hij den tweeden aan. Zoo hij de zekerheid had, dat zijne tegenstanders niet langer zich verzetten, maar om welke reden ook, uit vrees of uit zwakheid, zich onderwierpen, dan liet hij hen met rust. Cromwell zocht de punten van overeenstemming op, ook met hen, die andere politieke inzichten hadden, zoo zij zich slechts stil hielden. Met George Fox, het hoofd der kwakers, zag men hem in langdurige godsdienstige gesprekken. Met allerlei staatkundige tegenstanders, die gehoorzaamden, bad hij en onderzocht hij de Schrift. Weinig menschen hebben het

geheim van persoonlijken invloed zoo begrepen en zoo gebruikt. Zijn groote menschenkennis gaf hem tal van middelen aan de hand om allerlei personen, zoo al niet rechtstreeks te winnen, dan toch van verzet afkeerig te maken. Terwijl hij de fanatieken, heiligen van de vijfde monarchie, vervolgde en desnoods aan het lijf strafte, stond hij voortdurend met hun hoofden in betrekking, sprak met hen en legde breedvoerig hun zijn gedragslijn, de beweegredenen zijner handelingen uit. Zoo hij hen niet overtuigen kon, was hij tevreden hen te overreden.

Met minder geloovige broeders handelde hij op minder geloovige wijze. Politieke mannen zocht hij door gemeenzaamheid te winnen; hij vroeg ze bij zich, schertste en lachte met hen. Karakteristiek voor den tijd en de personen is het, dat de pijp tabak bij die samenkomsten een groote rol speelde. Hij rookte dan in letterlijken zin met hen een pijp, in de hoop dat hun samenspreking niet in rook zou opgaan.

Doch dergelijke middelen zijn te klein om te baten, zal men zeggen. Geen regeering wordt door zoodanige kunstmiddelen in stand gehouden. Ten hoogste worden er eenige personen door gewonnen.

Op deze tegenwerping geldt *één* antwoord. Het winnen van invloedrijke personen is in elke staatsorde, ook der 19de eeuw, voor een gouvernement van gewicht. Maar een bestuur als dat van Cromwell ware zonder dien steun noch ontstaan noch staande gebleven; zonder den steun van personen kon hij zijn doel niet bereiken.

Cromwell was overweldiger: van een beroep op een erfelijk recht, op een *droit divin* of iets dergelijks kon geen sprake zijn. Hij was partijhoofd, en zijn gouvernement dat van een partij. Hij was van haar afhankelijk. Met haar leefde

en viel hij. Slechts aan het persoonlijk vertrouwen, dat in hem werd gesteld, had hij te danken wat hij was; slechts daarvan mocht hij hopen, wat hij wenschte, zichzelf en Engeland van haar druk te ontslaan.

Doch zijn aanhang volgde hem in alles, vertrouwde hem in alles, behalve in dat ééne: het einddoel van zijn streven. Gelijk de toovenaar in het oude sprookje, kon hij den geest niet binden, dien hij wakker had geroepen. Zijne soldaten geloofden in hem als hun religieus hoofd, en zij hebben als zoodanig in hem geloofd tot zijn sterfuur toe. Hij was in hun oogen Gods werktuig, maar tot bereiking van Gods plannen. Zijne bevelen tegen royalisten en katholieken en tot uitbreiding van Engeland's invloed in Europa werden onvoorwaardelijk gehoorzaamd, maar verder volgden zij den staatsman niet. Waar hij op de monarchie wees, als het eenig middel tot behoud der revolutie, weigerden zij. Jaloezie en geloofsijver zagen slechts vleeschelijke ambitie naar de koningskroon, waar hij in naam van het staatsbelang sprak. Het partijwezen vraagt niet naar het belang van allen.

Wij weten te weinig van den mensch Olivier Cromwell, om de grenslijn tusschen beide, zijn staatkundig inzicht en zijn persoonlijke eerzucht, met zekerheid te trekken. Doch ook al wisten wij meer, het zou ondoenlijk en nutteloos zijn. Er is een hoogte van ontwikkeling, waarop het individueele zich in het algemeene verliest. Die hoogte is bereikt, als de vrucht van een enkel menschenleven de beslissing van het lot van duizenden inhoudt. En de Protector van Engeland, tot wien Europa opzag, mocht begeeren, zonder aan lage zelfzucht schuldig te zijn, dat het werk van zijn leven voor ineenstorting werd bewaard.

Het is deze zorg, die over zijn laatste levensjaren haar

schaduw heeft gespreid. Zijne geestverwanten bleven verblind voor het gevaar, waarin zij verkeerden; slechts de tegenstanders zagen het voordeel van elk jaar in, dat deze onzekere toestand duurde.

„Wie is er," zeggen Cromwell's vijanden, republikeinen, anglikanen, presbyterianen, „wie is er, dien Cromwell niet heeft bedrogen?" Tot bewijs voeren zij die tallooze gesprekken aan, die hij met de hoofden hunner richtingen heeft gehouden, om ze voor zich en zijn staatkundige inzichten te winnen.

Er zal wel veel waars zijn in die verwijten, meer dan wij kunnen nagaan; godsdienstig fanatisme en politieke eerzucht zijn geen natuurlijke geleiders van waarheid en goede trouw.

Cromwell belegerde zijn volk als het ware, om het tot overgave aan zijn meening te dwingen. En schoon telkens teleurgesteld, heeft hij volhard, als tot den laatsten ademtocht, in zijn pogingen om, door middel der hoofden, de partijen tot herstel der monarchie te bewegen.

De vrees van niet te zullen slagen, die hem vervulde, bezielde ook zijn gezin. Zijne oude moeder, die bij hem stierf, toen hij op het toppunt zijner grootheid stond, heeft nooit aan het blijvende zijner schepping geloofd. Geen geweerschot kon zij hooren, of de arme vrouw vloog vol onrust op, jammerende, dat haar zoon werd vermoord. Omtrent zijn eigen vrouw zijn de getuigenissen volkomen tegenstrijdig; volgens den een was zij een burgervrouw, die zich niet thuis gevoelde in haar grootheid; volgens den ander nam zij de plichten ervan waar met de gemakkelijkheid en waardigheid van een geboren koningin. Zijne dochters huwde hij uit onder de eerste standen des rijks. Van zijne twee zoons was de oudste, die hem een korten tijd

opvolgde, een landedelman, goedhartig, eerlijk, maar onbeduidend. De tweede, Lord-Luitenant van Ierland, was een zeer bekwaam man. Zij deelden allen in 's vaders vrees: het werk zou den meester niet overleven.

In het midden van dit zijn gezin, met en tegenover zijn kinderen, heeft Cromwell zich nooit anders dan in het openbaar gedragen. Wij hebben brieven van hem aan die kinderen in de wittebroodsweken van hun huwelijk. Zij bewijzen, dat zorg voor hun zieleheil zijn grootste zorg was. Ook als huisvader was hij de dienaar van zijn geloof. Geen enkel woord, schriftelijk of mondeling, is van hem bekend, dat angst voor de maatschappelijke positie zijner kinderen als zijn drijfveer tot de vestiging der monarchie verraadt. In het beroemde gebed, dat hij stervende opzond, beveelt hij Engeland aan de zorg van den Almachtige, maar is voor de zijnen en hun belangen geen plaats. Er is een gravure algemeen verspreid, waarop Cromwell bij het ziekbed zijner dochter is gezeten, die hem ernstig vermaant zijne eeuwige belangen boven de tijdelijke te stellen. Het was lady Claypoole, de meest geliefde zijner kinderen: een ideale verschijning, die de liefde van vrienden en vijanden genoot. Het was in haar ziekte, dat een royalistisch edelman, die hem naar het leven had gestaan, het schavot besteeg. Zij had, doch tevergeefs, den Protector om genade gesmeekt. Haar zenuwlijden, reeds zoo zwaar, werd er bitter door verergerd. Cromwell week dag noch nacht van haar bed en hoorde, met al het zelfbedwang van den staatsman, haar godsdienstig-politieke phantasieën, haar kreten van angst voor de goddelijke wraak over het gestorte bloed aan, tot zij in zijn armen bezweek. Wat hij in die dagen en weken heeft geleden, heeft hij zwijgend gedragen.

Drie weken later was hij zelf stervende. Zijn ijzersterk

gestel was door de spanning der laatste jaren geknakt; gedurende de ziekte van zijn kind had hij zich slechts door opium staande gehouden. Toen hij haar naar het graf had gedragen, zonk hij zelf in.

In den aanvang kon hij zich niet voorstellen, dat het einde van zijn werk daar was. De onrust zijner medici bestreed hij met de stellige verklaring, dat hij aan deze ziekte niet sterven zou; hij was er zeker van. „Gij denkt, dat ik gek ben, maar ik zeg de waarheid, zij rust op stelliger gronden dan Hippocrates en Galenus u kunnen verschaffen. God heeft het verklaard, niet bloot op mijn gebeden, maar op die van menschen, die veel meer met Hem omgaan dan ik."

In den nacht, die voorafging, hadden de kapelaans van den Protector en al de heiligen in het paleis, in verschillende kamers zich vereenigd, om van God zijn herstel af te smeeken. Allen hadden op hetzelfde oogenblik één stem gehoord: „de Protector zal genezen."

Toch bleek het spoedig, dat het ditmaal geen Godsstem was geweest. Den 2den September was Cromwell, uit een ijlende koorts ontwaakt, zich volkomen bewust van den afloop, die naderde. Hij wenkte zijn kapelaan Goodwin tot zich en vroeg hem: „Is het mogelijk uit den staat der genade te vervallen?" — „Neen," verzekerde de geestelijke. — „Dan sterf ik gerust," antwoordde Cromwell; „ik weet zeker, dat ik eens in den staat der genade heb verkeerd."

De volgende dag, de derde September, was steeds, gelijk hij gewoon was te zeggen, zijn geluksdag geweest. Dien dag sliep hij in.

Alles was dezen man gelukt, behalve het éène, het hoogste wat hij had begeerd: herstelling der monarchie.

Hij achtte die herstelling noodig voor de bestendiging van zijn werk. Hij bedroog zich: de ideeën, die de toekomst beheerschen, zijn aan geen staatsvorm gebonden. Zijn schepping was een kunstmatige, die geen wortels in het volksleven had en in strijd was met de nationale ontwikkeling. Als dam tegen den aanwas van het godsdienstig en politiek despotisme had zij dienst gedaan. Een voortleven ook in den vorm der monarchie was voor de zegepraal der beginselen niet noodig. De militaire staat der puriteinen ging daarom onder, en er ging niets mede verloren. Engeland was en bleef behouden voor de zaak der godsdienstige en politieke vrijheid in Europa.

De Protector had juist gezien, dat de monarchie de eisch van het volksbewustzijn, de voorwaarde voor de ontwikkeling der vrijheid was. Ook, dat verwerping der Stuart's en de optreding van een nieuwe dynastie aan het hoofd van den staat voor beide, volk en vrijheid, de levensvoorwaarde was. Cromwell's pogingen hebben de natie met het denkbeeld vertrouwd en de uitvoering van 1688 mogelijk gemaakt.

Reiner handen dan de zijne verbonden de monarchie en de vrijheid te zamen, toen de kroon van Engeland op het hoofd van Willem III rustte. Van dezen de voorlooper, de wegbereider te zijn geweest, is geen geringe roem, zelfs voor een Cromwell.

III

DE PRINSES VAN AHLDEN.

III

DE PRINSES VAN AHLDEN.

DE PRINSES VAN AHLDEN.

Elke wetenschap heeft haar stokpaardjes, die tegelijkertijd haar nachtmerries zijn. Zij houden een tijdlang de hoofden bezig, prikkelen de strijdlustigen, als hing het heil der menschheid er aan, en eindigen met te vervelen en ter zijde geschoven te worden. Doch het is slechts voor een poos. Met de regelmatigheid van koortsaanvallen komen zij terug, om opnieuw de aandacht te vragen. Doch telkenmale eindigt het op gelijke wijze, de strijd blijft onbeslist.

Op literarisch terrein is aan dergelijke vraagstukken geen gebrek. Een dezer doet niets minder, dan het rechtmatig bestaan van een geheel letterkundig genre in twijfel trekken. Moet de historische roman in de letterkunde als kind van den huize worden opgenomen of als indringer buitengesloten?

Men kan zich het antwoord zeer gemakkelijk maken door op de reeks van historische romans te wijzen, die niet ieder schrijft, maar wel ieder leest. „Zij, die gij dood hebt verklaard, verkeeren in blakenden welstand," kan men zeggen. Het antwoord is gemakkelijk, maar

weinig afdoende. Er zijn veel dingen in de wereld, die verkeerd zijn, het bestaan alleen rechtvaardigt ze niet. „De historische roman mag niet worden toegelaten," zeggen de literarische tegenstanders, „omdat zij eigenlijk meer wetenschap dan belletrie is. De phantasie van den novellist wordt gebroken door het kader der historie en de gegeven karakters." Ook van de zijde der geschiedenis wordt bezwaar gemaakt. „De historische waarheid komt niet tot haar recht, en wordt maar al te dikwerf verminkt ter wille van een letterkundige conceptie. Men leert niet of slecht historie uit een roman."

Er is in deze wederzijdsche klachten en grieven waarheid. Maar er staat een waarheid daarnevens, die er niet door gedeerd wordt.

Niemand duidt het den novellist euvel, wanneer hij aan het leven zijns tijds de beelden ontleent, die hij voor het oog zijner lezers plaatst. Wat de hoofden vervult en de harten doet kloppen, dat stelt hij in levende personen voor oogen. Hun lijden en strijden, hun lieven en kampen, het geluk, dat zij verwierven, of het noodlot, dat hen neerwierp, in één woord, het leven in al zijn schakeeringen en wentelingen is de akker, die zijn onbestreden deel is. Naarmate zijn levenservaring rijker, het oog scherper geoefend en de hand, die teekent, vaster is, zijn zijne kansen op wel slagen grooter of geringer.

Welnu, waarom zouden de levenden alleen tot prototypen mogen dienen, en niet de dooden? De strijd is voor de laatsten lang geëindigd, terwijl hij voor de eersten nog voortduurt. Dit kan geen grond voor hun uitsluiting zijn. De geslachten, die voorbijgingen, hebben den strijd van het leven gestreden, niet minder dan wij. Zij zijn door den stroom verzwolgen of staande gebleven, met een

vloek of met een dankbede ingeslapen. Dezelfde macht der passiën, die ons beweegt, heeft hen gelukkig of rampzalig gemaakt; dezelfde vragen, in anderen vorm hoogste vragen voor menschheid en individu, hebben hen bezig gehouden. Waarom zou hun levensstrijd niet de stof voor den literarischen beeldhouwer mogen zijn?

Het is inderdaad niet in te zien. De schuld van den tegenstand ligt vooral in de onbedrevenheid der handen, die zich tot den arbeid zetten. Want een arbeid is het voor de meesten hunner. Zij zijn niet tevreden, karakters, menschen te vinden, zij willen historische beelden scheppen. Zij willen wetenschap en kunst gelijktijdig dienen. Hun arbeid wordt een historisch pleidooi, dat niemand bevredigt, en aan de eischen der literarische kunst niet beantwoordt. Ook op letterkundig gebied is de gelijktijdige vereering van twee goden een onmogelijkheid, die met onvermogen wordt gestraft.

Voor een groot deel is gebrekkige kennis van het verleden de oorzaak. Men zoekt daar, waar men niet zoeken moet, en vindt, wat niet bruikbaar is, dan bij uitzondering voor talenten, die verre boven het middelmatige verheven zijn. Slechts een talent als dat van Bosboom-Toussaint kon diplomatieke onderhandelingen tot stof van een novelle maken.

De historie is rijk aan lotwisselingen, die om het algemeen menschelijke der karakters die ze treffen, der driften die ze in 't leven roepen en der omstandigheden, waaronder zij plaats hebben, ook eeuwen na hun afloop belangstelling wekken. Zelfs zonder het rijke kleed der romantische verdichting spreken zij tot de later levenden. De geschiedenis, die volgt, is er het bewijs van.

I

In 1685 hief Lodewijk XIV het Edict van Nantes op, waardoor zijn beroemde grootvader de periode der godsdienstoorlogen in Frankrijk had afgesloten en vrijheid van godsdienst aan zijne geloofsgenooten verzekerd. Die daad van koninklijke willekeur en katholieken godsdiensthaat beroofde Frankrijk van duizenden en nogmaals duizenden bekwame en vreedzame burgers, die met hun kennis van landbouw, handel en industrie de naburige volken verrijkten, en de grondslagen mede legden van de ontwikkeling, die Duitschland, de Nederlanden en Engeland tot de mededingers van het vaderland, dat hen verstiet, zouden maken. Mannen van allerlei rang en stand, geestelijken en leeken, edelen en burgers, zochten in den vreemde een wijkplaats, die zij met het goud van hun godsdienstovertuiging en van hun intellectueele beschaving, zoo niet van hun vermogen, betaalden.

De herroeping was jarenlang voorzien. Van het eerste oogenblik af, dat Lodewijk XIV zelf de teugels van het bewind had aanvaard, waren edicten op edicten tegen de Protestanten verschenen. Zij, die de teekenen der tijden wisten te lezen en door geen geldelijke of andere bezwaren werden weerhouden, hadden niet op de opheffing gewacht, om hun land te verlaten. Dadelijk na 1660 vangt de stroom der refugiés aan zich over den vreemde uit te storten.

Tot die eerste vluchtelingen ter wille van het geloof behoorde een edelman uit Poitou, markies d'Olbreuse geheeten. Hij overschreed de grenzen met zijn eenige dochter, en vestigde zich aanvankelijk te Brussel. Daar hij, als alle eerste refugiés, zijn fortuin had kunnen redden, kon

hij voortgaan zich te bewegen in de kringen, waartoe hij door zijn geboorte behoorde. Het kwam zijne twintigjarige dochter, Eleonore d'Olbreuse, ten goede. Zij werd opgenomen in het gevolg van de hertogin van Tarente, die met den hertog de la Tremouille was gehuwd. Bloedverwanten van de Oranje's, bezochten de Tremouille's dikwerf de Nederlandsche Republiek en inzonderheid Breda, de heerlijkheid, die aan de Oranje's toekwam. Op het kasteel te Breda, het Versailles van het protestantisme, gelijk het genoemd werd, bracht Maria, de weduwe van Willem II, een groot deel des jaars door. Daar was zij de gulle en verkwistende gastvrouw van Elizabeth van Boheme, die als in een winterdroom een kort oogenblik een koningskroon had gedragen, en van de Stuart's, haar broeders, die door den stormwind der revolutie uit Engeland waren verjaagd. Daar leefden en dartelden zij te zamen, onbeschroomd op dit vrije terrein hun afkeer en verbittering uitende en betoonende tegen de gehate Cromwellianen te Londen, en hun geestverwanten, de niet minder gehate republikeinen in Holland. Daar zochten zij in weelderige feesten en in speelsche vermaken, waarbij de maskerade een hoofdrol vervulde, hun treurige omstandigheden en het noodlot, banneling te zijn, te vergeten en te doen vergeten.

Het was in die lustige kringen, dat Eleonore d'Olbreuse na 1660 eenige jaren doorbracht en schitterde. De geestrijke en schoone Française, spotziek en plaagziek, was een schitterende verschijning, die de oogen tot zich trok door de bevalligheid van haar gestalte en de levendigheid van haar geest. Naarmate zij de jaloezie van vrouwen, ouderen zoowel als jongeren, prikkelde, hechtte zij de mannen meer aan zich. Een breede kring van bewonderaars omgaf de gevierde schoone.

Onder dezen was er één, die sterker en beslister indruk van haar ontving, dan ooit eenige vrouw op hem had gemaakt. Het was een hertog van Brunswijk Cell. Hij werd in vollen ernst op haar verliefd. Ongelukkig genoeg, want hij mocht eigenlijk niet verliefd worden, daar hij niet trouwen kon.

George Willem, hertog van Brunswijk Cell, mocht niet trouwen. Waarom niet?

Het vorstendom Brunswijk is van hooge oudheid. Sedert het in de 10de eeuw ontstond, hebben zijne vorsten voortdurend door aankoop, huwelijken als anderszins de grenzen weten uit te breiden en hun bezittingen vermeerderd. Zij slaagden er echter niet in, één grooten staat in Duitschland te vormen, omdat de talrijkheid van hun manlijk kroost telken male de bezittingen deed verdeelen. In het begin der 17de eeuw, toen er opnieuw van verdeeling sprake was, was daarom met gemeenschappelijk goedvinden eens de bepaling gemaakt, dat slechts de oudste der broeders een wettig huwelijk zou aangaan, opdat alle bezittingen mettertijd tot één zouden komen. Vandaar, dat in geen geslacht de huwelijken met de linkerhand, de zoogenaamde morganatische, zoo talrijk voorkomen, als bij de Brunswijk's. Een volgend geslacht had zich aan deze bepalingen wel niet gehouden, maar de traditie leefde toch voort.

Doch dit was niet de reden, waarom Georg Willem niet huwen mocht. Hij was de oudste van drie broeders, van wie de één, die in ons verhaal niet voorkomt, op dit oogenblik hertog van Hannover was en de jongste Luthersch bisschop van Osnabrück. Georg Willem had een vrij stormachtige jeugd achter zich. Na in Utrecht gestudeerd te hebben, had hij jarenlang door Europa gereisd; Frank-

rijk, Engeland, Spanje, Italië, had hij herhaaldelijk bezocht. Venetië, de Venusberg Venetië, had voor hem en ook voor zijne twee broeders, vooral in den tijd van het karnaval, een aantrekkelijkheid, die onwederstaanbaar was. In 1657, toen hij 33 jaar was, scheen hij tot kalmer leven geneigd: hij verloofde zich met prinses Sophia, de dochter van koningin Elisabeth van Boheme. Zij was een zeer opmerkelijke vrouw, over wie straks nader. Doch het duurde niet lang, of Georg Willem zag tegen zijn huwelijk op, en zocht er aan te ontsnappen. Hij slaagde er in, maar ten koste van zijn toekomst. Zijn jongste broeder, Ernst August van Osnabrück, verklaarde zich bereid de bruid van Georg Willem over te nemen en te huwen, doch op bepaalde voorwaarden. De oudste broeder moest beloven, ongehuwd te blijven en geen aanspraak te zullen maken op Hannover, als het open mocht vallen. Om aan het huwelijk met Sophia te ontsnappen, deed Georg Willem afstand van zijn eerstgeboorterecht.

Veel had de hertog van Celle dus de schoone Française niet aan te bieden, toen hij Eleonore d'Olbreuse weinige jaren later het hof maakte. Gedachtig aan het middel, dat zijn voorvaderen zoo rijkelijk hadden gebruikt, wanhoopte hij echter niet. De dochter van den Franschen markies zou met een morganatisch huwelijk tevreden zijn. Maar hij vergiste zich. Eleonore wilde er niet van hooren.

Ofschoon de levensperiode ten einde, waarin de hartstochten het sterkst spreken, was de hertog van Celle niet geneigd, van de schoone 27-jarige af te zien. Hij trad in onderhandeling met Ernst August van Osnabrück, om ontslagen te worden van zijn belofte. Maar de bisschop was niet genegen, van zijn behaald voordeel af te zien, wel om zoo mogelijk het uit te breiden. Zijn geestelijke

waardigheid drukte hem niet; hij bemoeide er zich zoo weinig mogelijk mede. Zijn hof was een der weelderigste en galantste van geheel Duitschland; het kostte hem schatten. Ofschoon ook Georg Willem geen aanspraak kon maken op den roem van zuinigheid, was hij beter financier. Vandaar, dat er een terrein gevonden werd, waarop de broeders elkander ontmoetten. De raadslieden der beide partijen zetten zich aan 't werk. Zes maanden werden doorgebracht met het opstellen, verbeteren en volmaken van allerlei acten, waarbij eindelijk de hertog van Celle de vrijheid verkreeg, die hij begeerde. Natuurlijk moest hij ze koopen, niet bloot met geld, maar met nieuwe verbintenissen. Hij moest beloven, dat zijn hertogdom Celle, na zijn dood, aan Ernst August of diens kinderen zou komen. Zijn eigen kinderen, indien hij ze kreeg, zouden alleen het privaat vermogen van hun ouders erven.

Zoo zag in Sept. 1665 Georg Willem zijn wensch vervuld en huwde hij de schoone Eleonora d'Olbreuse, die echter jaren lang, ofschoon door de broeders erkend, den titel van hertogin niet voeren mocht, en niet voordat de Duitsche keizer haar in den rijksadel had opgenomen, met dien naam werd genoemd. In de oogen van de kleine Duitsche vorstenhoven was dit huwelijk eene hoogst ergerlijke zaak. Zij achtten het een grove beleediging, dat een kleine Fransche gravin uit Poitou tot de hoogte van een Duitschen hertog werd opgeheven. Aan het hof te Osnabrück zag hertogin Sophia met de diepste minachting op de Madame neer.

De hertog van Celle bekreunde er zich volstrekt niet om. Ook als gehuwde vrouw boeide de schoone Eleonore haar zestien jaar ouderen echtgenoot bij voortduring aan

zich, en het kleine hof te Celle, dat evenals die te Hannover en te Osnabrück, de weelde van Versailles, zij het ook van verre, navolgde, was een der meest gezochte plaatsen voor alle Franschen, die in Duitschland reisden en hier, als bij uitzondering, Fransche geestigheid, Franschen smaak en Fransche galanterie gehuldigd en heerschende zagen. Georg Willem, een vurig bewonderaar van Willem III en trouw dienaar des keizers, nam aan de oorlogen van Duitschland tegen Lodewijk XIV met geestdrift deel en verwierf zich militairen roem, verre buiten de grenzen van zijn landje. Hij richtte een staand legertje op, waarmede hij den keizer bijstond, eens zelfs met 10,000 man, wat én zijn aanzien in het rijk verhoogde én finantieel goede vruchten voor hem droeg. Op hoe hoogen voet zijn hof ook was ingericht, Georg Willem wist zijne inkomsten steeds te vermeerderen, en ook zijne privaatbezittingen. Nog in 1689 kocht hij, voor meer dan een millioen thaler, Lauenburg van Keur-Saksen.

Het was voornamelijk met het oog op zijne kinderen dat hij, in vergelijking van vroeger jaren, zuinig werd. Eleonore d'Olbreuse schonk hem een drietal, één dochter en twee zoons. De laatsten schijnen vroeg gestorven te zijn. De eerste bleef in leven, en het was op haar kinderlijk hoofd, dat al de trots en de liefde van de ouders zich vereenigden. Weinig konden zij voorzien, hoe bitter het lot was, dat haar wachtte. Want al is zij de stammoeder van het Engelsche en Pruisische vorstenhuis geworden, zij heeft de hooge eere duur betaald met het verlies van haar levensgeluk.

Sophia Dorothea, gelijk haar naam luidt, werd in 1666 geboren. Zij bracht haar jeugd in Celle door, een klein stadje aan de vereeniging van twee riviertjes, de Aller en

de Tiese, gelegen. Het plaatsje was tot onze dagen als „de hoofdresidentie der Duitsche nachtegalen" bekend. Heeft de jonge Sophia, als zij naar de wonderschoone tonen luisterde, gemeend het lied van een schoone toekomst te hooren? Dan heeft de arme zich bitter bedrogen!

Het oude slot, dat zij met hare ouders bewoonde, bevat niets meer dan een kapel, die als bezienswaardig aan touristen wordt aangeprezen. Daar bracht zij haar jeugd door, opgevoed door de levendige Fransche moeder, die haar landaard op Duitschen bodem niet verloochende. Een reeks van feesten en vermaken, mythologische balletten, Fransche komediën, sledevaarten, vuurwerken, onderhielden de levendigheid in het stille stadje en lokten de bezoekers aan. Georg Willem was een groot jager, als hij thuis was. Een gestreng heer, die te midden van al zijn weelde stipte orde hield, was hij een onverzoenlijk vijand van wilddieven. Trotsch op zijn stoeterij, zag men hem nu eens op de valkenjacht gaan, dan voor vorstelijke personen, zooals Christina van Zweden, zijn geheele landje als jacht openstellen. Een man van goede sier, groote gestrengheid en stipte orde, bezat hij eigenaardigheden, die den heerscher kenmerken. Bij een zijner bezoeken te Venetië had hij dáar een bedeljongen opgemerkt, die hem beviel. Hij had hem medegenomen, aangekleed en aan zijn hof geplaatst, waar hij den eenen eerepost voor, den anderen na verkreeg, en eindelijk zelfs in den adelstand werd verheven. Om hem nederig te houden, liet Georg Willem zijn gunsteling eenmaal in het jaar het zorgvuldig bewaarde bedelaarspak voor oogen houden.

Aan dit hof, waar Duitsche willekeur en ruwheid, maar tevens orde en overleg met Franschen geest en bevalligheid heerschten, groeide Sophia Dorothea op. De rijke erfdochter,

die reeds als kind het evenbeeld harer bevallige moeder werd geheeten, was een begeerlijke partij, op wie veler oogen staarden. Toen zij tien jaar was, werd zij verloofd. Het was met den jongen Augustus, kroonprins van Brunswijk-Wolfenbuttel. Doch het kinderspel werd geen menschenwerk. In den eersten veldtocht, dien de nauw 18-jarige bruigom bijwoonde, werd hij doodgeschoten; voor Filipsburg trof hem een kogel. Toen de jonge Sophia de mededeeling ontving, dat haar toekomstige heer en gemaal was gevallen en haar hart weder vrij was, was het kind te jong om lang bedroefd te zijn, en te onbezorgd om zich te verheugen.

Een tweede pretendent volgde eenige jaren later. Het was de broeder van den vroeg gestorven Augustus, een vorstelijk mauvais sujet, die het leven te vroeg en te rijkelijk genoten had. Men zegt, dat de jonge Sophia niettemin zich door hem liet innemen, maar dat de vaderlijke wil tusschenbeide kwam en hen scheidde. Niet aan de zijde van dezen man zou zij ongelukkig worden.

Georg Willem wordt gezegd, tegen het huwlijk met den jongen prins van Brunswijk-Wolfenbuttel gestemd te zijn geweest uit bijgeloovige vrees. Hij achtte het een soort van heiligschennis jegens de nagedachtenis van den overleden prins, de hand van diens bruid aan den broeder toe te staan.

De ware reden was een andere.

Volgens de gesloten overeenkomsten met zijn broeder zouden noch hij noch zijn kinderen aanspraak mogen maken op vorstendommen, die door den dood van verwanten open vielen. In 1679 deed zich het geval voor. Hun broeder, de hertog van Hannover, stierf. Ernst August van Osnabrück verplaatste zich naar Hannover en vereenigde dit land met zijne vroegere bezittingen.

De Brunswijken waren eerzuchtige vorsten. Van den eersten aanvang der dynastie tot het laatst der 18de eeuw onderscheidden zij zich door hun hardnekkige pogingen om de grootheid en het aanzien van hun geslacht uit te breiden. Bezwaren, die voor anderen gelden, golden voor hen niet. Een enkel voorbeeld. De vader van de twee prinsen van Brunswijk-Wolfenbuttel, die wij als pretendenten zagen optreden, was Anton Ulrich. Hij huwde een zijner dochters uit aan den koning van Spanje; zij moest dus katholiek worden. Een tweede moest haar hand reiken aan den zoon van Czaar Peter en dus den Griekschen godsdienst omhelzen. Hij zelf werd, nog op 77-jarigen leeftijd, katholiek, en liet zich zelfs de tonsuur geven, in de hoop van aartsbisschop en keurvorst te worden. Dit belette hem intusschen volstrekt niet, om, toen hij op zijn sterfbed lag, als een oprecht lutheraan uit het leven te scheiden.

Tot zulke uitersten kwam Georg Willem niet; trouwens de gelegenheid werd hem niet aangeboden. Maar zijn gedrag tegenover zijne dochter Sophia Dorothea bewees, dat dochters, ook naar zijne meening, slechts instrumenten waren, om de grootheid van het geslacht te bevorderen.

Voor zich zelf kon hij niets meer verwachten. Hij had zich de handen gebonden door de verbintenissen, die hij had aangegaan. Maar hij kon het weinig waardige van die contracten doen vergeten en tevens medewerken om het aanzien van het Brunswijksche huis te verhoogen. Indien zijn dochter Sophia huwde met den zoon zijns broeders te Hannover, was zijn eer gered. De schoonzoon, echtgenoot van zijn eenig kind, was de natuurlijke opvolger in Celle. De contracten zouden vergeten worden en ook zijn naam verbonden aan het opbloeiende Brunswijksche huis.

Eleonore d'Olbreuse, zijn gemalin, had steeds grooten invloed op hem gehad. Men zegt, dat het eerste denkbeeld van haar is uitgegaan. Als het waar is, heeft zij den tijd gehad, bitter haar misslag en haar hoogmoedig streven te betreuren. Een Fransche gravin, wenschte zij haar dochter verbonden te zien aan een vorst uit een aanzienlijk regeerend huis. De hertog van Hannover, gehuwd met Sophia, kleindochter van koning Jacob I, van Engeland, cousine van den tegenwoordigen koning Jacob II, beteekende in de schatting van Europa iets meer dan de kleine hertog van Celle.

Het is zeker, dat de eerste voorstellen van de ouders van Sophia Dorothea zijn uitgegaan. Toen zij te Hannover werden ontvangen, vonden zij weinig sympathie. De hertogin Sophia verwierp ze met hoogheid en bitterheid. Zij voelde zich persoonlijk gekwetst door het denkbeeld, dat haar zoon, kleinzoon van koningen, de hand zou aannemen van de dochter eener Fransche gravin.

Doch Sophia was niet de persoon, die te beslissen had. Ernst August beschouwde het voorstel met andere oogen dan zij, schoon hij niets minder trotsch en eerzuchtig was. Hij was ziekelijk en vreesde te sterven voordat zijne kinderen verzorgd waren. Als de pil maar behoorlijk verguld werd, verklaarde hij, zou hij ze innemen. En de pil werd behoorlijk verguld. Drie jaar lang werd onderhandeld. Het hof van Hannover eischte geld, veel geld, voordat het den koop sloot. Een rente van 100,000 kronen en nieuwe waarborgen voor het bezit van Celle in de toekomst, stelden eindelijk Ernst August tevreden. De jonge man, over wien men beschikte evenals over de vrouw, werd niet geraadpleegd: de rijke goederen van zijn bruid moesten hem doen berusten. Den 21sten November 1682 huwde

Sophia Dorothea van Celle haar neef, George, erfprins van Hannover. De bruigom was 22 jaar, zij 16 zomers oud.

Haar onbezorgde jeugd was geëindigd, haar ouders waren gelukkig. Wat zouden zij gesidderd hebben, indien zij een enkel oogenblik de toekomst, vol van donkere wolken, die zich voor hun kind opende, hadden kunnen lezen!

II

„De prinses van Hannover" — met deze woorden teekent een tijdgenoot Sophia Dorothea, in December 1684 — „is van middelmatige grootte, maar goed gebouwd. Zij heeft blonde, naar 't kastanjebruin neigende haren. De trekken van het ovale gelaat zijn zeer regelmatig en de buste is zeer schoon. Zij danst voortreffelijk, speelt klavier en zingt ook. Zij heeft ongemeen veel geest en levendigheid, heeft een rijke verbeelding, goed gevoed door velerlei lectuur. Zij is van nature vol fijnen smaak, die door de zorgvuldige opvoeding van haar moeder zeer ontwikkeld is. Een man van gelijken aard en even rijke beschaving kon zeer gelukkig met haar zijn. Zij spreekt met veel oordeel over alles, en antwoordt met fijnen takt. Met zoo veel schoone eigenschappen is het moeilijk vrij van eigenliefde te zijn, maar dat is een leelijke fout, die zich gewoonlijk bitter wreekt."

Deze schets, waarvan de merkwaardige slotwoorden bijna profetisch klinken, stelt ons het beeld van een jonge vrouw voor oogen, die aan de opgewektheid van haar leeftijd en de natuurlijke levendigheid der Française ontwikkeling paart. Een aanleg, die, goed geleid door een liefhebbend man, kansen op levensgeluk bevat.

Maar prins George van Hannover, die haar naar het

altaar had geleid, was er de man niet naar, om haar te waardeeren en op te voeden. Wij kennen hem beter, dan menig ander vorst; want deze George is de latere koning George I van Engeland. Wie Thackeray's geestvolle teekening van de vier George's heeft gelezen, kan zich voorstellen, wat de echtgenoot van Sophia Dorothea op 21-jarigen leeftijd was. Een verlegen en vervelend wezen, die tegenover haar stond als in de volgende eeuw Lodewijk XVI tegenover Maria Antoinette. Maar de laatste slaagde er in, Lodewijk geheel aan zich te hechten, de prinses van Hannover niet. Lodewijk XVI was goedhartig en toegevend, George niet. Hij was verlegen, omdat hij ruw en lomp, onwetend en eigenwijs was. In de eerste jaren was de verhouding draaglijk. Toen zijn jonge vrouw hem in 1683 een erfgenaam had geschonken, den lateren koning George II, ontvielen den jeugdigen vader eenige hartelijke woorden jegens de moeder. Maar na de geboorte van een tweede kind, dat later koningin van Pruisen en de moeder van Frederik den Groote werd, hield de intimiteit geheel op.

George behoorde tot die zoogenaamde stillen in den lande, die steeds zwijgen, deels uit verlegenheid deels uit hoogmoed. Hij verwachtte altijd het eerst aangesproken te worden en had niets te zeggen. De hertogin van Orleans schrijft nog in 1702 van hem: "hij is onbeschrijfelijk droog en vervelend en praat bijna niet." Met Sophia Dorothea moest hij zich moeite aandoen en zich inspannen. En dat had hij niet voor haar over. Hij had van der jeugd af geleerd, op haar en de haren met de diepste minachting neer te zien. Hij had een tijdlang gehoopt, Anna, de dochter van Jacobus II, te huwen en was, om haar het hof te maken, in Engeland, toen zijn ouders hem plotseling terugriepen om zijn nichtje te trouwen.

Welnu — hij had haar, om haar geld, gehuwd, ofschoon zij zijn mindere was. Zulk een vrouw moest geen eischen aan hem stellen en geen inspanning van hem vorderen.

Zijn moeder, hertogin Sophia, de eenige, die eenigen invloed op hem had, zou hem niet tegenspreken. Zij had haar geheele leven op de familie te Celle geschimpt. Het huwelijk was zeer tegen haar zin gesloten. En de voortdurende tegenwoordigheid van deze levendige en smaakvolle Fransche schoondochter was haar een ergernis en een kwelling, die allerlei onaangename herinneringen wakker riep.

Het was niet alleen de wrok tegen Eleonore d'Olbreuse, die de oude hertogin tegen Sophia Dorothea koud, onverschillig, ja heimelijk vijandig maakte. Zij kon haar niet aanzien, zonder aan den vader te denken, die zich eerst met haar verloofd had en haar toen had verkocht. En ware het hierbij maar gebleven. Zij had Ernst August gehuwd, zonder groote tegenkanting. Hij was een zeer schoon man en had veel, wat vrouwen aantrekt. Hij was een zeer galant en hoffelijk man en had een air van joviale bonhomie over zich, die velen bedroog. Hij wilde het voor Duitsche trouwhartigheid doen doorgaan; in waarheid was het een masker, waarachter hij zijn cynisme en zijn berekening verborg. Toen hij met de bruid van zijn broeder huwde, had hij natuurlijk geen bijzondere verwachting gekoesterd van haar genegenheid voor hem. Maar kort daarna was er iets voorgevallen, wat de verhouding der echtgenooten, die op zoo zonderlinge wijze tot elkander waren gebracht, koud en onverschillig maakte. Georg Willem. die Sophia aan hem had verkocht, was in vollen ernst op haar verliefd geworden, toen zij met Ernst August was getrouwd. Hij had zijn vroegere geliefde op in het oog loopende wijze het hof, en haar daardoor het leven

zeer lastig gemaakt. Ofschoon Sophia alles had gedaan, om die ongepaste hartelijkheid van haar vroegeren minnaar af te weren, had de verstandhouding tot haar echtgenoot er zeer onder geleden. Ernst August had zich getroost, door de vrouw van zijn eersten minister, graaf Platen, tot zijn minnares te nemen. Was het wonder, dat de oude hertogin eigenlijk niet met goede oogen haar opgedrongen schoondochter kon aanzien, die het kind was van een man, aan wien zij al de vernederingen van haar leven weet?

Aan het hof van Hannover was als bibliothekaris een man verbonden, wiens naam dien zijner meesters verre heeft overschaduwd. Het was Leibnitz. In zijn omgang had hertogin Sophia vergoeding gezocht en gevonden voor het vele, wat zij miste. Waar de behoeften van haar hart niet voldaan werden, moesten verstandelijke genietingen in de plaats treden. Ook Ernst August stelde Leibnitz op prijs; hij noemde hem zijn loopend woordenboek, dat hij opsloeg, als hij wat weten wilde. Sophia studeerde en verdiepte zich met Leibnitz in de zwaarste theologische en philosophische vraagstukken. Zij wilde niet alleen van alles het *wat* weten, maar ook het *waarom*, schreef de wijsgeer later. In dien wijsgeerigen dampkring ademende en tevreden, zag Sophia met philosophische minachting op de menschenwereld rondom haar neer.

De zeden der Duitsche hoven, in het laatst der 17de en het begin der 18de eeuw, vertoonen, op weinige uitzonderingen na, dezelfde trekken. Men voert oorlog tegen Lodewijk XIV, maar volgt zijn levenswijze en hofgebruiken na. Een miniatuur-Versailles richtten zij bijna allen op: Fransche komedies en opera's kon men aan elk Duitsch hofje hooren, maitressen hier, als te Parijs, ontmoeten.

Deze zaken, kenmerken der Fransche beschaving, werden ook op Duitschen bodem overgeplant, als groote, souvereine belangen, waarvoor het land verarmd en het volk uitgezogen mocht worden. Nièmand, die op de hoogte van zijn tijd was, had er bezwaren tegen. Ook Sophia niet. Zij was het volkomen eens met haar vriendin, de bekende hertogin van Orleans, de moeder van den regent, als deze schreef: „*vorsten* hebben het recht, om minnaressen te nemen, maar *vorstinnen* niet, om minnaars te hebben; hoe zouden de mannen anders van de echtheid hunner kinderen verzekerd kunnen zijn?" Met dit philosophisch cynisme schikte Sophia zich in alles en zag de losse zeden in haar omgeving met onverschilligheid aan. De bejaarde hertogin zag op de levendige, vroolijke prinses, die geen behoefte had aan philosophische praatjes, maar aan een opgewekten, vriendelijken, smaakvollen omgang, met minachting neer. Dat het huwelijk van die jonge vrouw ongelukkig was, liet haar volkomen koud, zoo het haar heimelijken afkeer al niet bevredigde. Waarom kon dat speelsche kind van twintig jaar niet gelukkig en tevreden zijn in gelijke omstandigheden als zij verdroeg? Was het dan geen eere genoeg, dat zij met haar zoon was gehuwd? Hannover werd in 1692 tot een keurvorstendom verheven. Had de dochter der Fransche gravin dan geen reden om wat verdrietigs te verdragen, bij het vooruitzicht dat zij eenmaal keurvorstin zou heeten? Indien Sophia Dorothea aan deze schoonmoeder ooit haar nood heeft geklaagd, zal zij wel weinig anders tot troost hebben bekomen, dan de cynische spreuk, die Sophia gewoonlijk in den mond voerde: „ieder mensch hier beneden is een demon, om het leven van een ander te verbitteren."

Het was alleen Ernst August, die, ten minste in de

eerste tijden, eenige belangstelling voor haar gevoelde. Sophia Dorothea amuseerde haar schoonvader. Maar hij was een te groot egoïst, om voor haar tegen zijn eigen vleesch en bloed partij te trekken. En aan zijn zijde stond een vrouw, die vast besloten had dat geen andere vrouw invloed op hem zou verkrijgen.

De gravin Platen, de minnares van Ernst August, was een schoone vrouw van bij de veertig jaar. Zij leefde in Hannover op vorstelijken voet en onderhield in haar woning, die onmiddellijk aan het slot grensde, een kleinen hofstoet. Zij hield elken dag open tafel; wanneer bij den hertog geen cour gehouden werd, was het bij haar. De vorstelijke familie en de geheele hofhouding verschenen op hare bals en feesten, waar weinig etiquette werd in acht genomen en het verkeer ongedwongen en vrij was. Bij al zijn reizen behoorde zij tot zijn gevolg, zooals in 1680, toen hij opnieuw aan het karnaval te Venetië deel nam; de hertogin Sophia vergezelde hem toen ook, maar de ervaringen bij die gelegenheid waren van dien aard, dat zij een volgende maal weigerde en hen alleen liet gaan. Het was deze vrouw, die op het lot van Sophia Dorothea den meest noodlottigen invloed oefende.

Overtuigd, dat er gevaar voor haar dreigde, zoo de jonge prinses eene krachtige positie verkreeg, legde zij het er op toe, de gespannen verhouding tusschen de echtgenooten te verergeren. Zij wist George, tijdens de tweede bevalling van Sophia, in aanraking te brengen met eene van haar dames, die minder eischen aan hem stelde dan zijn vrouw. De gravin Melusine van Schulenberg, in de Engelsche geschiedenis bekend als hertogin van Vendal, waartoe George haar later verhief, werd zijn geliefde. De scherpe zuster van Frederik den Groote, de hertogin van

Baireuth, teekent in haar Mémoires haar op deze wijze: „De hertogin van Vendal behoort tot die menschen, die zoo goed zijn, dat zij tot niets deugen. Zij heeft noch deugden noch gebreken, en haar hoogste streven is, om de gunst, die zij verworven heeft, te behouden." Zij was zeer lang en mager, maar had iets statigs in haar voorkomen, wat George, die zelf heel klein was, imponeerde en aantrok. In Engeland noemde het volk haar, om haar lengte en broodmagerheid, *de kokanjemast*. Het was een volstrekt onbeduidend wezen, wier aantrekkelijkheid voor George niemand begreep. Sophia, die de ontrouw van haar echtgenoot met philosophische koelheid verdroeg, trok het zich natuurlijk niet aan, dat de zoon het vaderlijk voorbeeld volgde en stelde zich tevreden met schimpen. „Kijk me die lange slons eens aan" — zei zij tot een harer hofdames — „kunt ge nu begrijpen, dat George daarop verliefd is?"

Sophia Dorothea, die geen philosoof was, schimpte niet, maar barstte met de volle heftigheid van haar Franschen aard los. Er hadden bittere tooneelen tusschen haar en George plaats, waarbij het aan verwijten van hare zijde niet ontbrak en al het ruwe in George's karakter zich openbaarde. Zelfs van mishandeling zijner jonge vrouw onthield hij zich niet.

Van dit oogenblik af was de vrede voor goed verstoord en de huiselijke rust den haard ontweken. De verwijdering werd steeds grooter. Sophia Dorothea, die bij niemand te Hannover steun of troost vond, zocht eenige malen haar toevlucht te Celle, en poogde van haar vader vergunning te bekomen, er te blijven. Maar Georg Willem wilde er niet van hooren en zond de arme telkenmale met strenge woorden naar Hannover terug. Zij was er alleen, zonder

eenige hulp, verlaten door allen, aan de zijde van een man, aan wien niets haar verbond, te midden van een kring en een hof, waar niemand voor haar partij trok, niemand haar steunde, noch tegenover anderen, noch tegenover de gevaren van haar eigen hart.

Zoo verliepen een paar jaren, waarin haar positie steeds moeielijker en onhoudbaarder werd, toen onverwachts, omtrent 1672, op het tooneel van dit Hannoversche hof een persoon verscheen, die door het lot bestemd was, tot de ontknooping te leiden.

Onder de herinneringen der jeugd van Sophia Dorothea nam een jonge man een plaats in, die, eenige jaren ouder dan zij, te Celle tot hare speelmakkers had behoord. Hij heette Philip Kœnigsmark.

De Kœnigsmarken waren in de 17de eeuw door geheel Europa bekend. Zij waren oorspronkelijk een Brandenburgsch gravengeslacht. Een tak had zich naar Zweden verplaatst en was daar tot aanzien en rijkdom gekomen. De stamvader van dezen tak was graaf Philip, die als partijganger onder Gustaaf Adolf had dienst genomen, generaal was geworden en in den dertigjarigen krijg de schrik van vriend en vijand was, zoowel door zijn onstuimige dapperheid en krijgsmansgeluk als door de zelfs toen weergalooze woestheid en wreedheid, waarmede hij den oorlog voerde. Toen hij stierf, liet hij een groot vermogen na, dat voor een aanzienlijk deel uit de plunderingen en brandschattingen, waaraan hij zich schuldig maakte, werd afgeleid.

Zijne zonen en kleinzonen zetten op hunne wijze de vaderlijke traditie voort. Ook zij waren militairen. In bijna alle legers van Europa kwamen zij voor, onver-

schillig welken vorst of staat zij dienden, mits zij slechts hoogen rang en hooge bezoldiging verwierven. Allen uitmuntende door persoonlijken moed, was vechten hun lust en leven. Men vond hen vechtende te Malta tegen de Turken, te Madrid tegen de stieren, te Parijs in het caroussel. Militaire avonturiers, waren zij tevens allen door hun galanterieën berucht. Waar een Kœnigsmark verscheen, wist men, dat hij na korter of langer tijd een bijdrage zou leveren tot de chronique scandaleuse. Zweden van geboorte, namen zij een eerste plaats in onder dien avontuurlijken en galanten adel der 17de eeuw, die in Frankrijk de Fronde in het leven riep en in Engeland aan het hof van Karel II zijn beruchtheid schonk, als het meest verdorvene des tijds.

Onze Philip Kœnigsmark, die als jong mensch te Celle had vertoefd, had later eenige jaren te Londen doorgebracht. Tijdens zijn verblijf aldaar had een oudere broeder, Karel Johan, de hoofdstad van het Britsche rijk met de beruchtheid van zijn vermetelen overmoed vervuld. Verliefd op de dochter van den hertog van Northumberland, die, voor de tweede maal gehuwd, gescheiden van haar man leefde, had hij dien echtgenoot, die hem in den weg stond, door drie zijner bedienden op de openbare straat te Londen laten vermoorden. Hij moest Engeland verlaten en ging naar Griekenland, waar hij in een strijd tegen de Turken sneuvelde.

Philip Kœnigsmark, de oude speelgenoot van Sophia Dorothea, was de waardige leerling van al deze verhevene voorbeelden. Een van de schoonste mannen van den tijd, was hij tevens een der meest losbandigen. Hij was even bekend door zijne dapperheid, als door zijne galanterieën. Hij wordt geteekend als een der gevaarlijkste lions, die

aan niemand vertrouwen inboezemde, maar niettemin ieder voor zich innam. Geestig prater, smaakvol verteller, lichtzinnig en vermetel, wordt hij een man genoemd, van wien het even onvoorzichtig is de vriend, als gevaarlijk de vrouw te zijn.

Wanneer hij voor de eerste maal, nadat Sophia Dorothea prinses van Hannover geworden was, daar verscheen, is onzeker; maar omstreeks 1692 schijnt hij als kolonel in dienst van den hertog te zijn getreden. In de hofkringen was het natuurlijk gemakkelijk Sophia Dorothea te naderen. Hij had haar als kind verlaten, en vond haar nu als een bloeiend schoone vrouw van 22 jaren terug, gehuwd, doch ongelukkig. De herinneringen van hun jeugd waren als van zelve aangewezen, om de banden der etiquette, in Hannover trouwens niet bijzonder knellend, los te knoopen. Gemeenschappelijke souvenirs zijn op zekeren leeftijd een terrein, dat snel tot gevaarlijke vertrouwelijkheid leidt. Vergelijking van het verleden met het tegenwoordige ligt voor de hand en is een gladde baan, die tot gemeenzaamheid voert. Hoe kon zij hier uitblijven? Haar ongelukkig huwelijk met George, diens leven met Melusine van Schulenberg, zijn ruwheid en onbeschaafdheid — het was voor niemand een geheim. Ook indien graaf Kœnigsmark vreemdeling in dit Jeruzalem was geweest toen hij kwam, hij bleef het niet lang. En ook indien Sophia Dorothea heeft *willen* zwijgen wat ieder wist, tegen de hartelijke deelneming van den bedwelmenden lion was de 22-jarige niet bestand. Philip Kœnigsmark werd eerlang haar vertrouwde, jegens wien zij zich vrijelijk uitte, aan wien zij al haar lijden klaagde en van wiens hulp en raad zij redding hoopte. Want hij was de eenige, die een open oor en hart voor haar klachten had. Herhaaldelijk zocht

zij haar vader te bewegen om tusschenbeide te komen en haar bij zich te Celle te nemen. Georg Willem geloofde alles, wat hem van Hannover werd bericht: zijn dochter was koppig en ongehoorzaam, zonder eerbied voor den hertog en haar echtgenoot. Hij zond de arme met strenge bestraffingen troosteloos terug. Wat bleef haar over, dan de eenige hulp aan te nemen, die haar werd aangeboden?

Natuurlijk bleef de vertrouwelijkheid tusschen graaf Kœnigsmark en de prinses geen geheim. Ook al hadden de muren geen ooren gehad, Philip was er de man niet naar om ze te verbloemen. Hij bracht de verlaten prinses openlijk zijn hulde en tartte, met de vermetelheid van zijn geslacht, haar vijanden. Toen de gravin Platen, die zich, als al de wulpsche bloemen van het hof, door den schitterenden Zweed voelde aangetrokken, hem tot zich wilde lokken, scheen hij aanvankelijk wel genegen, ook haar zijne hulde te brengen, maar niettemin stiet hij haar eerlang van zich af. Wat beteekende die oude minnares, vergeleken met de onschuldige schoonheid der levendige Fransche prinses?

Dit spel van onvoorzichtig vertrouwen aan de eene, van dartele lichtzinnigheid aan de andere zijde, duurde twee, drie jaren. Kœnigsmark verliet van tijd tot tijd Hannover, om elders avonturen na te jagen. Zijn afwezigheid deed geen ander nut, dan het wantrouwen, dat bij de hertogelijke familie door gravin Platen werd aangeblazen, tijdelijk te verminderen. Als hij terugkwam, herleefde het sterker dan te voren door zijn vermetelheid en de onnadenkendheid der prinses.

In het voorjaar van 1694 werd een zijner vrienden en deelgenooten in zijn vermaken, August de Sterke, dien hij in het leger aan den Rijn had leeren kennen, koning van

Saksen. Kœnigsmark begaf zich onmiddellijk naar Dresden, waar hij door den weelderigen vorst, even berucht door zijn lichaamssterkte als door zijn liefdesavonturen, met open armen ontvangen werd. Hier vond hij een terrein zijner waardig en een levenswijze, waarbij die van het hof te Hannover als miniatuur-losbandigheid in het niet verzonk. Hij verliet Dresden dan ook niet, zonder van August de aanstelling tot generaal in Saksischen dienst te hebben ontvangen. Hij zou naar Hannover alleen terug keeren, om ontslag uit den dienst aldaar te verkrijgen, en zich voortaan aan zijn vriend August wijden.

Doch de oogen, die hem in Hannover bespiedden, hadden hem ook te Dresden niet losgelaten. De onvoorzichtige Philip had zich aan een vroolijken disch veroorloofd, zich over Hannover uit te laten, allerlei anecdotes tot vermaak zijner medegasten ten beste te geven en inzonderheid de gravin Platen tot het voorwerp van zijn spot te maken. Zij wist het, en vergaf noch vergat het. Toen graaf Kœnigsmark naar Hannover wederkeerde, zwoer zij, dat hij het niet levend zou verlaten. De vermetele, die haar had afgewezen en bespot, zou zijn straf niet ontgaan en in zijn val de gehate prinses medesleepen.

Tevergeefs had tot dusver, in al de laatste jaren, gravin Platen moeite gedaan, om eenig bewijs te vinden, dat de betrekking der prinses tot Kœnigsmark een ongeoorloofde was. Onvoorzichtig en onnadenkend was zij in de hoogste mate, maar onvoorzichtigheid en onnadenkendheid vormen geen misdaad. Om te straffen moest er schuld zijn. Doch de minnares van den hertog voelde er zich niet verlegen door. Zij had in het hart van Ernst August zoo veel kwaad zaad gestrooid, dat zij op een rijken oogst durfde rekenen, als het geschikte oogenblik was gekomen.

Toen Kœnigsmark was teruggekeerd en zijn oude leven hervatte, zijne bezoeken aan de prinses bracht, vertrouwelijke gesprekken met haar hield, achtte zij den tijd gekomen. De graaf vroeg zijn ontslag, verkreeg het en zou eerlang vertrekken. Hij mocht aan haar wraak niet ontsnappen. Een der laatste dagen voor zijn verblijf bestemd — het was een Zondag in Juli 1694 — kreeg hij een briefje, waarin hij verzocht werd, 's avonds bij Sophia Dorothea te komen. Niets vermoedende, ging hij. Toen hij aan het slot kwam, bleek dat het briefje valsch was; toch werd hij binnengelaten. Hij werd, als steeds, ontvangen door Sophia Dorothea in tegenwoordigheid van hare hofdame, die tevens haar vertrouwde vriendin was: een Fräulein von Knesebeck. Deze was geagiteerd, maakte zich ongerust over het valsche briefje en drong er op aan, dat hij spoedig zou weggaan. Maar de overmoedige Kœnigsmark lachte om haar vrees, en bleef rustig tot na elven zitten praten, schertsen en afspraken maken voor het te zamen beraamde plan.

Terwijl hij speelde, handelde de gravin Platen. Zij had het briefje gezonden en werd dadelijk onderricht, toen Kœnigsmark in de val was gelokt. Zij begaf zich tot Ernst August, deelde hem het geheime bezoek mede, en vroeg zijn toestemming om, ter wille van de eer der dynastie, den verleider van zijn schoondochter in hechtenis te nemen. Ernst August was reeds lang tegen haar opgezet en geloofde alles. De prins van Hannover was niet in de stad: hij bracht een bezoek aan zijne zuster te Berlijn, wat later als een bewijs van medeplichtigheid werd uitgelegd. De keurvorstin Sophia hield, als gewoonlijk, zich met hare philosophische bespiegelingen bezig en bemoeide zich met niets. Zonder een oogenblik, naar het

schijnt, er aan te denken, dat hij de eenige was die in dezen handelen kon en dat een persoonlijk onderzoek van hem geëischt werd, gaf Ernst August zijn toestemming. Zijn minnares werd belast, de eer der dynastie te handhaven.

Onmiddellijk koos de gravin vier man van de wacht en stelde ze, na hen dronken gemaakt te hebben, gelijk men zegt, onder een hoogen schoorsteen in de ridderzaal in hinderlaag, met last de wapenen te gebruiken, zoo er tegenstand geboden werd.

Omstreeks 11 uur verliet Kœnigsmark de prinses, om door een poortje, dat steeds open bleef, het slot te verlaten. Tot zijn verwondering vond hij het gesloten. Hij moest elders een uitweg zoeken. Hij kwam de ridderzaal door, waar hij onmiddellijk aangegrepen werd.

Hij trok zijn sabel, om, zoo goed het in het duister ging, zich te verdedigen. Na dapperen weerstand bezweek hij onder de menigte der slagen, doch niet, voordat hij zijn moordenares, gravin Platen, die op een kleinen afstand het gevecht had bijgewoond, had erkend. Hij begreep onmiddellijk de beteekenis van haar aanwezigheid en had nog even de kracht om met stervenden mond haar toe te roepen: de prinses is onschuldig!

Toen de gravin Platen aan Ernst August den afloop berichtte, vloog hij verschrikt en vertoornd op. Maar de gravin wierp alle schuld op de onstuimigheid van Kœnigsmark, die zich niet had willen overgeven. Het lijk werd weggestopt en met kalk overstort. Men zegt, dat honderd jaar later het skelet onder een vloer verscholen werd teruggevonden.

Zoo stierf, door moord, de laatste mannelijke spruit van de Zweedsche Kœnigsmarken. De Brandenburgsche tak bloeit tot op dezen dag.

Toen Sophia Dorothea het vreeselijk bericht ontving, barstte zij in een vlaag van woede en hartstocht uit, die bewees hoe zeer zij het gevaar inzag, dat haar dreigde. Zij wilde niet langer onder deze barbaren en moordenaars leven!

Doch deze barbaren en moordenaars hadden macht over haar en maakten er gebruik van.

Onmiddellijk werden al hare papieren in beslag genomen, hare vrouwen verhoord en zij zelve in bewaring gesteld. Het bewijs, hetwelk boven alles gezocht werd, dat zij tot Kœnigsmark in misdadige betrekking had gestaan, werd niet gevonden. Zij had van tijd tot tijd brieven met hem gewisseld, waarin zij zich vrijelijk, al te vrijelijk, over personen en toestanden, ook over haar vader had uitgelaten. De verklaringen van freule van Knesebeck, dat zij elkander nooit onder vier oogen hadden gezien, maar zij steeds tegenwoordig was geweest, rechtvaardigden haar op dit punt volkomen. Ook zij zelve loochende alle schuld op stelligen toon, maar gaf tevens op niet minder stelligen toon haar diepen afkeer van haar echtgenoot te kennen. Zij wenschte niets anders dan de vrijheid om zich naar elders te verplaatsen. „Indien ik schuldig ben, ben ik zijner niet waardig; indien ik onschuldig ben, is hij mijner niet waardig."

Doch er bleek uit hare brieven en papieren iets anders, wat zij volmondig erkende. Kœnigsmark had haar voorgesteld, om met hem naar Parijs te vluchten. Dit had zij geweigerd, maar iets anders aangenomen. Hij zou haar gevoerd hebben naar Wolfenbuttel, naar den daar wonenden Anton Ulrich, hoofd van den oudsten tak der Brunswijken, vader der twee pretendenten naar haar hand in vroeger jaren. Sophia Dorothea was schuldig aan het plan, de echtelijke woning te hebben willen ontvlieden.

Op dien grond werd een proces van echtscheiding ingesteld, en eene gedienstige rechtbank, waarin de vrienden en verwanten der moordenares zaten, wees den eisch toe. Het huwelijk werd ontbonden verklaard, wegens het plan van moedwillige verlating. De waardige echtgenoot, die in het bezit bleef van al haar bezittingen, verkreeg vergunning tot een nieuw huwelijk. Sophia Dorothea werd tot levenslange gevangenschap veroordeeld.

Zoo had de boosheid gezegepraald en boette deze jonge vrouw de schuld van hare ouders. Haar vader kwam niet tusschenbeide. Verbitterd over uitdrukkingen, die zij zich in haar brieven over hem had veroorloofd, stelde hij zich aan de zijde van haar vervolgers. Hij kwam zelfs over naar Hannover, om bij het vertrek van zijn kind tegenwoordig te zijn. Kon die vrouw onschuldig zijn, tegen wie haar eigen vader zich verklaarde?

In de laatste dagen van October 1694 werd Sophia Dorothea, 28 jaar oud, overgebracht naar het slot te Ahlden, een klein vlek aan den Aller, vier mijlen van Celle, de residentie van haar ouders. Die plek was bestemd, haar levend graf te zijn, totdat de dood haar verloste.

III

De prinses van Ahlden — onder dien naam is Sophia Dorothea in de geschiedenis bekend — heeft met tal van historische personen, over wier lot een sluier ligt, gemeen, dat phantasie en kwakzalverij zich van haar tragisch ongeval hebben meester gemaakt. De raadselen van haar leven heeft men trachten op te lossen, beide door verdichting en door bedrog.

Het hof van Hannover kon noch wilde de waarheid

zeggen. Het verklaarde in officieele taal, dat het plan van moedwillige verlating de reden der echtscheiding was. Maar hoe het verblijf te Hannover de jonge vrouw onmogelijk en onhoudbaar was gemaakt, de vijandschap der keurvorstin Sophia, het gedrag van den echtgenoot, de haat van gravin Platen, het verband van den moord van Kœnigsmark en de ontknooping — dat alles bleef natuurlijk onvermeld. Over den vermoorde werd geen woord gesproken en geen inlichting gegeven.

Kœnigsmark had veel bekenden, maar weinig familie. Zijn plotseling verdwijnen wekte groot opzien, werd in de hooge en lage kringen, waarin hij verkeerd had, druk besproken, maar eindigde, zooals steeds, met de plaats te ruimen voor een andere nieuwstijding, die de belangstelling prikkelde en een tijdlang de aandacht gaande hield. Zijn zuster, de bekende Aurora Kœnigsmark, wist den keurvorst van Saksen tot het vragen van inlichtingen te bewegen. Maar het hof van Hannover maakte zich met algemeenheden van de zaak af. Graaf Kœnigsmark, heette het, was meer gewoon, dagen, ja weken lang afwezig te zijn; hij zou ook nu wel weer terecht komen. Toen dit echter niet plaats had en de Saksische gezant met meer nadruk aandrong, verklaarde de keurvorstelijke regeering met de woorden van Kaïn, dat zij geen hoeder was van een Saksischen generaal.

Er waren weinig personen bij het bloedige voorval tegenwoordig geweest. Niettemin waren er velen in betrokken. Hun allen, medeplichtigen en medewetenden, werd onder strenge bedreigingen eeuwig stilzwijgen opgelegd. Er waren echter enkelen, wier belang medebracht te spreken. Onder dezen de prinses en haar hofdame. Maar de gevangene van Ahlden kon de stem niet verheffen.

Haar hofdame, freule Knesebeck, was gelijktijdig met haar in hechtenis genomen. Ook zij werd wegens medeplichtigheid tot gevangenisstraf veroordeeld. Naar Schwarzfels in den Harz werd zij vervoerd. Daar bleef zij drie jaren, toen zij door een van haar vrienden, die zich als leidekker had vermomd, werd bevrijd. Zij vluchtte eerst naar Brunswijk, naar den ouden Anton Ulrich van Brunswijk-Wolfenbuttel. Later begaf zij zich naar Berlijn, naar de dochter van de prinses van Ahlden, die met den kroonprins van Pruisen was gehuwd. Deze nam haar bereidwillig op. Vroeger hofdame van de moeder, werd zij het nu van de dochter. De kommandant van Schwarzfels wist geen beter middel, om de ontevredenheid te Hannover over de ontsnapping te kalmeeren, dan dit bericht: „De duivel had in de gestalte van een leidekker Fräulein Knesebeck verlost. Hij had haar door de lucht weggevoerd; als men wilde komen zien, zou men het gat in het dak vinden."

Men begreep waarschijnlijk te Hannover, dat de duivel maar al te veel in het gebeurde de hand had gehad, om dit jongste bewijs zijner macht te durven betwijfelen. Men liet ten minste de zaak loopen.

Het was Anton Ulrich, dezelfde, wiens geloofsknutselarijen vroeger vermeld werden, die het eerst voor Sophia Dorothea, tweemaal zijn aanstaande schoondochter, in de bres sprong. De zonderlinge vorst had van 1669—1673, onder den titel: *die Römische Octavia*, een werk in vijf deelen uitgegeven, waarin hij de geschiedenis der Romeinsche keizers van Claudius tot Vespasianus behandelde, maar tevens een reeks van episoden invlocht, die allerlei geheimzinnige gebeurtenissen van zijn eigen tijd bevatten. Toen hij van de gevluchte hofdame haar verslag vernomen had, zette hij zich aan 't werk en gaf in 1705 een laatste deel, een slot,

waarin hij de geschiedenis van prinses Solane breedvoerig behandelde. Solane was Sophia Dorothea.

Dit werk is tot onzen tijd de hoofdbron en de grondslag van alle latere voorstellingen. Natuurlijk is het niet vrij van partijdigheid. In hoofdzaak intusschen is het door latere onderzoekingen bevestigd. Er komt echter veel in voor, dat ook nu nog niet is verklaard. Zoo schijnen o. a. politieke invloeden, vooral van de zijde van Lodewijk XIV, in 't spel geweest te zijn.

Het onderzoek is in onze dagen zeer verzwaard door twee omstandigheden. De eerste is de kwakzalverij van memoirenfabrikanten. Het is alsof alle partijen hebben afgesproken, eene voorstelling van het gebeurde te geven, die hen rechtvaardigt en de schuld op anderen werpt. Merkwaardig is het, dat in alle verhalen Sophia Dorothea als de lijdende en onschuldige persoon voorkomt, totdat in 1848 een Zweed, Palmblad geheeten, het waagde, een aantal brieven te verdichten, waaruit de misdadige verstandhouding van Kœnigsmark tot de prinses zonneklaar zou blijken. De vervalsching bleek echter onmiddellijk, toen men de moeite nam, het handschrift van de hoofdpersonen, zooals hij het mededeelde, met echte autographa te Hannover te vergelijken.

Het vermoeden lag voor de hand, dat in de koninklijke staatsarchieven te Hannover het ware licht zou te vinden zijn. Doch het is gebleken, dat het belangrijkste materiaal verduisterd is. Op wiens last, is niet onzeker. Toen Ranke de briefwisseling van keurvorstin Sophia uitgaf, stuitte hij op dezelfde leemten in hetzelfde tijdperk. Voegt men hier de bittere vijandschap bij, die uit Sophia's mémoires, onlangs uitgegeven, tegen haar schoondochter, reeds in een vroegere periode, spreekt, dan heeft men

recht tot het besluit, dat de hertogelijke familie zelf de hand in de zaak gehad heeft. Men heeft blijkbaar alles in het werk gesteld, om de waarheid te verduisteren. En tot op onze dagen schijnt dit streven te Hannover overheerschend. Een Hannoversche majoor, Möller, die bibliothecaris van den hertog van Cambridge was, gaf in 1840 eene autobiographie van de prinses van Ahlden uit, die geheel verdicht was. Hij had blijkbaar vele onuitgegeven stukken tot zijn beschikking gehad, maar het, om welke redenen ook, beter geoordeeld een verdichting te geven, dan historische waarheid.

Het is op zich zelf reeds niet waarschijnlijk, dat Sophia Dorothea tot een dergelijken arbeid de gelegenheid heeft gehad. Zij leefde op Ahlden als een gevangene, die zich wel vrijelijk in haar kamers bewoog, maar nooit zonder toezicht was. Materieel was goed voor haar gezorgd, een som van 8000 Thaler voor haar onderhoud vastgesteld. Zij had een tiental vrouwelijke bedienden, en verder ondergeschikt keukenpersoneel, waaronder drie koks. Doch deze allen stonden, gelijk zij zelve, onder toezicht van een militairen gouverneur, met een sterke bezetting, zoowel infanterie als kavalerie. Voor het uiterlijke werden de vormen van een hofhouding eenigszins in acht genomen. Aan de locale autoriteiten en den adel in de omstreken werd soms de toegang tot haar vergund. In den eersten tijd werd haar meer vrijheid van beweging geschonken dan later; zij mocht vrijelijk in den tuin wandelen. Maar na de ontsnapping van Fräulein Knesebeck hield dit op; men vreesde voor een navolging van dit voorbeeld.

Dadelijk na de gevangenneming was zij van haar kinderen gescheiden. Zij heeft ze nooit teruggezien, ondanks haar bede om hun bezoek te ontvangen. Den kinderen zocht

men in te prenten, dat zij geen moeder hadden. Het was tevergeefs. De dochter, moeders naamgenoot, die in 1705 met den kroonprins van Pruisen, later Frederik Willem I, huwde, onderhield, eerst met oogluiking van haar man, later zeer in het geheim, briefwisseling met haar. Zij leed zelve te veel door het despotisme van haar heer en meester, om ongevoelig te zijn voor het lijden harer moeder en lichtgeloovig op het punt harer schuld. Hoe zij over het gebeurde dacht, blijkt uit het feit, dat zij Fräulein Knesebeck in haar eigen gevolg opnam. Na den dood van de prinses van Ahlden wekte het Pruisische hof den heftigen toorn van George I op, door er notitie van te nemen.

Ook haar zoon, de latere George II, koos niet tegen haar partij. Men verhaalt, dat hij bij een zijner jachtpartijen zich opzettelijk van zijn gevolg verwijderde, om spoorslags naar Ahlden te rijden. Hij kwam er aan en eischte toegang tot zijne moeder, maar de gouverneur weigerde en zond hem terug.

Wat er in de buitenwereld omging, vernam de prinses van Ahlden slechts, zoo haar omgeving goedvond, het haar te verhalen. Alle banden van de natuur, op één na, schenen losgemaakt tegenover deze verlatene. Haar vader volhardde tien jaar in zijn boosheid en wilde niets van haar weten. Niet voor 1705 gevoelde hij behoefte, zijn kind weder te zien. Doch hij stierf, voordat hij zijn bezoek had gebracht.

Alleen met de moeder bleef de goede verstandhouding ongeschokt. De arme Eleonore d'Olbreuse leed en boette met haar ongelukkige dochter. Zij bezocht haar van tijd tot tijd, schoon men het te Hannover ongaarne zag. Ook hielden zij briefwisseling, maar alle brieven, over en weer, moesten open zijn en gelezen worden.

Zoo leefde de prinses van Ahlden meer dan 30 jaar, bijkans zonder eenige aanraking met de buitenwereld. De weinige burgerlijke en kerkelijke autoriteiten, die haar een enkele maal bezochten, waren de tusschenpersonen van haar weldadigheid. Zij verwierf zich een stille populariteit in bescheiden kring, door de geldelijke ondersteuning, die zij aan andere ongelukkigen deed toekomen.

De jaren, die zij op Ahlden doorbracht, waren voor het keurvorstelijk huis van groot gewicht. De eerzucht der Brunswijken werd op de schitterendste wijze bevredigd.

In 1688 was Jacob II van den troon van Engeland verjaagd en door Willem III vervangen. Na den dood van koningin Maria zocht Willem de protestantsche troonopvolging te verzekeren. In 1700 werd een bill bij het parlement ingediend en door dit staatslichaam aangenomen, waarbij de opvolging op den troon van Engeland, wanneer prinses Anna van Denemarken zonder kinderen kwam te overlijden, aan de keurvorstin van Hannover Sophia en haar nageslacht, werd verzekerd. Een schitterende deputatie bracht de gewichtige acte naar Hannover, om ze aan de toekomstige koningin te overhandigen. Het hart der 73-jarige zwol van trots, bij de gedachte, gelijk zij zelve zeide, dat wellicht op haar graf de woorden zouden prijken: "Hier ligt Sophia, koningin van Engeland."

Met ongeveinsde nieuwsgierigheid werd door de Engelsche afgevaardigden het Hannoversche hof waargenomen. Inzonderheid de kroonprins George, die meer kans had dan zijn bejaarde moeder om de vrucht der acte te plukken, was het voorwerp van hun opmerkzaamheid. Maar van zijn vrouw is ook in hun brieven geen sprake. Zij was dood voor de haren.

Met Ernst August, die in 1698 stierf, had zij den

eenige verloren, wiens stemming tegen haar was veranderd. In den laatsten tijd zijns levens was gravin Platen bij hem in ongenade gevallen en had hij eenige verzachting in het lot zijner schoondochter gebracht. De hoop, dat hij haar in vrijheid zou stellen, ging met zijn dood geheel verloren.

In 1705 stierf haar eigen vader, Georg Willem. Nevens het leven dankte zij hem haar ongeluk. Volgens de overeenkomsten ging het hertogdom Celle aan haar man George over.

De schoonmoeder, keurvorstin Sophia, verkreeg het geluk niet, dat zij met zoo smachtend verlangen begeerde. Zij stierf zonder koningin te zijn, weinige weken voor koningin Anna, 10 Juni 1714.

Thans werd haar zoon George, de beminnelijke echtgenoot van de prinses van Ahlden, koning van Engeland. Hij haastte zich niet, om van zijn nieuw rijk bezit te nemen. Toen hij eindelijk, in het najaar, in Engeland verscheen, was hij vergezeld van zijne oude minnares, Melusina van Schulenberg, en een jongere mededingster. Zoo deed de stamvader van een nieuw geslacht van Engelsche koningen zijn intrede in de hoofdstad.

Nooit heeft een volk zijn gehechtheid aan beginselen krachtiger bewezen, dan het Engelsche tegenover dit Hannoversche vorstenhuis. Persoonlijk hadden de George's niets, dat hen boven de Stuart's onderscheidde. Geen buitengewone talenten kenmerkten hen, geen bijzonder groote gehechtheid aan de voorschriften der moraliteit vestigde de aandacht op hen. De eerste twee koningen, die van Hannover naar Engeland kwamen, George I, de echtgenoot, George II, de zoon van Sophia Dorothea, waren en bleven vreemdelingen in het land, waarover zij den schepter voerden.

En toch heeft het Engelsche volk hen gesteund, hun gehoorzaamd en elke poging afgeslagen, die tot omverwerping van hun gezag werd aangewend. Zoo vast en onwankelbaar was de overtuiging, dat het huis van Hannover de zaak der vrijheid vertegenwoordigde, terwijl het huis der Stuart's het politiek en godsdienstig despotisme voorstond en diende. Ondanks de minachting, welke de personen inboezemden, heeft het politiek belang, dat zij vertegenwoordigden, hen staande gehouden en hun geslacht in Engeland doen wortel schieten. Een bewijs, hoe weinig individuen beteekenen bij een volk, dat trouw is aan overtuiging en beginselen.

Toen George de kroon aanvaardde, was zijn zoon de eenige van zijn gezin, die hem vergezelde. Trouwens, George I miste evenmin zijn kinderen als zijn vrouw. De verachting, die hij aan de laatste had bewezen, droeg hij op de eersten over. Tusschen vader en zoon bestond geen de minste intimiteit. Velerlei waren de redenen, maar een van deze was, dat de prins van Wales voortdurend partij trok voor zijne moeder. George I heeft in de koelheid zijner beide kinderen geoogst, wat hij tegen hun moeder had misdaan, maar tevens in de voorbeeldelooze ruwheid waarmede hij den tegenstand van dien zoon trachtte te breken en zelfs zijn talentvolle en begaafde schoondochter mishandelde, het beste pleidooi geleverd ten gunste van de gevangene van Ahlden.

Van al de lotswisselingen, die haar verwanten, zoo van verre als van nabij, troffen, was er geen enkele, die invloed op haar lot had. Zij deelde noch in hun vreugde noch in hun smart. Zij was van alles buitengesloten en beroofd, zelfs van de hoop op verlossing.

Toch, zegt men, dat zij die nog een geruimen tijd heeft gekoesterd. Veel vroeg zij niet meer van het leven; het

eenige wat zij begeerde, was haar vrijheid. Er liep in 1714 een verhaal, dat haar van de zijde van George voorslagen van verzoening waren gedaan, die zij had afgewezen. Een avontuurlijk aanbod wordt in Engelsche mémoires vermeld. Een paar Engelsche pairs, tegenstanders van het Hannoversche huis, wisten als kooplieden verkleed tot haar door te dringen. Zij boden aan, haar te verlossen, mits zij naar Engeland zou komen. Hare aanhangers zouden van het parlement hare erkenning als gemalin des konings eischen. Zij weigerde als politiek werktuig te dienen, en herhaalde steeds de oude betuiging: „Zoo ik schuldig ben, ben ik hem, zoo ik onschuldig ben, is hij mij niet waardig."

Geen rang en geen hoogen stand vroeg zij meer, alleen hare vrijheid. Oude dienaren van haar huis, die altijd middel hadden gevonden om met haar in betrekking te blijven, vormden plannen, om haar te bevrijden. Gelden, in de Amsterdamsche Bank neergelegd, zouden daartoe worden aangewend. De bijzonderheden van den aanslag zijn onbekend. Het schijnt, dat zij tot inzicht is gekomen, dat alles slechts een voorwendsel was, om in het bezit van haar geld te komen.

In Januari 1721 had er voor de eerste maal, sinds zij de poort van Ahlden was binnengetreden, iets plaats, dat aan de oude betrekking tot het Hannoversche huis herinnerde. Beide, het hof van Londen, en zij, prinses van Ahlden, gingen in den rouw om dezelfde persoon. Bij geen der vroegere sterfgevallen had men haar in den rouw der familie laten deelen. Maar ditmaal betrof het haar eigen moeder. Eleonore d'Olbreuse was ingeslapen.

Sinds stond zij geheel alleen op de wereld, te midden van onverschillige bewakers, dienaren van hare vijanden. Haar gezondheid, die sedert lang door het verdriet was

aangetast, verminderde. Toch kwijnde zij nog vijf jaar voort. Tot haar laatste oogenblikken betuigde zij haar onschuld. Den 2den November 1726 sloeg eindelijk de ure van haar verlossing. De dood opende haar kerker.

Te Londen werd het bericht met groote onverschilligheid ontvangen. In de Londensche Gazette werd alleen bericht, dat een zekere prinses van Ahlden overleden was. Geen woord duidde de betrekking aan, waarin de doode tot den regeerenden vorst en den troonsopvolger in Groot-Brittanje stond. Het hof nam er geen de minste notitie van. George I was diep verontwaardigd, toen hij uit Berlijn het bericht ontving, dat de koningin om den dood harer moeder in den rouw was gegaan.

Toch was er een aan het Engelsche hof, die eenigszins met die dochter gevoelde. Het was de prins van Wales. Hij heeft steeds de onschuld zijner moeder in den kring der zijnen, o. a. aan zijn vrouw, betuigd. Zijne biografen zeggen, dat hij het stellige plan had, zoodra hij koning zou geworden zijn, zijne moeder van Ahlden naar Londen te doen overkomen en haar als koningin-weduwe van Engeland te erkennen. George II is niet rijk genoeg geweest aan deugden, dat wij hem deze éène gerechtigheid jegens de vrouw, die hem het leven had geschonken, willen betwisten.

Maar het heeft niet mogen geschieden. De echtgenoot van Sophia Dorothea overleefde haar acht maanden. Jaarlijks, zoo hij kon, anders om de twee jaar, bezocht George I zijn geliefd Hannover. Den 1sten Juni 1727 verliet hij Engeland met hetzelfde doel. Hij deed, als gewoonlijk, de reis over Holland. Nadat hij den 20sten in het Overijselsche dorpje Delden had overnacht, reed hij naar Bentheim. Daar werd hij ernstig ongesteld, maar hij wilde van geen

geneeskundige hulp weten. Hij jaagde voort, om Osnabrück te bereiken. Voordat hij aan het laatste station was aangekomen, werd hij door een beroerte getroffen. Een van zijne armen verlamde, en alle pogingen, om hem weer bij te brengen, waren vruchteloos. Toen de stoet Osnabrück binnentrad, was hij dood.

Men vertelde in die dagen, dat de prinses van Ahlden op haar sterfbed den koning binnen een jaar voor den rechterstoel van God had gedaagd. Den brief, die dit bericht bevatte, had men hem niet in Engeland durven geven; hij was hem pas op den laatsten dag van zijn reis overhandigd. De koning opende het schrijven in zijn wagen, en zoodra hij het gelezen had kreeg hij de zenuwtrekkingen, die in een beroerte eindigden. Dit verhaal bewijst, hoe groot de minachting was, die men voor George koesterde, en hoe niemand, die hem kende, gelooven kon, dat hij niet oneindig meer schuld jegens haar had, dan zij jegens hem.

Het volk in Engeland echter had eene andere verklaring. Het geloofde vast, dat de duivel hem den hals had omgedraaid.

AANTEEKENINGEN VAN DEN SCHRIJVER.

(*De met * aangeduide zijn bijgevoegd door den Verzamelaar*).

---

1. Saint Cloud dankt zijn ontstaan, volgens de legende, aan Clodoald, een zoon van Clovis, die, zijn leven bedreigd ziende, het alleen redde door zich hier als kluizenaar te vestigen. Hij werd de stichter der kerk en stierf in reuke van heiligheid. Saint-Clodoald schonk zijn naam aan Saint-Cloud.

Hendrik II bezat hier een villa. Hendrik III bewoonde, toen hij vermoord werd, een huis, aan de Gondi's toebehoorende. Lodewijk XIV kocht dit huis aan, wierp het neer, en stichtte het latere paleis, dat hij aan zijn broeder, den hertog van Orleans, schonk.

Het kasteel van Meudon, waar Hendrik IV zijn hoofdkwartier had, behoorde aan de Guise's.

Zonderling genoeg, bewoonden beide vorsten woningen, aan twee hoofden der oproerige stad toebehoorende.

2. Zie de circulaires van den Conseil des Seize bij Palma Cayet, Chronologie Novénaire. Introduction. p. 34 sqq.

3. Onder dit voorbehoud niettemin: „sauf et réservé celles qui, par lesdits articles, furent réservées par ledict feu roy à ceux de la réligion réformée en chacung balliage et senechaulsé, aulx conditions y contenues."

4. Charles de Bourbon was een jongere broeder van Anton van Navarre, den vader van Hendrik IV.

5. Oeconomies Royales I. 429.

6. L'Advis d'État, van Villeroy, uitgegeven in 1589, en opgenomen achter de Mémoires de Villeroy (ed. Buchon) p. 664.

7. Lettres Missives de Henri IV. III. 169.

8. Den 8 Mei 1590 te Fontenay, in Poitou. Indien de voorstelling,

die wij bij Palma Cayet vinden, juist is, dan heeft deze kardinaal de Bourbon een zeldzaam voorbeeld van opoffering voor zijne familie gegeven. Hij zou zich alleen met de Ligue verbonden hebben, om de Guise te beletten, de kroon van Frankrijk aan de Bourbon's te ontnemen. Zoolang hij leefde, kon de Ligue geen tegenkoning kiezen, en inmiddels had Hendrik van Navarre den tijd zijne tegenstanders te overwinnen. Palma Cayet, p. 232. Eenige munten, met het opschrift Carolus 10 Franciae Rex, bewaren de herinnering van dit ephemere koningschap. Zie het Journal de Jehan de la Fosse, curé de la paroisse Saint Barthelémy, tijdens het beleg, in 1868 uitgegeven door Ed. de Barthelémy. De la Fosse was een vurig liguist.

9. Wie deze beruchte Decisie, hier verkort, in zijn geheel wenscht te lezen, kan ze vinden in het Journal de l'Estoille (ed. Champollion II. 17), en in de Chronologie Novénaire de Palma Cayet, p. 233.

10. Hij had na den moord der Guise's Blois en Hendrik III verlaten en zich te Parijs bij de Ligue gevoegd, om de oogmerken zijns meesters te bevorderen.

11. Palma Cayet, p. 231 — l'Estoile, p. 18.

12. L'Estoile, p. 19. Verg. Palma Cayet, p. 234.

13. In 1628 was het getal bewoners op drie à vierhonderdduizend geschat.

14. Palma Cayet, p. 238.

15. Lettres missives de Henri IV, III. 194.

16. L'Estoile p. 21.

17. „Des prières de huict jours", Palma Cayet, p. 239.

18. Palma Cayet, p. 239. — l'Estoile, p. 22, 23.

19. Lettres missives de Henri IV, p. 217.

20. Oeconomies Royales II 3.

21. Een kapitaal van een ƒ 40,000 —.

22. Zie het breedvoerig relaas dezer onderhandelingen bij Palma Cayet p. 241, sqq. — Gondy, kardinaal-bisschop van Parijs, wordt een gematigd man genoemd, tot deze commissie afgevaardigd, omdat hij den koning niet onaangenaam was. Men moet erkennen, dat hij het dan al heel slecht heeft getroffen. Poirson gaat zoo ver, van hem reeds in deze dagen tot de partij van Hendrik te rekenen Dat Nemours hem niet vertrouwde en bedroog, verklaart zijn vertrek na afloop dezer ambassade, maar bewijst niets tegen mijne voorstelling. Hij had gedurende het geheele beleg de Ligue te Parijs gesteund. Dit feit is onweerlegbaar en afdoende. De toespraak van Hendrik IV bewijst, dat ook deze hem op ééne lijn stelde met zijn collega l'Espinac.

23. Palma Cayet, p. 245.

24. Lettres missives de Henri IV. t. III. 247.

25. „ „ „ „ „ t. III. 289.

26. Palma Cayet, p. 252.

27. Zie bladz. 9 boven.

28. Dit sloeg op Villeroy, die na den moord der Guise's, om de houding van Hendrik III, tot de Ligue overgeloopen was.

29. De Guise's.

30. Zie het geheele stuk bij Palma Cayet, p. 248 sqq.

31. Palma Cayet, p 323.

32. Ranke heeft in zijne Französische Geschichte I. 378 sqq. het eerst uit de papieren van Simancas deze ontwerpen en voorslagen doen kennen. Jammer alleen, dat nergens de dagteekening voorkomt.

33. Verg. zijn Advis d'Estat, boven aangehaald.

34. Palma Cayet, p. 263.

35. De tijdgenooten begrepen niet, waarom? Waarschijnlijk vreesde zij, als hare zuster van Lorette, beetgenomen te worden.

36. L'Estoile, p. 48 en p. 55.

37. L'Estoile, II. 45.

38. Zie boven bladz. 51.

39. L'Estoile, p. 69. — Palma Cayet, 325 sqq.

40. L'Estoile, p 65.

41. Palma Cayet, p. 328.

42. „En quoi il faut que le chrestien remarque une oeuvre de Dieu extraordinaire et singuliere" L'Estoile, p. 68.

43. Boucher bleef. In later jaren zien wij hem als pamflettist Richelieu bestrijden. Memoires de Richelieu.

44. Palma Cayet, p. 332.

45. Verg. Fruin. Tien jaren uit den tachtigjarigen oorlog, bladz. 115.

46. Lettres missives de Henri IV. III. 69. Verg. den daaropvolgenden brief van 7 Nov., waarin Hendrik zelf de grieven, die tegen hem ingebracht werden, bespreekt.

47. L'Estoile, p. 85.

48. Na den dood van zijn oom, die als Karel X door de Ligue werd erkend en in de gevangenschap stierf, had hij diens titel van kardinaal de Bourbon aangenomen. Verg. Letteroefeningen, Jan., bladz. 37.

49. Verg. Letteroefeningen, Maart, bladz. 238.

50. Oeconomies Royales. I. 149.

51. Duplessis-Mornay, die namens den koning aan de onderhandelingen deel nam, oordeelde niet anders. „On arrestera avec M. de Villeroy deux sortes d'articles: les ungs pour avoir lieu avenant la conversion; les autres avant icelle. En quoi il fault avoir ceste dexterité de rendre ceulex ci si bons, qu'ils fassent negliger ceulx là, et par consequent moins insister sur la pretendue conversion; car, ayant levé les intérets et contenté les desirs particuliers, le pretexte qui demeurera tout nud n'aura pas grand force en leur endroict; et peult estre sans attendre nouvelles du pape, ils passeront par dessus, ou à une paix ou à une longue trefve, quis les separera de l'Espagnol." Duplessis au roi, 4 April 1592. — Memoires de Duplessis-Mornay V. 270.

52. Oeconomies Royales II. 109 sqq. — Mémoires d'Etat de Villeroy, p 189 sqq.

53. Het eerste der hier vastgestelde punten is te karakteristiek, als acte van beschuldiging, om het hier niet mede te deelen.

„Qu'il falloit d'oresnavant que les bonnes familles et les gens d'honneur se recogneussent et se joignissent ensemblement pour estre les plus forts, et resister à certaines personnes qui se disoient (!) catholiques zelez et se faisoient appeler les Seize, que l'on cognoissoit assez estre gens de neant, personnes abjectes de basse condition, qui vouloient tout entreprendre et manier les affaires de la ville, lesquels avoient commencé une revolte qui saigneroit à jamais, s'estoient attaquez à la cour de parlement, et de leur propre authorité avoient fait mourir de mort violente M. le president Brisson; qu'ils continuoient encor leurs revoltes et entreprises avec les Espagnols, vouloient renverser tout ordre, ne faisoient que brouiller les affaires, et estoient la cause de toutes les misères que souffroit la France des guerres civiles." Palma Cayet, p. 394.

54. L'Estoile, p. 103.

55. In de Collection de Documents inédits sur l'histoire gaf Aug. Bernard de Procès verbaux des États Généraux de 1539 uit, in 1842.

56. Verg. bij Bernard o. a. het Discours van Mendoza p. 704 en het arrest van 't parlement, p. 736 sqq.

57. II. 95.

58. „Corselet de fer qui couvroit la poitrine et les épaules, et qui étoit plus leger que la cuirasse."

59. Bernard l. c. p. 657. Renaud de Beaune, aartsbisschop van Bourges, was de geestelijke, van wien de Ligue wist te vertellen, dat hij geheel ongeloovig was en de kerk van Frankrijk van den Heiligen Stoel wilde

afscheuren, om zelf patriarch te worden. Op hem, den pastoor Benoist, en den koning was het volgende epigram in omloop:

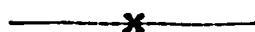
De trois B. B. B. garder se doit-on,
De Bourges, Benoist et Bourbon:
Bourges croit Dieu piteusement,
Benoist le presche finement;
Mais Dieu nous gard' de la finesse
Et de Bourbon et de sa messe.

Lettres missives de Henri IV. III. 814.

60. Lettres missives de Henri IV. t. III 821.

61. Palma Cayet, p. 495.

62. L'Estoile, p. 164.

HISTORISCHE BLADEN

HISTORISCHE BLADEN

DOOR

DR. THEOD. JORISSEN
IN LEVEN HOOGLEERAAR TE AMSTERDAM.

DERDE, GOEDKOOPE DRUK

IV

HOE FRANÇOISE D'AUBIGNÉ MADAME DE MAINTENON WERD. — HET OUDERLIJK HUIS VAN ANNA VAN HANNOVER. — MIRABEAU. — MARIA ANTOINETTE.

HAARLEM
H. D. TJEENK WILLINK.
1892

I

HOE FRANÇOISE D'AUBIGNÉ MADAME DE MAINTENON WERD.

HOE FRANÇOISE D'AUBIGNÉ MADAME DE MAINTENON WERD.

Wanneer ik uwe aandacht vraag voor deze vrouw, dan durf ik mij niet vleien, dat zij u aangenaam of welkom zal zijn. Dat het een oude bekende van u is, zal haar wel niet veel baten. Op de schoolbanken hebben wij haar het eerst leeren kennen, en sinds van tijd tot tijd nog eens van haar gehoord. Tot intiemer kennismaking voelden wij ons niet opgewekt. Zelden hebben wij met ingenomenheid van haar hooren spreken. Vrij algemeen daarentegen was de geringschatting, om een zacht woord te bezigen, waarmede haar naam werd genoemd. Wat er eigenlijk aan scheelde, dat wisten wij niet, maar de meest uiteenloopende mannen stemden samen in hun afkeuring. Een enkele, die nog wat goeds wist op te merken, moest steeds beginnen met veel, dat onaangenaam stemde, in een onschuldig licht voor te stellen. Het was zoo kwaad niet gemeend: men dacht en oordeelde in haar dagen anders dan tegenwoordig. Zoo werd er gepleit, maar zelden vrijgepleit.

Het moet intusschen tot haar eer worden gezegd, dat zij moord noch diefstal op haar rekening heeft, aan vergiftiging

is zij even onschuldig als wij. Stellige, bepaalde misdaden kunnen niet aangewezen worden; maar genoeg kwaads is er gesproken, als men van een intrigante spreekt. Dat geheimzinnige woord roept ons onmiddellijk het beeld voor den geest van eene, die aan onzuivere, eigenbatige bedoelingen gewetenloosheid in de keus der middelen paart. En hoe zou de vrouw, over wie ik ga spreken, vrij van intriges hebben kunnen zijn?

Haar geheele levensloop scheen dan een raadsel. Geboren in een gevangenis, is zij gestorven en begraven te St. Cyr, eene koninklijke stichting. Van oud-adellijke afkomst, hoedde zij in haar jeugd op klompen kalkoenen, en baadde zij op rijper leeftijd zich in vorstelijke weelde. Tweemaal getrouwde vrouw, noemde zij de eerste maal een armzaligen verlamde, een burlesken verzenmaker, haar echtgenoot; de tweede was Lodewijk XIV, de machtigste koning zijner eeuw.

Men heeft gezegd, dat het leven van Madame de Maintenon een doorloopende roman is. Laat ik u enkele bladen ter lezing voorleggen. Veel schrikwekkends moet ge niet verwachten. Uwe zenuwen hebben geen schok te duchten, uwe kieschheid zal niet worden gekwetst. En, zoo gij ten slotte het beeld van een vrouw voor u ziet, die, zonder juist aantrekkelijk te zijn, toch opmerkelijk genoeg is om uw belangstelling te rechtvaardigen, gelijk zij die van den tijdgenoot op zich vestigde, dan zal ik mijn doel bereikt achten.

Tusschen de historie en de traditie aangaande Madame de Maintenon bestaat, als zoo dikwerf bij historische personen, geen volkomen overeenstemming. Het is volstrekt het doel dezer schets niet, de politieke rol, door haar aan de zijde van Lodewijk XIV gespeeld, na te gaan. Uitsluitend: te verklaren, hoe de vrouw geworden is wat zij

werd. Met een enkel woord slechts, aan het slot, wijzen wij op de bron der zoo hoogst ongunstige traditie, zonder ons in het onderzoek van onderdeelen te verdiepen. Het is om de hoofdlijnen, niet om de bijzonderheden te doen.

I

Er zijn van Madame de Maintenon verscheidene portretten. Zij beelden haar af op verschillenden leeftijd. Sainte Beuve heeft ergens opgemerkt, dat zij onbevredigd laten. Al geven zij de regelmatige lijnen, den schoon gevormden mond weer, die haar eigen waren, er wordt te veel gemist. De betooverende schittering der groote zwarte oogen, die beurtelings aantrok en deed afdeinzen, zien wij niet; de zilveren stem hooren wij niet; het geestige woord, dat de tijdgenooten verrukte, vangen wij niet op.

Doch — zal men zeggen — dit is zoo wat met alle portretten gewoonlijk het geval. Het leven ontbreekt altijd in meer of minder mate. Er is dan ook nog een ernstiger grieve. Als wij Madame de Maintenon hebben leeren kennen, en wij nemen haar portretten in de hand, dan herkennen wij haar slechts ten deele. Als wij oordeelden naar het product der kunst, dan zouden wij aan die vrouw niet een zoo groote koelheid van karakter toekennen, als metterdaad de bron zoowel van haar deugden als van haar gebreken is geweest. Zij maakt, naar haar beeltenis te oordeelen, den indruk, sterker gepassioneerd te zijn geweest, dan zij was.

Zij heette eigenlijk Françoise d'Aubigné en was de kleindochter van den beroemden en vurigen vriend van Hendrik IV. De hartstochtelijkheid, die zich bij haar grootvader openbaarde in de warmte van zijn geloofsijver,

betoonde zich bij haar vader in de hardnekkigheid, waarmede hij bijkans alle goddelijke en menschelijke wetten schond. Constant d'Aubigné had zijn eerste vrouw, die hij op overspel betrapte, met haar verleider vermoord, zijn vermogen herhaaldelijk verkwist, zijn vader en zijn protestantsch geloof verraden. Van religie wisselde hij als van kleeren; hij was veroordeeld als valsche munter en ontsnapte alleen door den invloed zijner familie aan het schavot.

Sommige bloedverwanten noemden dit „kleine ongeregeldheden." Een liefhebbende zuster achtte hem meer ongelukkig dan slecht. Zoo scheen er ook het 17jarig meisje over te denken, dat zich bewegen liet, om zijn tweede vrouw te worden. Doch de omstandigheden, waaronder dit zonderlinge huwelijk, gesloten in een gevangenis, plaats had, zijn zoo mysterieus, dat het moeilijk valt over de beweegredenen een oordeel te vellen.

Wat de ware oorzaak ook geweest zij, vreeselijk boette het arme kind voor haar lichtzinnigheid. Een leven vol van zorg en lijden werd haar deel. Zij werd mishandeld door de vijanden van den man, aan wien zij zich verbonden had en die haar loonde met de gemeenste lastering. Of er eenige waarheid is geweest in de beschuldigingen, tegen haar ingebracht, weten wij niet. Maar zeker is het in elk geval, dat zij met onbezweken volharding, met stalen energie, volhield, voor de belangen van de haren, den onwaardigen echtgenoot en haar kinderen, te waken en te kampen. Het bange leven droeg niettemin zijn noodlottige vrucht. Het lijden brak haar geestkracht niet, maar het verkilde en versteende haar hart.

Van dit ouderpaar was Françoise de eenige dochter. Zij werd geboren in het kasteel van Niort, waar haar vader gevangen zat. De eerste levensjaren bracht zij bij een

tante door, die goed voor haar was. Toen zij haar zevende jaar had bereikt, kwam zij bij haar ouders terug, en vertrok met hen naar Martinique, waar haar vader een betrekking hàd gekregen. Liefde in de ouderlijke woning viel haar schaars ten deel. Zij wist in later jaren zich slechts twee keeren te herinneren, waarbij zij door haar moeder gekust was. Beide malen was het na lange afwezigheid en beide malen was het een simpele kus op het voorhoofd, die de moeder aan haar kind gaf.

Met onverbiddelijke hardheid werd het meisje door de moeder opgevoed, die niet van haar schijnt gehouden te hebben. Met de broers moest zij de levens van Plutarchus lezen, en slechts over deze mocht zij met hen praten. [1] „Niet dan bevende naderde ik haar," zei Françoise later. De geheele opvoeding kwam op één hoofdpunt neer: het opwekken en aankweeken van vastheid van karakter. Het leven was een ramp, de menschen waren schurken. Aan niets had ook een vrouw zoo zeer behoefte als aan fermiteit, om beide te leeren dragen.

Françoise had in veel opzichten het karakter der moeder. Zoo zij niet even hard en bitter is geworden, zij had het aan gelukkiger levensomstandigheden te danken. Maar nooit is de trek van koudheid in haar uitgewischt; slechts onderdrukt.

Na den dood van d'Aubigné keerde de weduwe met haar kinderen naar Frankrijk terug. Françoise werd opnieuw opgenomen in de woning van Madame de Villette, die haar eerste jeugd had verzorgd. De vriendelijke vrouw trachtte het koude meisjeshart te verwarmen door liefde. Zij leerde haar liefde bewijzen aan anderen, aan armen, opdat zij ze zelve mocht gevoelen. Weer bloeiden de rozen zoowel op de wangen van het kind als op haar pad; in de koesterende

omgeving ontwikkelde zich het vrouwelijke in haar hart. Nooit heeft Madame de Maintenon de liefderijke opvoedster vergeten; op den sterfdag der edele vrouw, die haar liefde had geschonken en liefde geleerd, zonderde zij in later dagen zich in haar bidvertrek af, om voor haar ziel te bidden. Toen zij het geloof, waarin zij door haar was opgevoed, afzwoer, weigerde zij aan te nemen, dat Madame de Villette verdoemd zou zijn.

Want Madame de Villette was protestant en voedde Françoise als zoodanig op. Dit was een diepe ergernis voor haar katholieke verwanten. Zij wisten een bevel van de koningin, Anne van Oostenrijk, te verkrijgen, en Françoise werd aan de goede tante ontnomen en ter opvoeding toevertrouwd aan Madame de Neuillant. Ter opvoeding, d. i. ter bekeering. Maar het 13jarig meisje bood tegenstand. Tot aanbeveling van het katholiek geloof strekte de vrouw niet, aan wie zij te gehoorzamen had. Madame de Neuillant was rijk, maar gierig. Zij schonk het arme kind niet meer dan het hoog noodige; schoenen waren een weelde, die op zon- en feestdagen of bij bezoeken haar ten deel viel. De overige dagen der week droeg Françoise klompen en moest zij meidenwerk verrichten; zij moest op de kalkoenen passen, opdat deze den tuin niet vernielden. De eenige zorg, die Madame de Neuillant had, was voor haar schoonheid. Als het meisje op klompen de kalkoenen hoedde, was het gelaat met een lap bedekt, opdat de zon het niet verbranden mocht.

Onbekeerd, werd zij aan haar moeder teruggezonden. Het verveelde Madame de Neuillant, belast te zijn met een kind, een bloedverwante zonder vermogen, en een kettersche. De kleine Hugenoote werd te Parijs in een nonnenklooster geplaatst, om gebroken te worden en bekeerd.

Harde behandeling en bitse woorden vielen haar ten deel, zonder de kleindochter van d'Aubigné het hoofd te doen buigen. Uit die dagen is de bittere lijdenskreet, die in den brief aan Madame de Villette gehoord wordt:

„Madame et tante,

„Le ressouvenir des grâces singulières qu'il vous a pleu faire tomber sur de pauvres petits abandonnés me fait tendre les mains devers vous et vous suplier d'employer votre crédit et vos soins à me tirer de céans, la vie m'y étant pire que mort. Ah! madame et tante, vous n'imaginez l'enfer que m'est ceste maison soy disant de Dieu, et les rudoiements, durtés et façons cruelles de celles qu'on a fáit gardiennes de mon corps, et de mon âme non, pource qu'elles n'y peuvent joindre. Rivette vous dira tout au long mes angoisses et soufrances, estant céans seule et unique à qui me fier. Vous suplie de rechef, madame et tante, de prendre en pitié la fille de votre frère et humble servante."

De aandoenlijke klacht bleef onverhoord; de protestantsche Madame de Villette had de macht niet, om ook deze verlatene te helpen. Van elken steun beroofd, bukte Françoise eindelijk onder den harden dwang en zwoer het kettersch geloof van haar vaderen af.

Met haar moeder leefde zij sinds, eerst te Parijs, later te Niort voort. Met haar leed zij armoede. Fermiteit in het verdragen van de rampen des levens werd haar met onverbiddelijkheid ingeprent. In 1650 kwam er verandering in haar lot. De dood nam de ongelukkige moeder weg.

Françoise stond, 15 jaar oud, doodarm, alleen in de wereld. Zoo zij niet van gebrek wilde omkomen, moest

zij blijde en dankbaar zijn, dat de gierige Madame de Neuillant haar onder haar dak wilde opnemen.

Dit waren de herinneringen van haar jeugd en van haar ouderlijk huis, die Madame de Maintenon met zich sleepte. Zij verlieten haar nooit: zij doemden telkenmale in 't leven voor haar op. Verwondert het u, zoo gij haar koud, niet onbaatzuchtig vindt?

II

Aan de overzijde van Madame d'Aubigné's woning te Parijs, stond het huis van een zeer zonderling en merkwaardig man. Paul Scarron was in 1650 het erkende en gevierde hoofd van een eigenaardige richting in de litteratuur, de burleske geheeten. Door tal van geschriften, proza zoowel als poëzie, had hij ze in de mode gebracht. Voor een deel was reactie tegen de kunstmatigheid der *précieuses* grond van den bijval, dien hij vond: voor een ander deel geeft de onmiskenbare geestigheid zijner geschriften voldoende verklaring. Zijn wonderrijke verbeeldingskracht was de onuitputbare bron, waaruit de dolste tegenstellingen en de vermakelijkste beelden opwelden. Zijn plastisch talent verdient erkenning en boeit ook thans den lezer nog, al zijn tal van aardigheden, ruw en plomp, in waarheid *bas comique*, voor ons volkomen ongenietbaar.

Zijn huis was het vereenigingspunt van mannen en vrouwen van elken stand en rang, die op volkomen natuurlijke geestigheid prijs stelden en in hem hun onbetwistbaar hoofd en meester erkenden. Hier kwamen voor- en tegenstanders der regeering — wij zijn in 't midden der Fronde — dagelijks bijeen, om hun twisten te vergeten, te zamen te schertsen, te spotten en bovenal te genieten

van die door niets te verstoren opgewektheid, waarmede Paul Scarron den ernst en de scherts van het leven in de meest vreemdsoortige vormen wist af te beelden.

Die man koesterde in deze jaren het plan om zich naar Martinique te verplaatsen. Ten einde inlichtingen te bekomen, had hij zich met Madame d'Aubigné in betrekking gesteld, die hem met Françoise een en andermaal had bezocht. Bij een dier gelegenheden had het jonge, schoone meisje door een kleinigheid zijn aandacht getrokken. Binnentredende, terwijl juist een uitgelezen kring uit den aanzienlijken stand, als zoo dikwerf, bij hem was gezeten, had zij zich over haar korte en armoedige kleeding geschaamd en was in tranen uitgebarsten. Scarron, ofschoon zelf alles behalve vermogend en voor een aanzienlijk deel van de ondersteuning zijner vrienden en begunstigers levende, had in zijn goedhartigheid en zijn medelijden met haar ongeluk en schoonheid, een som gelds haar aangeboden, maar het aanbod met fierheid zien afwijzen.

Eenigen tijd daarna, toen Françoise met haar moeder te Niort woonde, had hij toevallig een brief van haar gelezen en daarin tot zijn verbazing zoo veel geest ontdekt, dat hij een briefwisseling met haar aanving.

Toen zij nu, te Parijs, bij Madame de Neuillant was teruggekomen, bezocht zij hem. Hij werd spoedig de vertrouwde, aan wien zij haar verdriet, haar ellendig leven bij de gierige vrouw klaagde. Scarron had innig met het schoone meisje te doen, en wilde haar dolgraag helpen. Veel kon hij niet, maar hij deed wat hij kon. Hij bood haar geld aan, om zich in een klooster in te koopen; of, zoo zij dit niet wilde, dan wilde hij haar trouwen.

Françoise koos, wat gij vermoedt, het laatste: zij huwde hem. [2]

Zonderlinger huwelijk is wel zelden gesloten: het was een zuivere *mariage de raison*. Alle illusie omtrent huwelijkspoëzie was uitgesloten. Wat een meisjeshart hooger doet kloppen — trots op den man, wien zij haar hand reikt, vriendelijke verwachtingen van een gelukkig, zonnig leven — het werd alles hier gemist. Paul Scarron was sedert jaren een armzalig verlamde: toen hij huwde, kon hij alleen zijn oogen, zijn hand en zijn tong bewegen. Uit zijn bed werd hij in een leunigstoel gedragen, waarin hij niet zat, maar lag. De beenen lagen gevouwen onder het lichaam; het groote hoofd, in geen verhouding tot het korte lijf, rustte op de maag. Zijn figuur vormde, gelijk hij zelf reeds tien jaar vroeger had gezegd, [3] de letter Z.

Zoo leefde deze man meer dan 25 jaar, en was al dien tijd een onweerstaanbare magneet voor allen, die geest en geestigheid op prijs stelden. Spotternij over de gebreken van anderen is zeer gewoon: maar zeldzaam, zoo niet eenig, geloof ik, is het voorbeeld van een man, die langer dan een kwart eeuw in die positie leed, zonder ooit zijn levendigheid, zijn hartelijkheid, zijn goedhartigheid, zijn goed humeur, zijn spot met eigen lijden te verliezen. Welk een geestkracht moet die zonderlinge man gehad hebben, die, naar verzekerd wordt, in den dagelijkschen omgang, het gewoon gesprek, nog opgewekter toon wist aan te slaan en te behouden, dan in zijn geschriften wordt aangetroffen!

De jonge vrouw, die, ter nauwernood de kinderschoenen ontwassen, den moed had, haar leven aan het zijne te verbinden, werd zeker door nijpende redenen tot haar stoutmoedig besluit geleid. Maar de kloekheid van de daad verliest er niet aan beteekenis door. Voor Françoise d'Aubigné, voortaan Madame Scarron, werd het achtjarig huwelijksleven met dezen man een leerschool, zooals weinig vrouwen door-

loopen. Beter dan eenige predicatie had kunnen doen, ondermijnde het voorbeeld van den steeds opgeruimden lijder de lessen, die zij van haar ongelukkige moeder had ontvangen. Lijden behoefde en behoorde niet te verbitteren en versteenen, dat zag zij dagelijks voor oogen. Steeds opgewekt, steeds goedhartig, bewees hij, de 40-jarige verlamde, aan zijn jong, schoon vrouwtje van 17 jaar een teederheid, die te aandoenlijker was, als men op het rampzalige lichaam lette.

Met groote trouw paste Françoise hem op en zorgde zij voor zijn belangen. Zij hielp hem met zijn boeken, schreef voor hem, gaf hem goeden raad, en hield de eer van zijn huis op. In zijn dagelijkschen omgang leerde zij veel van hem: o. a. vreemde talen. Maar bovenal leerde zij hier, wat men converseeren noemt. In de dagelijksche aanraking met mannen en vrouwen van allerlei stand, wier eenige vereenigingsband hun geestvolle gesprekken, hun smaak en liefde in het causeeren was, ontwikkelde zich in haar dat merkwaardig talent van conversatie, dat een der voornaamste geheimen van haar zeldzaam levenslot is geweest. Toen in 1660 Lodewijk XIV met de Spaansche prinses was gehuwd en zijn intrede in Parijs deed, prees Madame Scarron, die het jonge vorstelijke paar op de Place du Trône zag, de koninklijke bruid gelukkig. Weinig kon zij vermoeden, toen zij naar haar armen verlamde wederkeerde, dat zij bestemd was om de opvolgster van Maria Theresia aan de zijde van dien schoonen man te zijn. Zonder Scarron ware Françoise d'Aubigné geen Madame de Maintenon geworden.

In de eerste maanden van haar huwelijk had zij veel te strijden met den ruwen, lossen toon, die in de woning van haar echtgenoot heerschte. Thans kwam de moederlijke fierheid en de moederlijke strengheid haar te stade. Met

vriendelijk beleid onderdrukte zij de dubbelzinnige aardigheden, die men zich aanvankelijk veroorloofde. Scarron gaf het voorbeeld van verandering van toon, en zijn gasten volgden. Niemand dacht er aan om zich eenige gemeenzaamheid, zelfs in woorden, met haar te veroorloven. „Wij zouden het eer tegen de koningin, dan tegenover haar hebben gedaan," zeide een hunner. Als vroeger over de kalkoenen, heerschte zij thans over de aanzienlijke mannen en vrouwen, die Scarron bezochten, en weerhield hen op verboden terrein te komen. De galanterie dier dagen kende geen hof maken aan een jonge vrouw zonder liefdesverklaringen; maar haar kalme en rustige wijze van schertsende beantwoording liet het opkomen van wezenlijke gemeenzaamheid niet toe. Sorbière, die in 1670 stierf, dus voordat de weduwe van Scarron de gunstelinge van den koning was geworden, en voordat politieke tegenstanders en persoonlijke vijanden haar naam bezoedelden, schrijft omtrent deze jaren: „L'histoire du mariage de M. Scarron ne seroit pas le plus sombre endroit de sa vie. Cette belle personne de l'âge de seize ans qu'il se choisit pour se récréer la vie et pour s'entretenir avec elle en fesait le principal ornement. L'indisposition de son mari, mais surtout la beauté, la jeunesse, l'esprit galant de cette dame n'ont fait aucun tort à sa vertu: et quoique les personnes qui soupiroient pour elle fussent des plus riches du royaume et de la plus haute qualité, elle a mérité l'estime de tout le monde par la régularité de sa conduite: et on lui doit cette justice qu'elle s'est piquée d'une belle amitié conjugale sans en pratiquer les principales actions." [4]

Zij presideerde, als vrouw des huizes, de tafel waaraan nooit gasten ontbraken. Maar op vastendagen at en dronk zij niet mede, doch gebruikte alleen haar

haring in aller tegenwoordigheid. Niemand waagde een aanmerking.

Françoise Scarron had haar moeders hoogheid en vastheid van karakter; maar, minder door het lot vervolgd, openbaarde het zich in aangenamer vormen. Zij wist door waardigheid te imponeeren, terwijl zij door vriendelijke, vroolijke causerie aan zich hechtte. Talloozen maakten haar het hof, maar niemand kon zich beroemen op eenige gunst. Die zelfbeheersching in eene jonge schoone vrouw, in haar positie zoo dubbel waardeerbaar, viel haar gemakkelijk. Zij deed zonder strijd, wat anderen bijkans onmogelijk scheen. De hardheid van haar jeugd had haar karakter meer mannelijk dan vrouwelijk gemaakt. Zij verachtte overheerschende passiën, gelijk zinnelijkheid, als zwakheden die haar onwaardig waren. In den kring van Scarron leerde zij zoo verschillende karakters kennen en ontleden, dat zij schijn en wezen wist te onderscheiden. Zij minachtte den man, omdat zij zich krachtiger dan de meeste mannen gevoelde. Uit de jaren van haar huwelijk met Lodewijk XIV zijn merkwaardige confessiën over, die echter niet geschikt ter mededeeling zijn. „Een onberispelijk gedrag is de grootste handigheid,” sprak zij in later jaren. Wij treffen de uitdrukking zelve nog wel niet aan, maar de gedachte beheerscht haar reeds geheel in deze periode. Een enkele misstap aan de zijde van Scarron kon haar in de ellende van vroeger jaren terugstorten. Zij rilde, als zij aan dat verleden dacht. Haar deugd moest haar een toekomst verzekeren.

Acht jaar leefde zij met den ongelukkigen dichter, die tot het einde zijn opgeruimdheid behield. Het was een eigenaardig leven, dat voor een vrouw, arm aan zinnelijke behoeften, zijn bekoorlijkheid niet kon missen. De dage-

lijksche omgang met een opgewekt en geestig man, hoe ook door lijden misvormd, het verkeer met een aantal personen van hoogen stand, die elkander hier ontmoetten, moesten ontwikkelend en verzoenend werken op een jonge vrouw, wier jeugd zoo rijk aan ellende was geweest. Scarron was niet vermogend, maar leefde toch op goeden, zelfs te rijkelijken voet. Hij had een pensioen van koningin Anna van Oostenrijk, wier vergunning hij gevraagd en bekomen had „d'être son malade en titre d'office." Nevens dezen waren er andere vermogenden van hoogen stand, zelfs buitenlandsche vorsten [5], wier ondersteuning hij door opdrachten enz. verkreeg. Scarron — zegt zijn biograaf — „n'était mendiant que de la manière dont le sont la plupart des poëtes, dont la destinée est presque toujours d'être rassasiés de gloire et affamés d'argent." Toen hij in 1660 stierf, liet hij zijn vrouw ontbloot van alle vermogen na. Het was het eenige verdriet, zei hij in zijn laatste dagen, dat hij had. Voor 't overige behield hij zijn goed humeur en zijn opgeruimdheid tot het einde. „Gij zult nooit zooveel om mij weenen, als ik u heb doen lachen," troostte hij de weenende bloedverwanten, die hem omgaven. Uren lang werd hij door hik gemarteld. „Wat zal ik een satire op dien hik schrijven, als ik weer beter word!" Maar hij schreef zijn satire niet: want hij werd niet meer beter. In October 1660 sliep hij in.

III

De weduwe van den burlesken dichter bleef in behoeftige omstandigheden achter. Weinig kon zij voorzien, dat zij het tijdperk, hetwelk zich thans voor haar opende, eens den rustigsten tijd haars levens zou noemen.

De charmante ongelukkige was algemeen in beklag. De vrienden van Scarron bleven haar getrouw. Door zijn dood was het jaargeld, dat Anna van Oostenrijk had geschonken, vervallen. Men vestigde de opmerkzaamheid der vorstin op de jonge, schoone weduwe, die zonder eenig vermogen achterbleef. Hare Majesteit kon geen grooter weldaad doen, dan door haar het jaargeld, vroeger door Scarron bezeten, te schenken. Men verhaalt, dat op de vraag van de koningin, hoeveel het bedroeg, een der vrienden van Françoise Scarron den moed had te antwoorden: 2000 livres, ofschoon het slechts 500 livres had bedragen. Hoe dit zij — de koningin voldeed aan het verzoek.

Françoise Scarron was innig verheugd. Voor de eerste maal in haar leven was zij zonder zorgen. De woningen der aanzienlijken, die Scarron hadden bezocht, openden zich voor zijne schoone weduwe, die aller achting genoot. Bij den maarschalk d'Albret en den hertog de Richelieu was zij een dagelijksche gast.

Met uitnemenden tact nam Madame Scarron haar plaats in de hoogere kringen in, die zich voor haar hadden geopend. Al de zorg en toewijding, die zij aan de zijde van den armen verlamde geleerd had, paste zij thans toe om een breede rij van vrienden aan zich te hechten. Zij bezat dat hoog te waardeeren talent van zich eenigermate onmisbaar te maken overal waar zij binnentrad. Niemand, die sneller, zonder onbescheidenheid, thuis was in de eigenaardigheid van ieder gezin; een vriendelijke hulp, die met een blij gezicht diensten bewijst, een zieke vriendin oppast, kinderen bezighoudt zonder moe te worden, het huishouden van een ander bestuurt, zonder het dienstpersoneel in oproer te brengen. Door zulke diensten van huishoudelijken aard, deels natuur, deels berekening — zij zelve hechtte

aan die dingen hooge waarde — won zij jongen en ouden voor zich. Zonder haar kon de maréchale d'Albret niet meer naar de komedie gaan; de jonge vrouw legde aan de goedhartige, maar niet zeer snuggere dame uit, wat zij zag en zien moest. Ieder was verrast en ingenomen door de gratieuse attentiën, die zij voor allen had. Zij boeide en trok aan, en hield tevens op een afstand. „Je l'ai cent fois" — zeide de intendant Basville — „ramenée dans ma carosse des hôtels d'Albret et de Richelieu dans la rue Saint-Jacques où elle demeuroit. J'étais pénétré pour elle du même respect que j'aurois eu pour la reine: son regard seul en inspirait et nous étions tous surpris qu'on put allier tant de vertus, de pauvreté et de charmes." Zich zelve altijd meester, genoot zij van al de voordeelen, die haar geest, haar talent van opgewekt keuvelen, haar gelijkmatigheid van humeur en de waardigheid van haar houding haar verschaften. Men gevoelde, dat haar verstand meer sprak dan haar hart; maar de keurigheid van haar taal, de ongedwongen vroolijkheid en de volkomen rust van haar wezen wierpen over de schoonheid van de ruim 27jarige zulk een vriendelijken glans, dat men geneigd scheen haar koelheid bijkans als een deugd te beschouwen.

In deze kringen bleef men het voorbeeld, door het Hotel de Rambouillet gegeven, in sommige opzichten getrouw. Als in het schitterend middenpunt der précieuses, waren ook hier gezelschapsspelen, jeux d'esprit, lectuur enz., gewone vermaken. Dank zij de dagelijksche oefening in den omgang met Scarron, schitterde zijn schoone weduwe door haar frisch vernuft en levendigen geest. Bij een der spelen, om een enkel voorbeeld te geven, werd door het lot ieder der aanwezigen bij een betrekking, een bloem of

iets anders vergeleken, waarop hij of zij dan dadelijk eenige verzen moest improviseeren. Madame Scarron, overigens zonder dichtergave, trok bij een dier gelegenheden de gevangenbewaarster en teekende nu zich zelve op deze wijze:

'''t Is waar, gevangenen bewaken
Is een verdrietelijke taak;
Men moet door trots en hardheid vaak
Zijn medemensch wanhopend maken:
En dat valt juist niet in mijn smaak.

Maar zij, die mijne boeien dragen,
Zij hebben geenszins recht tot klagen,
Zij dragen zelf de schuld: niet ik.
Ik boei, doch zonder 't te verlangen,
Ik spande voor hun hart geen strik;
Zij zelven gaven zich gevangen.
Maar zoo ik, zonder 't zelf te weten,
Hun boei of band heb aangelegd,
— 't Zij zonder grootspraak hier gezegd —
Niet één verbrak nog ooit zijn keten.[6]

Het portret is merkwaardig om het speelsche zelfvertrouwen en den overmoed, die er uit spreekt, maar tevens om de gelijkenis.

Madame de Maintenon, in later dagen op deze terugziende, zeide, dat zij van kindsaf geen hooger streven had gekend, dan om door iedereen bewonderd en bemind te worden. "Ik had geen behoefte om door één enkele, wie het ook ware, in 't bijzonder bemind te worden, ik wilde het van iedereen zijn. Ik wilde de goedkeuring van brave menschen hebben. Eer en een goede naam gingen mij boven alles. Daar was niets, wat ik niet in staat was om te doen, zoo ik er den naam van een krachtige vrouw door winnen kon. Toen ik de koningin kwam bedanken

voor het jaargeld, hoorde ik een hofdame zeggen: „als de koningin dit pensioen wilde geven aan de mooiste oogen en de coquetste vrouw van Frankrijk, dan had zij niet beter kunnen kiezen." — Ik gevoelde mij diep gekwetst en vernederd. Jaren later had die hofdame mijn hulp noodig en ik schonk ze haar gretig. Waarom? Omdat ik toonen wilde, dat ik vergeven kon: niet uit deugd, maar uit hoogmoed, uit smaak in hetgeen zwaar valt, om een mooie daad te doen."

De zelfkarakteristiek is volkomen juist. Tal van feiten bewijzen het. Zij deed zich eens opsluiten bij een zieke, die de pokken had. Zij kende haar niet, maar deed het alleen uit lust om iets te doen, dat niemand deed.

Een andermaal nam zij een nieuw geneesmiddel in, dat de medische faculteit voor vergif hield, en vertelde het toen op den onverschilligsten toon der wereld, opdat men zeggen zou: „Zie die mooie vrouw eens, zij heeft meer moed dan een man!"

Van een karakter, dat met zoo groote koelheid en nuchterheid zich zelf wist te ontleden, was het niet te verwachten, dat het bij voortduring met zijn eigen bestaan bevredigd zou zijn. Toen dit leven van spel en geestigheid eenige jaren geduurd had, begon het haar te vervelen. Het was haar te ledig. Haar koel en scherp verstand deed haar inzien, dat haar vermaken te ijdel waren om haar ernst te vragen, te nietig, om haar steeds bezig te houden. Zij besloot haar leven te veranderen, te verbeteren en devote te worden.

Een der scherpste opmerkers der 17de eeuw, Saint Evremond, heeft de devotie aldus beschreven: „wereldsche dames, die zich aan God geven, geven hem gewoonlijk slechts een

nutteloos gemoed, dat bezigheid zoekt; eigenlijk is haar devotie een nieuwe passie; het hart, dat zich inbeeldt berouwhebbend te zijn, doet niets dan een nieuw voorwerp voor hare liefde zoeken." Madame Scarron werd meer door zucht naar veiligheid, dan door zondebewustzijn gedreven.

Naar de gewoonte des tijds nam zij een directeur van haar devotie aan. Het was een oud kapitein van de kavalerie, die priester geworden was. In zijn nieuwe betrekking bleef de abt Gobelin de militaire tucht getrouw. Hij leidde zijn biechtkind met nadruk op den engen weg. Eén proeve. Haar toilet was eenvoudig, maar elegant; hij keurde het zeer af. „Het zijn maar eenvoudige stofjes," pruilde de schoone devote. — „Ja, dat weet ik wel (was het antwoord), maar als gij knielt, dan zie ik een breede sleep goed op den grond vallen, dat veel te gratieus en te modieus is: dat moest minder zijn." Hij eischte zelfs van haar, dat zij zich in gezelschappen vervelend zou voordoen, in plaats van te behagen. Het prikkelde haar trots, dat men zoo groote opofferingen van haar eischte: met minder zou zij niet tevreden zijn geweest; geringer eischen hadden haar beleedigd en daarom hield zij vol.

Gelukkig had er kort daarna een verandering in haar leven plaats, die het haar ten zoeten plicht maakte, uit devotie wereldsche vormen niet geheel te veronachtzamen.

IV

In het hotel van den maarschalk d'Albret had Madame Scarron een van diens bloedverwanten, de Montespan en zijn jonge vrouw leeren kennen. Met de laatste was zij zeer intiem geworden. Madame de Montespan was een jonge, speelsche vrouw, die ieder door hare luimen op-

vroolijkte. De koningin, wier *dame du palais* zij was, liet haar gewoonlijk in de kamer, als zij het avondbezoek van Lodewijk XIV ontving. De koning onderhield zich veel met haar, daar zij veel amusanter was dan zijn vrouw, zonder dat dit een geruimen tijd achterdocht verwekte; trouwens, Lodewijk was in die jaren aan La Vallière gekluisterd. In 1667 echter viel het de jonge vrouw op, dat de koning meer werk van haar maakte. Zij zeide het haar echtgenoot en verzocht, dat hij haar aan het hof zou onttrekken. Maar de onvoorzichtige man, misschien gevleid, misschien voor het provincieleven terugschrikkende, weigerde. Madame de Montespan, aan eigen kracht overgelaten, kon geen weerstand bieden aan den onweerstaanbaren verleider. In 1669 schonk zij het leven aan een zoon.

Voor de verzorging van dit kind werd naar een beschaafde en discrete verpleegster uitgezien. Madame de Montespan herinnerde zich Françoise Scarron en liet haar het voorstel doen. Françoise Scarron antwoordde: „Indien de koning zelf het mij vraagt, zal ik het doen."

Lodewijk XIV verzocht of liever beval het haar, en Madame Scarron nam dezen eersteling en een tweetal, dat volgde, onder hare hoede.

Het is geheel onnoodig, naar de beweegredenen van haar toestemming lang te zoeken. Zij genoot een jaargeld des konings, en kon dus niet weigeren, zoo zij dit niet missen wilde. De koning beloofde zijn erkentelijkheid haar te zullen bewijzen. De herinnering aan de geleden armoede en het uitzicht op finantieele onafhankelijkheid in de toekomst werkten samen, om haar de zonderlinge eer, gelijk zij het noemde, te doen aannemen. Een eer, dat was buiten twijfel, mocht het heeten. Een ministersvrouw[7] had de twee kinderen van La Vallière verzorgd, en ieder

had het eene onderscheiding geacht. Daarbij schonk de taak aan Madame Scarron bezigheid. De leegheid van haar leven werd aangevuld door een plicht, die haar opgelegd werd. Eigenbelang, gestreeld eergevoel en religieus plichtbesef vereenigden zich in de aangenaamste harmonie.

In de eerste twee jaar (1669—1672) bepaalde zich haar taak tot toezien. De kinderen waren uitbesteed. Madame Scarron reed elken morgen, soms des nachts, naar de verschillende woningen, om te zien en te zorgen voor het noodige. Dan keerde zij naar haar eigen huis terug, om haar gewone gezelschappen te bezoeken. Lastig was de geheimhouding, die alles omgaf. Zij moest zich inspannen om niets te laten merken, en slaagde daarin zoo goed, dat Madame de Sévigné haar omgang, juist in deze jaren, délicieux noemde. Toch kon het niet anders, of er werd iets gegist. Toespelingen of indiscrete vragen moest zij beantwoorden. Dan kreeg zij een vreeselijke kleur. Om dit te voorkomen, liet zij zich aderlaten.

In 1672 kocht Madame de Montespan een ruime woning, Rue Vaugirard, Faubourg St. Germain. Daar vestigde zich toen Françoise Scarron met de kinderen bij zich.

Dit nieuwe leven was afmattender dan het vorige. Zij had de kinderen — ieder jaar kwam er een bij — den geheelen dag om zich en was hun eenige verzorgster en verpléegster. Madame de Montespan kwam wel eens kijken, maar bekommerde zich niet veel om haar kroost. Met de grootste trouw wijdde Madame Scarron zich aan haar plicht.

De vorm van liefde, die zich in beschermen en oppassen van het zwakke en teere openbaart, kwam juist met haar karakter overeen. Hooge en heerschzuchtige karakters zijn dikwijls uiterst lief en zacht voor kinderen, bij wie van

geen gelijkstelling sprake kan zijn. Zij geven slechts en behoeven niet dankbaar te zijn voor ontvangen weldaden. Madame Scarron betoonde in de trouwe verzorging der koninklijke kinderen al wat er goeds en hartelijks in haar was.

Aan niemand moest dit scherper in 't oog springen, dan aan den koning. Hij bezocht herhaaldelijk de stille, afgelegen woning in de Rue Vaugirard. In den beginne was hij weinig met haar ingenomen; hij beschouwde haar als een précieuse. Maar naarmate hij haar ontmoette en meer waarnam en haar trouwe zorg opmerkte, begon hij haar hooger te schatten. Men zegt, dat hij haar eens aantrof, met één kind slapende op haar schoot, een tweede spelende op den arm, een derde, dat de koorts had, rustende tegen den schouder. De koele en gereserveerde houding, die zij tegen hem aannam, pikeerde hem; hij, zelf zoo grenzenloos trotsch, was juist de man om hooghartigheid te waardeeren. „Zij weet waarlijk lief te hebben," — zei hij in 1672, als ware het een belangrijke ontdekking voor hem; en hij voegde er een woord bij, dat een keerpunt in zijn gezindheid jegens haar aantoont: — „het moet een genot zijn, door haar bemind te worden."

Die waardeering des konings was een tijdlang het eenige, wat haar betrekking haar opleverde. Pas drie jaar later werd haar jaargeld van 2000 livres op 6000 gebracht. Wel werden haar aanbevelingen door de ministers, na 1671, zorgvuldig in het oog gehouden, maar zij baatten meer anderen dan haar zelve. Haar broeder, een kort begrip van 's vaders ondeugden, een bon vivant, eigenlijk voor niets deugende, dankte er finantieele voordeelen en militaire kommandementen aan. [8] Haar brieven aan dezen

broeder bewijzen, welk een beslisten invloed de souvenirs van haar jeugd op haar hadden. Telkens herinnert zij hem aan die bittere jaren van vroeger, en belooft zij hem, dat haar goed fortuin ook hem voortdurend ten goede zal komen. Zij zal alles doen, wat zij kan, om hem te bevoordeelen; hij zelf moet een goed huwelijk doen. Als een echt praktische vrouw, hecht zij minder aan titels, eer en onderscheiding, maar zorgt voornamelijk voor de vermeerdering van zijn geldelijk vermogen.

Het duurde lang, voordat zij zelve finantieele voordeelen van eenige beteekenis ontving. Maar, getrouw aan haar stelregel, dat een onberispelijk gedrag de grootste handigheid is, ging zij voort de gunst des konings door haar trouwe moederzorg te verdienen. Zonder gehechtheid echter aan de kinderen ware de toewijding, waarvan zij een voorbeeld gaf, eene onmogelijkheid geweest. Zij leefde in de grootste afzondering, bezocht niemand en ontving niemand. „Madame Scarron komt niet meer te voorschijn; geen sterveling heeft eenigen omgang met haar," schreef eene van haar bekenden in dezen tijd.

Natuurlijk, dat die afgezonderde levenswijze, zoo zeer in strijd met de vroegere, tot veel gissingen en praatjes aanleiding gaf. Vooral toen de koning, die meer van zijn kinderen hield dan Madame de Montespan en ze herhaaldelijk in de Rue Vaugirard opzocht, blijkbaar meer en meer zich door haar aangetrokken gevoelde. „Wij hebben eindelijk Madame Scarron teruggevonden" — schrijft Madame de Coulanges aan Madame de Sévigné — „dat wil zeggen, wij weten, waar zij is; want omgang met haar te hebben is niet gemakkelijk. Er is bij een van haar vriendinnen iemand, die haar zoo beminnelijk vindt en haar gezelschap zoo op prijs stelt, dat hij haar afwezigheid moeilijk verdragen kan."

In het laatst van 1673 hield dat afgezonderde en afmattende leven op. In December erkende Lodewijk bij parlementsakte de drie oudste kinderen van de Montespan voor de zijne. De koningin moest hen ontvangen. Madame de Maintenon vestigde zich als gouvernante van de kinderen des konings aan het hof te Versailles.

V

De vestiging van Madame Scarron aan het hof had hare lichtzijde, maar ook, gelijk zij zelve opmerkt, een breede schaduwzijde. De openlijke erkenning van haar positie was aangenaam, maar de veranderde verhouding tot Madame de Montespan niet evenzoo.

Zij behoorde, in de oogen van het groot publiek, tot het gevolg van de erkende maitresse des konings. Al beschouwde zij Madame de Montespan voortdurend als haar vriendin, daarom keurde zij haar betrekking tot den koning niet goed. Zij vreesde — met hoeveel recht, heeft het oordeel van het nageslacht bewezen — dat men haar van laakbare medeplichtigheid zou verdenken. Dit streed tegen haar vrouwelijken trots en haar religieuse overtuiging.

In haar eigen oogen was haar plaats een andere. Zij was opvoedster van de kinderen des konings, en niet de ondergeschikte van Madame de Montespan. In 1675 schrijft Madame de Sévigné aan haar dochter over de verhouding van de Montespan en de Maintenon: „cette belle amitié est une véritable aversion depuis près de deux ans; c'est une aigreur, c'est une antipathie, c'est du blanc, c'est du noir: vous demandez d'où vient cela? C'est que l'amie (de Maintenon) est d'un orgueil qui la rend revoltée contre les ordres de l'autre. Elle n'aime pas à obéir: elle veut

bien être au père, mais non pas à la mère: elle lui rend compte et non pas à elle."

Bij een dergelijke zelfstandigheid of hoogmoed — men noeme het zoo men wil — kon de verhouding niet dan gespannen worden. Te meer, omdat de dagelijksche omgang der oude vriendinnen de vriendschappelijke gevoelens ondermijnde. Madame de Montespan was een geestige vrouw, maar bijtend, spotziek en luimig als een groot kind. Nu eens behandelde zij haar als een dienstbare, dan als een teere hartsvriendin. Het duurde niet lang of dagelijks kwamen er kibbelarijen voor, die, eens aangevangen, niet ophielden, maar toenamen. Aan aanleiding ontbrak het niet; nu eens was het de opvoeding der kinderen, die tot geschillen aanleiding gaf; dan een beleefdheid des konings, die jaloezie wakker riep. De maitresse geloofde, dat de gouvernante den koning zocht te winnen, om haar opvolgster te worden. Toen eens die achterdocht was ontwaakt, was het onmogelijk in de oude verhouding terug te keeren. De scènes vermeerderden, afgewisseld door verzoeningen en nieuwe twisten. De koning, die er herhaaldelijk getuige van was en steeds poogde vrede te stichten, had al zijn beleid noodig, om die twee vrouwen in vrede te houden. Maar de gouvernante won het langzamerhand van de maitresse. Haar rustig gezond verstand en de gelijkmatigheid van haar humeur ondermijnden langzaam, maar zeker, den invloed der speelsche wispelturige, die bang was voor de groote, zwarte oogen der statige gouvernante.

Madame Scarron dacht er dikwijls aan, om het hof te verlaten. Maar er waren redenen, die het haar beletten. In den aanvang waren het finantiëele bezwaren. Nog altijd bleven voor haar alle finantiëele voordeelen achter. Eindelijk, in het laatst van 1674, schonk Lodewijk XIV haar, twee-

maal achtereen, telken male 100.000 francs. Zij kocht er een landgoed voor, Maintenon geheeten, welks inkomsten haar onafhankelijk maakten. Kort daarna noemde Lodewijk haar eens, lachende, Madame de Maintenon. Zij kreeg een kleur, maar droeg van dat oogenblik dien naam, aan het hof en in de historie. Sinds kon zij er niet meer aan denken, om te vertrekken. Lodewijk zou het haar niet vergund hebben.

Het hofleven had voor haar zeer weinig aantrekkelijks. In later jaren verhaalde zij, dat zij nooit zou gebleven zijn, indien haar biechtvader en anderen, die haar raadden, haar niet hadden voorgehouden dat zij niet vertrekken mocht. De waarheid dezer voorstelling blijkt uit haar briefwisseling met den abt Gobelin. Enkele proeven kunnen het staven. In Maart 1674 schrijft zij hem: „Je ne sais point combien je serai ici: je suis résolue, puisque vous l'avez voulu, de me laisser conduire comme un enfant, de tâcher d'acquérir une profonde indifférence pour tous les lieux et pour les genres de vie auxquels on me destine, de me détacher de tout ce qui trouble mon repos, et de chercher Dieu dans tout ce que je ferai. — — Vous vous souviendrez, s'il vous plaît, que vous voulez que je demeure à la cour, et que je la quitterai dès que vous me le conseillerez." En gelijk nu, in Maart 1674, is het in al de volgende jaren dezer periode. Zij smacht naar vrijheid, acht haar zieleheil bedreigd door 't verblijf aan het zondige hof, maar gehoorzaamt aan hetgeen zij haar plicht acht. „Les jours se passent dans un esclavage qui empêche de faire ce qu'on voudroit; je suis toujours assez triste, et les choses prennent un air qui ne me convient pas. Je n'ai pas assez de pouvoir sur moi pour n'en point souffrir, mais je veux bien souffrir; et c'est quelques progrès que j'ai faits d'avoir

ôté l'impatience et de n'avoir plus que la douleur". [9] Zij wenscht zich niet terug te trekken, om in een klooster te gaan; daarvoor is zij te oud; maar zij verlangt naar een rustig leven, waarin zij, ongestoord door wereldsche beslommeringen, God dienen kan, en niet ter wille van de wereld allerlei zaken moet doen, die haar of onverschillig zijn of tegenstaan. De kinderen, die zij verzorgt, zijn haar lief, al te lief. Zij noemt het zelf dwaas, zich zoo sterk te hechten aan kinderen van anderen. Doch ook deze gehechtheid maakt haar positie in eigen oog te moeielijker, en de verhouding te valscher. Uit de droefgeestigheid, waarin haar dit leven brengt, tracht zij zich op te heffen door het scheppen van allerlei luchtkasteelen. Zij spiegelt zich een levenswijze voor, zooals zij die wenscht. Projet de la conduite que je voudrois tenir si j'étais hors de la cour, heet een opstel, dat zij weinige maanden na haar komst aan 't hof schrijft. De geest, dien het ademt, blijkt voldoende uit een enkel voorschrift: „ne voir jamais personne la veille des grandes fêtes, ni la veille, ni le jour des communions: ne manquer jamais aux dévotions particulières de certains temps: être habillée modestement et ne porter jamais ni or ni argent: donner la dixième partie de mon revenu aux pauvres." Maar dit heerlijk, rustig leven wordt haar niet vergund, en zij onderwerpt zich, als een oprechte devote voegt. „Tout est mêlé ici bas pour nous porter à désirer ce qui seul sera bon." Voor dat doel is niets te moeielijk of te zwaar om te dragen. „Il est impossible que je soutienne longtemps la vie que je mêne; je prends trop sur moi pour que le corps ou l'esprit n'y succombe pas, et peutêtre tous les deux; il en arrivera ce qu'il plaira à Dieu et quand il en ordonnera. Je lui offre souvent mes souf-

frances bien ou mal fondées, et si sa volonté m'étoit connue, je le suivrois dans ce qu'il y a de plus opposé à mon humeur." [10]

Waartoe al deze opoffering? Waarom moest zij blijven?

Madame de Maintenon behoorde tot de moreele conspiratie, die Lodewijk XIV uit de banden van de Montespan zocht los te wikkelen en de onzedelijkheid van het hof te doen eindigen. Wat de biechtvader haar voorhield was geheel in overeenstemming met de denkbeelden van Bossuet en Bourdaloue. Madame de Maintenon moest blijven uit devotie. Zij had een roeping hier te vervullen. Zij was het uitverkoren werktuig, om den zwakken Lodewijk uit de slavernij der zinnelijkheid te verlossen, en de betrekking van hem tot Madame de Montespan te doen ophouden. Daartoe moest zij haar invloed op beiden aanwenden en versterken.

Madame de Maintenon onderwierp zich aan die stemmen, die als stemmen Gods in haar ooren klonken. Zij verloochende eigen lust en wil, om voor den wille Gods te buigen. Zij bleef en gehoorzaamde.

Allerzonderlingst was diensvolgens de rol, die zij jaren achtereen vervulde. Madame de Montespan, hoe luimig en jaloersch ook, luisterde in haar kalme oogenblikken gaarne en veel naar haar. Zij was op hare wijze zeer vroom; bij uitstek weldadig en nauwlettend op haar kerkelijke plichten. „Omdat ik één kwaad doe, behoef ik toch niet in alle zonden te vervallen," zei het naïeve kind aan eene, die er zich over verwonderde. Zij vond, dat de gouvernante volkomen gelijk had, maar zij kon van Lodewijk niet scheiden. Dat zou haar dood zijn.

Ook den koning wees de gouvernante, maar voorzichtiger, soms met een enkel woord, op het onzedelijke hunner levenswijze. Hij vond, dat zij volkomen gelijk had, maar

wat was er aan te doen? Hij hield te veel van het speelsche kind. Madame de Maintenon werd de vertrouwde der geliefden, die zij zocht te bewegen, om vrijwillig te scheiden. Als hij over 't boos humeur van haar te klagen had, kwam hij zijn hart bij de gouvernante uitstorten.

Zoo leefde Madame de Maintenon een zevental jaren aan het hof als gouvernante van de koninklijke kinderen. Met ieder jaar nam haar invloed toe, die hare verwanten en vrienden zeer ten goede kwam, zonder dat zij slaagde haar hoofddoel te bereiken. Maar zij volhardde, als de waterdroppel, die den steen doorboort. De hofgeschiedenis dier jaren is rijk aan menig tooneel, dat de breuk tusschen Lodewijk en zijn maitresse scheen te bewijzen. Herhaaldelijk vertrok Madame de Montespan, maar telkenmale om teruggeroepen te worden. Even rumoerig en luid snikkend als zij afscheid genomen hadden, keerden zij tot elkander weder. Niettemin werd door de herhaalde scheidingen de band langzamerhand iets losser, vooral toen andere schoonen van het hof aan den machtigen koning minder veeleischend bleken, dan de schitterende gunstelinge. Voor Madame de Maintenon, die wel haar invloed zag stijgen, maar haar doel steeds verre verwijderd, waren het maanden en jaren van onrustige spanning. Zij wankelde en weifelde tusschen haar wensch om het hof te verlaten en de vrees, om verkeerd te handelen. Dat intusschen de gehechtheid aan wat zij de wereld noemde, grooter was, dan zij misschien zich zelve wilde bekennen, blijkt uit velerlei uitdrukkingen. „Je meurs d'envie d'en sortir: mais je voudrois n'y être point brouillée; cela est difficile à accommoder et je passe ma vie dans des troubles qui m'ôtent tous les plaisirs du monde, et la paix qu'il faudroit pour servir Dieu" (7 September 1677).

In 1680 trad de Dauphin van Frankrijk met een Beijersche prinses in 't huwelijk. Om Madame de Maintenon, wier taak bij de kinderen bijkans was afgeloopen, voortdurend aan het hof te verbinden, benoemde Lodewijk XIV haar tot tweede hofdame der jonge Dauphine. De acte van aanstelling is van 8 Januari 1680. Niets teekent de koelheid, de onverschilligheid van Madame de Maintenon voor de hooge onderscheiding, die haar ten deel viel, scherper dan de brief, dien zij op dienzelfden achtsten Januari aan haar biechtvader schreef. Geen enkel woord van blijdschap of zegepraal komt er in voor. Zij geeft rekenschap van haar leven en ontleedt zich zelve, in religieus opzicht, met een kalmte, die geen twijfel aan de oprechtheid toelaat. „Mes journées sont présentement assez reglées et fort solitaires: je prie Dieu un moment en me levant; je vais à deux messes les jours d'obligation et à une les jours ouvriers: je dis mon office tous les jours, et je lis un chapitre de quelque bon livre; je prie Dieu en me couchant, et quand je m'éveille la nuit, je dis un Laudate ou un Gloria Patri. Je pense souvent à Dieu dans la journée, je lui offre mes actions: je le prie de m'ôter d'ici, si je n'y fais mon salut, et du reste, je ne connois point mes pêchés. J'ai une morale et de bonnes inclinations qui font que je ne fais guère de mal: j'ai un désir de plaire et d'être aimée qui me met sur mes gardes contre mes passions: ainsi ce ne sont presque jamais des faits que je puis me reprocher, mais des motifs très-humains, une grande vanité, beaucoup de légèreté et de dissipation, une grande liberté dans mes pensées et dans mes jugements et une contrainte dans mes paroles qui n'est fondée que sur la prudence humaine. Voilà à peu près mon état: ordonnez le remède que vous y croirez le plus propre. Je

ne puis vraisemblablement envisager bientôt une retraite: il faut donc travailler ici à mon salut: contribuez-y, je vous supplie, autant que vous le pourrez, et comme c'est le plus essentiel de tous les services, comptez aussi sur la plus entière reconnoissance." [11]

VI

Scherper tegenstelling van karakter en ontwikkeling, dan tusschen Lodewijk en Maria Theresia was moeilijk denkbaar.

De gezonde, levenslustige, krachtige, overmoedige, vurige koning was gekluisterd aan eene schoonheid, die alles miste, wat boeien kon. Haar teederheid was kwijnend, haar liefde angstvallig. Zij vereerde haar echtgenoot, maar zij beefde altijd in zijn tegenwoordigheid. Omdat zij nauwelijks tegen hem durfde te praten, had zij graag, dat er een derde bij was; dat hij die als fâcheux troisième zou beschouwen, begreep zij niet. Geheel beheerscht door een dommen biechtvader, over wien ook Madame de Maintenon de schouders ophaalde, had zij gemoedsbezwaren tegen plechtigheden en feesten, die tot het gewone hofleven behoorden. Maria Theresia had Lodewijk van zich weggejaagd door haar vervelende onbeduidendheid en domme piëteit. Zij wist noch vrouw noch koningin te zijn.

Ter wille van die vrouw Lodewijk tot het verlaten zijner schitterende en geestige maitresse te bewegen en hem tot haar terug te voeren, kon, vooral nadat zoo vele jaren van vruchteloos pogen waren voorbijgegaan, een bijkans hopeloos streven worden geacht. Zoo het niettemin bereikt werd, was het aan een samenwerking van verschillende oorzaken te danken. Wat Bossuet en Bourdaloue en allen,

die een einde aan Lodewijk's onzedelijk leven eischten, zochten te verkrijgen, werd gemakkelijker dan te voren gemaakt door den leeftijd des konings, die hem als van zelve tot meer ernst gestemd deed zijn, en den invloed, dien Madame de Maintenon op zijn gemoed bij toeneming uitoefende.

De veranderde positie aan het hof kwam haar daarbij zeer te stade. Zij stond thans, zelfs in schijn, niet meer onder Madame de Montespan, maar nam, als behoorende tot het gevolg van de aanstaande koningin, een zelfstandige plaats in. Juist door haar betrekking kwam zij met Lodewijk, die de jonge Dauphine veel bezocht. in voortdurende aanraking. En door die dagelijksche gesprekken geraakte hij meer en meer onder haar invloed. Hij leerde door haar iets kennen, wat, gelijk Madame de Sévigné zeide, hij nooit te voren had aangetroffen: het genot van een gezellige en vriendschappelijke conversatie. Dat was iets fonkelnieuws voor hem, en juist wat hij behoefde. Lodewijk was 44 jaar; de prikkel der zinnelijkheid sprak niet meer zoo sterk, dat hij ongevoelig voor andere aandoeningen was. Maar zijn levendige geest had behoefte aan bezigheid. Madame de Maintenon hield hem bezig met gezellig causeeren. Hij zat met haar te praten, te keuvelen over ernstige en niet ernstige zaken, over de dingen van den dag, over volken en vorsten, over Frankrijk en Europa. Met de Montespan kon hij ook praten: l'esprit de Montémart, dien zij in hooge mate bezat, was spotachtig en bijtend geestig; zij hield bezig, maar zij verkwikte niet. Madame de Maintenon was vroolijk, kon ook lachen, maar het was goedhartiger: haar lach wondde niet, deed niet pijnlijk aan, wekte geen mededoogen met de getroffenen op. Haar helder gezond verstand, haar gelijk-

matigheid van humeur, haar discretie in hooren en zwijgen, haar ingetogenheid en waardigheid van woord en houding boezemde hem ontzag in, terwijl zij hem gelijktijdig aantrok. Bij deze vrouw geen luimen, geen klachten, geen eindelooze jacht op gunsten, maar rustige, blijmoedige bereidwilligheid om, met volkomen onderdrukking van eigen lust en neiging, zich tot praten met hem neer te zetten. Lodewijk muntte van nature door een keurigheid en waardigheid van uitdrukking uit, die, niet minder dan het vorstelijke van zijn houding, hem het groot persoonlijk overwicht verschafte, waarvan alle tijdgenooten gewagen. Hier vond hij een vrouw, die in netheid, eenvoud en keurigheid van uitdrukking met hem wedijverde, maar daaraan een vriendelijke bevalligheid paarde, die ieder woord dubbel aangenaam maakte. Bij haar voelde zich Lodewijk op zijn gemak en bevredigd, zooals nergens elders. Deze gezellige omgang met een beschaafde en ontwikkelde vrouw, die onder den invloed van haar levensomstandigheden een gezondheid van oordeel had verworven, als de speelsche bloemen aan het hof niet bezaten, strekte meer dan iets anders om Lodewijk langzamerhand van de oude banden afkeerig te doen worden. „De gunst van den koning jegens Madame de Maintenon vermeerdert bij den dag," berichtte Madame de Sévigné aan haar dochter. „Hij zit uren met haar te praten. Hij komt dagelijks om 6 uur bij haar en blijft tot 10 uur. Zij zitten dan ieder in een leuningstoel. Soms komt de Dauphine en maakt een korte visite. Als zij weg is, hervatten zij het gesprek, waar het afgebroken is. Zij leert hem een nieuwe wereld kennen: den omgang van vrienden met elkander en het genot van eene conversatie, die volkomen vrij en natuurlijk en zonder chicanes is. Hij is geheel door haar ingenomen."

Tevergeefs deden de vrienden van Madame de Montespan moeite, om hem aan dezen nieuwen invloed te onttrekken. Na weinige maanden was de heerschappij der maitressen geëindigd; zij bleven aan 't hof, maar hij bezocht ze weinig meer. Madame de Maintenon was, zooals de hovelingen spotten, Madame de Maintenant; iederen avond werd zij om 8 uur door een der koninklijke kamerdienaren, volstrekt niet in 't geheim, maar in tegenwoordigheid als 't ware van ieder, die het zien wilde, naar zijn vertrekken geleid. Van 8—10 uur zaten zij te praten. Alles boog voor haar, de ministers en de hovelingen. „Zij is de ziel van 't hof," schreef Madame de Sévigné.

Met uitnemende zelfbeheersching waakte Madame de Maintenon zorgvuldig tegen alles, wat van hare zijde storend op de koninklijke gunst kon werken. Zij viel hem niet lastig met haar verzoeken. Aan haar broeder, die nooit tevreden was, schreef zij: „Bedenk eens, hoe arm wij het vroeger hadden en hoe wij het nu hebben. Gij hebt nu een ruim inkomen, uw schulden zijn afbetaald: gij kunt het leven genieten, zonder nieuwe te maken, wat wilt ge meer?"

In haar eigen oogen was het vooral plichtbesef, dat haar deed handelen; zij moest Lodewijk bekeeren. Dit hielden haar hare geestelijke vaders en zij zich zelve voor, en zij geloofde ook, dat het haar hoogste en eenige drijfveer was. Men oordeele hierover, zooals men wil; maar erkend moet worden, dat zij een nuchterheid en gezondheid van oordeel, onbedwelmd door het succes van het oogenblik, ten toon spreidde, die zelden bij bekeeringslustige vrouwen wordt aangetroffen. Zij viel hem niet lastig met hare predikatiën, zij schreef hem geen betere gevoelens voor, maar wekte ze in hem op. Zoo gelukte

het haar, Lodewijk tot de koningin terug te voeren. Hij bracht avonden bij zijn vrouw door, poogde haar te amuseeren, en had attentiën voor haar, waaraan zij nooit gewend was geweest. Maria Theresia gevoelde zich dankbaar jegens de nieuwe gunstelinge. „De koning heeft mij nooit met zooveel teederheid behandeld, dan sinds hij naar haar luistert," zeide zij.

Gedurende drie jaar duurde dit leven, zonder gewichtige veranderingen, voort. Voortdurend zocht Lodewijk voor alle beslommeringen, voor elke verveling in haar gezelschap vergoeding. Bij al zijne reizen behoorde zij tot zijn gevolg. Te Versailles, dat na 1682 de ware residentie was, bracht hij al zijn vrije uren met haar door. Aan elken anderen omgang moest Madame de Maintenon zich onttrekken. Op het toppunt van de hoogste gunst leefde zij teruggetrokken, en zag slechts weinigen buiten den hofkring. Korte bezoeken te Maintenon en reizen in 't gevolg des konings waren de eenige stoornissen. „Alles gaat hier als gewoonlijk" — schreef zij in het voorjaar van 1682 haar broeder — „ik ben zeer gelukkig."

Het was voor het eerst van haar leven, dat zij dit uitsprak.

In den zomer van 1683 onderging dat rustige leven een ernstigen schok. Maria Theresia werd ziek en stierf (30 Juli) na eene ongesteldheid van drie dagen. „Dat is het eerste verdriet, dat zij mij heeft aangedaan," riep Lodewijk uit.

Madame de Maintenon had bij het sterfbed gestaan. Toen alles voorbij was, wilde zij naar haar eigen appartementen gaan. De hertog de la Rochefoucauld nam haar bij den arm en richtte haar stap naar den koning: „het is nu de tijd niet om hem te verlaten, hij heeft meer dan ooit behoefte aan u."

Als de dienaar, oordeelde de meester.

Eenige maanden later — begin 1684 — zegende de aartsbisschop van Parijs, in een particulier bidvertrek te Versailles, het huwelijk van Lodewijk XIV en van de weduwe Scarron in.

„Ne m'oubliez pas devant Dieu" — had zij weinige weken vroeger aan haar biechtvader geschreven — „car j'ai grand besoin de forces pour faire un bon usage de mon bonheur."

VII

Is die bede verhoord?

Het zou wel zeer te verwonderen zijn, indien de traditie waarheid behelsde. Want volgens de gewone overlevering heeft Françoise d'Aubigné het doel van haar streven bereikt op een weg van oneerlijkheid en oneerbaarheid, die wel het allerminst kansen zelfs op wereldschen zegen geeft.

Laat ik, om die traditie en haar ontstaan toe te lichten, een enkel woord hier bijvoegen. Een korte bladzijde uit het zoo rijke hoofdstuk der literarische bedriegerijen is voldoende.

Tot de literateurs van het midden der vorige eeuw, die nu bijna volkomen vergeten zijn en ook niets meer verdienen, behoort een zekere Angliviel de la Beaumelle. Hij is een der vele personen, die met Voltaire twist hebben gehad; hij dankt daaraan, dat sommigen hem nog kennen [12]. Om carrière te maken, was hij de wereld ingegaan. Op zijn omdolingen kwam hij in Denemarken, waar hij den koning wist te bewegen, om hem tot professor in de Fransche taal en letterkunde aan de universiteit van Kopenhagen aan te stellen. In deze betrekking vatte hij het plan op, om in het noorden een uitgave van de Fransche klassieken te

geven, die hem èn roem èn geld zou bezorgen. Hij deed daartoe een reis naar Parijs, en bracht bij die gelegenheid o. a. een bezoek bij Louis Racine. Deze, de eenige zoon van den beroemden dichter, was een groot verzamelaar van zeldzame boeken en handschriften, en toonde ze gaarne aan zijn bezoekers. Al pratende liet hij nu een boekdeel zien, waarin hij, Racine, een aantal eigenhandige brieven van Madame de Maintenon had afgeschreven. Onze Deensche professor zag onmiddellijk in, welk een partij hij er van trekken kon. Hij bestormde Racine met allerlei voorslagen, stelde hem een gemeenschappelijke uitgave voor, enz. Hij bad en smeekte zoo lang, dat Racine eindelijk hem het boek ter uitgave afstond, onder voorwaarde, dat hij allerlei zeldzame werken en curiosa uit het noorden hem zou toezenden. La Beaumelle vertrok en Louis Racine zag hem noch zijn handschrift ooit weer.

In 1752 werden te Frankfort, ofschoon de titel Nancy aanwees, drie kleine deeltjes gedrukt. Het eerste bevatte den aanvang van een leven van Madame de Maintenon; de twee andere bevatten hare brieven. Dit was als 't ware het eerste ontwerp, de eerste schets van den uitgebreider arbeid, dien La Beaumelle in 1755 te Amsterdam het licht deed zien. De biografie was toen uitgedijd tot breedvoerige Mémoires pour servir à l'histoire de Madame de Maintenon. De kleine verzameling brieven, slechts twee deeltjes bevattende in 1752, waren tot acht deelen geworden, en bevatten meer dan 2500 brieven. Het zijn deze boeken, die den grondslag vormen van de traditioneele voorstelling aangaande Madame de Maintenon. „Cent ans se sont écoulés" — schreef Walkenaer in zijn Mémoires sur Madame de Sévigné — „depuis que Voltaire et La Beaumelle ont écrit sur le siècle de

Louis XIV: et l'on trouve dans les ouvrages des deux auteurs relatifs à madame de Maintenon des faits qui se heurtent, des jugements inconciliables qui les mettent en contradiction l'un avec l'autre. Les écrivains qui depuis ont tracé des histoires ou des notices sur la vie de Françoise d'Aubigné ont rarement manqué l'occasion de se plaindre de la légèreté de Voltaire: mais ils temoignent un mépris complet pour l'ouvrage de La Beaumelle et s'abstiennent de le citer, ou ne le citent que fort rarement. Je suis néanmoins en mesure d'affirmer qu'on ne trouve chez aucun d'eux un seul fait, un seul détail de faits, une seule appréciation favorable ou défavorable, une seule vérité, une seule erreur, qui ne soit dans La Beaumelle."

Het is te begrijpen. Ook al ware de historische kritiek ouder van jaren dan zij is, zij staat niet ieder ten dienste. Dat het groote publiek dupe van La Beaumelle's uitgaven werd, wekt geen verwondering, als men bedenkt dat mannen, door scherpzinnigheid en kennis in staat het bedrog te ontdekken en te ontmaskeren, het nalieten.

Toen de eerste uitgave verscheen, had Voltaire eenigen tijd te voren zijn Siècle de Louis XIV uitgegeven. De brieven van Madame de Maintenon boezemden hem groot belang in, omdat hij vreesde, dat zij zijn voorstelling logenstraffen zouden. Toen dit niet het geval bleek, was hij tevreden: al deed zijn wrok tegen La Beaumelle, met wien hij in heftigen twist was, hem gretig geloof slaan aan al de ongunstige geruchten, die over de wijze, waarop deze aan de brieven was gekomen, de ronde deden. De persoon van Madame de Maintenon interesseerde Voltaire weinig; hij vermoedde wel, dat La Beaumelle eenige brieven had vervalscht en eenige andere verdicht: maar het kon hem niet schelen. De Mémoires, die er aanspraak op maakten

zijn eigen werk te verduisteren, noemde hij „un tas d'impudences et de mensonges," maar de brieven lieten hem koud. Hij was tevreden, dat zijne teekening van haar karakter niet door de stukken gelogenstraft werd.

Eenigszins anders was het met Louis Racine gelegen. Deze had zelfs geen exemplaar ontvangen en verkreeg het door een zijner bekenden in Holland. Nieuwsgierig zette hij zich aan het lezen en stond verbaasd. De bundel, die hij aan La Beaumelle had overgegeven, was wonderbaarlijk uitgedijd. De uitgave (van 1752) bevatte oneindig meer brieven dan hij, Racine, had gehad. Zorgvuldig vergeleek hij die uitgave met de copieën, die hij zelf bezat, en met de manuscripten, die aan de Dames de St. Cyr toebehoorden. En wat bleek nu? Van de 290 brieven, die La Beaumelle mededeelde, waren er maar 163 echt, en deze waren nog verminkt, toegetakeld, veranderd, zoodat vele geheel onherkenbaar waren. Van de 135 die overbleven, waren er zestig die hem geheel onbekend en zeer verdacht voorkwamen. Twintig van dezen behoorden tot de jeugd van Madame de Maintenon, en schenen verzonnen; vijf en zeventig waren stellig geheel verdicht, en daaronder behoorden er 65, alle gericht aan twee personages de fantaisie, die met de geheimzinnige letters S. G. en d. F. werden aangeduid. Louis Racine, verloren in vrome overpeinzingen, was de man niet om aan een literarischen strijd te denken. Hij stelde zich tevreden zijn eigen exemplaar met allerlei kantteekeningen te verrijken. „Inconnue, fausse, vraie," teekende hij ter zijde aan. Het exemplaar, met deze belangrijke aanteekeningen, is bewaard gebleven en berust — berustte ten minste in 1865 — in de boekerij van den hertog de Noailles. Toen in 1755 de tweede, veel vermeerderde druk der Lettres te Am-

sterdam verscheen, had Louis Racine nog minder dan vroeger lust, om openlijk La Beaumelle aan de kaak te stellen. Zijn eenige zoon was kort te voren gestorven. De bedroefde vader trok zich geheel uit de wereld terug, verkocht zijn bibliotheek en al zijn curiosa, en leefde voortaan niet meer dan om den dood af te wachten, die hem in 1763 verloste.

Door dezen samenloop van omstandigheden bleven de uitgaven van La Beaumelle leven zonder dat de vervalsching van den uitgever werd aangewezen. Wel ontdekten Walckenaer en Monmerqué, twee geschiedschrijvers, die zich met de literarische historie der 17de eeuw bezig hielden, genoeg, om de volkomen onvertrouwbaarheid van het werk van den falsaris uit te spreken, maar zij slaagden er niet in, de schrifturen zelve van Madame de Maintenon te vinden.

Ruim dertig jaar geleden was eindelijk een professeur de geographie aan de militaire school te St. Cyr gelukkiger. Theophile Sebastien Lavallée, die vele aardrijkskundige geschriften had uitgegeven, werd door zijn betrekking tot St. Cyr er toe geleid, den oorsprong der stichting na te gaan. Hij ontdekte, waar de papieren van Madame de Maintenon waren gebleven. Als eerste proeve van zijne ontdekkingen gaf hij in 1853 eene Histoire de la maison royale de Saint Cyr in het licht, die de aandacht op zijne onderzoekingen vestigde en het aanvangspunt van geheel nieuwe beschouwingen werd. Door Guizot werd hij in betrekking gebracht met den hertog de Noailles, die niet alleen een aantal onuitgegeven brieven bezat, maar ook in het bezit was van vele der uitgegevene, en daarvan gebruik maakte bij de bewerking van een uitgebreid leven der beroemde vrouw [13]. Het was een boek, dat, op zeer breede schaal aangelegd, van groote bekend-

heid met het tijdperk van Lodewijk XIV getuigenis aflegde, maar minder van het kritisch talent des schrijvers, die ondanks de papieren in zijn bezit, de uitgaven van La Beaumelle gebruikte, als waren zij in eenig opzicht vertrouwbaar. Een kritisch onderzoek en zorgvuldige schifting was noodig. Die taak heeft Theophile Lavallée op zich genomen. De resultaten van zijn onderzoek legde hij in verschillende uitgaven van de werken van Madame de Maintenon neder. De kroon op deze alle moest de Correspondance générale zetten, waarvan het eerste deel in 1865 verscheen. Lavallée's arbeid is niet vrij van gebreken. Door de splitsing in rubrieken, die afzonderlijk het licht zagen, is hij gedwongen telken male uit de reeds verschenen bundels brieven in de volgende deelen opnieuw op te nemen. Overmaat van nauwgezetheid doet hem ook aan de valsche brieven van La Beaumelle een plaats verleenen, wat de eenheid breekt en de lectuur lastig en vermoeiend maakt. Doch dit neemt de verdienste van zijn arbeid niet weg. Hem komt de eer toe, het eerst de literarische bedriegerijen van La Beaumelle haarfijn aangetoond, en daardoor den weg gebaand te hebben tot een juister kennis van de vrouw, op wier nagedachtenis door de handelwijze van den literarischen kwakzalver zooveel onverdiend slijk was geworpen [14].

Van de Correspondance générale verschenen in een paar jaar drie deelen, die, welke bezwaren men ook had tegen de wel wat al te breede methode van Lavallée, erkend werden van veel scherpzinnigheid in het ontdekken der gepleegde vervalschingen en strenge nauwgezetheid in het opsporen der waarheid getuigenis af te leggen. Des te sterker was in literarische kringen de indruk, toen het verschijnen van het vierde deel een kritiek uitlokte, die

vernietigend scheen voor den zoo gewaardeerden arbeid. Paul Grimblot, wiens maatschappelijke betrekking mij onbekend is, zond een beoordeeling van dit laatste deel in 't licht, waarin hij Lavallée, die inmiddels was overleden, beschuldigde zich te hebben laten misleiden door valsche autographen en deze, zij het ook te goeder trouw, hier als echt uit te geven. De zaak was deze. In 1854, in de voorrede voor de Lettres sur l'éducation des filles had Lavallée zijn leedwezen uitgesproken, dat hij de oorspronkelijke correspondentie van Madame de Maintenon en den kardinaal de Noailles nog niet had kunnen vinden. Thans, in 1866, maakte hij in het vierde deel een aanvang met de uitgaaf der briefwisseling, gevonden en hem medegedeeld door den hertog de Cambacérès. „Gij hebt u laten misleiden," riep Grimblot hem toe. „De stukken, die gij mededeelt, kunnen geen autographen zijn. Uwe klacht in 1854 heeft den een of anderen falsaris verlokt, om wat gij zocht voor u te vervaardigen. Gij zijt van zijn bedrog dupe geworden."

Wanneer men denkt aan den literarischen strijd, in die jaren tusschen Duitsche en Fransche geleerden over de echtheid van vele brieven van Maria Antoinette gevoerd [15], is het te begrijpen, dat de aanval van Grimblot sensatie maakte. Te meer omdat hij een reeks van bewijzen, voor een klein deel ontleend aan den inhoud, doch meerendeels aan de dagteekening, aanvoerde, om zijn stelling te bewijzen [16].

Lavallée was dood. De taak, om den aanval te weerleggen of de juistheid te erkennen, moest door een ander worden opgenomen. Een bekend criticus op historisch terrein, A. Geoffroy, ging de bezwaren van Grimblot na. Om de zaak uit te maken, onderzocht hij de handschriften, die Lavallée zeide gebruikt te hebben. En nu bleek het, dat

er aan de echtheid der aangevallen correspondentie, in het bezit van den hertog de Cambacérès, niet te twijfelen viel. Lavallée had alleen — en dit was zijn hoofdfout — waarschijnlijk door overhaasting het laatste deel minder nauwkeurig bewerkt dan de vorige en zich laten verleiden, om op de brieven, meerendeels zonder dagteekening, data te stellen. Hij had daardoor de kritiek de wapenen tegen zich zelf in handen gegeven. Doch deze misslag, vermoedelijk het gevolg van den minder gunstigen staat van zijn gezondheid, verminderde de waarde van den vroegeren arbeid niet. Het laatste deel mocht in dit en andere opzichten te wenschen overlaten, het vroeger geleverde stelt ons in staat, eindelijk de eerste levensperiode van Madame de Maintenon naar waarheid te leeren kennen [17].

Uit al deze kritische onderzoekingen is thans ten duidelijkste gebleken, hoe gewetenloos de Deensche professor is te werk gegaan. Hij heeft de brieven, die hij van Racine had ontvangen, veranderd en gewijzigd naar zijn willekeur. Sommige heeft hij in tweeën, andere in drieën geknipt, er een kop en staart bijgevoegd, en zoo de verzameling vermeerderd. Waar zij hem niet geestig genoeg voorkwamen, heeft hij er geest ingeblazen. Een aantal pikante gezegden, tot dusver op naam van Madame de Maintenon geplaatst, behooren aan den eigenlijken vader, La Beaumelle, te worden uitgekeerd. Doch dergelijke kunstmiddelen — het veranderen van brieven enz. — behoeft hij eigenlijk niet; zij zijn voor hem wel wat klein en nietig. Want als hij geen brieven had, die hij uitrekken, inkrimpen of verdubbelen kon, maakte hij ze zelf. Verhalen, in mémoires voorkomende, anecdotes, opgeraapt uit elken hoek, mits ze maar pikant waren, heeft hij tot den tekst gemaakt van een aantal brieven, uitgegeven op den naam van Madame

de Maintenon. Hij kent genoeg namen van hovelingen en hofdames, aan wie hij de brieven adresseeren kan. Als het hem verveelt altijd met dezelfde personen om te gaan, laat hij haar brieven schrijven aan personen, die hij (in den eersten druk) slechts met letters aanduidt. Later vult hij de namen in; zonder er zich om te bekommeren, dat het personen zijn, die aan het hof zelve verkeeren, en dus de verhalen, die hij aan Madame de Maintenon in den mond legt, even zoo goed weten als zij. In één woord: La Beaumelle is een der brutaalste literarische artisten, die hun tijd en vlijt voor dergelijke schelmerijen hebben overgehad.

Het oordeel, op deze uitgave rustende, kon niet anders dan ongunstig zijn. Voltaire teekende Madame de Maintenon, na de lectuur der brieven, aldus: „Alle hofdevoten zijn als zij. Onwetendheid, zwakheid, valschheid, ambitie, listige streken, missen, preeken, minnarijen, intriges en cabalen — dit alles is aan een Esther eigen. Maar Esther-Maintenon schrijft goed, en ik vind het prettig haar zich te zien vervelen als koningin. Ik geef zonder twijfel aan Ninon de l'Enclos de voorkeur; maar Madame de Maintenon is ook wat waard." Dit bitse oordeel was niet te hard. Want de Madame de Maintenon der valsche brieven is eene intrigeerende devote, die walging wekt. Eene enkele proeve om te doen zien, hoe lasterlijk de gewetenloosheid van den vervalscher is geweest.

Op het jaar 1680, toen zij hofdame bij de Dauphine was, dicht hij haar een tiental brieven toe, waarin zij als een gemeene courtisane haar netten spant. Die correspondentie, van het begin tot het einde valsch, gaat op dezen toon: „il n'y a que Dieu qui sache la vérité.... Il me donne les plus belles espérances, mais je suis trop vieille

pour y compter. Si Madame de Montespan était.... Il y a longtemps que, dit-elle, elle ne s'est pas laissé aller à cette foiblesse, ce n'est pourtant pas ici qu'on peut se faire une âme forte.... Je le renvoie toujours affligé et jamais désespéré."

Voor dergelijke eerlooze verdichtselen kan een beroep op den literarischen smaak des tijds, die in het schrijven van valsche mémoires en brieven geen kwaad zag, niet tot verontschuldiging dienen. De man, die er zich aan schuldig maakte, is erger dan een kwakzalver, hij is slecht geweest [18].

Op deze correspondentie rust grootendeels de ongunstige reputatie van Madame de Maintenon. Zij heeft geloof doen slaan aan de beschuldigingen van anderen, inzonderheid van Saint-Simon en van de hertogin van Orleans. Geen van beiden verdient blindelings geloofd te worden. Beiden hadden hun persoonlijke antipathie. Saint-Simon, geboren in 1675, verscheen pas aan het hof in 1694. Wat hij van vroeger jaren vertelt, heeft hij van anderen. Madame de Maintenon had te veel politieke vijanden, dan dat de jonge Saint-Simon niet veel kwaads zou vernemen. Bovendien, zij was de opvoedster en beschermster van haar pleegkind, den hertog de Maine: al gold zelfs geen andere reden, deze daad was zwaar genoeg voor den hoogmoedigen duc et pair, om hem elk kwaad verzinsel te doen gelooven [19]. En wat Madame betreft — zij huwde den hertog van Orleans pas in 1671 en wist dus van het vroeger leven aan het hof niet meer, dan hetgeen anderen haar zeiden. De heftige vrouw, welke tegen Madame de Maintenon de zwaarste grief had, die de ééne vrouw tegen een andere kan gevoelen, heeft te veel kwaad van te velen gesproken, dan dat zij aanspraak mag maken om boven anderen geloofd te worden. De getuigenissen van Madame

de Sévigné worden niet door de schimpende taal weerlegd van Madame, die in haar woorden, als dikwerf in haar daden, aan de blindste drift botvierde. De Paltzische prinses, voor wie zelfbeheersching een volkomen vreemde deugd was, was zeker de meest onbevoegde beoordeelaarster van eene, die slechts door zelfbeheersching en devote toewijding aan hetgeen haar jaren lang als plicht was voorgehouden, de hooge plaats had verworven, die zij na 1683 innam.

Er is intusschen eene zeer natuurlijke oorzaak, waarom de beschuldigingen zoo gemakkelijk geloof hebben gevonden. De vrouw van Scarron heeft moeten boeten voor hetgeen Madame de Maintenon aan de zijde van Lodewijk XIV is geweest. De valsche positie, waarin zij jarenlang als opvoedster van 's konings onechte kinderen heeft verkeerd, deed al wat kwaadwilligheid goed vond te haren laste uit te strooien, lichtelijk aannemen. Historische zin, die in staat stelt om zich te verplaatsen in toestanden, aan onze zeden vreemd, vereischt veel historische kennis. En deze is geen gemeengoed der groote menigte.

De regeering van Lodewijk XIV heeft èn in Europa èn in Frankrijk een te ongunstige herinnering nagelaten, dan dat niet alles, wat er mede in betrekking stond, in de impopulariteit zou deelen. De koning, die door de intrekking van het Edict van Nantes zijn land van een schat van intelligentie, hooge zedelijke kracht en materiëele levenselementen beroofde; die door zijn persoonlijke eerzucht, om Europa te willen beheerschen, Frankrijk in den grond boorde en aan den rand van den ondergang bracht; de absolute koning, die de waardigheid van zijn kroon onderwierp aan de dienstbaarheid van een kerk, en in zijn katholieke bekrompenheid geen staatseenheid zonder geloofs-

eenheid zich denken kon, heeft Frankrijk te ongelukkig gemaakt, dan dat de veroordeeling der nakomelingschap niet tevens allen treft, die bij dat noodlottige werk zijn werktuigen en geestverwanten waren.

En in dit opzicht is er geen grond tot twijfel. Madame de Maintenon is aan de zijde van Lodewijk XIV volkomen dezelfde geweest, die zij vroeger was. De vrouw, die van de eerste finantieele voordeelen, welke haar ten deele vielen, onmiddellijk gebruik maakte om een vaste mis voor de ziel van Scarron in te stellen, heeft haar invloed op den allerchristelijksten koning voortdurend aangewend, om hem in de richting te leiden, die zij de ware dacht. Aan den oprechten ernst van haar overtuiging, hoe men deze ook beoordeele, is geen enkele billijke grond van twijfel. Haar vroegere toewijding aan den koning was hoofdzakelijk de vrucht van devotie: het middel, om hem te bekeeren. In zeker opzicht was haar huwelijk slechts een voortzetting daarvan. Geheel verkeerd zou men daaruit afleiden, dat het slechts een daad van religieuse berekening was: dat zij Lodewijk niet lief kan gehad hebben. Dat een vrouw, die bij de vijftig is, niet de teederheid van een twintigjarige heeft, spreekt vrij wel van zelf en is volkomen natuurlijk, ook al had die vijftigjarige niet de koelheid van Madame de Maintenon. Maar al haar brieven bewijzen, dat zij, voor zoo ver haar natuur het haar vergunde, hem lief had. En toch is het volkomen duidelijk, dat ook in haar eigen oogen haar echt een daad van religieuse opoffering was, een plicht, dien zij volbracht ter wille van zijn zieleheil. Haar groote begeerte naar een leven in volkomen rust en kalmte spreekt zij niet alleen telkens uit, maar verraadt zij ook door haar voortdurende bezoeken aan St. Cyr, waar zij van den hofdwang, de

vermoeidheid van het afmattende hofleven, zich voor uren of dagen kwam verpoozen. Niettemin is het geoorloofd aan te nemen, dat andere opofferingen haar meer strijd en pijn hebben gekost.

De Jupiter van Versailles, die door schoonheid, persoonlijke beminnelijkheid en oorlogsroem op de middaghoogte des levens niet alleen voor vrouwen, maar ook voor mannen het ideaal van Koninklijke Majesteit verwezenlijkte, stond, ondanks en met zijne afdwalingen, te hoog boven haar, dan dat de aanraking met zijn scepter haar niet van trots en dankbaarheid deed trillen. Het beeld van Esther had haar te lang voor de oogen gestaan, dan dat Ahasveros niet een deel van haar genegenheid had verworven. Bovendien — zorg voor het zieleheil is, naar de dagelijksche ervaring leert, een voortreffelijke geleider van den vonk der liefde naar het ontvlambare vrouwenhart.

Het zou gemakkelijk vallen uit haar brieven een reeks van plaatsen aan te voeren, die deze teekening rechtvaardigen. De breede bespreking zou ons te ver voeren. Doch een enkel bewijsstuk wil ik leveren. Het is haar gebed, zooals het in de handschriften van de Dames de St. Cyr is bewaard [20]. Daarin spreekt zich haar opvatting van de hooge plaats, die ze innam, op duidelijke wijze uit:

"Seigneur, mon Dieu, vous m'avez mis dans la place où je suis, je veux adorer toute ma vie l'ordre de votre providence sur moi, et je m'y soumets sans aucune reserve. Donnez-moi, mon Dieu, la grâce de l'état où vous m'avez appelée, que j'en supporte chrétiennement les tristesses, que j'en sanctifie les plaisirs, que j'y cherche en tout votre gloire, que je la porte devant les princes au milieu desquels vous m'avez placée, que je serve au salut du roi. Ne permettez pas que je me laisse aller aux agitations et

mouvements d'un esprit inquiet, et qui s'ennuie ou qui se relâche dans les devoirs de son état, qui envie le bonheur qu'il se figure dans l'état des autres. Que votre volonté soit faite, ô mon Dieu, et non pas la mienne! L'unique bien de cette vie et de la future est d'y être soumis sans réserve: remplissez-moi de la sagesse et de tous les dons de votre esprit qui me sont nécessaires dans le poste avancé où vous m'avez attachée: faites fructifier les talents qu'il vous a plu de me donner. Vous qui tenez entre vos mains le coeur des rois, ouvrez celui du roi, afin que j'y puisse faire entrer le bien que vous désirez: donnez-moi de le rejouir, de le consoler, de l'encourager, et de l'attrister aussi quand il le faut pour votre gloire; que je ne lui dissimule rien des choses qu'il doit savoir par moi, et qu'aucun autre n'auroit le courage de lui dire. Faites que je me sauve avec lui, que je l'aime en vous et pour vous, et qu'il m'aime de même. Accordez nous de marcher ensemble dans toutes vos justifications sans aucun reproche jusqu'au jour de votre avénement."

Zou men meenen, dat de vrouw, die zoo bad, zich zelve en God zocht te bedriegen?

Dan zou er in haar briefwisseling, vooral in de meest vertrouwde met haar biechtvaders, een andere toon worden waargenomen. Doch dit is niet het geval.

De abt Gobelin bleef ook in de eerste jaren na haar verheffing haar geestelijke raadsman. Later, toen hij oud werd en zwak, werd hij vervangen door een ander geestelijke, die aan haar aanbeveling zijn benoeming tot bisschop van Chartres te danken had, ofschoon Lodewijk XIV hem nooit had gezien. Te gemakkelijker scheidde Madame de Maintenon van den abt Gobelin, wien zij zooveel jaren gevolgd had, omdat hij door haar grootheid verblind werd

en haar niet meer met de oude gestrengheid leidde, maar te zwak, te hoffelijk, te toegevend werd. Bij herhaling berispt zij hem daarover: „il faut vous faire des reproches de la manière pleine de respect et de cérémonie dont votre lettre étoit écrite. Je ne sais si les honneurs dont je suis environnée vous inspirent quelque chose de nouveau: mais pour moi, je ne suis pas changé pour vous, et je reçois les marques de votre amitié comme j'ai fait depuis seize ans qu'il y a que je suis en commerce avec vous." En elders: „ma faveur m'est embarrassante jusque dans le confessional, et j'espérois vous trouver pour moi tel que vous étiez aux Filles Bleues: songez sérieusement à ce que je vous propose: vous connoissez ma sincérité et que je ne fais point des compliments." [21]

Zijn opvolger maakte er zich niet aan schuldig. „C'est Jésus Christ que vous regardez, quand vous vous assujettiez à ce que j'ai règlé avec vous de sa part, et que vous m'en rendez compte," schreef hij haar. Zulk een priesterlijk gezag, dat men slechts blindelings te volgen had, was haar welkom. Karakteristiek voor haar geheele godsdienstige beschouwing is de wijze, waarop zij dit aannemen en blind volgen van een biechtvader aan een van haar vrienden aanbeveelt: „Demander à Dieu un guide, le choisir avec les mêmes vues que vous auriez en choississant un médecin et vous abandonnant à lui comme un enfant, c'est là le chemin le plus court, le plus facile et le plus sûr. Ne regardez pas cette conduite comme n'étant d'usage que pour les femmes: les hommes font tout de même par la disposition du coeur: et pour la docilité, ils ne sont pas conduits de même, parce que les guides conduisent selon l'état de ceux qu'ils ont à conduire, et que, trouvant dans les hommes des esprits plus forts et plus solides, ils

ne les tiennent point aux détails et aux petites pratiques nécessaires pour occuper et contenter les femmes."

Dat een vrouw, die zoo dacht, invloed heeft trachten uit te oefenen in kerkelijke richting, kan niet verwonderen. Zij zet na 1684 haar bekeeringswerk van Lodewijk XIV voort: "Il faut s'occuper de soi et de son salut." Zij had de voldoening te slagen. Lodewijk XIV werd vroom. In 1693 verwachtte zij op dien grond 's hemels zegen over zijne wapenen. "Le roi fera une grande guerre, et ses ennemis verront combien on les abuse, quand on leur dit que nous ne pourrons la soutenir longtemps. Dieu sera pour lui contre tous: il est pieux et les autres sacrifient la religion à leurs passions".[22] Dank zij dit verheven voorbeeld, werd ook het hof vroom. Reeds in 1690 was zij gelukkig te kunnen schrijven: "la santé et la sainteté du roi se fortifient tous les jours, la piété devient fort à la mode."

Wat zou deze onderworpen dochter der kerk teruggeschrikt zijn, indien zij de vruchten had kunnen voorzien, die Frankrijk van die modevroomheid, het zaad der hypocrisie, dat ook haar hand hielp uitstrooien, in de volgende eeuw heeft geoogst! Doch de schuld en verantwoordelijkheid drukt niet op de onkundige vrouw, die voor den priester als haar afgod knielt en zijn werktuig is. Zij meende oprechtelijk goed te doen. Zij, die haar leidden, zijn ook voor haar schuld verantwoordelijk.

Niettemin mag men het thans wel buiten allen twijfel stellen, dat zij in sommige opzichten boven mate is bezwaard. In haar brieven doet zij het steeds voorkomen, dat zij geen politieken invloed uitoefende, doch het getuigenis der tijdgenooten is in dit opzicht eenstemmig. Minder gemakkelijk is het aan te wijzen, welke maat-

regelen uitsluitend aan haar invloed zijn te wijten. Dat dit met de herroeping van het Edict van Nantes niet het geval is, mag als zeker worden aangenomen. Die politieke misdaad was niets dan een verdere stap op den weg, dien Lodewijk XIV van het eerste oogenblik van zijn regeering bewandelde: de bekroning van een reeks van besluiten, sedert jaren genomen. Staatseenheid zonder geloofseenheid begreep hij niet [23]. Madame de Maintenon heeft de herroeping goedgekeurd: het protestantisme was in haar oogen slechts een politieke factie, die geen recht van bestaan had. Wiens schuld was het, dat zij het niet als religie kende en erkende?

Zonder een schijn van eenige gewetenswroeging, zonder eenig begrip van eerbied voor de rechten van ouders, maakte zij van haar macht gebruik om protestantsche nichtjes aan haar ouders te onttrekken en katholiek op te voeden. Die ouders zelve vermaande zij om te gelijk hun eeuwig en wereldsch heil te behartigen. Beide, in haar publiek en in haar privaat leven is zij het blinde werktuig geweest van het kerkgezag, waaraan zij zich had overgegeven.

Volkomen naar waarheid is omtrent Madame de Maintenon geschreven, dat zij als 't ware een dubbel leven leidde, een publiek en een privaat. Het eerste is het hofleven, het leven van de gade van Lodewijk XIV, de vertrouwde van zijn kinderen. Het laatste is het leven van de stichtster van St. Cyr: het leven van de devote vrouw, die boven alles haar zieleheil tracht te verzekeren, en ook te midden van al den uitwendigen glans van haar bestaan geen enkel oogenblik dat hoofddoel uit het oog verliest, maar alles aan de bereiking ondergeschikt maakt. Ondanks al haar genegenheid voor Lodewijk XIV is het volkomen

duidelijk dat zij de taak, die zij aan zijn zijde vervulde, als een der goede werken beschouwde, die haar de zekerheid van 's hemels heil moesten verschaffen. Wat Voltaire na de lezing van La Beaumelle's uitgave verklaarde: dat hij het aardig vond haar zich te zien vervelen, drukt niet onjuist den hoofdindruk uit, dien zij in al haar brieven en geschriften maakt. Madame de Maintenon heeft zich verveeld.

Wanneer men haar brieven met die van Madame de Sévigné vergelijkt, dan is de slotsom niet te haren gunste. Hier is geen sprank waar te nemen van de frissche, opgewekte geestigheid, van die aandoenlijkheid voor indrukken, die in de brieven van Madame de Sévigné tintelt. Er is een eentonige matheid in die van de Maintenon, die vervelen zou, als de brieven ons geen belangstelling inboezemden om de schrijfster. De zelfbeheersching is toegenomen, naarmate zij in de maatschappij hooger plaats innam. Toch getuigen de aanteekeningen, die de Dames de St. Cyr omtrent haar maakten, dat zij in haar midden de oude frischheid en levendigheid openbaarde, die haar vroeger had gekenmerkt. Zeer waarschijnlijk is die teruggetrokkenheid in haar brieven meer het gevolg van de terughouding, die zij na haar huwelijk met Lodewijk XIV tegenover anderen moest in acht nemen, dan van een wezenlijke verandering in haar dagelijkschen omgang. Trouwens, zij zou er zeker niet in geslaagd zijn den koning voortdurend aan zich te hechten, indien haar devotie haar verleid had om vervelend te worden.

Doch dit neemt niet weg, dat zij zelve zich verveeld heeft. Eens, dat zij te St. Cyr zat te praten, waar zij dikwijls vrij openhartig sprak, kwam zij er rond voor uit. „Men benijdt mij de gunst des konings," zeide zij, [24] „en

men houdt mij voor de gelukkigste persoon der wereld, omdat ik een groot deel van den dag met Z. M. doorbreng: wat zijn goedheid betreft, is dat ook juist, maar voor het overige is er niemand, die meer gebonden, minder vrij is. Als hij in mijn kamer is, houd ik mij op een afstand, omdat hij schrijft: men spreekt niet of slechts zeer zacht, uit eerbied en uit vrees om hem te hinderen. Voordat ik aan het hof kwam, — ik was toen 32 jaar — kan ik eerlijk zeggen, dat ik niet wist, wat verveling was: maar ik heb ze later goed leeren kennen: et, malgré toute ma raison, je crois que je n'y pourrais resister si je ne pensois que c'est là où Dieu me veut."

Hoe zonderling de verklaring klinke, zij is volkomen te begrijpen. Bij haar geestesrichting had het hofleven weinig aantrekkelijks. En de taak, die zij te vervullen had, was niet van de gemakkelijkste. Zij moest Lodewijk bezig houden, amuseeren, en zij heeft het dertig jaar lang gedaan. Te Versailles liet de koning haar dikwijls des morgens vrij, opdat zij naar St. Cyr zou kunnen gaan, als zij wilde. Zij deed het, zooveel zij kon: de meisjes aan te kleeden, het haar te kammen, haar te leeren en op te vroolijken, kortom, alles te doen wat een gouvernante doet, dat was haar hoogste uitspanning. De koning kwam, na den ministerraad, om vijf of zes uur bij haar en bleef dan den geheelen avond. Te Marly of te Fontainebleau, waar hij geen ministerraad had, kwam hij dadelijk na de morgenmis en bleef tot zijn diner, waarna hij dikwijls terugkwam. Ook de leden der koninklijke familie bezochten haar dagelijks. Men vindt hier, in haar correspondentie, brieven niet alleen van den hertog de Maine, dien zij opgevoed had, maar ook van den Dauphin en andere leden der vorstelijke familie, waaruit

blijkt, dat zij in de meest vertrouwde zaken door hen geraadpleegd werd. Onder het aankleeden 's morgens liet zij zich wat voorlezen; op den dag vond zij er zelden tijd voor. Op reizen, als zij niet in 's konings rijtuig plaats had genomen, zorgde zij altijd zoo spoedig mogelijk alles in haar appartementen in orde te hebben, opdat hij het niet ongezellig zou vinden, als hij kwam. Lodewijk XIV was een van die menschenkinderen, wier hersenpan door den wierook is aangeslagen. Hij verwachtte steeds een opgewekt en vroolijk discours. „Ik heb haar dikwijls" — getuigt een van haar dames — „terwijl zij moe, ziek was, hem drie à vier uur zien bezighouden met de vroolijkste gesprekken. Als hij dan eindelijk, om tien uur, wegging, ging zij naar bed: „Nu kan ik niet meer: ik ben doodaf." " Lodewijk was in den regel vol attentie voor haar: maar er waren dikwerf dingen, waarvan hij, die een ijzersterk lichaam had, niets begreep. „C'est une sainte," zei hij soms, „elle a toutes les perfections et beaucoup d'esprit, et moi je n'en ai point." Maar dit belette volstrekt niet, dat als die heilige met koorts te bed lag en Lodewijk in haar kamer kwam, hij zich zeer verwonderde dat alles gesloten was en, zonder verder denken, daar hij het om te stikken vond, alle ramen liet openen. Madame de Maintenon kon veel van hem verkrijgen, maar lang niet alles, wat zij wenschte. Zij verdroeg elke teleurstelling en elke onaangenaamheid, zonder humeur te toonen. „Mijn eenig doel is" — zei ze aan Mademoiselle d'Aumale — „om hem smaak te doen krijgen in vroomheid. Daarom moet ik altijd vroolijk zijn. Want indien ik hem liet bemerken, hoeveel moeite ik mij aandoe, zou hij er de devotie de schuld van geven." Haar appartement te Fontainebleau was een groote, ruime kamer,

maar zonder eenige beschutting tegen koude of warmte; van binnen- of buitenluiken kon geen sprake zijn: Lodewijk hield er niet van. „Bij den koning" — schreef Madame de Maintenon aan de prinses des Ursins — „is alles grootsch, prachtig, symmetrisch. Ik durf aan geen luiken denken: en evenmin om een tochtscherm voor het groote raam te plaatsen. Het zou strijden met de symmetrie. Men kan zijn kamer maar niet inrichten, zooals men zelf wil, wanneer de koning er elken dag komt. Men moet dus symmetrisch dood gaan. De gezondheid en buitengewone sterkte van den koning troost over de manier, waarop hij behandelt wie hij het meest liefheeft: de gelijkstelling is te vereerend, dan dat men zich beklagen kan." Een slechte troost voor iemand, die op den tocht zit en er niet tegen kan! Wij verwonderen ons dan ook niet, dat het haar soms wel eens te machtig werd, en dat wij haar hooren zeggen: „Mannen zijn niet vatbaar voor vriendschap, zooals vrouwen: zij zijn tyranniek. Daar is geen beter man dan de koning, maar men lijdt van allen."

Voor al die groote en kleine smarten heeft zij geen vergoeding gezocht of gevonden in finantieele voordeelen. Dat zij een behoorlijk inkomen had, sprak vanzelf. Behalve een jaargeld als gouvernante, dat zij behouden had, kreeg zij ieder trimester 12000 livres. Het ging grootendeels aan aalmoezen weg. Zoo weinig heeft zij als gehuwde vrouw onbescheiden van de gelegenheid partij getrokken, dat zij in geen der koninklijke paleizen zelfs eigen meubelen had. Na den dood van Lodewijk was het een beleefdheid van den regent dat hij haar vergunde, de meubelen, die zij gebruikt had, mede te nemen.

Toen de groote koning stervende was en zij de overtuiging had dat zijn einde naderde, verliet zij hem, om

na dertig jaar eindelijk rust te genieten. Geen enkelen dag haars levens had zij, in al dien tijd, voor zich gehad. Zij had hem met de inspanning van haar geest gediend, ook toen hij meer en meer was ingezonken. „Le monde est l'ennemi de Dieu, on ne peut trop le haïr." Daaruit had zij hem gered en voor den hemel behouden. Dat was haar levenstaak geweest: het goede werk, dat zij den Eeuwige in haar stervensure in rekening mocht brengen. De stervende Lodewijk kon zich met het denkbeeld, ook voortaan haar niet meer om zich te zien, niet verzoenen. Hij hoopte — zei hij bij het afscheid nemen — dat zij spoedig weer vereenigd zouden zijn. Madame de Maintenon antwoordde niet. Zij vond waarschijnlijk dat het nu genoeg was, en verlangde van een volgend leven iets anders, dan het voortdurende gezelschap van Lodewijk.

Zij ging uitrusten. Uitrusten te St. Cyr, de stichting van haar hart, die voor haar het toevluchtsoord was geweest, lange jaren achtereen, uit al de verveling en vermoeidheid en teleurstelling van haar schitterend bestaan; St. Cyr, dat in den gang zijner ontwikkeling volkomen dien der stichtster wedergeeft.

Oorspronkelijk was het een opvoedingsgesticht voor jonge meisjes uit den armen adellijken stand. Op zeer kleinen voet was het door Madame de Maintenon aangevangen, maar het verkreeg, na haar huwelijk met Lodewijk, een groote uitbreiding, door de ruime ondersteuning, die de koning eraan gaf. 250 adellijke jonge meisjes werden hier opgevoed. Gelijk het Hôtel des Invalides dienen moest, om de verminkten in de vele oorlogen een wijkplaats te schenken, moest St. Cyr strekken, om den kleinen verarmden adel te gemoet te komen, door zijn dochters een opvoeding te geven. Voor Madame de Maintenon had het

bovendien een nog hoogere beteekenis: de hier gevormden zouden een keurbende zijn, die, in geheel Frankrijk verspreid, de maatschappij zouden hervormen in den geest van waren godsdienst. Daarom moesten die meisjes worden opgeleid tot verstand en vroomheid. Verstand — gij denkt zeker aan kennis en ontwikkeling des geestes. Gij vergist u. Kennis — Madame de Maintenon had er niet veel mede op. „Les femmes" — zoo luidt de opmerkelijke uitspraak, waarin, jammer genoeg, maar al te veel waarheid is — „les femmes ne savent jamais qu'à demi, et le peu qu'elles savent les rend communément fières, dédaigneuses, causeuses, et dégoutées des choses solides." Wat Madame de Maintenon onder verstand verstaat, laat zich uit den doorloopenden toon harer voorschriften gemakkelijk opmaken. Het is: juist inzicht in haar maatschappelijke positie, als arme meisjes, wier toekomst zeer onzeker is, doch stellig een leven van ondergeschiktheid, zoo niet van dienstbaarheid. Daarom moeten de kinderen zonder eenige weelde, noch in levenswijze noch in gedachte, worden opgevoed. Geen sprookjes, geen verhaaltjes mogen haar verteld worden. Want het leven baart haar anders maar teleurstelling. Omgekeerd, behoort gesproken te worden over zaken, waarvan sommige opvoedsters verkeerdelijk schromen zelfs den naam te noemen, o. a. het huwelijk. „Il faut les accoutumer à en parler sérieusement, chrétiennement et même tristement, car c'est l'état où l'on éprouve le plus de tribulations, même dans les meilleurs, et leur apprendre que plus des trois quarts sont malheureux." Gij ziet: koude, naakte waarheid en nuchterheid.

Wie het verleden der stichtster kent, verwondert zich niet.

De opvoeding te St. Cyr werd aanvankelijk toevertrouwd aan wereldsche dames. Op verzoek van Madame de Maintenon

schreef Racine eenige stukken, „Esther", „Athalie", om ze door de kinderen te laten voordragen. Zij werden in tegenwoordigheid van het hof en een aanzienlijken stoet opgevoerd. Luide toejuichingen vielen er aan ten deel: aan het werk van Racine, en aan de lieve, veelbelovende actrices, die er zoo aardig in haar pakjes uitzagen. De meisjes waren niet minder verrukt: de oogen fonkelden van levenslust, de wangen kleurden onder den blos van genot, van het eerste welbehagen in mannelijke goedkeuring.

Madame de Maintenon schrikte. „Ik heb op een zandgrond gebouwd," zuchtte zij. Het was duidelijk, dat de nabijheid van het hof een ernstig gevaar bood: het adellijk bloed der jonge meisjes stroomde sneller in de koninklijke stichting, dan het bewustzijn van haar armoede, naar zij meende, gepast deed zijn. Houd de kinderen af van de wereld, gelastte zij. De opvoering van Racine's stukken had niet meer plaats, dan voor haar en den koning: niet meer voor het hof, en zonder costumes.

Maar lag de schuld alleen aan de kinderen? De fout — Madame de Maintenon zag het in — lag in de inrichting. Geestelijke personen alleen konden de opvoeding geven, die de stichtster wenschte. Kloosterzusters traden aan het hoofd van St. Cyr.

Nog één stap bleef te doen over. Waarvoor werden de meisjes opgeleid? Voor de wereld of voor God?

Wat in den aanvang bescheiden op den achtergrond had gestaan, zelfs niet de bedoeling of wensch van Madame de Maintenon was geweest, trad meer en meer op den voorgrond. Het aannemen van den sluier werd als een verdienstelijk werk voorgesteld, als een veiligheidsmaatregel, die aan de slavernij van het huwelijk deed ontsnappen. [25] St. Cyr werd een voorportaal van het klooster.

Dit was de ontwikkelingsgang van St. Cyr: ook die van Madame de Maintenon. Van de wereld was zij uitgegaan. Zij eindigde in den biechtstoel van den priester. In gezag van buiten had zij, te midden van het vergankelijke der aardsche dingen, vervulling van haar behoefte aan iets blijvends gezocht. De maatschappij der 17de eeuw kende voor man noch vrouw een bevredigend geloof buiten de muren der kerk.

Madame de Maintenon is nooit als koningin opgetreden. Maar eens is zij als zoodanig erkend.

Toen de revolutie de doodsklok over het ancien régime luidde, verstoorde zij de graven der oude koningen.

Ook het graf van Madame de Maintenon werd geschonden en haar asch verstrooid. Zij was in het leven één van geest geweest met de monarchen der oude wereldorde: zij deelde na den dood in hun lot.

II

HET OUDERLIJK HUIS VAN ANNA VAN HANNOVER.

HET OUDERLIJK HUIS VAN ANNA VAN HANNOVER.

Zelden heeft een volk krachtiger zijn gehechtheid aan een beginsel bewezen, dan het Engelsche in de 18de eeuw. Persoonlijk hadden de leden van het Hannoversche huis niets, dat hen boven de Stuart's onderscheidde: geen buitengewone talenten kenmerkten hen, geen bijzonder groote gehechtheid aan de voorschriften der moraliteit vestigde de aandacht op hen meer dan op anderen. De twee eerste koningen die van Hannover naar Engeland kwamen, waren en bleven vreemdelingen in het land, waarover zij den schepter voerden. En toch heeft het Engelsche volk hen gesteund, hun gehoorzaamd, en elke poging afgeslagen, die tot omverwerping van hun gezag werd aangewend. Zoo vast en onwankelbaar was de overtuiging, dat het huis van Hannover de zaak der vrijheid vertegenwoordigde, terwijl het huis der Stuart's het despotisme voorstond en diende. Dat de geringe vertrouwdheid van George I met Engelsche toestanden en staatkunde, en zijn weinig zich thuis gevoelen op Engelschen bodem medegewerkt heeft om het politieke leven des volks meer en meer aan de recht-

streeksche inmenging der kroon te onttrekken, was een gevolg, dat in 1701, toen het Parlement bij de „Act of Settlement" de rechten van Sophia, de kleindochter van Karel I, boven die der kinderen van Jacobus II stelde, niet te berekenen was geweest. Van zijn overwicht op het terrein, waar de landsbelangen werden behandeld, kwam de publieke geest juist onder de George's, pas in de achttiende eeuw, tot volle bewustheid. De aanhang, dien niettemin de Stuart's bij voortduring behielden, bewijst, dat er steeds bij een volk, zij het slechts een minderheid bestaat, voor wie het te zwaar is haar liefde tot personen en tot persoonlijke belangen aan het politiek belang, dat een geheele natie omvat, op te offeren. Maar de krijg, die met zijn voor- en naweeën Engeland zoo lang en diep had geschokt, had de overtuiging van de onbruikbaarheid der Stuart's zoo diep in de harten gevestigd, dat er zelfs tegenover vreemdelingen als de Hannoversche vorsten geen kans tot terugkeer voor hen duurzaam kon bestaan. Ook al ware het Karel Eduard gelukt bij verrassing den troon te vermeesteren, de zekerheid, dat hij de traditie van zijn geslacht zou hebben voortgezet, waarborgt de herhaling van de revolutiën van 1648 en 1688. De mislukte proef, die het krachtige Engelsche volk met Karel II en Jacobus II nog eens had genomen, of het rustig en vrij leven kon met een Stuart aan het hoofd van den Staat, had dit geslacht voorgoed als onmogelijk gebrandmerkt. Zoo het anders ware geweest, de keurvorst van Hannover zou de Engelsche kroon wel nooit hebben gedragen, en Groot-Brittannië hem en zijn geslacht niet geduld.

De familie, die George I medebracht, toen hij den 4den October 1714 zijn intrede te Londen deed, was niet bijzonder groot. De vrouw, die de moeder zijner kinderen

was, vergezelde hem niet, want zij leefde van hem gescheiden. De ongelukkige Sophia Dorothea von Celle boette in het slot van Ahlden de lichtzinnigheid, waarmede zij in de armen van den schoonen verleider Kœnigsmark troost en vergoeding had gezocht voor de ontrouw van haar echtgenoot. Twee kinderen had zij aan George geschonken: Sophia Dorothea, die in 1706 met Frederik Wilhelm I van Pruisen was gehuwd, en George, die nu prins van Wales was. Slechts de laatste vergezelde hem. Zijne echtgenoot, Caroline van Brandenburg-Anspach en hunne jonge kinderen kwamen een maand later.

De nieuwe koning van Engeland miste hen niet. Hij stelde op hun gezelschap minder prijs, dan op dat van andere personen, met wie hij sedert jaren gewoon was te leven. George I had als keurvorst van Hannover drie maitressen: de baronesse von Kielmansegge, dochter van de oude gravin Platen, die maitresse van zijn vader Ernst August was geweest, de jonge gravin Platen en de gravin von Schulenburg. Van deze drie vrouwelijke gunstelingen kwamen er twee mede naar Engeland. Het eerst de baronesse Kielmansegge, wie hare schuldeischers niet hadden vergund gelijktijdig met den koning Hannover te verlaten. Zij ontvluchtte verkleed, en voegde zich in Den Haag bij hem. Toen de tweede gunstelinge, de gravin von Schulenburg, dit vernam, ijlde zij haar achterna en spoedde zich naar Engeland met hare twee zoogenaamde nichtjes, waarvan eene, een meisje van elf jaar, haar en des konings kind was, en later den titel van gravin van Walsingham ontving. In 1733 huwde zij den beroemden lord Chesterfield. Men zegt, dat George I haar in zijn testament nevens zijn erkende dochter, de koningin van Pruisen, had genoemd en een legaat gemaakt. George II,

die het testament niet eerbiedigde, betaalde ook het legaat aan Chesterfield niet uit. Deze zou toen zijn koninklijken zwager met een proces hebben bedreigd, maar zich met 20,000 p. st. hebben laten tevreden stellen.

Dit vreemdsoortig gevolg gaf, gelijk te verwachten was, algemeene ergernis: en een stortvloed van pamfletten, karikaturen en satiren sprak de minachting des volks uit. De olifant — Kielmansegge werd om haar dikheid zoo bijgenaamd — en de kokanjemast — deze eernaam viel aan de lange en magere Schulenburg ten deel — waren de voortdurende voorwerpen van den nationalen spot. Maar George bekommerde zich er niet om: hij maakte de eene tot gravin van Darlington, de andere tot hertogin van Kendal.

George bekommerde zich over het algemeen over Engeland en de Engelschen zeer weinig. Hij vond het een vreemd en een naar land en volk, en zag steeds met smachtend verlangen naar den tijd uit, waarop hij voegzaam weer naar Herrenhausen kon afreizen. Hij had de Engelsche kroon aangenomen als een erfenis, die men niet afwijzen kon, maar zonder er eenige liefde voor te gevoelen. Toen men hem na den dood van koningin Anna had gevraagd, hoe hij het zou aanleggen om het lastige Engelsche volk te regeeren, had hij kalmpjes geantwoord: „Ik zal er geen moeite voor doen: ik zal mijne ministers geheel vrij laten — zij moeten voor mij instaan: dat is hun zaak. Ik heb de koningsmoordenaars op mijn hand." En zoo deed hij ook. Hij schonk aan de Whigs zijn vertrouwen en liet hen regeeren. Ofschoon in Hannover een despoot, die volkomen willekeurig regeerde, was hij in Engeland een gematigd heerscher. Hij liet de zaken aan zijn ministers over, en bemoeide er zich zoo weinig

mogelijk mede. Hij begreep, dat hij in Engeland weinig beters kon doen, dan zijn Duitsche gunstelingen bevoordeelen. Hun hebzucht ging dan ook alle grenzen te buiten, maar het hinderde hem niet. Toen eens een Duitsche hofmeester zijn ontslag vroeg en naar zijn vaderland wilde wederkeeren, vroeg George hem naar de reden van zijn vertrek. „Sire, men steelt hier zoo: in Hannover waren wij zuinig en huishoudelijk." „Bah, bah," antwoordde George, „het is Engelsch geld, nu zijn wij rijk. Steel als de anderen: geneer je niet, maar doe het goed." Hij kende, ten minste in de eerste jaren, weinig of geen Engelsch, zoodat hij met Robert Walpole, den eersten minister, die geen woord Duitsch of Fransch verstond, niet spreken kon, dan in het Latijn. „Ik warmde mijn Latijn weer wat op, vertelde later Walpole, en wij regeerden te zamen Engeland in keukenlatijn." De ministers ergerden zich dikwijls over de schaamtelooze schraapzucht der Duitsche gunstelingen. Als een dezer door Walpole op eene brutale bedriegerij werd betrapt, weerhield hij zich niet om den schuldige, terwijl de koning er bij stond, toe te voegen: „mentiris impudentissime." George lachte hartelijk, gelijk hij altijd deed, als Walpole met dergelijke klachten kwam. „Ik hoop, dat gij u voor uwe recommandatiën ook goed betalen laat," voegde hij hem toe. Van den eersten dag zijner aankomst in Engeland had hij die minachting, die hij op zoo lompe wijze voor de Engelsche natie betoonde, gevoeld, en onbekommerd, volkomen begrijpende welk een kracht het protestantsch geloof aan zijn geslacht in Engeland schonk, openbaarde hij ze. In zijn naaste omgeving, onder de dienaren van zijn persoon, was geen enkel Engelschman. Hij beschouwde het land als een tijdelijke bezitting, waarvan men voordeel trekken

moest zoo lang het kon. „Toen ik den eersten morgen na mijn aankomst in het paleis van St. James" — vertelde hij eens — „uit mijn venster keek, zag ik een park met lanen, een kanaal enz., waarvan men mij vertelde, dat het mij toebehoorde. Den volgenden dag zond mij lord Chetwynd, de houtvester van mijn park, een paar karpers uit mijn kanaal, en men beduidde mij, dat ik aan zijn bedienden vijf guinjes moest geven, omdat hij mijn karpers uit mijn kanaal in mijn park had gebracht." Te midden van zijn Duitschers zocht hij dan ook troost voor al de verveling, die zijn verblijf in Engeland hem baarde. — „De koning" — schreef Horace Walpole — „bedrinkt zich aan bier met zijn achtingswaardige cocagnemast, terwijl Sir Robert 's morgens om drie uur door zijn redevoeringen in 't Parlement de Stuart's buiten Engeland houdt." Het cynisme van den koning dacht er niet aan, wat anderen voor hem of voor Engeland deden. Zijn hart hing alleen aan Hannover, dat hij met al den invloed, die den koning van Engeland ten dienste stond, zocht te bevoordeelen en te vergrooten. Zoo dikwerf hij kon, keerde hij derwaarts terug. Hij was nog geen twee jaar koning, toen hij reeds zijn geliefd Herrenhausen weer opzocht en er niet korter dan ruim anderhalf jaar vertoefde. Daar voelde hij zich thuis: daar kon hij vrijelijk zijn lusten en luimen bot vieren, zonder zich om iemand te bekommeren. Den 1sten Juni 1727 verliet hij voor de laatste maal Engeland: hij zou het niet terugzien. Als gewoonlijk deed hij de reis over Holland. Nadat hij den 20sten in het Overijselsche dorpje Delden had overnacht, reed hij naar Bentheim. Daar werd hij ernstig ongesteld, maar hij wilde er niets van weten, dat men geneeskundige hulp zou doen komen. Hij jaagde vooruit en smachtte

om Osnabrück te bereiken. Voordat hij het naaste station, het Pruisische stadje Ippenburen in Westphalen, bereikte, werd hij door een beroerte getroffen. Een van zijn armen verlamde en alle pogingen, om hem weer bij te brengen, waren vruchteloos. Zijn oogen waren verglaasd, de tong hing hem uit den mond, maar zoo lang hij zich uiten kon, stamelde hij: „Osnabrück! Osnabrück!" Toen de stoet eindelijk in den nacht van 21 op 22 Juni de stad bereikte, was hij dood.

Men vertelde in die dagen, dat de prinses van Ahlden op haar doodbed den koning voor den rechterstoel van God had gedaagd. Den brief, die dit bericht bevatte, had men hem niet in Engeland durven overgeven, maar hij was hem pas op den laatsten dag van zijn reis overhandigd. Hij opende het schrijven in zijn wagen en zoodra hij het gelezen had, kreeg hij de zenuwtrekkingen, die in een beroerte eindigden. Dit verhaal bewijst, hoe groot de minachting was, die men voor George gevoelde: het publiek kon niet gelooven dat hij niet meer schuld jegens de ongelukkige Sophia Dorothea had, dan zij aan hem. In het volksgeloof, dat de duivel hem den hals had omgedraaid, sprak zich de diepe verachting voor George I nog scherper uit [26].

Aan de hertogin van Kendal was hij waarlijk gehecht en zij aan hem.

„Look at that mawkin, and think of her being my son's passion", had eens George's moeder, wijzende op de gravin Schulenburg, tot een harer hofdames gezegd [27]. Die slons intusschen wist haar heerschappij, die de oude Sophia zoo bevreemdde, tot het einde toe te behouden. Er waren er zelfs, die meenden dat zij in 't geheim met George gehuwd was. Hoe dit zij — de „kokanjemast"

voelde zich niet alleen door haar belang aan hem verbonden. In een oogenblik van teederheid had hij haar beloofd, om, zoo hij het eerst stierf en het hem mogelijk was, terug te komen en haar een bezoek te brengen. Toen na zijn dood eens een groote raaf of een andere zwarte vogel in haar villa te Isleworth binnenvloog, was zij zoo vast overtuigd, dat de ziel van haar koninklijken minnaar haar in dezen vorm bezocht, dat zij het beestje met alle mogelijke hartelijkheid ontving, bij zich hield en verzorgde. Hoe zonderling de vorm ook zij, waarin zij zich uitte, het is niet te ontkennen, dat er gehechtheid uit die behandeling spreekt.

Het was in het huis en onder de leiding van zulk een grootvader, dat de jonge Anna van Hannover, de toekomstige gade van Willem IV, een groot deel van haar jeugd sleet.

Met haar moeder, Caroline van Brandenburg-Anspach, en haar zusje Amelia was zij in October 1714 uit Hannover in Engeland aangekomen. Maar zij bleef niet lang in het ouderlijk gezin.

Tusschen den prins van Wales en zijn vader bestond geen de minste intimiteit, integendeel vijandschap.

Allerlei oorzaken werkten te zamen om vader en zoon te verwijderen. De vader geloofde niet, zegt men, aan de echtheid van dit kind, de zoon niet aan de liefde van den vader. Sophia, de moeder van George I, had in haar laatste levensjaren meer intimiteit betoond aan haar kleinzoon, dan aan haar zoon. Toen hare rechten op den Engelschen troon erkend waren, had zij, buiten den vader om, de belangen van den kleinzoon voorgestaan. Hierbij voegde zich, dat de prins van Wales steeds en voortdurend

partij trok voor zijne moeder, de gevangene Sophia Dorothea. Bij het eerste vertrek van zijn vader naar Hannover was hij tot regent gedurende 's konings afwezigheid benoemd, maar het was de eerste en de laatste maal. Na de terugkomst des konings barstte de vijandschap tusschen vader en zoon in lichte laaie uit. Prinses Carolina schonk in November 1717 het leven aan een kind, dat slechts weinige maanden leefde. Die zoon zou den 28sten door den aartsbisschop van Canterbury gedoopt worden. De prins van Wales wilde dat, behalve Zijne Majesteit, zijn oom, de hertog van York, bisschop van Osnabrück, peter zou zijn. Maar tot zijn groote ergernis benoemde de koning tot tweeden peter niet den hertog van York, maar den hertog van Newcastle, op wien de prins van Wales zeer gebeten was [28].

De doop had, als gewoonlijk, in de slaapkamer der prinses plaats. Aan de eene zijde van het bed — verhaalt een ooggetuige — stonden de peters en meter, aan de andere de prins en de hofdames der prinses. Nauwelijks was de plechtigheid ten einde, of de prins, het voeteinde van het ledikant vol woede voorbijstappende, kwam op den hertog van Newcastle aan en voegde hem, terwijl hij de hand en wijsvinger dreigende ophief, toornig de woorden toe: „Ge zijt een schurk, maar ik zal u wel weten te vinden."

De koning was zoo gekwetst door de beleedigende handelwijs van den prins in zijn tegenwoordigheid, dat hij besloot zijn zoon openlijk te vernederen. De bedreiging aan den hertog van Newcastle werd uitgelegd, alsof zij een uitdaging bevatte: alsof de prins van Wales er aan denken kon, om met een onderdaan te gaan vechten. De koning liet hem arrest aanzeggen, dat echter spoedig opgeheven werd. Doch in den volgenden nacht ontvingen de prins en de

prinses last, om onmiddellijk het paleis te verlaten. In het huis van hun kamerheer, den graaf van Grantham, in Albemarle Street, vonden zij een tijdelijk verblijf. Later vestigden zij zich in een huis in „Leicester Fields," dat indertijd ook bewoond was geweest door Elizabeth van Boheme, de Winterkoningin, die na de restauratie van 1660 naar Engeland teruggekeerd en hier gestorven was.

De verwijdering uit het paleis van St. James was voor den prins van Wales en vooral voor Caroline van minder beteekenis, dan de wreedheid, die er mede gepaard ging. Koning George beroofde hen van hunne kinderen: Anna, Amalia en Caroline, negen, zeven en vijf jaar oud. Hij verbood zelfs de kinderen, hun vader en moeder te zien. „Het vertrek van St. James was deplorable", schreef de hertogin van Orleans, „de arme prinses kreeg flauwte op flauwte, toen hare drie kleine meisjes afscheid moesten nemen. — De koning van Engeland behandelt de prinses van Wales veel te hard: zij heeft toch niets gedaan, dat men haar kinderen verbieden moet, haar te zien, die haar zoo hartelijk lief heeft. Van wie kunnen zij beter opvoeding ontvangen dan van een zoo brave en verstandige moeder?" De booze wereld zocht natuurlijk naar andere oorzaken, dan in de bittere verwijdering tusschen vader en zoon was gelegen. „Men zegt hier" — meldt de hertogin van Orleans aan haar zuster [29] — „in Parijs, waar men veel van romannetjes houdt, dat de koning zoo vertoornd is op zijn zoon en de prinses, omdat hij zelf op de laatste verliefd is en zij hem geen gehoor heeft willen geven, maar dat kan ik niet gelooven." In den eersten tijd schijnt het verbod aan de kinderen, om haar ouders te zien, streng gehandhaafd te zijn. Wij vinden ten minste, dat de hertogin van Orleans vertelt: „Het

is reeds zes maanden, dat de prins zijne kinderen niet gezien heeft, dat vind ik volstrekt niet raisonnable. Laatst zonden de arme kinderen hem een mandje met kersen, en lieten er bij zeggen, dat ofschoon hij niet bij hen was, hun hart, ziel en gedachten steeds bij hun lieven papa waren; de prins moet bitter daarover geweend hebben." Later schijnt het verbod opgeheven of minder hard te zijn uitgevoerd. De prinses van Wales toch gaf haar spijt te kennen, dat de kinderen er volstrekt niet op verbeterden, maar zeer verwend en wild werden. De koning had veranderingen gemaakt in het personeel, dat zijn kleinkinderen verzorgde. De personen, die zich door George I, tegen den zin der ouders, voor de opvoeding dezer kinderen lieten gebruiken, hebben later er nog al last van gehad. Overigens bekommerde George I zich weinig om hen: er gingen soms maanden voorbij, dat hij hen niet zag. Toch ontzegde hij aan den prins en aan de prinses van Wales alle recht, zich met hun opvoeding te bemoeien. Herhaaldelijk gaf dit tot nieuwe botsing aanleiding.

Zoo ver ging de haat van vader tegen zoon, dat toen George I stierf, zijne schoondochter in zijn kabinet een propositie van een der ministers vond, om den prins van Wales te doen vatten en naar Amerika over te voeren, waar men nooit meer van hem hooren zou. George I had geweigerd ze goed te keuren. Het feit intusschen zelf bewijst, hoe diep zij, die het naast tot den koning stonden, zijn haat ingekankerd achtten.

Een paar jaar later had er door bewerking van Robert Walpole een soort van verzoening plaats. Doch in het verblijf der kinderen bracht dit geen verandering; zij bleven bij hun grootvader.

Den 13den November 1726 stierf de prinses van Ahlden

op den leeftijd van zestig jaar, waarvan zij meer dan de helft in haar gevangenis had doorgebracht. Haar dood sloeg aan alle plannen, die aan den prins van Wales werden toegeschreven, den bodem in: men zeide toch, dat hij bij den dood zijns vaders haar koningin-weduwe van Engeland zou hebben verklaard en dus openlijk erkend. Te Londen werd haar dood met groote kalmte vernomen: George I nam er geen notitie van. Van in den rouw gaan was geen sprake. Zelfs gevoelde George zich zeer gekwetst, toen zijn schoonzoon te Brandenburg door het uiterlijk rouwbetoon de moeder zijner echtgenoote erkende.

Na haar dood bewees de koning aan Engeland de eer, om aan zijn Duitsche maitressen eene Engelsche toe te voegen. Miss Brett was een halve zuster van den dichter Richard Savage. Slechts weinige maanden kon zij in het koninklijk paleis als zijn maitres vertoeven, daar George reeds spoedig stierf. [30] De drie kleindochtertjes groeiden onder den indruk der afwisselende tooneelen op, die dit hofleven verschafte. Van Anna wordt een bijzonderheid vermeld, die doet zien, dat zij door het despotische van haar grootvaders karakter en diens botsing met haar ouders volstrekt niet genoeg geïntimideerd was, om alles, zij het ook in zijn eigen huis, te dulden. Toen de koning in Hannover was, liet Miss Brett een gesloten deur, waardoor men in de koninklijke tuinen kwam, open maken. Anna, beleedigd door die vrijpostigheid en niet begeerig naar deze wandelgenoote, beval dat de deur weer gesloten zou worden. Miss Brett achtte zich gekwetst door die gevoeligheid van een kind en gelastte het tegenovergestelde. In het midden van den twist kwam het bericht van 's konings onverwachten dood. Het rijk van Miss Brett was uit. Anna, die zich zoo had laten gelden, was nog geen achttien jaren.

Thans keerden de kinderen onder hunne natuurlijke verzorgers, hun eigen ouders, terug. Gelijktijdig met den Engelschen troon kreeg de prins van Wales zijne meisjes weer. Geen der kinderen kon de waarde der verandering zeker beter waardeeren dan Anna, die de smaadvolle omgeving, waarin zij in het huis des grootvaders had moeten leven, met zoo veel onwil en ergernis had verdragen. De zeventienjarige had reeds genoeg gezien, om de zorgen en liefde van een eigen moeder op prijs te stellen, en omgekeerd van hare zijde door liefde en hartelijkheid hare moeder het juist niet altijd aangename en gemakkelijke leven te verzoeten.

Caroline van Brandenburg Anspach, die nu koningin van Engeland werd, had een vrij onrustige jeugd gehad. Zij had haar vader vroeg verloren en daarna met haar moeder eenige jaren in Dresden geleefd. In 1692 was deze hertrouwd met den keurvorst van Saksen, doch reeds twee jaar later overleden. Caroline, dertien jaar oud, was teruggevoerd naar Anspach, waar een stiefbroeder van haar het bewind voerde. Frederik van Brandenburg, de eerste koning van Pruisen, was haar voogd. Aan zijn hof, te Berlijn, bracht zij, twintig jaar geworden, eenigen tijd door. Voor haar geheele ontwikkeling was deze periode van het grootste gewicht. Zij genoot hier den omgang en de voorlichting van de philosophische koningin Charlotte, de warme vriendin en correspondente van Leibnitz. Toch schijnt zij niet veel van haar gehouden te hebben: zij noemde in later jaren haar een ijdele vrouw, die voor niets deugde. [31]

Een zoo onrustige jeugd, als aan Caroline ten deele viel, is zeer geschikt om den aanleg tot zelfstandigheid, zoo hij bestaat, te ontwikkelen. Toen zij aan het hof te

Berlijn kwam, was zij spoedig in de gelegenheid te toonen, hoe het in dit opzicht met haar gesteld was. De aartshertog Karel van Oostenrijk, [32] die haar ontmoet had, vroeg haar ten huwelijk: doch voor de vorsten uit het huis van Habsburg, dat zijn opkomst en zijn grootheid dankt aan het katholicisme, gelijk het ook zijn ondergang eraan te wijten zal hebben, was haar bekeering tot het katholiek geloof eene *conditio sine qua non.* Koning Frederik van Pruisen had er geen bezwaar tegen. De Jezuitenpater Urban, een zeer handig en gevat man, naar Leibnitz getuigt, werd naar Berlijn gezonden, om het jonge meisje van haar ketterij te overtuigen, of ten minste tot het omhelzen van het katholiek geloof te bewegen. Maar onze brave pater slaagde noch in 't een noch in 't ander; en vol ergernis keerde hij terug, beschaamd dat hij een meisje van twintig jaar niet had kunnen weerleggen. Caroline van Brandenburg Anspach verkoos haar geloof niet prijs te geven voor den titel en den rang van Aartshertogin.

De Pruisische koningin Charlotte was de zuster van George I, toen nog keurvorst van Hannover. [33] Zij was het waarschijnlijk, die de aandacht op de jonge Caroline vestigde, toen er sprake was van een huwelijk voor George's zoon, den keurprins van Hannover. In 1705 trad deze met haar in 't huwlijk. Caroline was, toen zij huwde, een jonge schoone vrouw. Een korten tijd daarna kreeg zij de kinderziekte, doch zij werd er niet erg door geschonden en behield al de lieftalligheid van haar voorkomen. Aan een innemende stem paarde zij sterke, doordringende oogen vol leven en uitdrukking, en kleine, dikke en bevallige handjes. Even krachtig als haar verstand was, even vast en sterk was haar wil. In Hannover sloot zij zich eng aan de oude keurvorstin Sophie aan, die bij uitstek ge-

schikt was om deze jonge keurprinses met verstandigen raad bij te staan. Zij, de hoog ontwikkelde beschermster en vriendin van Leibnitz, had jaren lang aan de zijde van Ernst August geleefd, en voor diens schaamtelooze ontrouw, als het ware in haar aanwezigheid, vergoeding gezocht in studie en wetenschap. Dezelfde behoefte en dorst naar kennis had zij hare dochter Charlotte, de Pruisische koningin, ingeboezemd. Op hare schoondochter, Sophia Dorothea, had zij geen invloed gehad: de vrienden der prinses van Ahlden noemen de schoonmoeder onder hare vervolgsters. Des te leergrager kweekelinge vond „unsere grosze Frau Kurfürstin," zoo als Leibnitz haar noemde, in de jonge vrouw van haar kleinzoon. De twee en twintigjarige Caroline van Brandenburg sloot zich innig aan de oude vrouw, die 75 zomers telde, aan. In de heldere, verstandige keurvorstin, die zooveel had gezien, maar nog veel meer nagedacht, vond zij een levenswijze raadgeefster, die haar de klippen leerde onderscheiden, waarop zoo menige onervaren voet aan de hoven struikelde, en haar het geheim deed kennen, om betrekkelijk gelukkig te zijn in een verhouding, die voor talloos vele vrouwen volkomen ondraaglijk zou geweest zijn.

Want George II was niet de geschikte man, om aan een beschaafde, levenslustige en ontwikkelde vrouw voortdurend te behagen. Hij was een wilde en ruwe natuur, die vermaak schepte in allerlei zaken, die haar onverschillig waren of moesten ergeren. Wat haar ter harte ging, liet hem koud. Haar eerbied voor kennis en wetenschap sprak zij eens kenmerkend met het woord uit, dat zij die kroon de grootste en schoonste achtte, die Newton en Leibnitz tot onderdanen had. George II begreep daar niets van en had er geen eerbied voor. Hij was een ijdel en een koppig

man. Zonder veel kennis van de Engelsche constitutie, beroemde hij er zich op, zelf te regeeren. „Karel I — zei hij eens — werd door zijn vrouw geregeerd; Karel II door zijn maitressen; Jacob II door de priesters; Willem III door mannelijke; koningin Anna door hare vrouwelijke gunstelingen; mijn vader door ieder, die hem wist te naderen. En wie — voegde het kleine opgeblazen kereltje 34
er dan triomfantelijk bij — wie regeert nu?"

Ja — wie regeerde nu? In schijn koning George: in waarheid koningin Caroline. Caroline had zich vroegtijdig er op toegelegd hem te beheerschen en te leiden, zonder dat hij het merkte. Zij begreep, dat zij met een zoo ijdel karakter als George allen schijn van intellectueele meerderheid moest vermijden. Voor het uiterlijke was zij in geen den minsten tel en de koning volstrekt niet onder haar invloed. Zelfs doorslepen staatslieden als Bolingbroke werden er dupe van, en meenden haar niet te behoeven om 's konings gunst te verwerven of invloed te oefenen. In de jaren dat zij als prinses van Wales van het hof verwijderd leefde, toen de lompe George I haar „de duivelin" noemde, had zij haar echtgenoot vast aan zich geketend. Het bleek bij de troonsverandering. Sir Robert Walpole, die scherper oogen had dan zijne tegenstanders, had uitsluitend de koningin, en niet de vriendin des konings, Mistress Howard, het hof gemaakt, gelijk de Tories deden. Hij had gezien, dat de Prins van Wales eigenlijk niemand liefhad dan haar en geheel onder haar invloed stond. Aan de juistheid van dit inzicht had hij te danken, dat hij, tot groote verbazing zijner vijanden, minister bleef en even onbepaald het vertrouwen genoot van George II, als hij dat van George I had bezeten. Caroline bracht dagelijks een reeks van uren met den koning door, verdroeg zijne luimen,

en hield hem gezelschap, om elk overwicht van anderen invloed te voorkomen. Zij wist niets van politiek, was haar gewone bewering tegen den koning, als hij met haar over de zaken sprak. [35] Maar in die lange en vele uren van hun samenzijn was er ruimschoots gelegenheid, om losweg, terzijde, als het ware zonder bedoeling het een en ander te zeggen, op te merken, mede te deelen of aan te merken, dat invloed op de opinie van Z. M. had. Met Robert Walpole behandelde zij in het geheim de zaken, en de minister regeerde den koning door haar. Als de minister in de kamer des konings trad, stond zij op en boog en ging weg of nam den schijn aan, van te willen weggaan. Gewoonlijk, slechts een enkelen keer niet, vroeg George haar om te blijven: en zij bleef, stilzwijgend luisterende en haar meening slechts uitsprekende, als zij gevraagd werd. De koning raadpleegde haar steeds; en dikwerf hoorde Walpole dat argumenten, die hij haar, met wie hij geregeld vooraf sprak, had aan de hand gedaan, doch die haar niet overtuigd hadden, den koning tot zijn gevoelen hadden overgehaald, als zij ze aan hem had voorgesteld.

Dezen grooten en overwegenden invloed behield zij tot haar dood. Toen, den dag te voren, George en Walpole bij haar bed stonden, beval zij met nadruk en warmte niet den minister aan den souverein, maar den meester aan den dienaar aan. De laatste was zeer beducht, dat die aanbeveling hem bij George, zoo sterk op zijn zelfstandigheid gesteld, zou schaden, maar hij vergiste zich. Eenigen tijd later waren zij eens te zamen bezig, om eenige vijandelijke brieven, die uit Duitschland waren gekomen, maar onderschept, te lezen. Daarin stond, dat Walpole, nu de koningin dood was, zonder protectie was. „Integendeel"

— zei George — "gij weet, dat zij mij aan u heeft aanbevolen." Dit was de eenige maal, dat hij over het gebeurde sprak. Het was een merkwaardig bewijs van de diepe vereering, die hij haar toedroeg.

Intusschen — die vereering had Caroline duur betaald. Zij had er veel voor geleden. Ook lichaamslijden. Om den koning zoo weinig mogelijk alleen te laten, hem onder haar oog te hebben, ten einde schadelijke invloeden te voorkomen, had zij zich jaren lang opgeofferd. Inzonderheid in de laatste jaren kostte haar het lange staande blijven en het rijden met hem moeite. Zij had een lichaamsgebrek: een breuk. Vrouwelijke kieschheid had haar weerhouden bijtijds medische hulp in te roepen. Niet voordat het te laat was erkende zij het. En toen was het nog alleen des konings wil, waaraan zij toegaf: het kostte haar de eenigste tranen, die zij op haar laatste ziekbed stortte.

Waren die opoffering en zelfbeheersching met innige toewijding en liefde van de zijde van haar echtgenoot beloond geworden, de prijs, hoe duur ook, kon door een liefhebbende vrouw niet te hoog worden geacht. De oude keurvorstin Sophia had de gewoonte van te zeggen [36]: "chacun ici-bas est le démon chargé d'en tourmenter un autre", en George I leverde er het bewijs van. George II, hoe hoog hij zijn vrouw ook stelde, was nog rijker aan ijdelheid dan aan liefde. Grootvader en vader had hij niet zonder maitressen gekend, en hij had zijn geheele leven gehoord, dat dergelijke toevoegselen voor de waardigheid der kroon onmisbaar waren. Het voorbeeld van Frankrijk, het land der beschaving, was onweerstaanbaar. Voor George bovendien had de navolging, in dit opzicht, van Lodewijk XIV een bijzondere aantrekkelijkheid, omdat zij, naar hij meende, zijn zelfstandigheid duidelijk bewees. Als hij een

maitres had, zou wel niemand in het hoofd krijgen te meenen, dat hij onder de plak van zijn vrouw zat. Aan zulke armzalige schijngronden offerde de koning van Engeland de achting voor zijn eigen karakter en die voor Caroline op.

Reeds in de laatste jaren voor zijn troonsbestijging was de relatie aangevangen. Onder de hofdames der koningin was Miss Bellenden, een volmaakte schoonheid, omtrent wie allen, die haar gekend hebben, eenstemmig zijn; zij vereenigde alle soort van voortreffelijkheden. Schoon, geestig, beminnelijk, was zij het gevierde middenpunt en hoofd van een kring van schoone, geestige, beminnelijke vrouwen en meisjes, die het hof van den Prins van Wales of, juister gezegd, van de Prinses van Wales opsierden. De Prins van Wales maakte haar het hof, en deed het op zijn gewone lompe en onbeschofte manier. Evenals Zeus aan Danaë in een gouden regen verscheen, meende ook hij het best te zullen slagen, door zijn goud te doen klinken. Telkenmale als hij bij haar was gezeten, onthaalde hij haar op het gezicht van zijn beurs, dien hij uit den zak haalde, om zijn geld te tellen. Eens, dat hij weer dat vermakelijk spel begon, kon Miss Bellenden het niet langer verdragen en barstte uit: „Sir, dat is niet uit te houden: als gij nog eens uw geld telt, loop ik de kamer uit.” Zij liet dezen vorstelijken minnaar tellen en smachten naar hartelust, en huwde buiten zijn weten den man, dien zij liefhad.

Minder fier was eene van haar vriendinnen en vertrouwden. Mistress Howard was zeer ongelukkig gehuwd met een dronken verkwister en, ofschoon van aanzienlijk geslacht, weinig bemiddeld. Dit, verklaren de tijdgenooten, was de reden, dat zij aan de aanzoeken van den

Prins gehoor gaf. Haar man, na veel publiek schandaal veroorzaakt te hebben, liet zich met een jaargeld van 1200 p. st. tevreden stellen.

Mistress Howard, de „gunstelinge" van George II, neemt een eigenaardige plaats in onder de vrouwen, die door het spelen van een dergelijke rol haar naam aan de vergetelheid hebben onttrokken. Zij en hare vrienden beweerden steeds, dat hare verhouding tot den koning een zuiver Platonische was, waarbij geen enkele eisch van eerbaarheid werd geschonden. Met schouderophalen werd dit beweren door anderen beantwoord, die zich van een George II geen Platonische liefde konden voorstellen. Hoe dit zij — indien Mistress Howard zich gouden bergen van de vriendschap des konings heeft voorgesteld, dan heeft zij zich deerlijk bedrogen gezien. Onbeduidend waren de geschenken, die de koning haar gaf. Ook de eerzuchtige droomen, die men haar toeschrijft, zijn niet verwezenlijkt. Als men een paar eeretitels en onderscheidingen voor haar broeder, lord Howard, en enkele kleine voordeelen van dergelijken aard, voor goede vrienden of betrekkingen verworven, uitzondert, heeft de gunst van dezen Jupiter deze Danaë niet als een gouden regen bedekt. Toen zij in 1735 zich aan het hof onttrok, was zij door haar betrekking tot den koning slechts weinig rijker of machtiger geworden. Bij haar dood liet zij behalve haar landgoed, Marblehill bij Twickenham, een der weinige giften van George, nauwelijks 20,000 p. st. na: een som, die een du Barry of een Pompadour dikwijls in eene week verkwistten [37]. Nooit heeft de erkende geliefde van een monarch de schijnbare schittering van haar positie minder genoten dan Mistress Howard. Met Argusoogen bewaakt door de koningin, door de ministers niet erkend, „dankte

zij den eerbied, dien men haar bewees, voornamelijk aan de waardige houding, die zij wist te bewaren, en aan de tegenstanders van de koningin en den minister." Hoe zonderling het klinke, in dit verband van waardigheid van houding te spreken, gelijk Horace Walpole doet, het is zeker, dat Mistress Howard die èn aan het hof èn later wist aan te nemen en te bewaren. Zelfs lord Hervey, de vertrouwde vriend van koningin Caroline, spreekt niet dan met achting van haar [38]. Bijzonder schoon was zij niet: zij was gracieus en lieftallig, en had meer een regelmatig en prettig, dan een mooi gezicht. Zij was zoo doof, dat zij aan een gemengd discours geen deel kon nemen, omdat zij het niet volgen kon. Men moest rechtstreeks het woord tot haar richten en met verheffing van stem: anders verstond zij niets. Een goed verstand, beschaafde vormen en een goed hart werden haar zelfs door hare vijanden niet ontzegd. Zij was jegens iedereen beleefd, vriendelijk jegens velen, en onbillijk jegens niemand: in één woord — zegt lord Hervey — zij had een goed hoofd en een goed hart, maar zij had te doen met een man, die volstrekt ongeschikt was om het eerste te gevoelen of het laatste te waardeeren. Als Prins van Wales bracht George 's avonds soms uren in haar kamer door: later, als koning, was het korter, maar nog altijd lang genoeg om vele hovelingen in den waan te brengen dat zij, die zulk een groot deel van zijn tijd vervulde, zeker ook een groote plaats in zijn hart innam. Zij begrepen niet, dat ijdelheid en gewoonte hem jarenlang hechten konden aan een vrouw, die uit den aard van haar verhouding tot hem haar wezenlijke meerderheid nog minder kon doen gelden, dan Caroline, omdat zij geen andere aanspraak op hem had dan de willekeur van zijn gunst en steeds botste op het

diep ontzag, dat deze ruwe, ijdele man gevoelde voor de koningin, wie hij wel ontrouw kon worden, maar zonder dat hij ophield trotsch op haar te zijn, en zonder ooit de gedachte in zich te voelen ontwaken, een andere vrouw met haar op gelijke lijn te stellen.

Moeilijk en pijnlijk was de verhouding van Mistress Howard tot de koningin, van wie zij "woman of the bedchamber" was. Caroline van Brunswijk kende haar echtgenoot te goed en had zijn ijdelheid te zeer gepeild om niet te weten, dat hij een maitres, zij het ook slechts in naam, zou willen hebben, om zijn zelfstandigheid, zijn onafhankelijkheid van haar, gelijk hij meende, te bewijzen. Mistress Howard was zeker de meest onschuldige persoon, die zich daarvoor denken liet. Uit vrees, dat een andere, zoo zij vertrok, haar vervangen zou en wellicht meer invloed op den koning uitoefenen, duldde de koningin daarom de "woman of the bedchamber" voortdurend in haar omgeving. Maar zij spaarde haar geen enkele vernedering en behandelde haar met hooghartigen, minachtenden trots. "Good Howard" was de gewone genadige benaming, die zij haar schonk. Met Walpole werkte zij haar invloed op George standvastig tegen, en de koninklijke gunstelinge was zich zoo duidelijk van haar onvermogen op haar heer en meester bewust, dat zij dikwijls, als zij iets van hem wilde gedaan krijgen, de aanbeveling van den eersten minister verzocht, er uitdrukkelijk bijvoegende, dat hij het niet als haar wensch aan den koning zou voorstellen. Totdat zij Lady Suffolk werd, wat in 1731 het geval was, moest zij in haar betrekking tot de koningin allerlei diensten verrichten, die weinig in overeenstemming waren met haar verhouding tot den koning. Caroline had er een soort van genoegen in, haar stipt er

aan te houden, ten einde haar te vernederen. Dit gaf soms aanleiding tot tooneelen, waarin de arme Mistress Howard op ruwe en bittere wijze het dubbelzinnige en lage van haar positie aan het hof ondervond. Het gebeurde meer dan eens, dat de koning, in de kamer komende, waar zij, gelijk haar plicht was, de koningin bij het toilet hielp, haar den halsdoek uit de hand rukte en haar toesnauwde: „omdat gij zelve een leelijken nek hebt, wilt gij die van de koningin verbergen." Zulke uitbarstingen van George's eergevoel, hoe lomp en onvoegzaam ook, waren voor de koningin een kleine triumf. Doch zij liet er zich niet door in slaap wiegen, of bewegen om haar waakzaamheid te verminderen. Zij had in een van haar vertrekken een geheim raampje, dat uitzag op een donkere gang, slecht verlicht, die naar de appartementen van Mistress Howard leidde. Daar bespiedde zij soms in het late avonduur de bezoekers, die hare mededingster ontving. Lord Chesterfield had eens op een avond aan het hof een groote som gelds gewonnen en durfde die niet over straat naar huis medenemen. Hij ging naar de gunstelinge, met wie hij op vriendschappelijken voet verkeerde, om bij haar het geld tot den volgenden dag te deponeeren. De koningin, die zijn laat bezoek had ontdekt, vermoedde allerlei andere zaken, samenspanningen tegen haar, politieke kuiperijen enz. Lord Chesterfield had nu voor goed bij haar afgedaan. Niet dan jaren later vernam hij de ware oorzaak.

Mistress Howard was veertig jaar oud, toen George koning werd. Een vrouw van dien leeftijd, die daarbij doof was [39], was voor Caroline vrij wat minder gevaarlijk, dan een wegsleepende schoone van jonger jaren. Walpole verzekert, dat de koningin daarom Mistress Howard, die

dikwerf grooten lust gevoelde om zich aan de ellendige positie, waarin zij leefde, te onttrekken, verzocht te blijven. Deze vrouw was de minst gevaarlijke voor haar invloed. De groote kalmte en rustige houding van Mistress Howard maakten het mooglijk, dat zij dagelijks met de koningin in aanraking kwam, zonder dat het altijd tot moeielijkheden aanleiding gaf. Caroline kon zich het genoegen niet ontzeggen, haar te kwellen en te grieven, en de vrouw, die door de geringheid van haar vermogen en zucht naar macht zich ter kwader ure had laten verleiden om aan de voorslagen van een zoo lompen verleider als George was, op eenige wijze gehoor te geven, al het vernederende en valsche van haar positie op drukkende wijze te doen gevoelen. Met onbegrijpelijke bedaardheid verdroeg de gunstelinge dit alles. Een enkele maal stribbelde zij tegen, en poogde met hooghartigheid zich te verzetten: maar de koele fierheid der koningin deed haar buigen. Caroline had niet alleen het overwicht van haar maatschappelijke positie, maar ook hare moreele meerderheid boven Mistress Howard vooruit.

Tusschen dit vreemdsoortig echtpaar, die hoog ontwikkelde, verstandige en beleidvolle vrouw en dien ruwen, onbeschaafden, slechts goedaardigen man, bestond ten aanzien van een treurige zaak volkomen overeenstemming. Gelijk zij met hun vader in twist hadden geleefd, leefden ook zij met hun oudsten zoon, den prins van Wales in tweedracht. Frederik, geboren in 1707, bleef in Hannover achter tot het jaar 1728. Reeds spoedig na zijn komst in Engeland lag hij met zijn ouders overhoop. Hij had in Hannover als een klein Duitsch prinsje geleefd en zich met burgers en boeren geamuseerd, en tallooze schulden

gemaakt. Toen George II weigerde die te betalen en hem daarover het leven lastig maakte, gaf dit aanleiding tot de eerste breuk. Zijn karakter was van zijn jeugd af gemeen geweest. Toen hij een jongen was, had zijn gouverneur eens ernstig over hem geklaagd. De koningin had gepoogd hem te verontschuldigen en gezegd: „Je m'imagine que ce sont des tours de page." Maar de gouverneur antwoordde: „Plût à Dieu, madame, que ce fussent des tours de page! ce sont des tours de laquais et de coquins." Alle tijdgenooten geven een hoogst ongunstig getuigenis van hem, ofschoon zij erkennen dat alle schuld niet bij hem lag en niet alle goede qualiteiten hem ontbraken. Hij was een koppig, ijdel kind, zeer geschikt om het werktuig van vleiers te worden. Zijne moeder, die met zoo veel beleid een zoo lastig karakter als George II had, wist te leiden en te beheerschen, ontsloeg zich, gelijk trouwens natuurlijk was, van den dwang der zelfbeheersching, waar het haar kind gold. Maar Frederik wilde niet bevolen worden, en gewoon aan het vrije, wilde leven in Hannover, wierp hij ongeduldig het juk van de ouderlijke autoriteit af. Op den afstand, die St. James van Herrenhausen scheidde, had het vaderlijk gezag wel eenige verzwakking ondergaan. Eindelijk naar Londen geroepen en beknord wegens zijn vele schulden, liet Frederik zich gemakkelijk medesleepen door de sluwheid van Bolingbroke, die den toekomstigen erfgenaam van de kroon voor de oppositie wist te winnen. Wie bij den koning in ongenade was, kon zeker op de gunst van den Prins van Wales rekenen. Vandaar, dat de verwijdering, die het eerst uit kleine oorzaken, de gierigheid van den vader en het drukkende van het moederlijk gezag, was ontstaan, spoedig breeder proportiën aannam en Frederik weinige jaren na

zijn komst in volle vijandschap met zijne ouders leefde. Walpole, die hem ten minste nog een enkelen karaktertrek toeschrijft, welke gunstig is, weet overigens niet veel goeds van hem te zeggen. De vrouwen en het spel trokken hem voornamelijk aan: aan beide gaf hij zich met hartstochtelijkheid over. Maar in geen dezer neigingen betoonde hij iets edels: hij verleidde zonder lief te hebben, en schoonheid was hem onverschillig. Bij het spel had hij praktijken, die heel leelijk waren, en hij beroemde er zich op. Eens, toen hij te Kensington vijf duizend pond van Doddingham had gewonnen, zei hij schimpende tot zijn secretaris: „Die man wordt voor een van de verstandigste mannen van Engeland gehouden, maar met al zijn talenten heb ik hem vijf duizend pond uit zijn zak geklopt" [40]. Hij was onoprecht en valsch in de hoogste mate: een leugen kostte hem niets, omdat hij volkomen onverschillig was voor waarheid. Met zijne zusters lag hij, evenzeer als met zijne ouders, overhoop.

Inzonderheid met Amalia, die hij beschuldigde, dat zij bij hem de rol van spion speelde, zich in zijn vertrouwen indrong, om zijn geheimen te vernemen en die dan aan hun ouders te verraden. Een beschuldiging, die wel gegrond zal geweest zijn, als wij bij Hervey het ongunstig getuigenis lezen, dat zij iedereen kwaad wilde, en dat ook de koningin nooit over zaken van belang in haar tegenwoordigheid sprak, omdat zij haar eigen kind niet vertrouwde.

Wat de koninklijke prinses, gelijk de oudste dochter Anna werd geheeten, aangaat, haar verhouding tot haar broeder en het hof werd niet uitsluitend door hare liefde tot haar moeder bepaald. Zij had dezelfde behoefte om te

heerschen als de koningin, maar miste het helder verstand en de krachtige zelfbeheersching, die deze de realiteit van het gezag boven den uiterlijken glans deed stellen. Zij was even heftig, even trotsch en ijdel als haar vader, die zich, misschien om de overeenstemming van karakter, verbeeldde, dat deze dochter bijzonder aan hem gehecht was. In waarheid stootte de gelijkheid van karaktertrekken vader en dochter, gelijk later bleek, af. Maar zoolang zij nog in huis was, zag George het uiterlijk betoon van eerbied voor liefde aan. Anna intusschen stak het volstrekt niet onder stoelen of banken, hoe zij over haar vader dacht. Men schrijft aan haar een kritiek van het karakter des konings toe, die meer voor de scherpheid van haar oog, dan voor de warmte van haar kinderlijk gevoel getuigt. Zij spreekt daarin uit, niet alleen dat hij bij uitstek lastig in den omgang was, maar licht dit toe op een wijze, die pijnlijk aandoet, als men denkt, dat het een eigen kind is, die het schrijft. „Hij gaf zich airs van galanterie en wendde groote dapperheid voor; hij behandelde de koningin op een onredelijke, onnoozele, onaangename en dikwijls zeer kwetsende wijze; het was moeielijk om met hem te praten, hij wou altijd wat nieuws hooren, en sprak zelf altijd over dezelfde dingen." Als, weinige maanden na haar huwelijk, Mistress Howard, toen Lady Suffolk, het hof verliet, verheugde zij er zich zeer in. Lord Hervey maakte haar op het gevaar opmerkzaam, dat de koning aan de gevallen gunstelinge eene opvolgster zou geven die, jonger en dus gevaarlijker, het de koningin lastiger zou maken. Anna antwoordde, zonder er om te denken hoe weinig respect voor haar vader en hoe weinig bezorgdheid voor de ware belangen van haar moeder zij daarmede betoonde: „Ik wensch van harte, dat hij iemand anders

nemen zal, opdat mama verschoond blijve van de verveling hem altijd in haar kamer te zien."

Het was voor Anna een bitter gevoel, dat zij, de oudste dochter, door een broeder, en dan nog een zooveel jongere in leeftijd als Frederik, de prins van Wales, van hare kansen op den troon was beroofd. Eigenlijk ging zij nog verder. Zij zeide eens aan de koningin, dat zij hartelijk wenschte geen broeders te hebben, opdat zij zelve haar zou kunnen opvolgen. [41] Caroline berispte haar daarover, maar zij antwoordde: "Ik wil morgen sterven, als ik vandaag koningin mag zijn." [42] Zulk een eerzucht vond natuurlijk al zeer weinig bevrediging in het Engelsche hofleven, waarin zij een zeer ondergeschikte rol innam. Van der jeugd af, eerst in het grootvaderlijk gezin, nu in het ouderlijk huis, aan de tegenwoordigheid van maitressen gewend, kon de ergernis wel niet anders dan in hooghartige minachting overgaan. Maar de ergernis, dat zij niets te zeggen had en nooit in Engeland iets te zeggen zou hebben, dat zij niets kon doen tegen de voorwerpen van haar haat en minachting, was nog sterker. Begeerig zag zij uit naar een verandering in haar leven, die haar de kans schonk om haar wil aan anderen op te leggen.

Zulk een kans opende zich, toen van de zijde der Fransche regeering haar hand voor den jongen Lodewijk XV werd gevraagd. Doch, zoo Anna zich gelukkig heeft gevoeld met het uitzicht koningin van Frankrijk te worden, dan is hare blijdschap van korten duur geweest. De raadslieden van den jongen vorst moesten een eisch stellen, dien zij konden verwachten, dat te Londen niet mocht aangenomen worden. Een Protestantsche, zij het ook Anglikaansche, kon niet op den troon van Frankrijk plaats nemen: Anna moest katholiek worden. Het was niet te

verwachten, dat de prinses van Wales, die zelve als prinses van Brandenburg-Anspach de geloofsverandering geweigerd had, haar aan hare dochter zou aanraden of vergunnen, anders dan om dringende politieke redenen. En ditmaal kwam het politiek belang overeen met de eischen der overtuiging. Het huis van Hannover kon er niet aan denken, aan een zijner leden den overgang tot het Katholicisme toe te staan. De ondeugden der beide George's, schoon nog altijd onbeduidend bij de onzedelijkheid, die het hof der Stuart's had gekenmerkt, werden door de Engelsche natie over 't hoofd gezien ter wille van hun protestantsch geloof, den waarborg van de politieke vrijheid der natie. George I kon er niet aan denken, Anna's hand op zulk een voorwaarde aan Lodewijk XV toe te staan. Het aanzoek werd afgewezen. [43]

Eenige jaren gingen voorbij en Anna werd een dagje ouder. De huwelijkskansen verminderden. Pretendenten naar haar hand kwamen niet opdagen. Er waren niet veel prinsen in Europa geschikt voor een Engelsche koningsdochter. Een regeerend vorst of aanstaand troonopvolger werd begeerd, maar hij was niet te vinden of hij bood zich niet aan. Eindelijk, in 1729, begon er eenig licht aan den gezichteinder te komen. De stadhouder van Friesland, Willem van Oranje, was wel geen aanzienlijk vorst, maar hij behoorde tot een der oudste vorstelijke geslachten, en zijn naam klonk in Engeland goed. Lord Chesterfield leerde hem in dat jaar in Den Haag kennen en legde een gunstig getuigenis van hem af. „Hij heeft blijkbaar een zeer goede opvoeding genoten," schreef hij, „en een groote vrijheid en gemakkelijkheid in den omgang, die men niet krijgt, dan door veel in de wereld te verkeeren. Hij heeft een goed, knap gezicht; maar zijn ge-

stalte is niet zoo gunstig, als men zou wenschen, ofschoon niet zoo leelijk als ik gehoord had. Hij heeft niet de minste stijve statigheid, maar is vriendelijk en innemend, juist zooals 't voor iemand past, die zich in een gouvernement als hier is wil verheffen." Het duurde intusschen nog vrij lang, voordat het huwelijk beklonken was. Lord Hervey, de vertrouwde van koningin Caroline, teekent den prinselijken minnaar van Anna vrij wat ongunstiger dan Chesterfield. Hij noemt hem een dwerg, zoo mismaakt als een menschelijk wezen maar zijn kan. „Zijn uiterlijk voorkomen," zegt hij, „was niet leelijk, integendeel verstandig, maar hij stonk zoo vreeselijk uit den adem!" Anna intusschen kon niet kieskeurig zijn. Gewoonlijk is het bij vorstelijke huwelijken de vraag, waaraan men de voorkeur geeft: aan een schoon en beminnelijk, doch arm man, of aan een leelijk, doch aanzienlijk en rijk man. Hier intusschen waren alle inconvenienten van deze beide gevallen vereenigd, zonder dat een der voordeelen werd aangetroffen. De prins was leelijk, misvormd, en bovendien niet rijk en niet machtig. Doch voor prinses Anna bestond er eigenlijk geen keus, dan tusschen dit alternatief: huwen of niet huwen. Wilde zij een oude jongejuffer worden, na den dood haars vaders afhankelijk van haar broeder, den Prins van Wales, in ondergeschikte verhouding tegenover een zoo trotsche schoonzuster als diens vrouw, dan moest zij den Prins van Oranje afwijzen. Zag zij daartegen op, wilde zij niet afhankelijk worden van haar broeder, dan kon zij niet anders, dan den Prins van Oranje aannemen. [44]

Zulke gevoelens en beschouwingen uit den mond van een der meest vertrouwde vrienden van de koningin, doen een blik werpen op de stemming van George en Caroline.

Trouwens, het was voor geen der hovelingen duister, met welk oog de toekomstige schoonzoon in het paleis van St. James werd beschouwd. Tegenover het volk sloeg men een anderen toon aan. Het huwelijk van de Engelsche koningsdochter met een prins, die zoo weinig haar gelijke was, was een opoffering van vader en dochter ter wille van de natie. Het kon haar een waarborg zijn voor de toekomst: indien door onvoorziene gebeurtenissen de kroon aan Anna of aan haar kinderen mocht ten deel vallen, zou de protestantsche troonopvolging gewaarborgd zijn. Het huis van Oranje was èn om zijn gehechtheid aan het Protestantisme èn om de diensten, aan Engeland bewezen, steeds der natie lief en dierbaar. Trouw werden door de gehoorzame hovelingen zulke voorstellingen van het huwelijk verspreid: zij moesten dienen om Anna populair te maken. In Mei 1733 gaf de koning aan het Parlement bericht van het voorgenomen huwelijk en noodigde het Huis uit om „hem in staat te stellen aan de prinses zijne oudste dochter eene zoodanige dote te geven, als met de tegenwoordige omstandigheden overeenkomt, en die in staat zal zijn om de eer en waardigheid van een verbond, 't geen zoo krachtig strekt tot meerder versterking van de protestantsche successie, te ondersteunen."

Het Parlement voldeed zonder aarzeling en zonder karigheid aan het koninklijk verzoek. Het schonk Anna een huwelijksgift van 80,000 p. st., wat, gelijk haar moeders inkomen en ook bijna de civiele lijst des konings, genoegzaam het dubbele was van hetgeen in gelijke omstandigheden tot dusver was toegestaan. [45]

In November maakte zich de Prins van Oranje, die den eersten September zijn twee en twintigsten verjaardag had gevierd, op om naar Engeland te gaan. Den 16den November

stapte hij te Hellevoetsluis in het koninklijke jacht de Fubbs, dat gezonden was om hem over te voeren; twee dagen later landde hij te Greenwich. Nu werd het toch ernst, hoe diep George en Caroline ook op dit armzalige huwelijk neerzagen. Beiden lieten Anna geheel vrij; de koning zelfs ried het haar af. Maar zij liet er zich niet van afbrengen, zij zou hem trouwen, al was 't een baviaan, zei zij.

In Somerset House nam de Prins zijn intrek, en daarheen stroomden de leden van den hoogen adel en de aanzienlijken des lands, om hem te begroeten. Al de souvenirs van vroeger dagen werden wakker; de verdiensten van zijne vaderen voor de zaak der politieke vrijheid in Europa pleitten voor dezen jongen man bij het krachtige Engelsche volk, dat zijn minder schoon voorkomen voorbijzag en vergaf om den naam, dien hij droeg en het beginsel, dat het huis van Oranje vertegenwoordigde. Onder alle standen heerschte een soort van opgewondenheid. Toen hij den dag na zijn aankomst naar St. James reed, kon zijn rijtuig met moeite zich een weg banen door de opeengehoopte menigte, die hem met toejuichingen overlaadde. De aanstaande Willem IV betoonde ook hier zijn merkwaardig talent, om ieder, wien hij ontmoette, door zijn minzaamheid, zijn beschaafde en gemakkelijke manieren voor zich in te nemen. Men vergat, als men met hem sprak en zijne vriendelijke blauwe oogen op zich gevestigd voelde, dat hij zoo'n hoogen rug had en zijn lichaamsbouw, dank zij dien ongelukkigen val in 1717, zoo gewrongen en leelijk was. Het hof volgde het publiek in zijn geestdrift niet na, maar onderscheidde zich door de groote koelheid, waarmede het hem bejegende. George II verkoos de houding aan te nemen, dat zijn toekomstige

schoonzoon niets was vóór het huwelijk: dat het huwelijk met z ij n dochter hem pas tot iets maakte. „Geen regeerend vorst — bah, slechts een stadhouder van Friesland!"

Hij bewees hem dan ook volstrekt geen bijzondere beleefdheden. Integendeel — het kostte moeite, hem duidelijk te maken, hoe voegzaam het was, dat hij den prins, toen deze in Somerset House was aangekomen, liet complimenteeren. Lord Hervey, Vice-Chamberlain des konings, werd eindelijk er heen gezonden. Als hij terugkwam, verzocht de koningin, moest hij dadelijk bij haar komen om haar eerlijk te zeggen, op het gezicht van welk leelijk dier zij zich moest voorbereiden. Lord Hervey kwam terug en rapporteerde vrij gunstig. De prins was niet half zoo leelijk, als hij zich verbeeld had. Men moest niet denken dat men een Adonis zou zien, want zijn lichaam was wezenlijk leelijk, maar zijn gelaat was ver van onaangenaam, zijn manier van spreken, zijn houding, zijn optreden in één woord was verstandig en innemend; hij scheen zelfs zijn eigen gestalte geheel te vergeten en het talent te bezitten om het ook anderen te doen vergeten. Dit klonk nog al niet kwaad en scheen ten minste zeer geschikt, om een aanstaande bruid, die misschien opzag tegen een huwelijk met een echtgenoot, die haar als een baviaan was afgeteekend, een beetje moed te geven. Doch Anna bleek het niet te behoeven, want zij scheen er zich volstrekt niet over te bekommeren. Toen Lord Hervey zijn vermoeden uitsprak, dat de prinses in angst zou zitten te wachten op bericht, vertelde hem de koningin, dat hij het geheel mis had; „zij zat in haar kamer muziek te maken, en zij was den geheelen namiddag zoo vroolijk geweest, als zij haar ooit gezien had. Wat mij betreft," voegde Caroline er bij, „ik heb nooit het minste gezegd,

om dit huwelijk haar af- of aan te raden, ook de koning laat haar geheel vrij; maar toen zij begreep, dat de koning het een geschikt huwelijk vond en het hem niet ongevallig was, zeide zij dadelijk, dat zij besloten was: al was het een aap, zij zou hem trouwen." Lord Hervey kende het hof en de acteurs te goed om niet te weten, dat dit waar was. In de volgende dagen verscheen de prins van Oranje herhaaldelijk aan het hof, en had Anna de gelegenheid den man, wien zij weinige dagen later haar hand zou schenken, meer van nabij te zien en te leeren kennen.

Maandag, de 23ste November, was de dag voor het huwelijk bepaald. Maar er kwam een kink in den kabel. Zondag reed de prins naar de kerk der Hollandsche gemeente, om, gelijk hij beloofd had, er de godsdienstoefening bij te wonen. Maar hij was nog geen half uur in de kerk, of hij kreeg een toeval. Hij werd in zijn rijtuig gedragen en naar Somerset House teruggevoerd, wat vrij lang duurde, daar de paarden, om den zieke, slechts stapvoets mochten gaan en de afstand groot was. Onmiddellijk werd alom bekend gemaakt, dat de voltrekking van het huwelijk was uitgesteld.

De prins bleef lang ziek. Het gevaar, dat aanvankelijk bestond, week wel, maar de krachten kwamen niet terug. Hij bleef kwijnende. De koninklijke familie nam ter nauwernood notitie van hem. De koning achtte het beneden zijne waardigheid om zijn toekomstigen schoonzoon te bezoeken, 't geen natuurlijk ook de andere leden van het vorstelijk gezin belette het te doen. De prins deed alsof hij niets van deze lompe bejegening merkte of gevoelde, maar zijn gevolg stelde zich voor de terughouding van hun meester schadeloos, door zich luidruchtig genoeg, overal en altijd, er over te beklagen. In 't laatst van

December verliet hij Londen, om zich naar Bath te begeven, ten einde er tot herstel van gezondheid de baden te gebruiken. Het huwelijk werd uitgesteld tot na zijn terugkeer.

Januari en Februari van 1734 bracht hij aan de badplaats door. Eindelijk, in Maart, was hij hersteld en keerde hij over Oxford, waar hij honoris causa tot doctor in de rechten werd gepromoveerd, naar Londen terug. Thans stond aan het huwelijk geen verder beletsel in den weg, en werd het werkelijk voltrokken. In den avond van den 24sten Maart werd het in de kleine Fransche kapel, die tot het paleis van St. James behoorde, gesloten. Aan weelde en pracht ontbrak het niet. Evenmin aan toejuichingen van het volk en aan oranjelinten en strikken, die de paarden der rijtuigen bedekten, waarin de bruigom en zijn gevolg van Somerset House naar St. James waren gebracht. Voor de koningin, die door den jeugdigen Willem van haar afkeer van Oranje niet was bekeerd [46], was het een moeilijke dag. De koning hield zich gedurende de plechtigheid goed, maar zij en de zuster der bruid toonden zoo onverholen haar ware gevoelens, dat de optocht naar de kapel en het tooneel aldaar meer geleek op de sombere processie, die een Iphigenia naar het altaar geleidde, waar zij moest geofferd worden, dan op den vroolijken stoet, die een bruid naar de huwelijkstafel vergezelt. De prins was prachtig uitgedost: een lange pruik verborg zijn hoogen rug voor de oogen der nieuwsgierigen. Hij was in het fluweel, rijkelijk met goud geborduurd; de diamanten knoopen werden per stuk op 300 p. sterling berekend! Hij gaf een rijk geschenk in juweelen aan zijne bruid, die pronkte in een japon van zilverlaken, met een sleep van zes el lang, die gedragen werd door de dochters van tien hertogen en graven.

Te middernacht soupeerde de vorstelijke familie in het publiek. Tegen twee uur in den morgen werd het aan het afgematte jonge paar vergund, zich in hun vertrekken terug te trekken. En toen had die, volgens onze zeden ergerlijke, maar in de 18de eeuw zeer gewone vertooning plaats, dat bruid en bruidegom zich in behoorlijk nachttoilet op hun bed plaatsten en de hovelingen in statigen stoet de revue lieten passeeren, om aan hunne Hoogheden de reverentie te maken. Men kan begrijpen hoe dit illustre gezelschap, dat juist de prikkels van een goed souper niet behoefde om dubbelzinnige aardigheden zich te veroorloven, ten koste van dit echtpaar zich heeft geamuseerd. Want ook de bruid was geen ideaal van vrouwelijke schoonheid. Zij had levendige oogen en een frissche kleur, maar zij had de pokken gehad, waarvan de sporen nog ruimschoots zichtbaar waren. Haar lichaamsbouw was verre van mooi, en zij had aanleg om dik te worden. Een bruid van vier en twintig jaar, die door deze eigenaardigheden zich onderscheidt, kan zeer wel beminnelijk en lief zijn, maar schoon is zij niet te noemen.

Doch natuurlijk lette de moeder meer op de leelijkheid van haar schoonzoon, dan op het figuur van haar eigen kind. Caroline was getroffen, neen geschrikt door het voorkomen van Willem, toen hij in nachttoilet de kamer van zijn vrouw was binnengetreden. Zij was den volgenden dag nog niet van haar schrik bekomen. Met groote openhartigheid deelde zij haar gevoel aan haar vertrouwde, lord Hervey [47] mede: "Ah, mon Dieu! quand je voiois entrer ce monstre pour coucher avec ma fille, j'ai pensé m'évanouir; je chancelois auparavant, mais ce coup-là m'a assommée. Dites moi, mylord Hervey, aves vous bien remarqué et considéré ce monstre dans ce moment? Et n'aviez vous

pas bien pitié de la pauvre Anne? Bon Dieu! c'est trop sotte en moi, mais j'en pleure encore." [48]

Of "la pauvre Anne" nu zoo beklagenswaard was, mocht twijfelachtig heeten. Het Engelsche volk ten minste meende het tegendeel. Het scheen, dat de geestdrift voor den Oranjevorst in Engeland steeds stijgende was, in plaats van dalende. De geringe achting, die het huis van Hannover, met uitzondering der koningin, genoot, verleidde in deze dagen tot vergelijkingen, die ondanks de leelijkheid van den "Dutch baboon" niet tot zijn nadeel waren. De city van Londen, de hoogeschool van Oxford en andere ontevreden plaatsen en corporatiën boden den koning, bij gelegenheid van dit huwelijk, adressen van gelukwensching aan, en maakten van die gelegenheid gebruik om hem allerlei onbetamelijkheden te zeggen. De gewone inhoud kwam hierop neer: zij betuigden hun tevredenheid over het huwelijk, omdat zij zich herinnerden hoe veel het land aan een prins was verschuldigd, die den naam van Oranje droeg; verklaarden, dat zij niet dan met groote erkentelijkheid hem herdachten, en gaven, zooveel zij durfden, te verstaan, hoe zeer zij wenschten, dat deze man het voorbeeld van zijn beroemden voorganger zou volgen en op den eenen of anderen tijd zijn schoonvader — wegjagen, gelijk Willem III het den zijne had gedaan. Het adres van de City van Londen werd op kreupelrijm aldus samengetrokken:

"Most gracious Sire, behold before you
Your prostrate subjects that adore you —
The Mayor and Citizens of London,
By loss of trade and taxes undone,
Who come with gratulation hearty,
Altho' they're of the Country Party,
To wish your Majesty much cheer

On Anna's marriage with Myn'heer.
Our hearts presage from this alliance
The fairest hopes, the brightest triumphs,
For if one Revolution glorious
Had made us wealthy and victorious,
Another, by just consequence,
Must double both our power and pence;
All therefore hope that young Nassau,
Whom you have chosen your son-in-law,
Will show himself of Williams stock,
And prove a chip of the same block."

Waar of wanneer de prins van Oranje zich vertoonde, barstten de toejuichingen los. Terwijl de prins van Wales of de koning met koelheid in het publiek werden bejegend en geen juichende volksmenigte hunne koetsen vergezelde, schenen de Engelsche harten slechts van warmte en liefde te kloppen voor den "opvolger van Willem III".

Hoe weinig ernstig gevaar er in dergelijke luidruchtige bijvalskreten ook was, het was niet te verwonderen, dat George II zeer naar het vertrek van zijn schoonzoon verlangde. Den 22sten April scheepten de jonggehuwden zich te Greenwich in. Nooit was er melankolieker afscheid dan tusschen Anna en haar familie gezien. Haar vader gaf haar duizend kussen en een stortvloed van tranen. De prins van Wales nam geen afscheid, hij was bang haar te veel aan te doen. Niemand, die van dit voorwendsel dupe werd. De prins van Wales was boos op Anna en wilde niets van haar weten.

Toen windstilte Willem en Anna te Gravesend ophield, zond de koningin lord Hervey, om hen nog eens vaarwel te zeggen. Reeds dadelijk na het huwelijk had Hervey opgemerkt, dat Anna haar echtgenoot zeer sterk het hof maakte, altijd het woord tot hem richtte en alles toe-

juichte, wat hij aan anderen zeide. Nu ontdekte hij, dat de vertrouwelijkheid der jonggehuwden niets te wenschen overliet. Anna had den prins volkomen op de hoogte van het hof en de relatiën der verschillende personen gebracht. Hij ondervond het op duidelijke maar minder aangename wijze, toen de prins spottende hem onderhield over zijn betrekking tot zekere hofdame, met wie hij nog al zeer intiem was.

Misschien dat zijn gevoeligheid over die spotternij eenigen invloed heeft gehad op de teekening van het afscheid, en dat de snelheid, waarmede Anna vergeten werd, een weinig in zijn verhaal is verhaast door de ergernis, dat hij het voorwerp van hun snaaksche opmerkingen was geweest. Koningin Caroline kreet, zegt hij, drie dagen lang, maar na drie weken (behalve op postdagen) scheen Hare Koninklijke Hoogheid zoo goed vergeten, alsof zij drie jaar begraven was.

Doch Anna van Hannover verliet Engeland niet met het plan om zich te doen vergeten of om er niet terug te keeren. Integendeel, nog voordat zij van haar vaderland scheidde, bereidde zij haar wederkomst voor. Bij het laatste bezoek, dat lord Hervey haar bracht, verzocht zij hem, dat hij zijn invloed mocht aanwenden, opdat er geen vrede werd gesloten. Breidde de krijg, waartoe de Poolsche Successie aanleiding had gegeven, zich uit, dan werd de Republiek der Vereenigde Nederlanden er zeker ook in betrokken. De noodzakelijkheid van een militair opperhoofd zou zich dan doen gevoelen en tot de herstelling der stadhouderlijke waardigheid leiden. Maar in elk geval zou de prins, indien er thans geen vrede kwam, een toer naar de keizerlijke armée maken, en Anna kon dan een bezoek aan Engeland brengen.

Over haar ontvangst in de Nederlanden was door de koninklijke regeering met het aristocratisch gouvernement der Republiek onderhandeld. Horace Walpole had niet veel gedaan gekregen: als hoogste beleefdheid verkozen de Staten Anna als Koninklijke Prinses of Hoogheid te behandelen en te begroeten, terwijl zij haar echtgenoot als hun mindere bejegenden. Doch niettemin ondervond ook Anna nadrukkelijk het groot verschil tusschen hare vroegere en tegenwoordige positie. In Leeuwarden was nog een soort van hofleven, dat eenige vergoeding schonk, maar het was er vervelend. In Den Haag, waar zij het liefst vertoefde, gingen de meeste eerbewijzen van de lagere standen uit: hier was men in het hart der aristocratische tegenpartij. De aanhangers van het Oranjehuis vormden wel een hofkring, maar de meerderheid en de macht was aan de zijde der tegenstanders. Met zorg moesten de stadhouderlijken waken, dat zij hunne vijanden niet de voorwendsels aan de hand gaven om maatregelen door te drijven, die hen verder dan te voren van het doel hunner wenschen zouden verwijderen. Ook de Koninklijke Prinses, al zou zij zich de minachtende bejegening, die haar echtgenoot ondervond, niet aangetrokken hebben, kon zelve de gevolgen der ongelukkige, scheve positie van den stadhouder van Friesland in Den Haag niet ontgaan. Voor een zoo trotsche vrouw als zij was, moest menige pretensie dezer burgerlijke aristocratie [49], die de macht in handen had, ondraaglijk zijn. Hoeveel afwisseling de schilderkunst en de muziek — zij was een dwepende leerlinge van Händel — haar ook schonken, vergoeding konden zij haar niet geven.

Het was in waarheid een verlossing, toen Willem IV in Juli een reis naar het keizerlijke leger ondernam en haar daardoor de gelegenheid schonk, een tochtje naar Engeland

te doen. Zoodra zij te Londen was aangekomen, verklaarde zij zwanger te zijn: zij had het in Holland niet gezegd, uit vrees, dat men haar dan niet had laten gaan.

Scheiden leert wijden. Het ouderlijk huis, dat Anna niet bijzonder had gewaardeerd, toen zij er in vertoefde, had zij in den vreemde, onder de teleurstellingen en krenkingen van haar hoogmoed, liever gekregen dan ooit te voren. Zoo lief, dat zij schrikte om het weer te verlaten. Zij bleef te Londen, de eene maand voor, de andere na. Die langdurige afwezigheid maakte de aanhangers van het Oranjehuis in Holland ontevreden. Horace Walpole, de Engelsche ambassadeur in den Haag, wist het wel, maar zag er tegen op, haar de waarheid te zeggen. Hij kende haar; zij was te hoogmoedig en te heftig, om ze gemakkelijk te verdragen. „Wat het meest in haar belang is, komt het minst met haar lusten overeen: en ik ben niet boosaardig genoeg, om iemand, als men mij om advies vraagt, te raden, tegen zijn belang te handelen," [50] schreef hij aan zijn broeder, tot verklaring van zijn stilzwijgen tegenover de prinses. Doch Anna drong bij hem aan, en het hooge woord moest er eindelijk uit. Hij schreef haar toen duidelijk, dat al degenen, die het goed met haar en haar echtgenoot meenden, zeer ontevreden waren over haar verblijf in Engeland, uit vrees dat zij daar bevallen zou. Hij gaf, als zijn bescheiden meening, daarbij te kennen, dat ook de Prins van Oranje het beter zou vinden, indien zij overkwam en zijn terugkeer afwachtte binnenslands, dan dat zij in Engeland toefde totdat hij haar ontbood. Aan het slot van zijn schrijven verzocht hij H. K. H., den brief niet aan de koningin te laten zien. Maar Anna dacht er geheel anders over. Het denkbeeld, om naar Holland terug te keeren, verschrikte haar zoo zeer, dat

zij den geheelen morgen, nadat zij den brief gekregen had, bleef huilen en eindelijk met roode oogen en natte wangen naar haar moeder liep. Roode oogen en betraande wangen staan een zwangere jonge vrouw niet wel, en kunnen het kind kwaad doen. Caroline had dan ook diep medelijden met de arme Anna, die zoo onbillijk behandeld werd, en liet er zich door tot een heftigheid verleiden, die zij anders wist te beheerschen. Zij schreef aan Horace Walpole een brief, waarin zij hem op half ernstigen, half schertsenden toon verzocht, zich te bepalen tot zijn politiek, zich niet te bemoeien met dingen, die hij niet begreep, en de regeling van haar dochters gedrag over te laten aan haar eigen wijsheid, daar zij veel beter, dan hij het haar kon zeggen, wist wat behoorlijk was. Zij vroeg hem, of hij dacht, dat haar dochter niets te doen had dan over zee voor haar pleizier heen en weer te trekken? De eenige reden, waarom hij dat mooie advies had gegeven, was zeker dat hij zich verveelde: hij had de prinses noodig om whist met haar te kunnen spelen! [51]

Zulke dankbetuigingen waren niet uitlokkend voor nieuwe pogingen.

Anna bleef, en wel tot November. In de laatste weken van haar verblijf verliet Lady Suffolk het hof. Sedert geruimen tijd was de vriendschappelijke betrekking tusschen haar en den koning veranderd. George bezocht haar niet meer. De doove vrouw verveelde hem, en zij, naar het schijnt, poogde politieken invloed uit te oefenen, dien hij, zoo naijverig op zijn autoriteit, aan haar wel het allerminst wilde toestaan. Langen tijd was er gekibbeld, totdat George, het kibbelen moede, aanving openlijk haar te verwaarloozen. Hij bezocht haar weinig meer en dan nog zeer kort. In de hoop, de oude genegenheid te doen

opvlammen door een tijdelijk gemis, begaf zij zich in den nazomer naar Bath, doch keerde in het laatst van October terug. De koning nam geen notitie van haar en bezocht haar niet in haar kamer, en als hij haar in de kleedkamer der koningin ontmoette, sprak hij met haar op geheel onverschillige wijze, als met iemand, tot wie hij in geen bijzondere betrekking stond. Lady Suffolk begreep, dat alles voorbij was, nam haar ontslag en verliet het hof.

De koningin was verheugd over haar zegepraal, maar bezorgd over een opvolgster. Het was bij deze gelegenheid, dat Anna de woorden sprak, die haar minachting van haar vader zoo duidelijk openbaarden. Zij was reeds op weg naar huis geweest, maar teruggekeerd.

In October toch had de prins van Oranje geschreven, dat hij op de terugreis was. Hij verlangde, dat ook zijn vrouw wederkwam, en zond zijn opperstalmeester Grovestins, om haar te geleiden. Nu was er geen voorwendsel voor langer verblijf. Onder veel tranen nam de prinses afscheid, om over Harwich te vertrekken. Maar toen zij te Colchester brieven kreeg van den prins van Oranje, waaruit bleek dat hij niet zoo spoedig als hij gedacht had thuis zou zijn, ging zij den volgenden dag terug naar Kensington, waarheen inmiddels het hof was vertrokken. Het eerste bericht, dat George en Caroline van dit onverwacht besluit ontvingen, bracht zij zelve. Zij was bang geweest, dat zij niet al te best zou ontvangen worden, maar het viel haar mede. De koningin ontving haar met duizend kussen en tranen, de koning met open armen en een vroolijken glimlach. Doch hoe aardig die verrassing ook was, er moest aan de zaak een einde komen. In Holland maakte haar lange afwezigheid bij toeneming een zeer ongunstigen indruk, en de prins van Oranje had, meenende dat zij op reis was,

zich gehaast, en zat haar te Hellevoetsluis te wachten. Hoe ongaarne ook, Anna moest de schittering en glans van het Engelsche hof vaarwel zeggen, om zich in haar minder schitterend leven, rijk aan kleine kwellingen, in de Republiek te voegen. Met loome schreden begaf zij zich in de eerste dagen van November opnieuw op reis. Te Harwich scheepte zij zich in. Maar nauwelijks in zee, werd zij zoo ziek, dat het niet uit te houden was. De kapitein van het jacht, dat haar zou overvoeren, was zoo goed niet of hij moest het schip in de haven van Harwich terugvoeren. Met getuigenissen van haar medicus, den verloskundige enz. beladen, vertrok ijlings een koerier naar Londen. De prinses, zoo verklaarden deze getuigen, naar men zeide door haar geïnspireerd, kon de zeereis niet uithouden: zij liep gevaar van een miskraam en stelde, als zij de reis voortzette, haar eigen leven en dat van haar kind in de waagschaal. Te Londen maakte dit misbaar niet den indruk, dien zij gehoopt had. Ieder was overtuigd, dat het haar alleen te doen was om te blijven, en in Engeland zelf moeder te worden. Fluisterend werd gesproken van politieke berekeningen, met het oog op latere gebeurtenissen.

George en Caroline begrepen, dat hun onnadenkend kind hoog spel speelde. Zij wachtten zich wel te beslissen, maar lieten de beslissing aan den prins van Oranje over. Deze, die maar al te goed inzag, welk een nadeel het aan zijne belangen zou toebrengen, indien zijn zoon of dochter in Engeland werd geboren, liet zich door al de verklaringen van het dienstbare personeel niet van den weg brengen. Hij schreef de prinses, dat zij over Calais moest gaan, indien de zeereis van Harwich te vermoeiend voor haar was. Aan de koningin verzocht hij, dat zij haar

dochter niet zou steunen in haar tegenstand, maar integendeel alles aanwenden om de prinses tot gehoorzaamheid te dwingen. Dit werkte. De koning, die zich altijd over hindernissen, hoe onvermijdelijk dikwijls ook, ergerde, en die bang was dat dit bezoek, dat hem reeds 20,000 p. st. had gekost, nog meer zou gerekt worden, begon zijn geduld te verliezen. Hij liet de koningin aan Anna schrijven: zij moest en zij zou in Holland, en niet in Engeland bevallen. Daar de prins van Oranje het wilde, moest zij nu maar over Calais gaan. Maar om alle onvoorziene beletselen en verrassingen te voorkomen en alle nieuwe aandoeningen van afscheid nemen te vermijden, verkoos hij niet, dat zij nogmaals te Londen zou komen. Zij moest den naasten weg binnendoor van Harwich naar Dover gaan, zonder Londen aan te doen. Waren deze bevelen Anna al zeer weinig naar den smaak, een toeval maakte, dat haar vertrek uit Engeland een nog sterker trek van ongenade droeg. De landwegen van Harwich naar Dover waren in dezen tijd van 't jaar niet met eene koets te passeeren. George vergunde toen, dat zij Londen aandeed, maar alleen om over de London-Bridge naar Dover te rijden. Zij mocht niet stilhouden, niet te St. James komen, en geen lid van de familie mocht haar komen zien bij het doorrijden der stad. En zoo geschiedde het. De trotsche koningsdochter van Engeland reed door de hoofdstad van haars vaders rijk, zonder dat hare bloedverwanten eenige notitie van haar namen, anders dan dat een hofdame kwam zien, of het bevel des konings stipt werd uitgevoerd. Over Calais keerde zij, gelijk bepaald was, naar haar echtgenoot en het land, dat haar nieuwe vaderland moest zijn, terug. [52] Wat zal er in dit hartstochtelijk trotsche hart zijn omgegaan!

Sinds leefde Anna van hare bloedverwanten gescheiden. Het ouderlijke huis was het hare niet meer. Koning George bracht in 1736 een half jaar in Hannover door, waar een nieuwe maitres, Madame Wallwoden, hem boeide. Toen hij in het begin van December naar Londen terugkeerde, was Anna weinige dagen te voren van een dood kind bevallen [53]. De vaderlijke teederheid was niet groot genoeg, dat zij hem bewoog een uitstapje naar Den Haag te maken, om zijn zieke dochter te zien. Trouwens, hij had haar in het vorige jaar een paar uur te Apeldoorn gesproken: dat was voldoende.

Hare moeder Caroline zag zij nooit meer. De koningin van Engeland stierf in November 1737 aan de geheime kwaal, die zij jaren lang verborgen had gehouden. Zij had het verdriet gehad te zien, dat Lady Suffolk eene opvolgster vond in de Hannoversche dame, Madame Wallwoden. George II was in 1735 met haar intiem geraakt, en had de naïeveteit zoo ver gedreven, dat hij zijn vrouw, in brieven van twintig pagina's, van den voortgang dezer nieuwe verovering op de hoogte hield. "Gij zult van haar houden," — ontzag zich de ijdele man niet aan zijn vrouw te schrijven — "want zij houdt van mij."

Na lang gesukkeld te hebben, bezweek Caroline, tot het laatste oogenblik getrouw aan den onwaardigen George. Hare vier dochters en jongste zoon [54] omringden haar sterfbed; de oudste zoon, de prins van Wales, wachtte in zijn paleis de tijding van den laatsten snik af.

Anna was in Den Haag. Zij ontving berichten van haar moeders ongesteldheid en het klimmen der ziekte, maar geen enkele brief bevatte ook maar de geringste uitnoodiging om over te komen. Koning George was sedert haar vertrek uit het ouderlijk huis van haar ver-

vreemd, en liet zich over haar uit op een wijze, die meer autoriteit dan vaderlijke genegenheid verried. Over ieder, die hem moeielijkheden bezorgde of geld kostte, dacht hij niet gunstig. Anna had zoowel het eene als het andere gedaan. Uit zijn oog, was zij ook uit zijn hart geraakt. Toch vreesde men in Londen, dat Anna het wagen zou, de ziekte van haar moeder tot voorwendsel te bezigen om naar Engeland te komen. Horace Walpole, de Engelsche ambassadeur in Den Haag, kreeg last haar, zoo overreding niet baatte, met geweld te weerhouden: hoe dit laatste in zijn werk moest gaan, was zeker moeielijk te zeggen. Hij deelde den prins van Oranje de ontvangen bevelen mede. Deze bracht ze aan zijne gade over, die daarop den gezant, die de onschuldige tusschenpersoon was in deze zaak, haar drift en gebelgdheid op nadrukkelijke wijze deed kennen.

Met den dood der koningin deed zich de vraag op, wie nu voortaan den koning zou regeeren? Dat deze ijdele man niet op zijn eigen beenen kon staan, maar iemand naast zich hebben moest, wiens inzichten en denkbeelden hij zonder het te weten overnam en voor de zijne uitgaf, niemand, die het betwijfelde. Sommigen dachten aan prinses Amelia, maar Lord Walpole kende den koning beter. Hij zou zich niet door een dochter van 25 jaar laten leiden: daarvoor was hij te trotsch. In haar laatste dagen had de koningin Caroline hem den raad gegeven om te hertrouwen. Hij had met dankbaarheid en gevoeligheid dien raad ontvangen, en was er zoo door geroerd geweest, dat hij niet dan snikkende had kunnen antwoorden: „non, j'aurai des maitresses". En zulk een man wilde men door een dochter van 25 jaar laten regeeren! Walpole gaf hem den raad, Madame Wallwoden onmiddellijk uit Hannover te ontbieden. En zoo geschiedde het.

Maar de prinses van Oranje gaf den kamp zoo spoedig niet op. Zij begreep, evenzeer als Walpole en de geheele koninklijke omgeving, dat George behoefte had aan eene raadsvrouw, gelijk de koningin was geweest. Waarom moest het eene vreemde, waarom kon zij het niet zijn? Onder voorwendsel van ongesteldheid, die het gebruik der baden te Bath noodig maakte, kwam zij naar Engeland over. In haar ongeduld was zij onhandig en onbescheiden genoeg, om de ware reden van hare reis uit te spreken. Het werd den koning overgebracht, die natuurlijk nu minder dan ooit van haar weten wilde. Hij dreef haar voort naar Bath, om de baden te gebruiken, en toen zij van daar wederkeerde, ijlings weer naar huis [55]. Ik geloof niet, zegt Walpole, dat zij twee nachten in Londen heeft doorgebracht. Vader en dochter waren voorgoed gescheiden. Slechts enkele malen hebben zij elkander nog weer gezien. George heeft het Anna nooit vergeven.

Den 24sten Maart 1734, toen Anna van Hannover in de kleine kapel van St. James haar hand reikte aan den prins van Oranje, sloot zich de ouderlijke woning halverwege. Den 1sten November 1737, toen koningin Caroline het moede hoofd nederlegde, vielen de deuren geheel dicht. Zij is er nooit meer als kind in geweest, het was haar „thuis" niet meer.

III

MIRABEAU.

MIRABEAU.

Deze man kan eene reeks van aanspraken op onze belangstelling doen gelden. Zijn persoonlijkheid behoort niet tot de alledaagsche; hij is een diergenen, die beurtelings afstooten en aantrekken, omdat zij de uitersten van zinnelijk en geestelijk leven vereenigd te aanschouwen geven. Zijn geschiedenis verplaatst ons te midden van den grooten strijd der beginselen, die aangevangen is in het laatst der achttiende eeuw en nog voortdurend de ontwikkeling der Europeesche maatschappij beheerscht.

Met de wereldgebeurtenis, die de Fransche revolutie heet, is de naam van Mirabeau onafscheidbaar verbonden. Zoolang over haar zal worden gesproken, zal hij worden genoemd.

De vraag, waarom, is gemakkelijk beantwoord. De eerste, de schoonste periode der omwenteling, is tevens de zijne. Wat zij in die jaren goeds tot stand heeft gebracht, is voor een groot deel zijn werk. Het was Mirabeau, die de absolute macht van het koningschap ten val bracht en het gezag van de wet boven haar plaatste. Zijn machtige stem verlamde het despotisme der oude staatsorde en hield tevens de ontwaakte driften der wraakzuchtige menigte in bedwang.

Zoolang zijn leiding werd gevolgd, bleef de revolutie binnen eenige perken; toen hij stierf, sleepte hij de monarchie, gelijk hij zelf zeide, met zich in het graf. Het doodskleed van den volkstribuun was de lijkwade van het koningschap.

Zulk een plaats wordt slechts door enkelen in eene wereldgebeurtenis ingenomen. In den gewonen, rustigen loop van zaken, als de ontwikkeling van staat en maatschappij geleidelijk voortschrijdt, is het geen zeldzaamheid, personen, die boven de groote menigte slechts uitsteken door de plaats, die zij bekleeden, een groote rol te zien spelen. Maar andere krachten dan gewone worden vereischt in hem, die staande blijft als de stormwind eeuwenoude eiken ontwortelt, het jong geboomte ontbladert en niets spaart dan wat buigt. De revolutie heeft niets verschoond, wat bij haar uitbarsting het hoofd omhoog hield geheven. Zij heeft vrienden zoowel als vijanden vernietigd. Mirabeau alleen was haar meester, zelfs in zijne doodsure.

Hoe is hij het geworden? Vanwaar zijne kracht?

Dit is de eerste vraag, die beantwoord moet worden. Daarna wordt aangetoond, hoe hij zijn kracht heeft gebruikt, wat hij voor Frankrijk en de revolutie geweest is.

I

Er is volkomen overeenstemming tusschen het revolutionair tooneel, waarop Mirabeau heeft geschitterd en het proces zijner wording. Voor omwentelingen geldt geen regel; er is geen vast schema van, ondanks de rijke practijk. Politiek persoon te worden langs den weg, dien Mirabeau heeft betreden, gelukt geen ander.

De revolutie was slechts mogelijk door een volkomen losrijten van alle banden, die elke bestaande orde in staat,

maatschappij of gezin aaneenhechten. Bij geen harer aanhangers was de breuk vollediger dan bij Mirabeau.

Elke omkeering van zaken is de vrucht van goede en kwade hartstochten. Geen bracht grooter kapitaal van beide mede, dan hij.

Mirabeau's ouderlijk huis was een jammerlijk huis. Liefde tusschen zijne ouders heeft hij niet of ter nauwernood gezien; toen hij dertien jaar was, verliet zijne moeder de echtelijke woning, sedert lang het tooneel van haar twisten met zijn vader. Een oude grootmoeder, later een oudere zuster, bestuurde sinds het gezin. Maar het *ware* vrouwelijke hoofd, dat den vader leidde en het gezin bestuurde, was een vreemde, die geen enkele aanspraak, dan een onwettige, kon doen gelden. In de armen van de schoone Madame de Pailli, die zijne huisgenoote werd, zocht en vond zijn vader jaren achtereen vergoeding voor de vijandschap van zijne vrouw, die hem met rechterlijke vervolgingen overlaadde, haar groot fortuin hem onttrok en hem ruïneerde.

Naar het getuigenis zijns zoons was die oude markies de Mirabeau een genie. Aanhanger van de economisten en Dr. Quesnay, was hij beroemd als *l'ami des hommes*, omdat hij onder dien titel een werk had uitgegeven, vol van economische theorieën, die het heil der menschheid zouden verzekeren. Doch zijn gezin deelde niet in dat geluk, want de excentrieke, grenzenloos trotsche edelman was een voorbeeldeloos despoot. Zijn geloof telde twee dogmen: eigen onfeilbaarheid en de onbeperktheid van zijn vaderlijk gezag. Met al zijn kinderen, op één na, heeft hij zijn geheele leven getwist; om hen tot erkenning van zijn gezag, tot onderwerping aan zijn wil te dwingen, sloot hij hen op in kloosters of in staatsgevangenissen.

Meer dan vijftig *lettres de cachet* heeft hij tegen vrouw en kinderen verkregen en gebruikt.

Doch geen hunner is meer het voorwerp, meer het slachtoffer zijner tyrannie geweest, dan onze Gabriel Honoré, omdat geen hunner door de natuur met grooter weerstandsvermogen was bedeeld dan hij.

„Schrik niet," was het eerste woord, dat zijn vader bij de geboorte van dezen, zijn eersten zoon, hoorde. De toekomstige volkstribuun kwam in de wereld met een reusachtig groot hoofd, twee kiezen in den mond, een krom been en een tong, die losgesneden moest worden, zoo het kind ooit spreken zou. Als bij de geboorte, wekte Mirabeau's physieke organisatie zijn geheele leven door verbazing. Toen hij de dertig lang voorbij was, groeide hij nog. In zijn laatste ziekte was steeds de eerste vraag van den dokter, hoe het van daag met zijn haar was gesteld, of het zich rechtstandig oprichtte, dan wel plat neerlag.

Het grillig lot schonk nog een toevoegsel, dat geheel overtollig was. Toen de knaap drie jaar oud was, kreeg hij de kinderziekte. Zijne moeder bedekte zijn gelaat, schoon en vriendelijk als dat van al de Mirabeau's, met pappen en doeken. 't Gevolg was, dat zijn gezicht voortaan een monsterachtige vermenging van sproeten en putten vertoonde; hij was leelijk, schuw leelijk, zoo leelijk, zei zijn vader, als de zoon van den duivel. Wie hem voor 't eerst zag, schrikte in letterlijken zin onthutst terug.

Heeft deze leelijkheid van zijn voorkomen bijgedragen tot de harde behandeling zijns vaders? Heeft werkelijk de vader dit kind gehaat? Het is gezegd, maar het is niet zeer waarschijnlijk. Er waren andere redenen. De invloed van Madame de Pailli en het onmatig bewustzijn van zijn vaderlijke autoriteit geven voldoende verklaring.

Deze leelijke Gabriel Honoré had een hoofdfout: hij was een raisonneur, naar de markies zeide. Hij had geen ontzag voor zijn vader, hij sprak hem tegen en was familiaar met hem. De knaap, die met ieder gemeenzaam was, wist niet hoe hij het hart van den man kwetste, die nooit zijn eigen vader zelfs aangeraakt had en op vijftigjarigen leeftijd de bevelen van zijne moeder blindelings gehoorzaamde. Gelijken eerbied als hij bewezen had, vergde hij van zijn zoon. Zijn vaderlijke autoriteit moest wet voor hem wezen.

Maar de natuur had dezen krachtigen en woelzieken knaap niet toegerust om was in de handen van een ander, zelfs van een vader, te zijn. Hij bood weerstand, voerde jongensstreken uit, redetwistte waar hij gehoorzamen moest. Zelfs voor de theorieën van den markies had hij geen eerbied; hij gaf aalmoezen aan armen, wat zijn vader bevordering der armoede noemde. Verbaasd, diep geërgerd en gegriefd zag hij dit kind aan, dat geen begrip van vaderlijke autoriteit scheen te hebben. Heftig greep hij naar alle middelen, om dit onbuigzaam karakter te breken. Maar alles was vergeefsch en hij putte zich uit in ontelbare scheldwoorden en matelooze gestrengheid, zonder te slagen. Harde meesters koos hij uit, die hem wakker ter zijde stonden; maar deze, de een voor de ander na, eindigden met overwonnen te worden door den grooten aanleg en de gladde tong van den jongen. Een type van laagheid, ongehoorde platheid, noemde de markies zijn zoon, maar tevens was ook hij gedwongen, zijne zeldzame vlugheid en groote gaven te erkennen. De levenslustige, schoonpratende Gabriel Honoré wist met vriendelijke woorden en door zijn groote goedhartigheid ieder voor zich in te nemen, behalve den vader, die hem loopend zand noemde, waarin geen enkele indruk blijft.

Woedend over zijn machteloosheid, besloot hij een anderen weg in te slaan. In 1764, toen hij veertien jaar oud was, werd Gabriel te Parijs in een militaire school van den abbé Choquard opgesloten. Met de uiterste gestrengheid zou hij in dit verbeterhuis behandeld worden. Zijn eigen naam mocht hij niet meer dragen en geen correspondentie voeren. Geen enkele groote misstap — het moet worden gezegd — is tot dusver van den jongen Mirabeau bekend, die zulk een onteerenden maatregel, het verlies van zijn naam, rechtvaardigt.

Gedurende drie jaar bleef hij aan de zorgen van Choquard toevertrouwd. Het ging hier, als in de ouderlijke woning. Alle gestrengheid was zonder vrucht; de abt-directeur, verstandiger dan de vader, liet ze varen en beproefde wat zachtheid vermocht. Thans bleek, welke Delila dezen Simson kon temmen. De jonge Mirabeau was een gewillig en ijverig leerling; in elk deel van het onderwijs muntte hij uit. Met nieuwe, zoowel als oude talen werd hij vertrouwd; in mathematische wetenschappen, gelijk in lichaamsoefening, was hij de eerste. Van de rijke en veelzijdige kennis, die in later jaren zooveel verwondering zou wekken, legde hij hier de grondslagen.

Toch was de vader niet tevreden, want de zoon bukte nog altijd niet voor zijn autoriteit; hij deed het ergste, wat hij in 's vaders oog doen kon: hij correspondeerde met zijn moeder. En deze deed, wat duizenden moeders doen en voor en na haar gedaan hebben en zullen doen, zij zond den ondeugenden jongen geld, dat de vader hem zorgvuldig onthield. Een nieuw redmiddel werd bedacht. Pierre Bussière — dit was de naam, dien Gabriel droeg — werd als volontair in een regiment gestoken, welks chef om zijne hardheid bekend was. Als oppasser werd hem

een vertrouwde knecht toegevoegd, die als spion des vaders al zijne gangen moest bespieden en rapporteeren.

Wat te verwachten was, geschiedde. Mirabeau, physiek en intellectueel ontwikkeld boven zijn leeftijd, had niet geleerd zich zelf te beheerschen, doch in de harde school zijner jeugd wel, anderen met schoone woorden voor zich in te nemen.

Zijne hartstochten sleepten hem mede, in de schijnbaar vrijer positie waarin hij verkeerde. Liefdeshistories, duels, zware verliezen bij het spel, verzet tegen de harde krijgstucht en dergelijke zaken, in het leven van een achttienjarig edelman in 1768 geen ongewone zaken, brachten den verbitterden vader tot de uiterste woede. Hij, die in zijn eigen huis met Madame de Pailli leefde, kon geen woorden genoeg vinden om de liederlijkheid van dit *mauvais sujet* te teekenen. „Hij is een waardige telg van zijn moeder; wel twintig erfenissen en twaalf koninkrijken zou hij verkwisten, zoo hij ze had! De geest van mijn vader verwijt mij, dat ik ooit nog iets van dien ellendige gehoopt heb.” Ernstig denkt hij er aan, hem naar de Hollandsche kolonie Suriname te zenden. „Men is dan ten minste verzekerd, dat de rampzalige, geboren om het verdriet van zijne ouders en de schande van zijn geslacht te zijn, nooit meer boven water zal komen.”

Doch een andere uitweg opende zich voor de vaderlijke teederheid. Een ministeriëele *lettre de cachet* werd verkregen en de jonge Mirabeau op het *île de Rhé* in een staatsgevangenis opgesloten.

Een half jaar bleef hij er. Toen werd hij ingelijfd bij een expeditiecorps naar Corsica. De markies hoopte van hem af te zijn. „Als hij eens op eigen beenen staat, zullen er geen drie maanden verloopen, of hij wordt voor

zijn geheele leven opgesloten." Met dit blij vooruitzicht zag hij hem gaan.

Hoe weinig begreep die vader zijn kind! De onmatige levenskracht van Gabriel behoefde de gelegenheid om zich te openbaren, zich uit te storten. Hij vond ze in den ruwen krijg op Corsica. Acht uur per dag werkte de officier Mirabeau buiten zijn krijgsdienst; zijn rustelooze ijver, zijn rechtvaardigheid, zijn onvermoeidheid wonnen hem de liefde der soldaten en de gunst van zijne superieuren. Verbaasd luistert de vader naar al de schitterende rapporten: in 't geheim voelt zijn trots zich gestreeld. „Het is een kop, die wat beteekent," — schrijft hij aan zijn broeder — „hij is misschien eenig in zijn soort. God weet, welk een wonder wij nog in hem zien." Tot belooning laat hij hem overkomen en vergunt hem, het voorvaderlijk slot Mirabeau, in Provence, te bezoeken. Daar woont zijn broeder, de „bailli", de vertrouwde zijns levens. Deze moet het „mauvais sujet" maar het eerst ontvangen en zien wat er van hem geworden is. De terugkeer tot de vaderlijke armen mag hem niet te gemakkelijk worden gemaakt.

Mirabeau komt en zijn oom is betooverd. De twintigjarige is onweerstaanbaar. De oude man, die een zeer werkzaam en zeer woelig leven achter zich heeft, wordt geheel door hem ingenomen. „Die jongen maakt mijn hart warm, er zit het beste timmerhout uit Europa in, om een admiraal, generaal, minister, kanselier, paus, alles wat ge wilt, van te maken," schrijft hij vol opgewondenheid aan den vader.

Eindelijk geeft ook deze toe. De verzoening heeft plaats, en Pierre-Bussière zal voortaan graaf de Mirabeau heeten. Zoo 't schijnt, heeft de vader gezegevierd en de zoon het

harde hoofd gebogen. Hij zit de boeken van zijn vader te lezen en te bestudeeren, als ware het zijn liefste lectuur. „Die lectuur is te droog," waarschuwt angstvallig de oom. Maar de vader wil er niet van hooren. Zijn zoon moet zijne ideeën overnemen, zijn economische theorieën deelen, zijn physiokratische formules leeren.

Nietwaar, kinderen zijn immers aan de ouders toevertrouwd, opdat zij hen naar hun beeld vormen? Is dat niet het ware ideaal van alle opvoeding .... in de 18de en misschien ook in de 19de eeuw? Val den ouden edelman dan niet hard, die het stuk leem in zijn hand zocht te kneden naar zijne gelijkenis.

Toch moest hij zich zelf bekennen, dat deze zoon van andere stof was dan hij. Hij liet hem naar Parijs gaan en het hof bezoeken. Nieuwe reden van verbazing! De twintigjarige, die de ergerlijke gave der gemeenzaamheid had, bewoog zich in de hoogste kringen met onbegrijpelijke gemakkelijkheid en stapte, als in zijn geheele leven, over alle vormen met onverstoorbare kalmte heen. Wie zich ergerde, werd ontwapend door zijn geestigheid, zijn vernuft en zijn veelzijdige kennis.

„Hij moet het hof kennen, maar er niet leven," had de markies gezegd. Zijn zoon moest een maatschappelijk man worden. Te vergeefs smeekte Gabriel Honoré om in zeedienst te mogen overgaan: het gevaarvolle leven van den zeeman lokte zijn krachtige natuur aan. Maar de vader wilde er niet van hooren, hij moest landedelman worden als hij, econoom als hij, trouwen als hij, bovenal vader worden, als hij. Tot zekere hoogte gaf hij zich rekenschap van de behoeften des zoons, dien hij „een wild dier" noemde. „Hij moet zeer sterke lichaamsbewegingen hebben, want wat is er anders met die onmatige overdaad van intellectu-

eele en physieke kracht te doen? Eigenlijk zou alleen de keizerin van Rusland, Katharina II, een geschikte vrouw voor hem zijn." Doch deze, jammer genoeg! bood zich niet aan, en daarom huwde de jonge Mirabeau in 1772 de achttienjarige dochter van den markies de Castillane.

Het jonge paar vestigde zich op het slot Mirabeau, eenzaam en somber boven op een rots gelegen, ver van Aix in Provence, waar de jonge vrouw haar jeugd had doorgebracht. Daar moesten zij leven van een betrekkelijk klein jaargeld, door de wederzijdsche ouders hun toegelegd. Zuinigheid was beiden vreemd, en Mirabeau deed allerlei uitgaven om zijn jonge vrouw het gemis van de vermaken van vroeger te doen vergeten. Het gewone gevolg bleef niet achter: binnen korten tijd stak hij in schulden.

Onbeschrijfelijk was de woede des vaders. Hij had alles voor dit kind gedaan, maar het wilde zich niet verbeteren! Een tweede *lettre de cachet* werd gevraagd en verkregen. Het jonge gezin werd verbannen naar Manosque, een stadje van 5000 zielen, aan de grenzen gelegen. De verkwister werd bovendien onder curateele gesteld!

Vijf en twintig jaar oud, gehuwd, vader, werd Mirabeau als een onmondige binnen het rayon van een plaatsje van 5000 zielen gebonden en tot werkeloosheid gedoemd. Was 't wonder dat hij de zeelen verscheurde?

Op zekeren dag deed hij een rijtoer ver buiten de gestelde grenzen. Daar ontmoette hij een edelman, die zijn zijn zuster belasterd had. De karwats trilde in zijn hand, en kletterend deed hij ze bij herhaling neerdalen op het gelaat en het lichaam van den schaamtelooze, die het ongeluk had hem hier te ontmoeten.

Een rechterlijk onderzoek volgde. Mirabeau, die het

gewaagd had de grenzen te overschrijden, werd door een nieuwe *lettre de cachet* getroffen en als gevangene naar het kasteel If, op een rots bij Marseille, gevoerd.

Vrouw en kind bleven achter, hij heeft beiden nooit weergezien.

II

Wij zijn op een keerpunt in Mirabeau's leven; staan wij even stil.

Gesproten uit een geslacht, dat er trotsch op is, sedert 500 jaar niets dan ongewone menschen te hebben voortgebracht, is Gabriel Honoré de Mirabeau intellectueel en physiek door de natuur met krachten toegerust, die verre de gewone maat te boven gaan. Hem is geen opvoeding ten deele gevallen, men heeft het karakter niet geleid, maar willen breken. Een ijzeren wil poogde hem te vernietigen, zonder in zijn hart of in zijn verstand een bondgenoot te zoeken. Geen enkele goede, zachte invloed heeft in de vormingsperiode van het karakter zijn hart vermurwd; zijn ouderlijk huis, met het ergerlijk tooneel der verjaagde moeder en der opgenomen maîtresse, stempelde den vaderlijken wil tot ruwe willekeur. Niet zijn belang, maar feodale autoriteit schreef de bevelen hem voor. Als jongeling en als man werd hij gestraft en geketend wegens misstappen, die hij rondom zich ongestraft zag begaan. Welk een haat, welk een wrok moest er ontkiemen in het hart van den man, die zich zijn kracht met elken dag meer bewust werd! Zoo het goede in hem, zijn teederheid, zijn innemendheid, zijn goedhartigheid, zijn onbaatzuchtigheid, zijn werkkracht niet verloren ging, het was omdat de natuur sterker is dan de menschenhand. Elke levenskring,

alle werkzaamheid, die een uitweg voor zijn onmatige kracht moest zijn, werd hem afgesloten. Hij werd verwijderd uit de maatschappij, waarin voor hem alleen geen plaats, geen taak scheen te zijn. In zijn volgend leven zouden de goede eigenschappen telkens, ook te midden der diepste afdwalingen, zich openbaren, maar, ongeleid en ongeoefend, te zwak blijken om de geweldige drift zijner passiën te stremmen, te betoomen. Wat wonder, zoo de stroom, welken men het vloeien verbood, de hindernissen doorbrak en in morsige sloten verliep!

Na eenige maanden op If te hebben vertoefd, werd Mirabeau overgebracht naar het kasteel Joux, bij Pontarlier, in de Jura. Gebruik makende van de halve vrijheid, die hem gelaten werd, liet hij zich voorstellen in het eenige notabele huis der plaats. De oude markies de Monnier ontving hem met welwillendheid, zijne gade met nieuwsgierige belangstelling. Voor haar, de twintigjarige, geketend aan een oud man van zeventig jaar, was de komst van een vreemde een blijde gebeurtenis, een heerlijke afwisseling van het eeuwige whistspel met den grijzen echtgenoot. Madame de Monnier was een schoone, levendige brunette, met zachte, ietwat kwijnende oogen, die door vroolijke, naïeve uitvallen haar indruk verhoogde. Op Mirabeau oefende zij een ongemeene aantrekkelijkheid. De vurige hartstocht, waarmede hij jaren lang aan haar gehecht bleef en de idealiseerende wijze, waarop hij van haar spreekt, getuigen het. „Ik zou haar eene Juno geacht hebben, indien ik geen Venus in haar gevonden had", verklaarde hij. Omgekeerd was de indruk niet minder beslissend. De geestige Mirabeau, met zijn groote, doordringende oogen vol vuur en teederheid, begreep zoo goed

haar positie en wist ze zoo zeldzaam juist in woorden te brengen, beter dan zij zelve het vermocht. De jonge man, die zijn eigen gevoelens met zoo innige hartstochtelijkheid wist uit te drukken — wat weinig vrouwen euvel duiden — was in haar eentonig en vervelend leven, terwijl zij smachtte naar vertrouwelijkheid, een gevaarvolle verschijning. Het duurde kort, of zij had aan zijn vriendschap confidentiën gedaan, die zelden door een jonge vrouw aan een man van gelijken leeftijd zonder gevolgen worden vertrouwd. Mirabeau heeft steeds tegen de beschuldiging geprotesteerd, dat hij haar heeft verleid, en er nadrukkelijk op gewezen, dat hij haar liefde niet heeft aangenomen, dan nadat zijne vrouw had geweigerd tot hem te komen. Toen en later heeft hij steeds verklaard: „zij heeft zich vrijwillig in mijne armen geworpen." Niettemin heeft hij ze vrij ver opengezet toen hij de vrouw, die tot een zusterlijke betrekking zich bepalen wilde, overreedde, dat de rechten der liefde verder reiken.

Geheimhouding van dergelijke zaken is steeds moeilijk; hier, waar het een gevangene gold, was ze onmogelijk. De gevolgen bleven niet uit; Sophie Monnier werd naar haar familie, Mirabeau naar een andere gevangenis gezonden. Maar de vrienden, die hij overal maakte waar hij kwam — ook mannen boden zelden weerstand aan zijn beminnelijkheid — en de algemeene afkeuring, die de vervolging zijns vaders trof, kwamen hem te hulp. Hij ontsnapte, met ieders medeweten, en Sophie Monnier voegde zich in Zwitserland bij hem. Te zamen kwamen zij in October 1776 te Amsterdam, waar zij zich in de Kalverstraat vestigden.

In het vrije Holland kwam hij vrijheid zoeken, rekenende hier veilig te zijn. Negen maanden bracht hij er door,

worstelende met de fortuin, om te leven. Den geheelen dag vertaalde hij voor Hollandsche uitgevers; armoedig, doch gelukkig, naar hij later zeide, leefde hij met de vrouw, die hij liefhad. Voor de eerste maal in zijn leven was hij vrij; hier konden zijn vijanden hem niet treffen.

Zoo meende hij, doch verkeerdelijk. De handelsaristocratie der Republiek had geen belang bij hem en was ten volle bereid hem uit te leveren. In Mei 1777 werden de ontvluchten in hechtenis genomen en naar Frankrijk terug-gevoerd; Sophie Monnier in een klooster, Mirabeau te Vincennes opgesloten.

Aan geen feit uit zijn leven heeft Mirabeau meer te danken dan aan deze ontvoering van de schoone markiezin de Monnier. Niet alleen, omdat zij de publieke dorst naar schandalen bevredigde, maar vooral omdat zij zijn naam algemeen bekend maakte en de oogen des volks op hem richtte. Geen enkele zijner handelingen tot dusver had zulke gevolgen als deze vuistslag, dien zijn overmoed zich vermeten had der publieke moraliteit toe te brengen.

Drie jaar bleef Mirabeau in de gevangenis en werd toen door den vader ontslagen, omdat de oude markies vreesde, zonder nakomelingschap te zullen sterven. Daarom wenschte hij de verzoening van zijn zoon met diens vrouw en stelde hem in vrijheid. Zulke consideratiën teekenen een individu, maar lichten ook de verhouding tusschen vader en zoon scherp toe.

Gabriel Honoré was ruim 31 jaar, toen hij Vincennes verliet. Hij was er gegroeid, lichamelijk en geestelijk. Nooit heeft een gevangene gewerkt als hij. Drie uur sliep hij, één uur mocht hij wandelen, de rest van den dag was gewijd aan lezen en schrijven. Een uitgebreide correspondentie met Sophie Monnier, in 1792 gevonden en uit-

gegeven, bewijst wat er omging in zijn gemoed. Het zijn vurige kreten van liefde, vol wilde drift en zinnelijke behoefte: er zijn bladzijden in, waarin de taal, als 't ware overwonnen door zijn passie, zich leent tot het afbeelden van tooneelen, waarvan Rousseau tot dusver alleen het geheim bezat. Maar de eischen van liefde en zinnelijkheid houden hem niet uitsluitend bezig. Lezen, vertalen, denken — tot alles had hij den tijd. En hier in de gevangenis van Vincennes werd het hem duidelijker dan ooit, wat de reden was van zijn ongeluk. Hij beschuldigde zijn vader heftiger dan te voren. Wilt gij een enkele proeve uit een der vele pleidooien, die hij schreef? „Mijn vader is mijn beul; hij heeft mij eerst willen onderwerpen; toen hij hierin niet slaagde, gaf hij er de voorkeur aan mij te breken, liever dan mij naast zich te laten opgroeien, uit vrees dat ik omhoog zou stijgen, terwijl hij daalde. Tevergeefs heb ik hem gezegd: mijn roem is immers de uwe? Hij heeft mij te meer gehaat, toen hij zag dat ik hem doorgrondde. Hij is de eenige van alle vaders, die zich vernederd gevoelt door de talenten van zijn kind." Wanneer eenmaal een zoon zulke gevoelens zich bewust is en ze uitspreekt, is er van geen band der natuur meer sprake.

Men heeft Mirabeau een komediant genoemd, en menigmaal is hij het geweest. Maar het goochelen met onderwerping en toegevendheid was het eenige wapen, dat hem overbleef tegenover een hardvochtigheid, die voor niets boog. „Mijne krachten bezwijken, ziekten verteren mij, mijn gezicht vermindert, zenuwpijnen verscheuren mij. Zedelijk en lichaamlijk bezwijk ik in deze gevangenis. Verstomping, wanhoop en zinneloosheid naderen mij. Ik kan zulk een leven niet uithouden. Vader, ik kan niet. Laat toe, dat ik de zon wederzie, dat ik ruimer adem haal, dat ik

menschen spreek....." Wat antwoordde de oude markies op die aandoenlijke smeekbede? Hij lachte om die kunsten en liet zijn zoon niet los, dan toen zijn kleinkind was gestorven en hij hem behoefde om zijn geslacht voort te planten. En deze man verbeeldde zich, dat die zoon toen oprechtelijk de knieën voor hem boog en eindelijk zijn autoriteit erkende!

De droom duurde kort. De jaren gevangenschap droegen vrucht. Het grootste, wat den mensch bejegenen kan, is, dat hij in zijn eigen zaak de algemeene verdedigt. Dan krijgt zijn individueel leven historisch gewicht.

Dit was met Mirabeau het geval. Hij had leeren inzien, dat zijn persoonlijk lot een algemeen karakter droeg. Hij was slechts een der duizenden slachtoffers van de maatschappelijke orde, die aan bevoorrechte standen het recht en de macht schonk, om aan anderen hun wil op te leggen. Zijn vader was slechts *één* der representanten van het despotisme van den staat. Het privilegie was de kanker der maatschappij, omdat het willekeur en verdrukking baart. Wat de mannen der verlichting aangaande menschenrechten en individueele vrijheid sedert jaren hadden gepredikt, het werd zijn eisch, als het resultaat zijner levenservaring. Zijn voorbeeld kon de rechtmatigheid toelichten, zijn stem zou voortaan hunne erkenning vorderen.

Dit oogpunt geeft de ware beteekenis aan der procedures, die hij onmiddellijk na zijn invrijheidstelling aanving, en doet den verbazenden indruk begrijpen, dien zij maakten. Dat Mirabeau herziening van het tegen hem als verleider geslagen vonnis eischte en hij zijn vrouw van haar familie terugvorderde, was een geheel persoonlijke zaak. Maar niet dat hij het recht der ouders om willekeurig over kinderen te beschikken aantastte, dat hij de maatschappelijke ordening

brandmerkte, die geen enkel recht van individuën eerbiedigde of waarborgde en de staatsmacht tot bondgenoot en werktuig verlaagde van individueele willekeur en wraakneming. Dit stempelde den strijd voor de rechtbank in Provence tot een feit, voor de geheele natie van gewicht. Daar trilde door Frankrijk een stem, die allen toeriep: „uw aller belang staat op het spel, het is uwe twistzaak die hier gestreden wordt."

Toch zou het belang van den strijd niet de koelheid des publieks hebben overwonnen, zoo niet tevens een andere kracht zich had doen gelden. Mirabeau ontwikkelde een welsprekendheid, die, door geen kunst gevormd, doch als de zuivere uiting der natuur èn hoorder èn lezer zijner pleidooien overweldigde. „Een stormwind" had zijn vader hem eens genoemd: als een stormwind donderde zijn woord. Vreemdelingen en ingezetenen stroomden naar de pleitzaal om hem te hooren. Laat een getuige, die niet van partijdigheid verdacht kan worden, het u verhalen. Zijn vader schrijft op schimpenden toon: „Stel u de zegepraal van den kunstenmaker eens vóór. Op den dag van zijn kermisvoorstelling werden, niettegenstaande dat de wacht verdriedubbeld was, deuren, slagboomen, vensters en alles door de stomme menigte overweldigd. Er zaten tot op de daken om hem te zien, zoo zij hem al niet hooren konden. En het is zonde en jammer, dat niet allen hem hebben gehoord, want zoo verschrikkelijk heeft hij gesproken, zoo gehuild en gebruld, dat de manen van den leeuw wit waren van de vlokken schuim en dropen van het zweet."

De schimpende teekening overdreef niet. De leeuw had zijn gebrul door Frankrijk doen hooren, en sinds bleven de oogen op hem gevestigd. De jonge edelman, die de

gebreken van zijn stand in ruime mate bezat, stond als aanklager tegen de oude maatschappij op, die onder de forsche slagen zijner onstuimige welsprekendheid trilde. In geleerde boeken en populaire geschriften hadden talloos velen den bestaanden toestand aangevallen, maar met die kracht, dien overmoed had nog geen slachtoffer de worsteling, lijf tegen lijf, aangevangen als hij. Van dit oogenblik af behoorde Mirabeau tot de krachten, waarop werd gerekend, als de groote procedure tegen het privilegie en de staatsalmacht zou aanvangen.

III

Was de verwachting te stout, te overdreven of was Mirabeau werkelijk een kracht?

Persoonlijke moed en de macht van het woord stonden hem ter beschikking als weinigen. Doch hoe onmisbaar ook, zij zijn onvoldoende: kennis der gebreken, inzicht in de hulpmiddelen, warmte van overtuiging, die doet volharden, worden in hem, die zich aan de publieke zaak wijdt, boven alles vereischt. Bezat hij die?

Het zou niet te verwonderen zijn geweest, indien Mirabeau in het leven, dat tot dusver het zijne was, moreel en intellectueel ware te gronde gegaan. Duizenden zijn in geringer strijd bezweken; slechts de minderheid blijft staande onder zulke ongunstige omstandigheden. Tot die minderheid behoort Mirabeau. De reden is deze: zijn behoefte aan intellectueele genietingen was steeds even groot als die aan zinnelijk genot.

Een zijner grootste grieven tegen de gevangenissen was de moeielijkheid om boeken, papier en inkt te bekomen. Toch verkreeg hij ze. Omtrent zijn lectuur te Vincennes

zijn wij vrij goed door hem ingelicht: Rousseau, Montesquieu en tal van historische schrijvers van dien en vroegeren tijd worden in zijne brieven aangehaald. Ook vele oude en nieuwe klassieken: Homerus, Catullus, Ovidius, Tacitus, Tasso, Boccacio, Janus Secundus, enz. Hij las deze auteurs en excerpeerde ze. Doch wat hij niet aanteekende bleef ook bewaard in zijn stalen geheugen. Strekte deze veelzijdige lectuur eensdeels om zijn geest bezigheid te verschaffen, voor een ander deel moest zij tot andere doeleinden dienen. Mirabeau verwerkte de stof, die hem geboden werd, en gebruikte de denkbeelden van anderen, om zijn gevoelen te steunen. Voor de groote menigte heeft de autoriteit van personen meer gewicht dan de waarheid der gedachte zelve. In de gevangenis te Vincennes schreef hij een werk over *Lettres de cachet.* De rijkdom van citaten is zoo groot, dat men zou vermoeden, dat hij een aanzienlijke bibliotheek tot zijne beschikking had gehad. Een der tijdgenooten ontzegde hem juist op dien grond het vaderschap. De waarheid is, dat zijn rijk geheugen en zijne vele adversaria hem die groote massa feiten en aanhalingen verschaften, die zoo zeer verbazen.

Doch de lectuur had nog een ander doel: Mirabeau vertaalde. Al de vreemde auteurs, die ik opnoemde, Tacitus, Ovidius enz. hebben hun contingent geleverd. Voor zoover die vertalingen in 't licht verschenen, behooren zij tot die uitgaven, die hem het verwijt op den hals haalden, dat hij broodschrijver was. In de gevangenis ontving hij van zijn zorgvuldigen vader 600 francs, om in zijne behoeften te voorzien. Mirabeau zocht met zijne pen het ontbrekende te verdienen. De vertalingen der klassieken zijn wel de meest onschuldige van de geesteskinderen, die daaraan het aanzijn danken. Eenige andere, van slecht allooi, waren

bestelwerk, boekverkoopers-speculatiën op zijn geldgebrek en op den smaak van het publiek voor dubbelzinnige literatuur. Alles hing af van de handelaars, met wie hij in betrekking stond. Toen hij met mevrouw Monnier in "het duurste land van Europa", gelijk hij de Republiek noemde, moest leven, bewerkte hij voor Rey en Changuyon de vertaling van ernstige werken. Watson's geschiedenis van Philips II, de geschiedenis van Engeland van mevrouw Macaulay, en dergelijke, werden gedeeltelijk door hem uit het Engelsch in het Fransch overgebracht. In welke richting zijn eigen sympathieën gingen, blijkt uit de geschriften, na zijn verblijf te Vincennes uitgegeven.

Na de pleidooien in de Provence liet zijn vader hem los, overtuigd dat zijn teedere zorg den zoon niet redden kon. Voor de eerste maal in waarheid stond hij op eigen beenen, maar tevens was hij geheel tot eigen krachten verwezen. Middelen bezat hij niet, hij moest schrijven en uitgeven. Geen wonder, dat niet alleen pennevruchten, zijner onwaardig, maar ook ernstige arbeid hem tot verwijt werd gerekend en weerlegd, naar men meende, door op de veilheid van zijn pen te wijzen. In 1786 vatte hij het plan op, een groot literarisch tijdschrift uit te geven. Bij die gelegenheid beriep hij zich op het voorbeeld van Engeland, om het groot gewicht der periodieke literatuur aan te wijzen. "Er is in Engeland geen man, die wat beteekent, geen enkel publiek man, die niet een tijdlang aan die periodieke literatuur heeft medegewerkt, aan die vliegende bladen, die onze onkunde gering schat, maar die in alle landen de grootste verandering bewerken, bestaande toestanden wijzigen, de heerschende denkbeelden omkeeren, de menschen vernieuwen. Ik vind er niets vernederends voor mij in, te doen wat de keur van Engeland altijd deed

en nog doet. Ik heb slechts achting voor verdienste, deugd, talenten, en niet voor de kunstmatige splitsingen der maatschappij. Sedert jaren gespeend van de illusiën, die de toevallige plaats mijner geboorte mij schenken kon, ben ik gewend niets dan mij zelf te zijn en zal ik trachten slechts door mij zelf elke plaats te verdienen."

Er spreekt zelfgevoel uit die woorden. Zij zijn trouwens geschreven, toen hij als staatkundig publicist reeds op de hoogte van zijn roem stond.

De geschiedenis kent weinig publieke personen, die zoo eerlijk en openhartig als Mirabeau bij herhaling, zijne misstappen, zijne overtredingen der moraliteit hebben beleden. Doch steeds heeft hij het recht ontkend, om uit zijn privaat leven tot de onwaarheid zijner staatkundige beginselen en eischen te besluiten. Weinig auteurs zijn nevens hem aan te wijzen, die de zware verantwoordelijkheid van sommige geschriften, door broodsgebrek in het leven geroepen, door geestesarbeid van hooger en ingrijpender beteekenis hebben vergoed. Uit behoefte was Mirabeau publicist geworden en bleef hij het, maar telkenmale, als het lot het hem vergunt, wijdt hij zijn pen aan de behartiging van groote publieke belangen, als ware het, om aan het algemeen te vergoeden, wat hij wellicht dezen of genen bijzonderen persoon euvel had gedaan. De opbrengst van zijn pen stelde hem in staat een leven te leiden, rijk aan uitspatting en zinnelijke drift. Maar telkenmale, als een bliksemstraal in den duisteren nacht, richt de veerkracht van zijn geestelijk leven hem weer op en doet hem woorden spreken in den vorm van geschriften, die de hoogste belangen van volk en maatschappij raken. Geen driften der zinnelijkheid verstompen zijn fijnheid van gevoel, om de richting der ideeën, die strijd voeren, de beteekenis van

schijnbaar onverschillige feiten, die voorvallen, te onderkennen. De geheimzinnige macht der veldwinnende gedachte, haar stille werking, hoe zij het bestaande ondermijnt en afbrokkelt, voordat zij het neerwerpt — weinigen hebben haar fijner en zekerder gevoeld dan hij. En hoe ook in zinnelijk genot verzonken, men zou zeggen verloren, voor de waarneming van deze onzienlijke dingen sluimert zijn oog nooit, en geen Venus, hoe schoon ook of gewillig, maakt hem voor den strijd der ideeën onverschillig of koel. Mirabeau is een dier wonderbare naturen, waarin de engel en het dier — het compositum heet mensch, naar de oude kerkvader zegt — beide tot ontwikkeling zijn gekomen. Hij kan uren, dagen, weken, maanden in zinnelijk genot verloren zijn, maar onmiddellijk na den diepsten val heft hij zich in de volheid van zijn reuzenkracht op, om de hoogste belangen van individu en maatschappij uit te spreken en te doen gelden in bewoordingen, die, als de diamant in het glas, onuitwischbare letters in het volksbewustzijn schrijven.

Eene opsomming van de politieke geschriften van Mirabeau zou weinig aantrekkelijk, maar bovendien weinig doeltreffend zijn. Bij een auteur, die over de meest uiteenloopende onderwerpen heeft geschreven, die heden een verhandeling over de muziek en de douanen, morgen een leerrede over de onsterfelijkheid der ziel en een betoog over zoutmijnen leverde, is het niet wel mogelijk, een scherpe grenslijn tusschen politieken en niet politieken-arbeid te trekken. Bijkans elke arbeid toch staat in min of meer rechtstreeksch verband met den ideeënstrijd zijns tijds. Aan namen, voorvallen, schijnbaar kleine omstandigheden somtijds, knoopt hij vast, om zijne denkbeelden onder de menigte te verbreiden, het publiek tot zijn geesteskind te maken. Zoo

wordt een lofrede op den beroemden philosoof Mozes Mendelssohn een warm pleidooi voor godsdienstige verdraagzaamheid en de politieke vrijheid der Joden. Als het halssnoerproces der koningin den naam van Cagliostro op aller lippen brengt, ontmaskert hij, ja tal van kwakzalverijen, waardoor de wonderdoener het vertrouwen heeft gewonnen, maar tevens is zijn woord een vurige aanbeveling van de Engelsche jury, die beter waarborg voor een goede rechtspraak biedt dan de Fransche rechtsvormen. Mirabeau stelt Lavater's lichtgeloovigheid aan de kaak, maar het is om bestrijders aan te winnen van een Christendom, dat tot fanatisme en intolerantie opvoedt.

Rousseau en tallooze anderen waren jaren vóór Mirabeau als predikers van politieke theorieën opgetreden en hadden de noodzakelijkheid betoogd van hervormingen der bestaande toestanden, die streden met hunne leerstellingen. Mirabeau kent die theorieën, maar de weg, dien hij gaat, is juist omgekeerd. Zijn polemiek legt de heerschende gebreken bloot, wijst de jammerlijke gevolgen voor staat en individu van hun voortbestaan aan en rechtvaardigt daardoor zijne eischen. Met volle recht is toen en later hem tegengeworpen, dat zijne denkbeelden hem niet uitsluitend toebehooren, dat zij sedert jaren door anderen gepredikt waren. Mirabeau is geen man van bespiegeling, hij leidt de theorie uit de practijk af. Hij legt den vinger op misbruiken, die onder het bereik van ieder vallen en waarvan ieder het slachtoffer kan zijn. Dit verleent aan zijne woorden een kracht, die de bloote bespiegeling mist en onderwerpt ook de overtuiging van hen, die niet willen hooren van menschenrechten en dergelijke, maar even weinig slachtoffers willen zijn van willekeur en wanbestuur.

Een zijner meest bekende geschriften bespreekt *les lettres*

de cachet et les prisons d'état. Hij schreef het nog te Vincennes, maar het verscheen later in het licht. Het bevat een naakt en onverbloemd verhaal, hoe het in de staatsgevangenissen toegaat; in de teekening is geen enkele bijzonderheid, hoe klein ook, vergeten. Doch dit alles is slechts ondergeschikt, het hoofddoel is een ander. Tot dit rampzalig leven, erger dan de dood, wordt men, zegt hij, in Frankrijk door blinde willekeur gedoemd; de *lettre de cachet* ontsluit de gevangenis, en niet de wet. Dit is het, wat de schrijver zijne lezers telkens herinnert, ten einde hen te overtuigen van de noodzakelijkheid, om de absolute macht, die de plaats van een wet inneemt, te beperken. Die absolute macht is de koninklijke. De macht van den monarch behoort aan banden te worden gelegd, opdat het individu binnen de grenzen der wet vrij zij. Zonderling klinkt het ons in de ooren, wanneer zelfs de Amsterdamsche dienders als getuigen worden opgeroepen voor de vrijheid, die in Holland heerscht. Maar geen Franschman, van welken stand ook, die na de scherpe teekening der heerschende willekeur, niet aan Mirabeau toegaf, dat het absolutisme moest gebreideld worden en belet zooveel kwaad te doen.

„Het absolutisme heeft overal tot revolutie gevoerd;" met die opmerking poogt Mirabeau de monarchale partij te winnen. Doch hij maakt zich geen de minste illusie; geen autoriteit doet vrijwillig en gewillig afstand van haar gezag. Waarschuwend en dreigend klinkt haar daarom het profetische woord in de ooren: *een nationaal bederf wordt niet genezen dan door nationale rampen.*

De jaren 1781—1787, waarin Mirabeau's werkzaamheid als staatkundig publicist valt, waren boven andere geschikt,

om den indruk zijner woorden te versterken. De regeering van Lodewijk XVI, nog in het bezit der oude, absolute macht, had den weg der hervorming betreden, maar wankelde onzeker en weifelend heen en weer. Zij schonk beloften, voor wier vervulling zij terugdeinsde en deed concessiën, die zij, verschrikt voor de gevolgen, onmiddellijk terugnam. Niets bracht zij tot stand, dan de overtuiging algemeen te doen worden, dat de monarchie machteloos was om zich zelve en de natie te redden. Niemand heeft meer dan Mirabeau tot het vestigen dier overtuiging bijgedragen. Hij was het, die het beroemde *Compte rendu* van Necker aanviel en den gevierden minister als de hoofdoorzaak der finantieele verwarring aanwees. In de eerste oogenblikken werd hij niet geloofd, maar na weinige jaren vond zijn woord ook bij de regeering ingang, die, ondanks haar onwil tegen den heftigen edelman, niet aarzelde, zoo noodig, zijne hulp in te roepen.

In 1787 was Parijs het tooneel van groote finantieele zwendelarijen. Er waren banken en handelscompagnieën opgericht, waarin alle standen der maatschappij en ook de regeering betrokken waren. De speculatiegeest deed er zich gelden en joeg de aandeelen, door onmatige dividenden, tot het twee- en driedubbele der waarde op. Het was een finantieele toestand die aan de dagen van Law herinnerde en Frankrijk met een gelijken schok bedreigde. De regeering zag het aan en wist geen middel om het gevaar te bezweren. Slechts één man was er, die in staat scheen, den zwendelgeest te binden. Tot Mirabeau wendde zich de minister Calonne.

Mirabeau nam de opdracht aan en volbracht ze. Een reeks van brochures over de Spaansche bank, de watercompagnie en dergelijke vlogen uit zijn vlugge pen. De uit-

slag bewees, hoe groot het publiek vertrouwen en de kracht van zijn woord waren. Na weinige weken waren de aandeelen van 900 livres tot 400 teruggebracht.

Een stroom van beschuldigingen, die de plaats van weerlegging moesten innemen, werd door de geslagen speculanten *à la hausse* tegen Mirabeau ingebracht. Maar de onjuistheid zijner cijfers, berekeningen en betoogen werd niet bewezen. En geen zijner tegenstanders kon het bewijs leveren, dat een enkel oneerlijk motief hem tot den strijd had bewogen. Hij had alle geldaanbiedingen afgeslagen, aan geen enkele speculatie deelgenomen en alleen zich laten leiden door zijn liefde voor de publieke zaak. Zijne onbaatzuchtigheid dekte hem tegen de aanslagen zijner vijanden en verhoogde het vertrouwen op zijn inzicht en raad.

Een politiek program heeft Mirabeau niet geschreven. Maar de hervormingen, die hij wilde, waren geen geheim. Toen Frederik de Groote was gestorven, richtte hij tot diens opvolger een open brief, waarin hij hem wijst op de groote taak, die hem wacht: hervorming van het staatswezen door vrijverklaring des volks. Niet alles is ook toepasselijk op Frankrijk, maar verreweg het meeste. Afschaffing der prerogatieven van den adel, onafzetbaarheid der rechterlijke macht, onbeperkte vrijheid der drukpers, opvoeding des volks door staatsonderwijs, vrijheid van godsdienst, afschaffing der indirecte belastingen, vrijheid van handel en industrie door afschaffing van douanen en gilden, provinciaal zelfbeheer enz. — deze en dergelijke eischen golden voor Frankrijk evenzeer als elders. Hij had ze in zijn verschillende geschriften voorgestaan en gepopulariseerd als onmisbare vereischten voor de ontwikkeling des volks. En wat hij van den Pruisischen koning vroeg, vroeg hij ook van den Franschen, want Mirabeau was een

monarchaal man en geen republikein. De edelman had wel gebroken met de pretensiën van zijn stand, maar niet met zijn royalisme. De staatshervorming moest uitgaan van de monarchie. De wet, voor allen gelijk, moest de beschermster harer rechten en tegelijk de handhaafster van de vrijheden des volks zijn.

Toen Mirabeau dit laatste geschrift in het licht zond, was hij niet te Parijs, maar te Berlijn. Na 1781 vertoefde hij niet geregeld in zijn vaderland. Wij treffen hem nu eens in Engeland, dan in Pruisen aan. Te Londen werd hij door een vroegeren schoolmakker met een rij van staatslieden bekend, wier gesprekken en voorlichting voor zijne politieke ontwikkeling van groot gewicht waren. Zijne kennismaking met het constitutioneel systeem leerde hem over werking en vruchten beter oordeelen, dan de meesten zijner landgenooten vermochten. Hij zag, dat de koninklijke autoriteit volkomen vereenigbaar was met de erkenning van burgerrechten en de eerbiediging van persoonlijke zelfstandigheid, die Frankrijk miste.

Merkwaardig was de politieke drijfveer, die hem naar Berlijn voerde. Daar leefde en heerschte nog altijd de grijze Frederik de Groote. Mirabeau wilde zien, hoe één man dat reuzengebouw van den Pruisischen staat had opgericht, ingericht en in stand hield. Door Frederik welwillend ontvangen, bleef zijn persoonlijk ontzag voor den krachtigen geest van den schepper onverzwakt, maar zijn oog werd er niet door beneveld, waar hij de staatsmachine en het volk gadesloeg. Beter dan een der tijdgenooten zag Mirabeau het in en sprak hij het uit, dat Pruisen's kracht slechts besloten lag in één hand: als het groote hart van den grijzen held zou ophouden te kloppen, zou zijn werk

ineen zinken. Het zou den meester niet overleven. En toch, welk een vermogen had een enkel menschenkind! Zoo Frankrijk een man op den troon had, het ware behouden.

Door tusschenkomst van Talleyrand kwam hij, tijdens zijn verblijf te Berlijn, met de Fransche regeering in betrekking. Hij trad als geheim diplomatiek agent in haar dienst, om haar voor te lichten nopens de bestaande toestanden in den Pruisischen staat en de beteekenis, die de naderende troonsverandering te Berlijn voor Frankrijk hebben kon. Uit verschillende geschriften van Mirabeau's hand over de Scheldekwestie, het stadhouderschap in de Nederlanden enz., en uit een geheime memorie over Genève wist het gouvernement van Lodewijk XVI, dat Mirabeau gloeide voor de handhaving en uitbreiding van Frankrijk's macht in den vreemde. De koning zelf gaf een merkwaardig getuigenis, hoe zeer de politieke ernst van den in alle andere zaken zoo wuften publicist werd erkend en gewaardeerd, toen hij de verklaring aflegde: „de graaf de Mirabeau kan het gouvernement alleen dienen met behoud der volle onafhankelijkheid, die hij steeds betoond heeft."

Die overtuiging van voor- en tegenstanders was zijn loon voor jaren van onvermoeide werkzaamheid en volharding. Maar het was niet zijn verdienste alleen. Want in dit tijdperk zijns levens stond hem een vrouw ter zijde, aan wier zegenrijken invloed hij een groot deel zijner volharding dankte.

Henriette de Nehra was eene dochter van Willem van Haren, den Nederlandschen gezant te Brussel. Zij leefde van een klein pensioen in een klooster te Parijs. Daar leerde zij, in 1784, negentien jaar oud, Mirabeau kennen. Wij weten uit haar eigen mond, hoe zeer zij bij de eerste ontmoeting voor hem schrikte. Maar als ieder vergat zij

zijne leelijkheid, zoodra hij sprak. „De uitdrukking van zijn gelaat was vol geest en leven; zijn mond charmant, zijn glimlach vol bevalligheid. Hij sprak uit, wat ik gevoelde, wat ik dacht, wat ik zou gezegd hebben, als ik zoo had kunnen spreken; hij ried, wat ik niet wist uit te spreken. Ik had medelijden met hem. Hij was van allen, ouders en vrienden, verlaten. Ik verbeeldde mij, dat ik geschikt was om de heftigheid van zijnen hartstocht te temmen door hem gelukkig te maken. Hij bad en smeekte mij, dat ik hem voor zich zelf zou redden. Ik offerde een kalm en rustig bestaan op, om de gevaren van zijn stormachtig leven te deelen. Ik zwoer, dat ik voortaan slechts leven zou voor hem, hem overal volgen, hem ter zijde staan in voor- en tegenspoed. Ik laat aan de vrienden van Mirabeau over te beoordeelen, of ik mijn eed gehouden heb."

Uit medelijden, om hem te redden, verbond Madame de Nehra zich aan hem. Zij is niet de eerste vrouw, die voor zulk een drijfveer bezweek, zij zal niet de laatste zijn. Wie waagt het, het edel beginsel te vonnissen, ook waar het op een dwaalspoor leidt?

Hier is voor geen strengen rechter plaats, want Madame de Nehra heeft allen ontwapend, die haar leerden kennen. Dumont, een van Mirabeau's secretarissen, getuigt: „Zij had zich aan hem verbonden uit een grootheid van liefde, die over alle consideratiën der maatschappij heenstapt. Jong, schoon, vol bevalligheid en kieschheid, vereenigde zij alles wat noodig is om de deugd te sieren en den misstap der liefde te verschoonen. Nooit heeft iemand, die haar kende, het Mirabeau vergeven, dat hij deze edele en beminnelijke vrouw heeft opgeofferd aan een verachtelijke Megaera."

Vier jaar lang stond de vriendelijke verschijning hem

ter zijde. Zij schiep een wereld van reinheid, van orde om hem heen, wier bestaan Mirabeau noch als knaap noch als man had genoten. Met Hollandsche trouw vervulde zij al de plichten der gade, regelde zijn huishouden, bestuurde zijn finantiën, hield de eer van zijn huis en zijn naam op, deelde in zijn streven, werkte met en voor hem en poogde, door den wellust van een vreedzaam huiselijk leven, hem van uitspattingen te weerhouden. „Ik kan verzekeren" — schreef de merkwaardige vrouw later — „dat zijn hart goed was; dat hij meer dan iemand de deugd op prijs stelde en wat groot en schoon was met geestdrift liefhad." Mirabeau was vol dankbare gehechtheid en erkende haar zedelijke meerderheid. „Ik heb eene lotgenoote, eene beminnelijke, zachte, goede gezellin. Gij zult haar engelengelaat, haar verteederende goedheid, den toovercirkel, dien zij om zich schept, zien. Ik zweer u in alle oprechtheid, dat ik haar niet waard ben, dat haar ziel door kieschheid en goedheid van hooger orde is dan de mijne," zoo schreef hij.

Henriette de Nehra was met hem naar Londen gegaan, was zijne trouwe gezellin in Pruisen en keerde met hem naar Frankrijk weder. In al zijn zorgen stond zij hem onvermoeid bij en offerde met vrouwelijke zelfverloochening zich op, om zijn levenspad te effenen en hem zijn roeping te helpen vervullen. Meer dan eenig ander sterveling, meer dan vader en moeder had zij gedaan, om hem voor zich zelf en voor Frankrijk te bewaren. En toch verscheurde de staatkundig zoo krachtige, maar door zijne zinnelijkheid zoo zwakke man, met lichtzinnige hand den band, die hem aan haar hechtte. Toen hij in 1787 te Parijs was teruggekomen, kon hij geen weerstand bieden aan de verleiding zijner omgeving. Eene vrouw, in elk

opzicht zijn mindere, wist hem te betooveren en wantrouwen tegen haar te wekken. Henriette de Nehra eischte, dat hij om harentwil de onwaardige betrekking zou verbreken. Mirabeau weende en zwoer duizend eeden, die hij alle verbrak. In Augustus 1788 verliet zij zijne woning en den volgenden dag Frankrijk voor altoos.

„Ik heb er langen tijd spijt over gehad" — schreef zij na Mirabeau's dood — „thans gevoel ik gewetenswroeging. Ik zal mij steeds verwijten fier te zijn geweest, waar ik zacht moest zijn. Ik had altijd een groot vermogen op zijn hart, ik had zijn achting en zijn volle vertrouwen. Ik had geduld moeten hebben; ik zou alles door geduld en toegevendheid verkregen hebben. Indien ik bij hem gebleven ware, zou hij naar mijne voorstellingen geluisterd hebben; hij zou zorg gedragen hebben voor zijne gezondheid, hij zou zich niet zoo overgegeven hebben aan zijne uitspattingen, die, met zijn overmatig werken, zijne gezondheid vernield hebben. Misschien zou hij nog leven, nog de roem zijns volks en de steun der vrijheid zijn. En ik, de deelgenoote van zijn ongelukken en gevaren, zou niet den zwaren last van het bitterst zelfverwijt tot mijn stervensure moeten dragen!"

De man, die zulk een liefde wist te winnen, moge groot zijn geweest — de vrouw, die ze schonk, was nog grooter dan hij.

IV

In een der eerste Meidagen van 1789 was Versailles, waar de fransche koningen sedert een eeuw resideerden, het tooneel van een indrukwekkend schouwspel. Een stoet van 1200 mannen richtte, te midden der van alle kanten toegestroomde menigte, zich naar de kerk St. Louis. Daar

zou met het inroepen van 's hemels zegen de zitting der États Généraux worden geopend.

Naar het uiterlijke vertegenwoordigden deze mannen meer het verleden dan het heden. Zij waren gekleed als de laatste Staten-Generaal, die in 1614 bijeen waren geweest. In den stand der geestelijken, die de eerste was, wezen kardinalen en bisschoppen met hunne violette en roode mantels den weg aan een groot getal pastoors, in hunne koorhemden uitgedost. Schitterend was de kleedij van den adel: weelderig met goud geborduurde mantels, prachtige kanten kragen, hoeden met den wuivenden vederbos à la Henri IV, rijk versierde degens herinnerden aan de dagen, toen de adel van Frankrijk de eer des lands op de slagvelden handhaafde. Wat staken de arme representanten van den derden stand bij hen af! De eentonigheid der eenvoudige zwarte gewaden werd ternauwernood afgebroken door den wit baptisten kraag, die hun hals dekte.

Zorgvuldig had de omgeving des konings uit de archieven des rijks deze verschillende kleeding opgezocht en zorgvuldig aan de États Généraux van 1789 de kostumen van 1614 voorgeschreven. Met zulke voorzorgen meende zij het kwaad te bezweren, dat de samenkomst van 's lands vertegenwoordigers haar wellicht baren kon.

In 175 jaar waren zij niet opgeroepen, en ook nu niet dan onwillig. De monarchie had al die jaren geregeerd met adel en geestelijkheid. In deze bevoorrechte standen had zij gewillige dienaren en werktuigen, ook slachtoffers van hare absolute luimen gevonden. Met haar steun had zij eerst Frankrijk's overwicht over Europa verworven, toen de eer en de welvaart des lands door wanbestuur en verkwisting verspeeld.

De dag des kwaads was eindelijk gekomen; Frankrijk

waggelde aan den rand van een staatsbankroet. Tevergeefs had de monarchie redding gezocht bij de deelgenooten aan den voorspoed; noch adel noch geestelijkheid hadden hun schatten en voorrechten willen offeren. Onmachtig om den staat te redden, kon zij ten slotte geen weerstand bieden aan den nationalen eisch. Zij riep de vertegenwoordigers des volks op, om van hen hulp te vragen.

Wat die oproeping beteekende, zagen slechts weinigen in. In het wezen der zaak was het een abdicatie der absolute macht, een bekentenis van onmacht, door de monarchie afgelegd. Zij die twee eeuwen, alleen, onbestreden de teugels der regeering had gevoerd, riep de hulp der natie in, om de noodlottige gevolgen van haar wanbestuur weg te nemen. Hoe het geschieden zou? Daarom koesterde zij wel vreeze, maar wist geen raad te geven. „Wij hebben de medewerking noodig van onze getrouwe onderdanen, om de finantieele moeielijkheden te overwinnen en een blijvende orde vast te stellen in alle deelen des bestuurs." Zoo had de koning in zijn brieven van oproeping gesproken.

De natie had geantwoord en in hare lastbrieven hare denkbeelden, hare eischen uitgesproken. Gelijkheid van allen voor de wet, afschaffing van alle privilegiën in elk opzicht was de inhoud. Adel en geestelijkheid wisten dat zij bedreigd werden door den lastbrief van den derden stand. Doch zou deze bij machte zijn, de hervorming tot stand te brengen?

Eén man was in zijn midden, die zich èn van de bezwaren èn van het einddoel volkomen rekenschap had gegeven. „Mijn tijd is gekomen," had Mirabeau gezegd.

Schoon graaf, behoorde hij tot de representanten van den derden stand: de adel van Provence had hem uitge-

stooten. Hij had hen opgewekt om vrijwillig van de oude privilegiën afstand te doen; als een verrader hadden zij hem uit hun midden geworpen. De vervolging had zijn kracht slechts versterkt, zijn inzicht in de heftigheid der botsing, die naderde, verscherpt. „In alle landen, in alle eeuwen" — riep hij hun openlijk toe — „hebben de aristocraten de vrienden des volks steeds vervolgd, en zoo er in hun midden één opstond, doodden zij hem, om schrik in te boezemen door de grootheid van hun slachtoffer. Zoo viel de laatste der Gracchen door de hand der aristocraten; maar stervende nam hij het stof van de aarde en wierp het ten hemel, om de wraakgodinnen ter hulpe op te roepen. Uit dit stof is Marius geboren. Marius, minder groot omdat hij de Cimbren heeft verslagen, dan omdat hij in Rome de aristocratie van den adel heeft neergeworpen. Wat mij betreft, ik zal altijd de man der publieke vrijheid en der constitutie zijn. Wee de bevoorrechte standen, zoo ik daartoe de man des volks en de tegenstander van hen moet wezen; want de privilegiën zijn eindig maar het volk is eeuwig."

Met dezen afscheidsbrief aan het privilegie in de hand trad Mirabeau onder de leden van den tiers état de vergadering der Staten-Generaal binnen en nam hij zijne plaats tegenover adel en geestelijkheid in.

V

„Nooit heeft een vergadering meer kennis, meer talent en meer vaderlandsliefde vereenigd" — was het oordeel van een tijdgenoot. En toch hebben deze États Généraux den weg gebaand voor de heerschappij der demagogie, die Frankrijk zooveel bloed en tranen heeft gekost.

Aan wie de schuld? Het antwoord mag geen ander zijn dan dit: aan hen, die de raadslieden der kroon waren, hare wettige en onwettige gidsen. Zij hebben alles verzuimd, om de overleggingen der vertegenwoordiging te leiden en te richten, zij hebben niets nagelaten, wat haar wantrouwen en haat kon wekken.

Uit twaalfhonderd leden bestond de vergadering: adel en geestelijkheid telden ieder 300, de derde stand alleen 600 personen.

Deze dubbele vertegenwoordiging van den tiers état was eene erkenning van den grooten invloed, dien de werklieden met het hoofd en de hand in de maatschappij oefenden, van de getalsmeerderheid, die de tiers état, boven adel en geestelijkheid, bezat. Was het niet billijk, dat dit groote overwicht, ook waar het de beslissing van landsbelangen gold, zich gelden deed?

Oudtijds was dit niet het geval geweest. In vroeger tijden brachten adel, geestelijkheid en tiers état elk ééne stem uit, zoodat de bevoorrechte standen elken eisch van den derden konden afwijzen. Wat beteekende nu de dubbele vertegenwoordiging, indien die oude wijze van stemming behouden bleef? Het lag voor de hand, het sprak als vanzelf, dat de stemming bij stand moest vervangen worden door die der personen.

Maar de regeering dacht er anders over. Zij schrikte terug om de oude bondgenooten, adel en geestelijkheid, geheel prijs te geven en geloofde niet aan de kracht van den tiers état. Toen de États Généraux bijeen kwamen, was de kwestie onbeslist.

Nooit heeft een politiek verzuim ernstiger gevolgen gehad dan dit. De mannen van den derden stand waren meerendeels elkander vreemd, onbekend met het hof en de hoofd-

stad en de krachten, die in beide werkten. Vol goede gezindheid jegens de monarchie — zelfs Robespierre was nog geen republikein — waren zij bijeengekomen. Zoo het hof en de ministers zich met hen in betrekking hadden gesteld, bijkans iedere concessie hadden zij verkregen. Slechts deze *ééne* niet: overstemd te worden door de bevoorrechte standen.

Toch weifelden zij, onzeker van den weg, dien zij moesten gaan. Het was deze weifeling, die Mirabeau zijn eersten, grooten invloed schonk en hem dezen blijvend voor de toekomst verzekerde. Zijn woord, zijn kloek beraad wees hun den weg.

Bij zijn eerste optreden op de tribune werd hij met luid gemor ontvangen, zijne slechte reputatie wekte onwil. Maar hij onderdrukte het verzet door de kracht zijner longen, zijne krachtige en donderende stem verschafte hem gehoor. Wie luisterde was gewonnen, eerst door den vorm, straks door de gedachte.

Adel en geestelijkheid zonderden zich af in hunne eigene kamers, vingen aan zich te constitueeren en de geloofsbrieven hunner leden te onderzoeken. Niet alzoo de derde stand; hij bleef werkeloos, op Mirabeau's raad. Gemeenschappelijk, zeide deze, moest het onderzoek, gemeenschappelijk de beraadslaging geschieden. De drie standen vertegenwoordigden de natie, niet hare deelen.

Adel en geestelijkheid weigerden de vereeniging, de derde stand ontkende de rechtmatigheid der afzonderlijke handeling. Dag aan dag ging voorbij, zonder uitkomst te baren. De regeering kwam tusschenbeide, bevreesd voor beide worstelaars. Maar elke dag verhoogde de kracht van den tiers état. De hoofdstad, geheel Frankrijk trok partij. Het blij vertrouwen dat de Etats Généraux had begroet,

week voor wantrouwen in de oude machten. Speelden zij met de natie? Was het misleiding geweest, toen de monarchie de hulp des volks, niet der standen inriep?

Twaalf dagen had de worsteling geduurd, toen Mirabeau het voorstel deed, een plechtige deputatie tot de geestelijkheid te zenden, om haar, in naam van den God des vredes, te bezweren, dat zij zich scharen zou aan de zijde van recht en waarheid. Een rilling ging door de priesterschap, toen de eisch, in naam van den God des vredes, tot haar werd gebracht.

Toch mislukte ook deze poging. De spanning te Parijs, waar volksmenners de broodelooze menigte in gisting brachten, nam toe. 40,000 Parijzenaars dreigden naar Versailles te komen, om den strijd te beslissen. Het ruw geweld dreigde uit te maken, wat de zwakheid der regeering onbeslist had gelaten.

Den 17en Juli tastte de tiers état door. Hij verklaarde zich te constitueeren als Nationale Vergadering en geen andere vertegenwoordigers der natie te erkennen, dan hen, die, wettig gekozen, zich met haar vereenigden.

Als een donderslag klonk de stoute daad de regeering en de bevoorrechte standen in het oor. Zouden zij toegeven?

De noodlottige invloed, die den zwakken Lodewijk XVI als een riet heen en weder deed wankelen, zegevierde.

Den 23en Juni werd een koninklijke zitting gehouden. Omgeven van de onwillige edelen en geestelijken trad de koning de vergaderzaal van den derden stand binnen en verklaarde uit de volheid zijner macht het beslotene nietig. Iedere stand zou afzonderlijk vergaderen, en slechts somwijlen met de anderen te zamen komen. „Ik gelast u" — zoo eindigde hij — „onmiddellijk uiteen te gaan en

morgen u te begeven, ieder in uwe kamer, om uwe zittingen te hervatten."

In doodsche stilte was hij aangehoord, in doodsche stilte liet men hem vertrekken. De meerderheid van adel en geestelijkheid volgde, de tiers état met de landpastoors en de enkele edelen, die hare inzichten deelden, bleven onbeweeglijk zitten.

Zoo was het dan waarheid, dat er niets was gewonnen! Weer, als voor 115 jaar, zouden de eischen van 25 millioen door de vertegenwoordigers van 200,000 worden afgewezen.

Wat zou de tiers état doen? Zoo hij gehoorzaamde, was alles verloren. Zoo hij weigerde, revolutie. Het lot van Frankrijk lag in zijn hand.

Was het wonder, dat hij aarzelde en schrikte voor den strijd met de monarchie? Doch gisteren hadden allen den eed gedaan in de kaatsbaan, dat zij niet zouden scheiden voordat zij aan Frankrijk een constitutie hadden gegeven.

Te midden van het algemeen stilzwijgen, het angstig pleidooi van vrees en plichtbesef, verhief zich Mirabeau. „Het is van ons" — riep hij zijne medeleden toe — „dat 25 millioen burgers hun geluk verwachten. Laat ons den eed getrouw blijven en niet uiteengaan, voordat wij eene constitutie hebben gemaakt." Een goedkeurend gemompel verving zijn woord. Mirabeau wilde voortgaan, maar een andere stem werd vernomen. De opperceremoniemeester des konings was achtergebleven, om op het vertrek der aanwezigen toe te zien. Ongeduldig over de vertraging, riep hij hen toe: „Gij hebt, mijne heeren, de bevelen van Z. M. gehoord . . ."

Mirabeau vergunde hem niet, meer te zeggen. „Ja," — viel hij hem in de rede — „wij hebben gehoord wat men

Z. M. heeft ingeblazen, maar gij, die zijn orgaan niet kunt zijn bij de Staten-Generaal, gij, die hier geen plaats hebt, noch recht tot spreken, gij zijt onbevoegd om het ons te herinneren. Ga, en zeg uw meester, dat wij door de macht des volks hier zijn, en dat men ons niet verdrijven zal dan door de macht der bajonnetten."

De verstomde ceremoniemeester verliet, eerbiedig achterwaarts wijkende, de zaal.

Toen hij Lodewijk bericht had gedaan, zweeg de zwakke monarch eenige oogenblikken en zeide daarna kalm: „Welnu, als de heeren niet willen heengaan, dan moeten zij maar blijven."

De koninklijke zitting van 23 Juni schonk aan den derden stand de zege over adel en geestelijkheid en tevens over het koningschap. Op Lodewijk's last vereenigden zich de bevoorrechte standen met den tiers état. Een juichkreet verving de strijdleus; de nationale eenheid had gezegevierd. „De revolutie is geëindigd", juichten vol geestdrift de overwinnaars.

Zij wisten niet, dat zij slechts aan den aanvang stonden.

Slechts onwillig had de adel aan het koninklijk bevel gehoorzaamd. In schijn buigende, zette hij in waarheid den strijd voort. In de vergadering belemmerde hij de werkzaamheden; aan het hof poogde hij Lodewijk tot het bezigen van geweld te verleiden.

Sedert twee maanden heerschte in Parijs toenemende verwarring. Het stadsbestuur genoot het vertrouwen der bevolking niet en wist de stijgende agitatie niet te bedwingen. Gebrek aan levensmiddelen bedreigde de bevolking met hongersnood; de maatregelen, door Necker verordend, werkten weinig ter verbetering uit. Het was Maria Antoinette,

het was de hofpartij, die Parijs door den honger wilde straffen. Sedert maanden stroomden uit alle deelen des rijks een aantal leege handen en hoofden naar de hoofdstad, gereed om van de verwarring gebruik te maken en zich ten koste der vermogenden te verrijken. Politieke volksleiders hielden de leegloopende menigte — want alle verdienste had opgehouden — dagelijks in het Palais Royal en elders voor, hoe de schuld van den jammerlijken toestand bij het hof en zijne aanhangers lag. Deze dreigende houding der hoofdstad had de eischen van den tiers état gesteund, maar hield niet op, toen daaraan was toegegeven. Integendeel, de gisting duurde voort en vond dagelijks nieuw voedsel in het heerschende wantrouwen en gebrek.

Met een enkelen slag, zoo werd den koning voorgehouden, kon hij dezen jammerlijken staat van zaken doen eindigen. Militair machtsbetoon was voldoende, om de hoofdstad te onderwerpen en de États Généraux uiteen te jagen. Van verzet zou geen sprake zijn.

De verblinde koning geloofde, wat zijne hovelingen. wat Maria Antoinette hem zeiden. Troepen werden saamgetrokken en alle toegangen tot Parijs en Versailles bezet.

Dagen lang zag de vertegenwoordiging zwijgend de militaire toebereidselen aan. Doch toen de uitbarsting nabij scheen, verhief zij zich. Het was Mirabeau, die den 8en Juli voorstelde, een adres aan den koning te richten tot wegzending der troepen. Niet de militaire macht, maar eerlijke samenwerking met de vergadering zou de rust in Parijs herstellen. De geringste botsing met het volk kon de ernstigste gevolgen hebben. „Hebben zij" — vroeg de redenaar profetisch — „die deze maatregelen bewerkten, de mogelijke gevolgen voor den troon berekend?

Hebben zij in de geschiedenis nagegaan, hoe revolutiën ontstaan, hoe zij eindigen? Hebben zij bedacht, door welke noodlottige combinatie van oorzaken en gevolgen de kalmste geesten worden verleid, om alle grenzen van gematigdheid te overschrijden? Hoe een volk tot uitersten wordt gebracht, waarvan de eerste gedachte hen sidderen deed?"

Doch de waarschuwing baatte niet. Lodewijk volgde de leidslieden, die hem ten ondergang voerden. Het ministerie werd ontslagen en Parijs nauwer en ernstiger bedreigd. Gelijktijdig met de hoofdstad zou de vertegenwoordiging vallen.

Parijs redde zich zelve en de vergadering te Versailles. Den 14den Juli werd de Bastille bestormd, ingenomen en met den grond gelijk gemaakt.

In den vroegen morgen van den volgenden dag lag de koning te slapen. De hertog de Liancourt wekte hem en deelde hem mede, hoe de hoofdstad, in tegenwoordigheid als 't ware van zijn leger, de Bastille, het monument van de absolute vorstelijke macht, had vernield. „Maar is het dan een opstand?" stamelde de verbaasde vorst. — „Neen, Sire, het is een revolutie."

Het was de waarheid. Het volk nam de macht in handen, die het koningschap slechts voor zich en de begunstigde standen, niet voor de natie had gebruikt. Een oogenblik, een vluchtig oogenblik peilde de ongelukkige monarch den afgrond, aan welks rand de monarchie waggelde. Tegen haar begon de haat zich te keeren, die sedert eeuwen tegen adel en geestelijkheid was opgegaard.

Toen de Assemblée Nationale onder den indruk der gebeurtenis bijeen kwam, ontving zij het bericht, dat de koning in haar midden zou komen. Met geestdrift werd

het aangehoord. Maar Mirabeau onderdrukte ze: „In diepe stilte," — zoo luidde zijn woord — „worde de monarch ontvangen. In oogenblikken van droefheid is het stilzwijgen des volks het onderricht der vorsten."

Lodewijk XVI verscheen; geen toejuiching werd vernomen. Hij zeide veiligheid aan de vergadering en verwijdering der troepen toe. Hij vroeg de medewerking der Staten, om de orde in de hoofdstad te herstellen.

Opnieuw had het koningschap gebukt, maar ditmaal voor de bevolking van Parijs. Tegen de vertegenwoordiging had het samengespannen; van haar moest het redding vragen uit de gevaren, die dreigden. De profetie van Mirabeau ging aanvankelijk in vervulling. De slooping der Bastille was de eerste hand, aan de koninklijke macht geslagen. Zij, wier eigenbaat de monarchie in gevaar bracht, waren machteloos om te helpen. Zij lieten den bedrogen vorst aan zich zelven, aan zijn noodlot over.

Over de puinhoopen der Bastille ving de emigratie aan het land te ontvlieden. De ratten verlieten het zinkende schip — het schip van staat.

VI

Eenige maanden vóór de samenkomst der États Généraux had Mirabeau de gedragslijn, die hij volgen zou, in deze woorden omschreven: „Oorlog aan de privilegiën en de geprivilegiëerden, ziedaar mijn leus. Privilegiën kunnen nuttig zijn tegen de koningen, maar zij zijn verderfelijk tegen de volken. Nooit zal bij ons een waarachtig publiek leven ontwaken, zoolang zij bestaan. Ik zal in de Vergadering zeer monarchaal zijn, omdat ik levendig besef, hoe noodig het is, het despotisme der ministeriëele macht

en der aristocratie te breken en de autoriteit des konings te versterken." In Augustus 1789 kon niemand ontkennen, dat hij aan het eerste deel van zijn programma trouw was geweest. In die eerste, beslissende maanden was niemand krachtiger dan hij voor het goed recht der natie opgetreden: hij had zich een meester in de kunst betoond, mannen van de meest uiteenloopende richting en ontwikkeling te electriseeren en mede te sleepen. De verworven invloed bleef, ook toen het werk der constitutie aanving. Als zijn donderende stem door de vergaderzaal rolde, liet hij niemand koel of onverschillig. Hij sprak gelijktijdig tot het verstand en den hartstocht: koel betoog, zeldzame zeggingskracht, bijtende ironie, goedhartige spot, met een vuurgloed van overtuiging die woord en stem deed trillen en vonken om zich heen wierp, vereenigden zich in hem als in geen ander dier 1200 mannen, aan wie Frankrijk's toekomst was toevertrouwd. Wanneer men Mirabeau's oratorische werken, in 1819 in twee deelen verschenen, leest en bekend is met de omstandigheden, waaronder iedere rede is gehouden, de samenstelling en hoofdpersonen der Nationale Vergadering, wanneer men in één woord de localiteit van ieder betoog kent, dan voelt men de volle superioriteit van dezen redenaar, die u nog meesleept, nog doet ontgloeien.

Men is zoo gewoón geworden, in Mirabeau uitsluitend den volkstribuun, den heftigen strijder voor volksrechten te zien, dat het kalme, het ernstige betoog zijner redevoeringen een verrassenden indruk maakt. Telken male, als groote beginselen van constitutioneel staatsrecht besproken worden, zien wij hem het vraagstuk ontleden en van alle kanten toelichten, met een helderheid en kalme zekerheid, die meer dan iets anders zijn meesterschap over de

onderwerpen bewijst. Onwillekeurig dwaalden, als belangrijke kwesties aan de orde kwamen, de oogen naar zijn plaats en richtten zich op hem, als om zijn advies te vragen. Daar stond hij op en besteeg het spreekgestoelte. In den aanvang was zijn woord log, onbeholpen, zou men zeggen: hij kon het juiste woord niet vinden. Maar langzamerhand kwam er leven en bezieling, de gestalte verhief zich, het groote Simsonshoofd werd achterover geworpen, de gebiedende geste steunde het vorstelijk woord en een stroom van korte, gespierde zinnen boeide de aandacht. Meegesleept door zijn onderwerp, den aanval, dien hij leidde. of het beginsel, dat hij te verdedigen had, bleef Mirabeau steeds onbewogen door het gejoel om hem heen, onverschillig of het goed- of afkeuring uitsprak; de hartstocht, die hem zelf bezielde, openbaarde zich slechts in de spierkracht der uitdrukking en het logische van zijn betoog. Bij hem deed zich het merkwaardige verschijnsel voor, dat naarmate het vuur zijner rede zich verhief, de betoogtrant strenger logisch werd. Wee hem, die hem in de rede viel, die het waagde den leeuw te tergen! Verpletterend kort, snijdend was zijn repliek, die zelden lust tot antwoorden overliet. Improvisator geboren, sprak hij geheel voor de vuist, slechts met behulp van aanteekeningen, die zijne secretarissen voor hem maakten, de feiten en cijfers, die hij behoefde, op de tribune zich herinnerende. „Gij, die hem gehoord hebt," — sprak Cerutti, die niet tot zijne vrienden behoorde, bij zijn graf — „weet, dat er geen enkele belangrijke discussie is geweest, waarin hij geen deel, en wel het leeuwendeel, heeft genomen. Hoe menigmaal sleepte hij allen mede door de wijsheid zijner adviezen! Alle onderwerpen schenen dit rijk genie gemeenzaam! Finantiën, justitie, marine, militaire zaken, niets

was hem onbekend: over alles verspreidde hij zijn licht, bij alles wees hij ons den weg."

Doch niet alleen zijn welsprekendheid en zijn uitgebreide kennis, bovenal zijn diep staatkundig inzicht verschafte hem zijn overwicht. "Mirabeau wist alles, Mirabeau voorzag alles," zei later Madame de Stael. Hij beoordeelde het stekje, omdat hij den boom voorzag, die er uit groeien zou. Hij bestreed of bepleitte staatkundige beginselen om de maatschappelijke toestanden, die zij in 't leven zouden roepen. Het *principiis obsta!* was het geheim van zijne parlementaire houding: de beginselen moeten onderdrukt worden, zoo men hunne heerschappij wilde beletten. Mirabeau was niet oppervlakkig of onkundig genoeg, om te meenen, dat de ideeën der oude maatschappelijke orde waren ondergegaan, als de oude vormen waren afgeschaft. Het gevaar was te grooter, als zij voortleefden in een nieuw kleed. Het privilegie is eeuwig, gelijk het menschelijk egoïsme; de strijd ertegen behoort het ook te zijn.

Over adel en geestelijkheid, de twee bevoorrechte standen van het ancien régime, was zijn oordeel niet eensluidend.

Toen de Nationale Vergadering besliste, dat de goederen der kerk nationale goederen waren, behoorde hij tot de warmste voorstanders. "Er bestaat geen wet, die een onveranderlijke corporatie in den staat erkent; geen wet, die de natie verbiedt te onderzoeken, of het voegzaam is, dat de dienaren der kerk een zelfstandige politieke vereeniging vormen, met recht van eigendom. De godsdienst is onveranderlijk en eeuwig; moet het gezelschap van zijne dienaren het ook zijn?"

Een politieke vereeniging zag hij in de kerk, en daarom bestreed hij haar. Toen sommigen voorstelden, den katholieken godsdienst tot staatsgodsdienst te verklaren, verzette

hij er zich warm tegen: „Er is groot verschil tusschen de uitspraak: wij zijn en blijven katholieken," zeide hij, „en de verklaring: de katholieke godsdienst is de heerschende in den staat. Het eerste is een geloofsbelijdenis, het laatste een staatsrechtelijke beslissing. Een staatsgodsdienst is een heerschappij aan de eene, een slavernij aan de andere zijde. Kunnen er burgers zijn, vrij in het civiele, slaven in het godsdienstige? Gaat de historie na. Van deze tribune zie ik het koninklijk paleis, waarin onruststokers, die met de heilige belangen van den godsdienst wereldsche verbonden, een koning van Frankrijk de noodlottige buks in de hand duwden, die het sein gaf tot den Bartholomeusnacht."

Gunstiger, in zekeren zin, oordeelde hij over den adel, of juister, over de maatschappelijke onderscheiding, die aan het bestaan van den adel ten grondslag ligt. Hij was trotsch op zijne afkomst en zijn ouden naam. Het decreet van 19 Juni 1790, dat alle titels, ook van goederen, afschafte, kwetste hem persoonlijk. Toen hij in de zittingsverslagen voor 't eerst als Monsieur de Riquetti, niet meer als graaf de Mirabeau was vermeld, riep hij vol zelfbewustzijn van de tribune uit: „Gij hebt Europa zes weken in de war gebracht: het kent Mijnheer de Riquetti niet, het kent Mirabeau."

De adellijke titels hingen, zijns inziens, met de volksherinnering aan vroegere toestanden ten nauwste samen. Zonder onderscheiding kon de maatschappij niet bestaan. Het was tevergeefs, ze te willen uitroeien. Maar rechten weigerde hij aan den stand der adellijken toe te staan. Niemand bestreed feller de tienden, de jachtrechten en andere adellijke voorrechten dan hij. „Volkomen gelijkheid en vrijheid voor allen, alleen beperkt door het geweten en

de wet", was het ideaal der individueele vrijheid, die in de nieuwe maatschappij heerschen moest. Medewerking tot haar vestiging kon hij van den tegenwoordigen adel niet verwachten. En daarom bestreed Mirabeau het stelsel van een dubbele kamer. Een Huis der Lords, als in Engeland, was voorloopig in Frankrijk onmogelijk en zou door zijn verzet tegen de revolutie de anarchie slechts bestendigen. En juist de anarchie was de vijand, die dreigde Frankrijk te verslinden.

Want de volkstribuun, die zoo krachtig voor de rechten der natie was opgetreden en voortdurend waakte, dacht er niet aan, den nieuwen staatsbouw op volksdriften te doen rusten. Hij was en bleef steeds monarchaal. Niet eenmaal, maar herhaaldelijk, ja voortdurend, niet bij de ontwikkeling der revolutie, maar bij haar aanvang hooren wij Mirabeau de verklaring afleggen: „Het koningschap is het eenige anker van ons behoud, ik zal de monarchie niet doen wankelen, ik wil een vrije, maar monarchale constitutie."

Niettemin heeft de constitutie, die de Nationale Vergadering tot stand bracht, weinig aan dezen eisch beantwoord; zij legde de koninklijke macht zoo zeer aan banden, dat zij haar belette iets goeds te doen en slechts de verantwoordelijkheid van het verkeerde op haar scheen te werpen. De koning had noch het recht tot ontbinding, noch dat van initiatief bij de vertegenwoordiging en slechts een suspensief veto ten aanzien der wetten.

Doch Mirabeau was er onschuldig aan. De Nationale Vergadering luisterde wel steeds naar zijn woord, maar deed niet altijd naar zijn raad. Hartstocht, meer dan overleg of staatkundig inzicht, besliste langzamerhand over vele stemmingen. Het wantrouwen in de regeering en de

stijgende invloed der Jacobijnen werden te groot, dan dat Mirabeau ze steeds overwinnen kon. Waar hij waarschuwde tegen de bevoorrechte standen en de herleving van het privilegie, werd hij willig geloofd en gevolgd; waar hij aandrong op versterking van het koninklijk gezag, niet altijd.

Zoo ontstond een ernstig en langdurig debat over de vraag, of de koning bevoegd was, besluiten of wetten, door de vertegenwoordiging aangenomen, te vernietigen? Had de koning het recht van afkeuring of slechts dat van schorsing. De Nationale Vergadering, de clubs, de revolutionaire bevolking van Parijs geraakten door dit vraagstuk in de hevigste spanning. „Het geldt onze vrijheid" — schreeuwden de volksmenners — „wij keeren uit de vrijheid tot de oude slavernij terug."

Mirabeau liet zich door geen straatgejoel, geen onlusten noch bedreiging van den weg brengen. Nadrukkelijk verklaarde hij zich voor het absoluut recht des konings om de besluiten te vernietigen. Schorsing der uitvoering baat niet, zij is onvoldoende, zeide hij; zij voorkomt het kwaad niet en maakt het koninklijk gezag slechts gehaat. „Ik acht," riep hij de vergadering toe, „het veto des konings zoo noodzakelijk, dat ik liever zou leven in Constantinopel dan in Frankrijk, zoo hij het niet bezit. Ik schroom niet het uit te spreken: ik ken niets verschrikkelijkers dan de souvereiniteit van 600 personen, die morgen zich onafzetbaar kunnen verklaren en overmorgen hunne posten erfelijk, om te eindigen, gelijk de aristocraten van alle eeuwen, met alle macht zich toe te eigenen en niemands rechten te eerbiedigen."

Het was in September 1789. Mirabeau's populariteit was zoo groot, dat de teleurgestelde volksleiders te Parijs er niet voor durfden uitkomen, dat de geliefde volkstribuun

zich tegen hen verklaard had. Zij strooiden het gerucht uit, dat hij hun denkbeeld, doch slechts in andere bewoordingen had voorgestaan.

Zes maanden later, in Mei 1790, kwam het recht van oorlog en vrede ter tafel: zou de koning of de vertegenwoordiging het bezitten?

Geen vraagstuk maakte de volksdriften zoo zeer gaande als dit; de constitutie stond op het spel, geloofde de misleide schare. Op den dag der stemming waren de vergaderzaal en de naburige straten met een dicht opeengedrongen menigte vervuld: 50,000 menschen, zegt men, wachtten in de hoogste spanning de beslissing. Briefjes, die den loop der discussie en der stemming aanwezen, gingen van hand tot hand. Met beleidvolle verschooning van de opgezweepte driften besprak Mirabeau het vraagstuk. „De oorlog wordt verklaard bij decreet der Vergadering, doch slechts op uitdrukkelijk voorstel des konings, die er zijne sanctie aan hechten moet." Dit denkbeeld werd door hem breedvoerig toegelicht en verdedigd.

Met de uiterste heftigheid werd hij door de democratische linkerzijde bestreden. In de straten van Parijs, waarin gewoonlijk zijne redevoeringen onder luide toejuichingen werden gevent, weerklonk thans de titel van een vuil pamflet: *Het groot verraad van den graaf de Mirabeau*, dat zijne tegenstanders in 6000 exemplaren gratis verspreidden. Reeds wees men den boom aan, waaraan de verrader Riquetti zou worden opgehangen. Barnave, de meest begaafde zijner tegenstanders, trad in de vergadering tegen hem op en behaalde een schitterend succes. Barnave was de held van den dag; een triomftocht door de straten van Parijs wachtte hem. De volkstribuun scheen vernietigd.

Maar Mirabeau plukte de lauwerkroon van zijn jeugdigen

tegenstander den volgenden dag zonder eenige verschooning uiteen. „Het is een treurige verblinding," zeide hij, „welke menschen, die eenheid van doel behoorde te vereenigen, tegen elkander verbittert. Treurig, als de gevoeligheid der eigenliefde het belang des lands doet achterstellen, en den tegenstander aan de volksluimen dreigt op te offeren. Ook mij heeft men, nog voor weinige dagen, in triomf door de straten van Parijs willen dragen; nu schreeuwt men daar uit: *het groot verraad van den graaf de Mirabeau.* Ik had deze les niet noodig, om te weten, dat de Tarpejische rots grenst aan het Kapitool; maar de man, die zijn vaderland lief heeft, geeft er zich niet door gewonnen. Wil men mij, die twintig jaar lang alle verdrukking heb bestreden, belasteren en verdacht maken bij het volk; mij, die tot de Franschen van vrijheid en constitutie sprak, toen deze lage lasteraars nog leefden van de vruchten der heerschende vooroordeelen; wil men mij overleveren aan de woede van een bedrogen menigte — wat doet het er toe? Deze slinksche aanslagen zullen mij niet doen vertragen in mijn loop. Ik zal hun tot het einde blijven toeroepen: antwoordt mij eerst, weerlegt mij, zoo gij kunt — en lastert mij dan, zooveel gij wilt."

En nu ontwikkelde hij, krachtiger nog dan te voren, zijne meening over de onmisbaarheid van een krachtig koninklijk gezag in den staat, en eindigde met in vlijmende woorden de geheime bedoeling zijner tegenstanders dus te ontmaskeren: „Wilt gij, omdat het koninklijk gezag gevaar meebrengt, ons van de voordeelen, die het schenkt, berooven? Hebt den moed, het eerlijk uit te spreken. Dan kunnen wij beslissen, of wij, omdat het vuur brand geeft, zijn warmte en licht willen missen. Spreekt het eerlijk uit, dat wij geen koning behoeven, maar misleidt

ons niet, door te beweren, dat wij een machteloozen en nutteloozen moeten hebben."

Vernietigend was de indruk van zijn woord. Barnave noch een zijner geestverwanten waagde een enkel woord van repliek, en onder daverende toejuichingen werd Mirabeau's voorstel aangenomen. De volkstribuun was populairder dan ooit.

En toch — zulke overwinningen, hoe dikwerf ook behaald, waren meer zegepralen van zijn welsprekendheid, dan van zijn politiek inzicht. Gehaat bij de uiterste partijen, de ultramonarchale en de republikeinsche, beschikte Mirabeau slechts over een onzekere en afwisselende meerderheid. Door de betoovering van zijn woord werd zij tot volgen vervoerd, maar sloot zich niet aan hem, als haar leider, aan. Mirabeau maakte zich geene illusiën; hij miste den zedelijken grond, waarop alleen persoonlijk vertrouwen hecht kan wortelen. In menig oogenblik van vertwijfeling aan Frankrijk's toekomst, riep hij, in het volle gevoel van zijn kracht, klagende uit: „Wat komt de immoraliteit van mijne jeugd mijn arm vaderland bitter duur te staan!"

Was het de waarheid?

VII

Ja, het was de waarheid, maar slechts ten deele. Mirabeau's onvermogen, om de ontwikkeling der revolutie, die meer en meer tot de republiek overhelde, te keeren, was slechts voor een deel zijne schuld. Op politiek terrein heeft een immoreel privaat leven niet altijd machteloosheid uitgewerkt. Mirabeau stond alleen en miste den steun van hen, voor wie hij streed. Het koningschap, de regeering verlamde hem en vermoordde in hem zich zelve.

Toen de Nationale Vergadering bijeen kwam, had Mirabeau zich voorgesteld, dat de officiëele raadgevers der kroon zich onmiddellijk met haar in betrekking zouden stellen. Bekend met het constitutioneele staatsleven in Engeland. verwachtte hij de vorming van een ministerieele partij, die. in samenwerking met het gouvernement, de staatshervorming met de minst mogelijke schokken zou tot stand brengen. Niets van dat alles geschiedde. De ministers hielden zich onzijdig, zelfs waar het de belangrijkste vragen gold. Necker verdiepte zich uitsluitend in finantieëele berekeningen en zag voorbij, dat de beslissing der staatkundige kwestiën tevens die der finantieele inhield. De reactionaire elementen aan het hof konden woelen en wroeten, zonder door de ministers verontrust te worden.

Voor een deel was het onkunde, voor een ander deel onwil, welke Necker en zijne ambtgenooten die gevaarlijke houding deed aannemen. Zij meenden steeds meester van den toestand te blijven en zagen voorbij, dat slechts enge aansluiting aan de vertegenwoordiging allen redden kon. Niet voordat het te laat was, openden zij de oogen.

Reeds in de eerste dagen der revolutie had Mirabeau gepoogd, hen tot eene andere gedragslijn te bewegen. Hij zocht en verkreeg eene samenkomst met Necker. De eerlijke, maar ijdele minister ontving den welsprekenden libertijn met beleedigende hooghartigheid en vroeg, welke voorslagen hij te doen had? Mirabeau, als raad*vrager* ontvangen, waar hij als raad*gever* was binnengetreden, trok zich na een kort en koel onderhoud terug.

Sinds ondersteunde hij wel ten deele Necker's finantieele plannen, maar bestreed den minister, om hem te doen vallen. „Het schip van staat", zeide hij, „is door een heftig onweder overvallen, en er staat niemand aan

het roer. Het systeem, dat men volgt is onzinnig. Men laat de vergadering aan zich zelve over. Men hoopt, òf door geweld ze te onderwerpen, zooals de aristocratische partij wil, òf door de leege phrases van Necker ze terug te houden. Een krachtige regeeringspartij alleen zou de vergadering en de revolutie kunnen beheerschen."

Doch een regeeringspartij kon niet ontstaan, zoolang deze mannen 's konings raadslieden bleven. Menige onstuimige aanval van Mirabeau was er het gevolg van. Hij bestreed hen, wekte den onwil en het wantrouwen zoowel der vergadering als des volks tegen hen op, om hen te verdrijven. Als hoofd der oppositie zocht hij hen te doen vallen, om zelf als minister de monarchie te redden.

In rustige dagen is een dergelijke tactiek tallooze malen gelukt. Te midden der dagelijksche onlusten en beroerten in de hoofdstad wekten zijne heftige woorden slechts te meer den haat der koninklijken op. Toen in September de graaf de Lamarck Maria Antoinette op Mirabeau wees, als den eenigen man, die redden kon, wees de koningin vol verbittering elk denkbeeld van zijne hulp af. „Wij zullen, hoop ik, nooit zoo ongelukkig zijn, om tot dat uiterste te moeten komen," riep de verblinde vrouw uit.

Zij sprak slechts uit, wat het hof en de regeering dachten. Hun politiek inzicht was te gering, dan dat de monarchale richting, die zich in het geheele optreden van Mirabeau openbaarde, hun in het oog viel. De heftigheid van den strijder voor de rechten des volks tegen de bevoorrechte standen deed hen den verdediger van de constitutioneele rechten der kroon voorbijzien. Men wilde in hem slechts den woesten demagoog, den laffen vleier der volksdriften, den held van het straatgemeen, den vijand der monarchie zien en haten.

Toch was het van de eerste dagen der revolutie af voor den onpartijdigen beschouwer duidelijk, dat hij iets meer en iets anders was. Toen de Nationale Vergadering overwoog, of zij een declaratie van rechten aan de constitutie zou toevoegen, verzette hij er zich tegen. „Deze toch wekte slechts verwachtingen op, die teleurgesteld zouden worden en de anarchie vermeerderen." Niettemin werd het voorstel aangenomen en Mirabeau in de commissie benoemd. Van zijne hand was de verklaring, wat burgerlijke gelijkheid beteekent: „Zij bestaat niet in gelijkheid van bezittingen en van maatschappelijke onderscheiding; zij bestaat hierin, dat allen onderworpen zijn aan de wet en de bescherming der wet genieten." Tegen de onlusten in Parijs en de voortdurende anarchie beval hij de instelling van een krachtig gemeentebestuur en de oprichting der nationale garde aan. „De onderdrukking der anarchie door het koninklijk leger vermeerdert slechts den afkeer van de regeering," zeide hij. Toen in October het Parijsche gemeen Lodewijk en Maria Antoinette had gedwongen, Versailles te verlaten en zich in de hoofdstad te vestigen, deed hij de Nationale Vergadering besluiten zich insgelijks naar Parijs te verplaatsen. „De vertegenwoordiging behoort bij den koning," meende hij.

Niets van dit alles werd aan het hof begrepen, omdat er noch eerlijke gezindheid tot hervorming, noch inzicht in de eischen der nieuwe staatsorde bestond. Slechts de heftige taal van den volkstribuun werd begrepen, niet vergeven en niet vergeten. Mirabeau, teruggestooten door het gouvernement, moest zich handhaven aan het hoofd der volkspartij, die zijn steun uitmaakte. „Wat moet ik doen?" — antwoordde hij eens aan Lamarck, die hem zijn heftige uitvallen verweet; — „zoo ik mijn populariteit niet

verliezen wil, waarin mijn kracht is gelegen, moet ik in de oppositie blijven. Het hof speelt een gevaarlijk spel. De legers staan tegenover elkander; men moet onderhandelen of een openlijken strijd aanvangen. Zij doen noch het een noch het ander. Waaraan denken die menschen toch? Zien zij den afgrond dan niet, dien zij, door niets te doen, zelve graven? Ik zeg u en zeg het hun: alles is verloren. De koning en de koningin zullen het leven verliezen: het gemeen zal hun lijken door de straat sleuren."

Doch geen waarschuwing, waar ook gegeven, aan het hoofd der oppositie in de vergadering, of onder de hand door vertrouwde personen, mocht baten. De hofpartij wachtte slechts redding van het stijgen der verwarring en meende dat de ontwikkeling der revolutie haar vanzelf de oude macht zou terugschenken.

In October 1789 had er bij eene van Mirabeau's verwanten een samenkomst van een aantal vertegenwoordigers plaats, om over een nieuw ministerie te spreken. Algemeen was men over Necker ontevreden, die de anarchie niet wist te beheerschen noch de reactionaire neigingen van het hof te onderdrukken. Mirabeau hoopte zijn doel nabij te zijn: hij wilde minister worden om den staat en de monarchie te redden. Hij voelde de kracht in zich om Frankrijk te beheerschen. Maar de uiterste partijen, de ultra-monarchale en de republikeinsche, vreesden zijn zware hand. De aanhangers van Necker, door jaloezie gedreven, verbonden zich tegen hem. Den 7den November 1789 nam de Nationale Vergadering het besluit, dat geen afgevaardigde minister mocht zijn en zelfs geen raadgevende stem of zitting in haar midden hebben. Tevergeefs had Mirabeau er tegen gesproken, tevergeefs met bijtende ironie zijne tegenstanders

toegeroepen: „Waartoe dit besluit? Bepaalt alleen, dat de graaf de Mirabeau, afgevaardigde van Provence, geen minister mag zijn." De Jacobijnen en de hofpartij juichten om 't zeerst. Zij hadden den man, die hun meester zou wezen, de handen gebonden en machteloos gemaakt. Dat zij gelijktijdig elke regeering onmogelijk maakten, zag hun blinde hartstocht niet in.

Wat Mirabeau als minister had willen doen, heeft hij in een memorie van October 1789 uitvoerig uiteengezet. Het overwicht van Parijs was de vloek der revolutie, het oproerig gemeen domineerde de Nationale Vergadering en beheerschte den staat. De koning moest daarom Parijs verlaten, zich naar Normandië terugtrekken, een proclamatie tot de natie richten, waarin hij trouw aan de beginselen der constitutie beloofde, maar verandering vroeg van de artikelen, die elke regeering beletten. Zoo de Nationale Vergadering door het gemeen in de hoofdstad werd verhinderd zich bij hem te voegen, moest hij nieuwe verkiezingen uitschrijven. Mirabeau was overtuigd, dat de provinciën zich tegen de hoofdstad en voor het constitutioneele koningschap zouden verklaren, als zij van Lodewijk's eerlijke bedoeling de zekerheid hadden.

Het is hem niet vergund geweest, te ervaren of hij juist had gezien. Want het koningschap vertrouwde zich niet aan hem toe. En toen het vier maanden later in schijn zijne hulp inriep, was het alleen om hem machteloos te maken, niet om zijn raad te volgen.

Het was in Maart 1790, dat de betrekking van Mirabeau tot het hof aanving. Door tusschenkomst van den graaf de Lamarck werd zijne hulp gevraagd. De volkstribuun beloofde het koningschap te steunen en trouw ter zijde te staan. Gedurende een vol jaar heeft hij zijn

woord gehouden en onverpoosd den weg aangegeven, dien het hof te volgen had. Het geheim, dat die onderhandelingen vroeger bedekte, is thans geheel opgeheven. Wij kennen al de schrifturen, die hij voor Maria Antoinette en Lodewijk heeft opgesteld.

Wij kennen ook de voorwaarden, de geldelijke voordeelen, die hij er van genoten heeft. Het koningschap betaalde zijne schulden, schonk hem een maandgeld en de belofte van eene aanzienlijke som bij het einde der Nationale Vergadering.

„Het groot verraad van den graaf de Mirabeau," zoo noemden de tijdgenooten, die iets gisten, deze verstandhouding met het Hof.

Was de karakteristiek juist? Wij gelooven het niet.

Mirabeau heeft de zaak des volks in geen enkel opzicht verraden. Nadrukkelijk heeft hij in al zijne raadgevingen op den voorgrond gesteld, dat de feodale monarchie voorgoed was gevallen, dat eerlijke aansluiting aan de revolutie de eenige redding van het koningschap was. De middelen, die hij daarvoor aanwees, waren in strijd met de eischen van adel en geestelijkheid en tevens tegen de anarchie in Parijs gekant. Hij is als geheim raadsman der kroon zich zelven volkomen gelijk gebleven en heeft geen enkel beginsel der revolutie prijs gegeven.

Maar hij heeft geld ontvangen!

Zonder twijfel. Laat de man, die de bemiddelaar tusschen hem en het hof is geweest, op die grief antwoorden. De graaf de Lamarck schrijft: „Ik kan stellig verzekeren, dat hij nooit zijne beginselen aan zijn geldelijk belang heeft opgeofferd. Hij had heftige hartstochten; hij hechtte zeer aan zijn geboorte; hij leed er onder, dat hij niet leven kon volgens zijn stand. Zijne vrouw had een groot

fortuin, maar hij was van haar gescheiden. Van zijn vader had hij genoegzaam niets ontvangen, en diens dood hielp hem niet, omdat er allerlei moeielijkheden, zelfs processen, uit ontstonden. Toen hij stierf, was de vaderlijke nalatenschap nog niet in zijn bezit. Altijd in geldgebrek, had hij steeds jammerlijk geleefd, schulden makende. Zoo was hij veertig jaar oud geworden, verbitterd over een maatschappelijke positie, die hem een ondergeschikten rang aanwees onder menschen, wier gelijke in stand en wier meerdere hij was door zijne talenten en zijn genie." Tot heerscher geboren, door den aanleg zijner vermogens tot regeeren bestemd en arm, greep hij met beide handen de gelegenheid aan, om zijn staatkundig ideaal, de constitutioneele monarchie, te verwezenlijken en tevens voor altijd met de armoede en het gebrek van zijne jeugd en zijne mannelijke jaren te breken.

Toch ware het voor zijn roem te wenschen geweest, dat het grillig, onverzoenlijk lot hem de vernedering, geld te moeten aannemen, had bespaard. Want Frankrijk heeft er geen vrucht van genoten.

In den zomer van 1790 werd Mirabeau, op zijn verzoek, door Maria Antoinette ontvangen. „Zij is de eenige man, dien de koning heeft," riep de voor vrouwenschoon zoo gevoelige staatsman uit. Hij schreef haar alle deugden toe, welke vereischt werden voor de rol, die hij van haar vroeg.

Hij bedroog zich. Het hof vroeg zijn raad, ontving zijne memoriën en deed als te voren. De krachtelooze Lodewijk was tot geen energiek optreden te bewegen en bleef voortdurend de speelbal van zijne omgeving. En Maria Antoinette vertrouwde den volkstribuun nooit. Geen enkele raadgeving werd gevolgd, geen enkel middel, door

hem aangewezen, ter hand genomen. Mirabeau was beurtelings verbitterd en wanhopend. „Ik moet bekennen, dat ik weinig nut doe; den plicht, om dienst te doen, legt men mij wel op, maar de macht er toe geeft men mij niet. Men hoort mij aan met welwillendheid, maar zonder vertrouwen, men stelt wel belang in mijn raad, maar men volgt hem niet. Men geeft zich er geen rekenschap van, dat de passieve rol, die men aanneemt, juist niet precies behoeft te bestaan in volstrekt niets doen en in het vrijelijk en ongestraft laten handelen van hen, die slechts kwaad doen. Wat zal het einde van dit alles zijn? Goede, maar zwakke koning! Ongelukkige vorstin, uw blind vertrouwen en uw overdreven wantrouwen brengen u ten val. Het schip van staat is door den bliksem getroffen en wordt voortgejaagd door den stormwind, te midden der kokende golven. Ik weet niet, waarheen het gevoerd wordt; ik weet niet, of ook ik aan de schipbreuk zal ontsnappen. Maar zoo ik ontkom, zal ik het recht hebben om te getuigen: ik had mij zelf ten doode gewijd, om hen te redden, maar zij wilden niet behouden worden!"

Het was Wintermaand van 1790, toen hij deze woorden schreef. Het zou voor hem geen zomer meer worden.

VIII

Mirabeau was geboren met een zeer krachtig gestel. De vervolgingen, die hij geleden had, de lange jaren gevangenschap hadden het eerst zijn zenuwgestel geschokt en aangevangen zijn gezondheid te ondermijnen. In 1788, toen hij nog met Mevrouw de Nehra leefde, was hij door een ernstige ongesteldheid aangetast, die hij de cholera noemde. Binnen het verloop van twee dagen waren hem

22 laatbekkens bloed afgetapt; toch herstelde hij, maar zijn gezondheid was geknakt. „Het was," zeide hij zelf, „de overgang van den zomer tot den herfst geweest." Kort voor de bijeenkomst der Nationale Vergadering was hij door een nieuwe kwaal, geelzucht, neergeworpen. Ofschoon in schijn genezen, was hij de gevolgen nooit te boven gekomen. De graaf de Lamarck, die gedurende den geheelen loop der zitting bijkans dagelijks met hem omging, verklaart: „Ik heb hem nooit gezond gezien." Menig politiek vraagstuk werd door hem op de tribune behandeld, terwijl een brandende koorts hem martelde. Wie zal zeggen, hoeveel heftige woorden, die de klove tusschen hem en het hof schiepen, aan het vuur, dat het bloed door zijn aderen joeg, zijn te wijten?

De verplaatsing der vertegenwoordiging naar Parijs verergerde zijn kwalen. De zaal der manége, waarin zij bijeenkwam, was vochtig en benauwd. De krachtigste gestellen ondervonden de gevolgen. Inflammatie der oogen martelde Mirabeau voortdurend, zijn linkeroog werd zoo aangetast, dat men vreesde voor het behoud. Herhaaldelijk zag men hem zijn plaats innemen met een band voor de oogen. Aan sterke lichaamsbewegingen van allerlei aard gewoon, kon hij het zittende leven in de Vergadering niet verdragen. Te Parijs nam hij minder beweging nog dan te Versailles, ofschoon hij zich volkomen de vermindering van zijne gezondheid bewust was. Allerlei pijnen en kwalen volgden elkander op, en even duidelijk als het lot van zijn vaderland, voorzag hij zijn naderend einde. „Hij sprak er dikwijls met mij over," — schrijft Lamarck — „maar nooit zonder de fouten van zijn jeugd te beklagen en te jammeren over het nadeel, dat zij hem en het land toebrachten; want hij had het volle bewustzijn van zijn

kracht en zijn groote politieke beteekenis." Hij wist, wat hij had kunnen zijn, even goed als hij zijn machteloosheid kende.

Van zorg voor zijn gezondheid, van zelfverschooning was geen sprake. Na de morgens en middagen aan staatszaken te hebben gewijd, werden de avonden en de nachten aan het genot geschonken. Toen hij het jaargeld des konings ontving, veranderde hij van woning en van levenswijze. Voor de eerste maal van zijn leven genoot hij overdaad en weelde en baadde er zich met wellust in. Zijn physieke natuur kende geen maat, gelijk zijn geestelijke gezichtseinder geen grenzen. Zijne vrienden — slechts zijne politieke vijanden waren het niet — waarschuwden tevergeefs. Telkens en telkens opnieuw stortte hij zich in den stroom der vermaken, die eindigden met zijn ijzeren lichaam te sloopen.

In Februari 1791 huurde hij een buitenverblijf bij Argenteuil. Daar ging hij des Zaterdags heen, om des Zondags uit te rusten. Daar genoot hij van de frissche lucht en den schoonen tuin. Aan het einde richtte hij een tempel op, aan de vrijheid gewijd. Haar beeld, zoo luidde zijn plan, zou rusten op een kolom, met het opschrift: gelijkheid der menschen. Haar rechterhand zou een zwaard voeren, gewikkeld in het boek der wet.

Voordat het beeld was voltooid, was de ontwerper bezweken.

Hier, op dit buitenverblijf, werd hij den 27sten Maart ziek. Een koliek, gelijk hij in de laatste maanden bij herhaling had, wierp hem neer. Den volgenden dag zou in de Nationale Vergadering een kwestie over mijnen besproken worden, waarover hij reeds het woord had gevoerd. Hij liet zich niet weerhouden en snelde naar Parijs. Vijf-

maal besteeg hij de tribune, zijn inzicht zegevierde. Het was zijn zwanenzang.

In zijne woning te Parijs legde hij zich neer om te sterven. Slechts enkele dagen was er hoop hem te behouden; reeds den 30sten was de doodelijke afloop zeker. Mirabeau bleef zich zelven gelijk: met helderheid zag hij het einde te gemoet. „Verleg mijn hoofd een weinig", vroeg hij aan een zijner vrienden en voegde er onmiddellijk bij: „ik wou, dat ik het u vermaken kon." De graaf de Lamarck bleef hem tot het einde getrouw en verlichtte hem den doodstrijd, door al zijne beschikkingen op zich te nemen.

„Gij zijt een groot medicus," — zei Mirabeau tot Cabanis, die hem behandelde — „maar daar is er één, die grooter is dan gij. Het is de Schepper van den wind, die alles verstrooit; van het water, dat alles doordringt; van het vuur, dat alles verteert."

Van den eersten dag zijner ziekte af werd zijn huis door mannen van elken stand en elke partij belegerd. De straat waarin zijn woning was gelegen en alle publieke plaatsen waren vol van groepen, die samenschoolden om het dreigend verlies te bespreken. Ditmaal dacht het hof eenstemmig met de natie: twee en meer malen per dag liet het naar den zieke vernemen. „Laten wij Lodewijk dankbaar zijn," schreef een der woeste demagogen, „dat hij niet zelf zich aan de deur van Mirabeau heeft vertoond; die stap zou den koning tot den afgod des volks gemaakt en het patriotisme ten val gebracht hebben."

In den morgen van den tweeden April sliep hij in.

Drie dagen vroeger was te Parijs een volksoploop geweest. De constitutioneele leden der Nationale Vergadering

hadden, als hunne tegenstanders, een club opgericht, waar zij de middelen beraamden om hunne denkbeelden te doen zegevieren. Het gepeupel der hoofdstad school te zamen en joeg hen uiteen. Sinds heerschte de Jacobijnenclub over Parijs en Frankrijk.

Had de stervende volkstribuun dan niet recht, toen hij uitriep: „Ik sleep de monarchie van Frankrijk met mij mede!"?

Geen staatsman der oude of der nieuwe wereld heeft onder grootscher lijkkleed gerust.

IV

MARIA ANTOINETTE.

MARIA ANTOINETTE.

1770—1780.

Goethe heeft eens een Fransch vers geschreven.

Ziehier bij welke gelegenheid.

In Mei 1770 werd te Straatsburg Maria Antoinette, de jonge Oostenrijksche aartshertogin ontvangen, die den Dauphin van Frankrijk zou huwen. Op een eilandje in den Rijn was een paviljoen opgeslagen, waarin zij van haar Oostenrijksch gevolg zou scheiden en overgenomen worden door de Fransche edelen, die haar tegemoet waren gezonden. Dagelijks stroomden de bewoners van Straatsburg naar buiten, om het rijk versierde gebouwtje te bezichtigen. Onder hen was de jonge Goethe. Veel bewonderde hij, maar ééne zaak ergerde hem. In de groote zaal waren de wanden met gewerkte tapijten bedekt. De onderwerpen waren aan de Grieksche mythologie ontleend; de geschiedenis van Jason, Medea en Kreüza was hier afgebeeld. Links van den troon zag men de bruid, worstelende met den gruwelijksten dood; rechts stond de ongelukkige vader verstomd de lijken zijner vermoorde kinderen aan te zien.

„Is het geoorloofd," — riep vol ergernis Goethe uit — „aan een jonge koningin, bij haar eerste schrede in het land, dit voorbeeld van den rampzaligsten echt, die ooit gesloten werd, voor oogen te stellen? Wat is het anders dan haar, bij de intrede in haar nieuw vaderland, de somberste profetie te geven van de toekomst, die haar wacht? Begrijpt men dan niet, dat beelden iets voorstellen, dat zij op het gevoel werken, dat zij indrukken geven, dat zij voorgevoelens wakker roepen?"

De magistraat van Straatsburg had aan dit alles niet gedacht: de fijngevoeligheid van Goethe was hun vreemd. Integendeel hadden zij, om het gemoed der jonge vorstin voor alle onvriendelijke indrukken te bewaren, maatregelen genomen die hun goede bedoelingen bewijzen. Een streng dekreet had allen mismaakten, lammen en kreupelen verboden, zich op den weg der aartshertogin te vertoonen.

Het publiek lachte over die voorzorg, en Goethe schreef een Fransch versje, het eenige, dat hij vele jaren later zich herinnerde ooit gemaakt te hebben. Hij vergeleek den intocht van Maria Antoinette, die geen lammen en kranken mocht opmerken, met de intrede van Christus, die inzonderheid om hunnentwil deze aarde had betreden.

Voor hen, die aan voorteekenen waarde hechtten — hun getal was in 1770 zeker niet kleiner dan thans — ontbrak het bij de komst van Maria Antoinette in Frankrijk niet aan allerlei omstandigheden, die hun gemoed met angst en schrik vervulden. In rustige, kalme tijden, als de stroom effen voortglijdt, als alle dagen gelijk zijn, doet het geloof aan de voorspellende beteekenis van sommige feiten zich weinig gelden. Maar als de maatschappij door een gevoel van malaise wordt gedrukt; als ontevredenheid

over het bestaande zich verspreidt en een onbestemde vrees veld wint voor gevaren, die men geen naam kan geven, maar wier dreiging wordt gevoeld; dan vangt het groote publiek aan, in groote of kleine voorvallen, die afwijken van den gewonen loop van zaken, doch in ordinaire tijden slechts een voorbijgaanden indruk zouden maken, een beteekenis te leggen, die inderdaad niets dan de uitdrukking van eigen onrust en spanning is. Toen het huwelijk van Maria Antoinette met Lodewijk in de kathedraal van Versailles werd gesloten, barstte er een heftig onweder los, dat het oude kerkgebouw op zijn grondvesten deed schudden. De feestelijkheden te Parijs eindigden met een vuurwerk, dat op de Place Louis XV werd ontstoken. Het verwekte algemeenen schrik, toen deze feestvreugde door honderden, die in de algemeene verwarring onder den voet waren getreden, met den dood werd betaald.

Er zijn duizenden huwelijken gesloten, terwijl onweersvlagen woedden: ongelukken bij bruiloften behooren niet tot de zeldzaamheden. Waarom werden deze en dergelijke voorvallen thans opgemerkt en onthouden? Waarom verband gezocht tusschen hen en de jonge Dauphine?

Omdat de natie in een stemming vol verwachting en spanning verkeerde; omdat de overtuiging heerschende was, dat de tegenwoordige staat van zaken niet blijven kon. In de onzekerheid der komende dingen ziet een volk naar de personen op, die door hun plaats in de staatsorde aangewezen schijnen om invloed op de gebeurtenissen te oefenen.

In de laatste twintig jaar was de scherpe kloof, die er tusschen de politieke instellingen en de ontwikkeling des volks bestond, zichtbaar en duidelijk geworden. De monarchie steunde op bevoorrechte standen. Buiten deze, adel en geestelijkheid, bestond er geen maatschappelijke stand,

die politieken invloed wettiglijk uitoefende. Op den tiers état drukten slechts plichten.

Met dezen wettelijken toestand was de moreele en intellectueele in lijnrechten strijd. In geen ander opzicht dan politiek stond adel en geestelijkheid aan 't hoofd der natie. De 24 millioen van den derden stand waren aan de leiding van de 200,000 personen, die adel en geestelijkheid telden, ontsnapt. Op de slagvelden, waar Frankrijk zijn krijgsroem had gekocht, had de geminachte dorper zijn bloed gestort nevens den edelman, die op tal van kwartieren zich verhief. In handel en industrie had hij de schatten gewonnen, die hem materieel tot den gelijke zijner vroegere meesters maakten. Op het gebied der gedachte had hij overwinningen behaald, grooter en roemrijker dan de edelman kon opsommen, die zijn voorvaderen in de rijen der kruisvaarders aanwees. Het waren zonen van het volk, van den geminachten derden stand, wier denkbeelden de openbare meening beheerschten. Niet de meeningen van Bossuet, maar de stellingen van Voltaire en Rousseau werden geloofd en beleden.

En niettemin ging jaar aan jaar voorbij, zonder verandering te brengen. De maatschappij was vooruit gegaan, de staatsorde bleef dezelfde.

Verandering van dezen onhoudbaren toestand werd van een nieuwe regeering gewacht. Lang kon zij niet uitblijven: Lodewijk XV was oud; hij had den beker der willekeur en van den wellust tot den bodem toe geledigd; het einde naderde. Men droeg, men verdroeg hem, in afwachting van zijn dood. Te sterven was de laatste en grootste dienst, dien het volk van Louis Bien-Aimé, om wien het eenmaal — jaren geleden — de kerken met zijn gebeden had vervuld, verwachtte.

Dan zou er verandering komen. Hoe, dat wist niemand. Men hoopte, dat de kleinzoon, die geroepen was hem op te volgen, het initiatief zou nemen. Veel wist men niet van hem; doch enkele uitlatingen schenen recht tot goede verwachtingen te geven. Onder zijn voorgang en leiding, hoopte men, zou de absolute monarchie de grondslagen, waarop haar eerbiediging door de natie rustte, vernieuwen, om en zich zelve en den staat te redden.

Doch de daden van een vorst, van een absoluut koning vooral, zijn niet uitsluitend afhankelijk van zijn wil of bedóeling. Zij worden — Frankrijk had het maar al te zeer ondervonden — bewerkt of gewijzigd door invloeden, onwettige zoowel als wettige.

Vandaar de belangstelling, waarmede de jonge vrouw, die den aanstaanden Lodewijk XVI zou ter zijde staan, werd gadegeslagen, en alles, wat haar komst vergezelde, waargenomen. Wat zou haar invloed aan Frankrijk brengen?

De voorteekenen duidden ongunstig. Toch kende men de meest ongunstige niet. Zij waren niet van physieken aard, maar in het karakter der personen gelegen. Wie het geheim van de omgeving, die Maria Antoinette wachtte, en van haar eigen karakter had bezeten, hij had in Mei 1770 somberder en stelliger profetieën kunnen uitspreken. De jonge vrouw kwam tot haar eigen ongeluk en dat des lands over de grenzen.

Over weinig vrouwen is zooveel geschreven: partijdrift heeft haar belasterd, partijdrift haar ten hemel verheven. De tegenstanders hebben ons haar afgebeeld als de zuivere representante van de liederlijkheid en gemeenheid in hoofsche vormen, die het ancien régime kenmerkten. De voorstanders vereeren haar als een onschuldig en beklagenswaardig slacht-

offer van haat en laster: een edele martelaresse voor waarheid en deugd.

Te midden der meest tegenstrijdige getuigenissen van personen, die geacht moesten worden de waarheid te kunnen weten, scheen eindelijk een vertrouwbare leiddraad ons gegeven, toen in 1864 twee verzamelingen van brieven van Maria Antoinette het licht zagen. De eerste dankte men aan den Graaf van Hunolstein [56], de tweede aan den bekenden verzamelaar van autografen, Feuillet de Conches. [57] Onder scherpe en hooghartige kritiek van vroegere uitgaven van dezen aard, die geen enkelen waarborg van echtheid bezaten en van de lichtgeloovigheid, waarmede het publiek en zelfs bekwame mannen de valsche munt voor echte hadden aangenomen, bood de laatste zijne uitgave aan. Twintig jaar lang had hij bijeengegaard uit openbare en privaatarchieven en van autografenverkoopingen, om eindelijk aan Frankrijk de beeltenis in haar eigen schrifturen van de zoo zwaar belasterde en zoo ongelukkige vorstin te schenken. De reactie, die zich in den aanvang van het tweede keizerrijk in de waardeering van de groote revolutie openbaarde, kwam aanvankelijk beide uitgaven ten goede. Met belangstelling ontvangen, werden zij met gretigheid verslonden. De pikante, naïeve vorm, de levendigheid, waarmede personen geteekend en hofgeschiedenissen verhaald werden, de geestigheid waarmede de jeugdige schrijfster haar sympathieën en antipathieën lucht geeft, deden den opgang volkomen begrijpen. Doch de illusie duurde kort. De kritiek ving haar werk van onderzoek aan. Aanvankelijk zich bepalende tot twijfel, op grond dat Feuillet de Conches den oorsprong der stukken nergens had aangewezen, ging zij eerlang tot stellige ontkenning der echtheid over. Zonder rechtstreeks aan den strijd deel te nemen, leverde Arneth, toenmaals

onderdirecteur der keizerlijke archieven te Weenen, de scherpste wapenen. In 1865 gaf hij de briefwisseling tusschen de Fransche koningin en Maria Theresia in 't licht, [58] en verschafte daardoor aan de twijfelaars de meest afdoende gronden, om de onechtheid der verzamelingen van Feuillet de Conches en van Hunolstein te bewijzen. Een strijd, een wetenschappelijke strijd volgde, die, door Heinrich von Sybel in Duitschland aangevangen, eerlang op Franschen bodem werd overgeplant, toen Geoffroy zich voor de resultaten der kritiek en tegen de verzekeringen en beweringen van Feuillet de Conches verklaarde. [59] Het bleek, dat de brieven onderteekend waren met een naam, dien de koningin zelden of nooit gebruikte; voor een goed deel gericht aan een persoon, met wie zij geen briefwisseling voerde, en geschreven met een hand, die de hare niet was in de aangewezen jaren. Voorts bleek het dat zij in uitdrukking en inhoud maar al te dikwerf overeenstemden met de Mémoires van Madame Campan of den *Mercure de France;* van haar verhouding tot sommige personen een voorstelling gaven, die in lijnrechten strijd was met die der ontwijfelbaar echte brieven, in de keizerlijke archieven te Weenen bewaard, enz. De afkomst der stukken, door de Fransche geleerden uitgegeven, bleef in het duister: voor de opgemerkte fouten werden verklaringen gezocht, die het wantrouwen wel vermeerderden maar niet wegnamen. Feuillet de Conches inzonderheid weerde zich dapperlijk en streed met moed voor de echtheid zijner geliefde autografen. Maar de uitslag was zoo ongunstig mogelijk. Welke waarde kon men hechten aan de argumenten van iemand die nu eens, om zich te redden, moest verklaren *parlé* voor *reparlé* te hebben gelezen en straks bekennen, dat hij *mon cher Malesherbes* in *monsieur Malesherbes* had veranderd?

Doch ook al waren zijne argumenten krachtiger, zijne concessiën minder groot geweest, tegen den drom van bewijzen, die Arneth in de volgende jaren, door de uitgave van een reeks van correspondentiën aanvoerde, was de Fransche autografenverzamelaar toch niet bestand. Zijne geheele uitgave van *Lettres et Documents inédits* rakende Lodewijk XVI, Maria Antoinette en Madame Elizabeth, zou dan ook een plaats verdienen naast de vroeger door hem zoo scherp veroordeelde, indien hij niet, vooral in en van het derde deel, beter waarborgen voor de echtheid der uitgegeven stukken had geleverd en werkelijk belangrijke bescheiden, aan de archieven van Weenen, Florence enz. ontleend, aan den dag gebracht. Voor Maria Antoinette intusschen blijft de hoofdbron voortaan in de uitgaven van Arneth gelegen. Aan deze danken wij een juister, een menschelijker begrip der merkwaardige vrouw, wie de diepte van haar ongeluk een blijvende plaats in de herinnering en in de belangsteliing van het nageslacht heeft verzekerd.

Van al de briefwisselingen, door Arneth uitgegeven, is voor ons doel de belangrijkste, de correspondentie van de Duitsche keizerin met den graaf de Mercy Argenteau. De bekende Oostenrijksche diplomaat, ambassadeur te Parijs, was jaren achtereen de geheime correspondent van Maria Theresia. Zonder dat de tijdgenooten het gisten, stond hij met haar in een vertrouwelijke briefwisseling, waarvan de handelingen van Maria Antoinette den hoofdinhoud uitmaken. Van dag tot dag licht hij de moeder omtrent de daden en woorden van haar kind voor; geeft hij rekenschap van den invloed, dien hij op haar en te haren nutte op anderen oefent; teekent haar omgeving, de personen, die

ze uitmaken, de intriges, die ze doorwoelen. Geen enkel persoon van meer of minder gewicht — naast Lodewijk XV de eerzame kamermeid! — die niet zijn plaats inneemt in deze breede teekening van het hof tijdens Maria Antoinette, door de Mercy's bekwame pen tien jaar achtereen ontworpen. Door de keizerin volkomen vertrouwd, is hij voor beiden, moeder en dochter, een raadsman, geeft hij wenken aan beiden, voor haar blijvende goede verstandhouding van onberekenbare waarde. Welk oordeel over den staatsman-diplomaat ook overigens geveld worde, niemand die deze tienjarige correspondentie heeft doorgelezen, zal weigeren, de trouw en nauwgezetheid, de groote tact en bescheidenheid te erkennen, waarmede hij zich van zijn altijd moeielijke, maar dikwerf uiterst kiesche taak heeft gekweten.

Als Oostenrijksch ambassadeur aan het Fransche hof had hij toe te zien, dat Frankrijk aan de alliantie van 1756 getrouw bleef. Oneindig zwaarder was de taak, die hij tegenover Maria Theresia en haar dochter te vervullen had. Hij moest den band tusschen deze beide vrouwen onderhouden en maken, dat de laatste, ook als dauphine van Frankrijk, de kinderlijke betrekking tot de Duitsche keizerin niet ontrouw werd. Is 't wonder, dat zijne pogingen nu eens op de ontwaakte zelfstandigheid der vrouw, dan eens op de onafhankelijkheid der vorstin schipbreuk leden?

In de eerste jaren had hij bezwaren te overwinnen, die, hoe groot ook, betrekkelijk gering waren te noemen. Maria Antoinette was een kind, toen zij in Frankrijk kwam, een kind van leeftijd en ontwikkeling. Zij was veertien en een half jaar, toen haar huwelijk werd ingezegend met den dauphin, die den achtbaren leeftijd van zestien had bereikt. Haar opvoeding was volkomen verwaarloosd: zij had weinig geleerd en dat weinige nog slecht. Behoorlijk

schrijven kon zij niet: haar autografen uit dezen tijd verraden een groote voorliefde voor inktvlakken. Slordig, als haar schrift, was zij in alles, op kleeding en toilet: zelfs het reinigen der tanden moest haar door Maria Theresia worden herinnerd. Zij had wat Fransch en wat Italiaansch geleerd, maar haar eigen moedertaal, het Duitsch, kende zij zoo slecht, dat zij het na een paar jaar volkomen vergeten was en een Duitsche brief van Jozef II voor haar vertaald moest worden. Van muziek, teekenen, dansen wist zij genoegzaam niets: zij moest dat alles nog leeren. Van vrouwelijke handwerken was zij al even weinig op de hoogte: zij gaf er ook niet om. „Je fais une veste pour le roi," — schreef zij in Juli 1770 aan haar moeder — „qui n'avance guère, mais j'espère qu' avec la grâce de Dieu elle sera finie dans quelques années". Als dikwerf kinderen van dien leeftijd, was zij lui en onverschillig omtrent tal van zaken, die juist voor de vrouw onmisbaar zijn. Ware haar opvoeding, onder behoorlijke leiding en met grooter nauwgezetheid, dan tot dusver, voortgezet, de niet zeldzame gebreken hadden overwonnen kunnen worden. Want dit kind had een goed, warm, liefderijk hart en een helder verstand, dat tot alles goeds en groots had kunnen leiden. In de plaats daarvan trad zij in 't huwelijk en moest zij als gehuwde vrouw een maatschappelijke positie innemen, die zelfs voor eene oudere van jaren, voor eene meer ontwikkelde van verstand misschien een te zware proef zou zijn geweest.

Het hof van Lodewijk XV vertoonde, toen Maria Antoinette er verscheen, een jammerlijk tooneel van verwarring en verdeeldheid. Zijne Majesteit was sedert jaren weduwnaar, en leefde openlijk met een maitresse, die hij uit het slijk der straat had opgeraapt en tot gravin du Barri verheven.

Een machtige partij steunde haar en haar invloed, hopende zelve tot aanzien te geraken.

Tegenover deze stonden, in 't openbaar vijandig, schoon in 't geheim dikwerf voor den gevierden invloed der maitresse buigende, de vier dochters des konings, door zijne liefde met de bijnamen Zwijntje, Vod, Slet en Slons versierd. De oudste, Madame Adelaide, regeerde hare zusters en zou het ook dolgraag haar vader hebben willen doen. Zij was tot dusver de eerste vrouwelijke persoon aan het hof geweest, en had de hofreceptiën gehouden. Door de komst van een dauphine zag zij zich in deze waardigheid bedreigd. Aan Maria Antoinette, de toekomstige koningin, kwam het houden der cour, de eerste plaats na den koning en na haar gemaal toe. Tante Adelaide was vast besloten, de jonge prinses, die zij daarbij als Oostenrijksche haatte, het terrein en de heerschappij te betwisten, en zoo noodig haar positie te ondermijnen.

In deze worsteling der partijen, de partij van du Barri en van haar tegenstanders, bracht de komst van een Oostenrijksche dauphine een nieuw element. De alliantie met Oostenrijk, in strijd met de politiek, die Frankrijk sedert eeuwen gevolgd had, was impopulair. Van de leden der vorstelijke familie, behalve van den koning en den dauphin, had Maria Antoinette geen steun te verwachten. De broeders van den laatste waren nog te jong om te gelden, en zouden in vervolg van tijd, om hoe uiteenloopende redenen ook, even weinig geschikt en geneigd blijken, hunne schoonzuster tot hulp te zijn.

Het is een oude en zeer geliefkoosde meening, dat onwetendheid de beste beschutting der onschuld is. Indien het de waarheid was, Maria Antoinette ware onverwinbaar geweest. Thans dankte zij er slechts de naïeve gemakke-

lijkheid aan, waarmede zij den vreemden kring binnentrad. Zij kwam Frankrijk in, met de blijde nieuwsgierigheid van een meisje, dat zoo even aan den schooldwang is ontsnapt en smacht naar vrijheid en vermaken.

Maria Theresia was een liefderijke moeder, maar ook als moeder vorstin. Hare kinderen waren zeer aan haar gehecht, maar niet minder door eerbied dan door liefde. Maria Antoinette was innig dankbaar aan haar moeder. Zij, de jongste der tien kinderen, had den hoogsten rang verworven: nu was zij dauphine, om eerlang koningin van het schoonste rijk van Europa te worden. Zij danste en dartelde Frankrijk binnen als een speelsch kind, dat niets dan bloemen en zonnestralen kent. Met argelooze vertrouwelijkheid sprong zij ieder te gemoet, die vriendelijk voor haar was. Haar gulle lach weerklonk door de statige zalen van Versailles, tot grooten schrik der hovelingen, die angstig omzagen of de schim van Lodewijk XIV niet verscheen, om over deze schending der vorstelijke waardigheid wraak te oefenen. Maar het levenslustige, gracieuse kind lachte en spotte en schertste maar voort, zonder te vragen of het mocht, of het iemand beviel of iemand mishaagde. Lodewijk XV was aanvankelijk betooverd; de hofkring verbaasd; Madame du Barri ongerust: de tantes, vooral Madame Adelaide, geërgerd; de dauphin. de jonge echtgenoot, verlegen.

In de argeloosheid van haar hart schonk zij haar eerste en volle vertrouwen aan die oude, vriendelijke dames, die haar zoo lief ontvingen. Vooral tante Adelaide was allerhupst. Zij begreep het zoo goed, dat het jonge vrouwtje tegen het houden der hofreceptiën opzag; zij zou haar wel helpen. En zij hielp haar zoo goed, dat de cour dikwerf in haar vertrekken, niet bij de dauphine, die aanwezig

of afwezig was, plaats had. Het vluchtige kind, schoon bestemd om den troon in te nemen, nam de plaats der koningsdochter zelfs niet in.

Ook van haar vriendelijke lippen ontving Maria Antoinette de noodige voorlichting omtrent de verhoudingen aan het hof. De tantes waren devoot, en gewaagden met voegzamen afschuw van Madame du Barri en haar aanhang. Zij maakten de jonge vreemde wegwijs, en bliezen haar hare beschouwingen en opvattingen in, opdat zij haar werktuig zou worden. Zij wekten in het schoone meisje tegenzin, om tot den koning te spreken. Zij, vrome dochters haars vaders, die met afgewend gelaat de naaktheid haars vaders niet bedekten maar ontblootten, hadden zich sedert jaren gewend of aangewend, door zwijgend toezien, door zich onthouden van alle besprekingen met Lodewijk, als 't ware in stille waardigheid hare afkeuring van 't geen haar afkeuringswaardig toescheen, te betoonen. De atmosfeer van verveling, die deze wijze vrouwen over het hof hadden uitgespreid, droeg, naar de Mercy ergens aanduidt, in geen geringe mate de schuld van het ergerlijk hoftooneel. Welnu, diezelfde vervelende houding moest Maria Antoinette aannemen, opdat er geen vertrouwelijkheid tusschen Lodewijk en het schoone kind zou ontstaan.

Even zorgvuldig werd de verhouding van Maria Antoinette tot haar man bewaakt. Wat zullen de oogen der oude vrijsters geschitterd hebben bij al de confidentiën, die zij aan de argeloosheid van de dauphine ontlokten! Trouwer vriendinnen had zij wel niet; wat deelden Slet en Slons en Vod en Zwijntje hartelijk in 't geen het jonge vrouwtje aanging. Had haar man al in haar kamer geslapen? Fi donc, de kuische jonkvrouwen bloosden. En het schoone meisje, al kleurende, bekende: neen, maar hij

had beloofd morgen in haar kamer te komen slapen, en de hartelijke tantes verheugden zich innig over deze kleine overwinning, die zij over de schuwheid van den dauphin behaald had. Zij verheugden zich zoo innig, dat zij ook anderen deelgenooten harer blijdschap maakten. 't Werd een relletje aan 't hof: de dauphin zou in de kamer van Maria Antoinette slapen! Men wenschte zijn Hoogheid geluk: tante Adelaide, uit pure hartelijkheid, nam hem nog eens goed onder handen, om hem moed in te spreken. Het doel werd bereikt: de verlegen en schuwe jonge man waagde het niet zijn woord te houden. Hij ten minste zou geen verhindering zijn, dat tante Adelaide zijn vrouw en zijn huis beheerschte.

Het is inderdaad voor Maria Antoinette in sommige opzichten een geluk geweest, dat zij dezen Lodewijk gehuwd heeft, toen zij nog zoo jong was. Voor de 14-jarige is de wereld nog in zooveel nevelen gehuld, dat ook de idealen geen scherpe omtrekken vertoonen. Het is zeer te betwijfelen, of dit Oostenrijksch prinsesje, op het oogenblik dat zij huwde, wel had kunnen zeggen, wat haar ideaal van een man was. Dit kwam Lodewijk ten goede, want het weerhield haar van vergelijking. Hij viel niet tegen, omdat zij zich geen voorstelling van een ding, dat een eigen man heet, had gevormd: hij viel niet mede, omdat zij nog te weinig ervaring had, om te onderscheiden en te wegen. Vreemd was hij, dit zou niemand ontkennen: schuw en verlegen, tegenover ieder, niet het minst tegenover haar. Maar Maria Antoinette was meisje genoeg, om den schroom, dien zij inboezemde, niet onaardig te vinden. Hij was heel weinig spraakzaam en maar al te dikwijls lomp en brusk, maar dit laatste niet tegenover haar en het eerste trok zij zich niet aan: zij babbelde

te meer en fladderde om hem heen, met haar mooi gezichtje en haar rappe tong keuvelende over alles, waar haar hart vol van was. Alles was nog zoo nieuw, zoo vreemd, zoo schoon voor haar: zij had nog zoo veel te zien en op te merken: hij zou langzamerhand wel aan 't praten komen.

Dit argelooze, speelsche kind tot een vrouw te vormen, die met eere hare hooge plaats innam, ware voor elke opvoedster een zware taak geweest. Maar hoe kon die uitkomst worden verwacht, waar zelfs de opvoedster ontbrak? In de meest beslissende jaren der vrouwelijke ontwikkeling stond Maria Antoinette alleen, zonder eenige liefderijke vrouwenzorg te genieten. De tantes zagen in haar slechts de dauphine, die zij zochten te beheerschen en tot het werktuig van hare intriges te maken. Madame de Noailles, haar dame d'honneur, meende door vleierijen het hart der jonge prinses te winnen, en merkte in haar bekrompenheid zelfs niet op, dat het gezond verstand der dauphine walgde van haar gevlei. Vaderlijke autoriteit en toewijding konden het gemis aan moederzorg niet vergoeden, want zij werden haar niet geschonken. Lodewijk XV miste alle moreel overwicht op zijn kinderen, en wist het even goed als zij. Van jongsaf had hij hun nooit eenig rechtstreeksch bevel gegeven: als hij wat te zeggen had, schreef hij briefjes; bij mondelinge bespreking werd hij verlegen, en keurde alles goed, wat hij schriftelijk had afgekeurd. Van den dauphin, haar echtgenoot, was nog minder te verwachten. Niet alleen omdat hij zelf te jong was om eene andere op te voeden, maar ook en vooral, omdat hij zelf opgevoed was, om steeds afhankelijk te zijn. Zijn gouverneur, de hertog de la Vauguyon, behandelde hem zelfs na zijn huwelijk nog als zijn kweekekeling. „Il lui est arrivé une singulière histoire l'autre

jour," schreef in Juli 1770 Maria Antoinette aan haar moeder. "J'étais seule avec mon mari, lorsque M. de la Vauguyon approche d'un pas précipité à la porte pour écouter. Un valet de chambre qui est sot ou très-honnête homme ouvre la porte, et M. le duc s'y trouve planté comme un piquet sans pouvoir reculer." Zij gevoelde al de vernedering van deze afhankelijkheid, maar Lodewijk niet. Zoo zeer stond hij onder den invloed van dien man, dat hij, nog anderhalf jaar later, zich door hem bewegen liet tot een stap, die bij uitstek kwetsend was voor Maria Antoinette. Toen een plaats als dame d'atour bij haar openviel, wilde de la Vauguyon zijn schoondochter haar opdringen. De dauphine weigerde, en wist van Lodewijk XV te verkrijgen, dat hij er haar niet toe dwingen zou. Niettemin schreef de dauphin, op verzoek van de la Vauguyon, aan den minister d'Aiguillon, om, rechtstreeks tegen den wil en den wensch van zijn vrouw, de beschermelinge van zijn leermeester aan te bevelen. "Ik kon anders niet van hem afkomen," bracht hij tot zijn verontschuldiging bij haar in.

Die man had zelf opvoeding en bescherming noodig, en kon ze niet verleenen.

Toen Maria Theresia hare dochter naar Frankrijk liet gaan, had zij zich blijkbaar van de moeielijkheid der positie, die deze wachtte, eenigszins rekenschap gegeven Zij gaf haar een instructie mede, vol van goede raadgevingen, en ving onmiddellijk eene correspondentie met haar aan, die bestemd was in het gemis van een dagelijksche raadgeving zoo goed mogelijk te voorzien. Er waren echter omstandigheden, die de keizerin-moeder in hare berekening niet naar waarde schatte, schoon zij eindigden met haar

invloed te vernietigen. Vermaningen en berispingen, die te Weenen of Schönbrunn, op 't oogenblik der overtreding zelve, met eerbied zouden zijn aangehoord, verloren veel van haar kracht, wanneer zij, na eenige weken reizens, te Versailles werden ontvangen, als de aanleiding lang geleden en bijna vergeten was. Ook al was dit laatste niet het geval, de gedurige herhaling verzwakte den indruk. Maria Theresia geeft in iederen brief de bewijzen van haar moederlijke zorg, maar het is volkomen te begrijpen, dat de dauphine ongeduldig en op den duur ongevoelig werd. Maria Theresia is van alles op de hoogte: nu eens wil haar dochter geen corset dragen en wordt zij dus scheef, dan eens is zij onbeleefd jegens Madame du Barri of tegen Duitschers geweest. De dauphine is te levendig, te luidruchtig: zij rijdt paard, ofschoon zij haar moeder beloofd had het niet te doen, enz. De keizerin wil geregeld opgave hebben van haar lectuur en van haar studiën. Danst ge beter dan hier? Foei, kind, wat schrijft ge slecht: het wordt erger in plaats van beter. „J'étais un peu humiliée en voyant courir par plusieurs mains celles des dames, que vous leur avez écrites.... Tâchez de tapisser un peu votre tête de bonnes lectures, elles vous sont plus nécessaires qu'à une autre. Ne négligez pas cette ressource, qui vous est plus nécessaire qu'à une autre, n'ayant aucun autre acquis, ni la musique, ni le dessin, ni la danse, peinture et autres sciences agréables."

Waren dergelijke vermaningen vergezeld gegaan van moederlijke liefkoozingen, ook dit kind, wezenlijk aan haar gehecht, zou er niet door vervreemd zijn. Maar het papier is een slechte geleider van gevoelens, die geen woorden behoeven om uitgedrukt te worden en in woorden slechts gebrekkig worden weergegeven. De herhaalde verzekerin-

gen: "het is voor uw levensgeluk, dat ik dit schrijf." vergoeden niet het gemis van een kus, van een warme omhelzing. Een enkele maal, doch misschien reeds te laat, deed de Mercy het de keizerin gevoelen: "Uwe brieven zijn voor de aartshertogin steeds de oorzaken van groote blijdschap, maar ook van vrees." Het was waar: Maria Antoinette verlangde naar brieven van haar moeder. maar was er tevens bang voor. "Nu krijg ik eens geen knorren," juichte zij de enkele maal, dat er aanleiding toe was.

Doch er kwam meer bij. Maria Theresia had hare kinderen zeer lief, maar beschouwde ze ook als schakels in haar politiek systeem. Hare huwelijken moesten dienen om haar invloed in Europa te verzekeren. De dauphine van Frankrijk had in dit opzicht de zwaarste taak: zij had de eeuwenoude antipathie des volks te overwinnen. Slechts als moeder van den toekomstigen koning kon zij slagen, en daarom moest zij moeder worden. In allerlei vormen wordt het haar voortdurend herinnerd: "c'est pour cela que vous êtes appelée." Alle raadgevingen draaien om dit middelpunt; aan dit belang wordt alles gemeten.

Weinige brieven van Maria Theresia, waarin niet, rechtstreeks of zijdelings, de zaak wordt aangeroerd. Haar dochter wordt er ongeduldig onder, en verdedigt zich soms met potsierlijk ongeduld: "ik kan het toch waarlijk niet helpen" . . . Zij speelde vrij wat liever met hare honden, die wel niet zindelijk, maar toch vroolijk waren: ik wil een *Mops* van Weenen laten komen, zei zij aan de Mercy.

Wat Maria Theresia op zoo verren afstand onmogelijk zijn kon, dat moest deze zijn: de Mercy Argenteau moest de dagelijksche raadsman der dauphine wezen. Dat had de keizerin aan haar dochter gezegd en geschreven: wat

hij zeide, zeide zij. Hem moest zij vertrouwen als haar. Van zijn toewijding en beleid was zij zeker: over alles kon en moest zij hem raadplegen. De graaf de Mercy richtte er zich geheel op in, om aan dit moederlijk vertrouwen te kunnen beantwoorden. Hij wist van uur tot uur wat de dauphine deed, wat zij zeide, en niet deed en niet zeide. Hij had — sit venia verbo — zijne spionnen overal waar zij ging en stond: elk woord, dat haar ontsnapte, werd onmiddellijk door hem vernomen. „Ik heb mij verzekerd," — berichtte hij naar Weenen — „van drie personen, die in ondergeschikte betrekking bij de aartshertogin zijn: eene van haar kamervrouwen en twee van haar kamerdienaars geven mij een nauwkeurig verslag van wat er in het interieur omgaat. Dag voor dag krijg ik bericht van de gesprekken, die zij met den abt de Vermont (haar lecteur) houdt. De marquise de Durfort vertelt mij tot de minste kleinigheid wat er bij Mesdames (de dochters des konings) gesproken wordt. Om te weten wat er bij den koning gebeurt, als de dauphine zich er bevindt, daarvoor heb ik nog veel meer kanalen en personen. Kortom, er is geen uur van den dag, waarvan ik niet rekenschap zou kunnen geven en mededeelen, wat de aartshertogin kan gezegd hebben of gedaan of gehoord." Wie zich de moeite geeft zoozeer mede te leven, beantwoordt aan eenige eischen; toewijding, kieschheid, kennis van personen en toestanden worden bij de Mercy, als zelden, aangetroffen. Hij besprak dan ook alles en van alles met haar — hij wist, wanneer zij zich baadde! enz. — en wat hij zelf niet omstandig genoeg kon of wilde behandelen, dat liet hij aan den abt de Vermont over, die haar Fransch had geleerd, haar voorlas en toezicht oefende op haar lectuur. Deze twee mannen, met de beste bedoelingen

der wereld, hielden in moeders naam haar voor oogen, wat de trouwe moeder van haar geliefd kind vroeg, voor haar geliefd kind om haars zelfs wil wenschte. Met groote kieschheid behandelden zij soms allerlei zaken, met teedere punten in betrekking staande, en gaven goeden raad, in overeenstemming met den moederlijken wensch of het moederlijk bevel. De aartshertogin — tot de troonsbestijging wordt zij door de Mercy meer met den Oostenrijkschen dan met den Franschen titel aangeduid — de aartshertogin luistert gewillig en veel naar hen, en volgt dikwerf hun raad. Aan Maria Theresia geeft zij wel eens haar hoop te kennen, dat de Mercy tevreden over haar zal zijn. Doch dit is in den beginne en langzamerhand houdt het op.

Kon het anders? Er is nog een andere opvoeding, dan menschen geven: de omstandigheden voeden mede op. Hoeveel eerbied en ontzag de jonge dauphine voor haar afwezige moeder en hen, die in haar naam tot haar spraken, ook gevoelde, hun advies en raadgevingen streden te dikwerf met haar lust en neigingen, om niet tot verzet te prikkelen. Naarmate het ongewone van de hooge positie week, ving zij aan, van haar hooge plaats personen en toestanden te beoordeelen: een dauphine van Frankrijk stond niet onder de controle van ieder. Merkwaardig en volkomen natuurlijk niettemin is het, dat Mercy's raadgevingen juist in die punten bij haar weerklank vonden, die haar eigen autoriteit betroffen. Herhaaldelijk had hij en op zijn aanwijzing ook de moeder tegen den te grooten invloed der tantes gewaarschuwd. Welnu! na een paar jaar was die invloed wegstervende: de dauphine nam de plaats in, die haar toekwam, en de tantes werden gedwongen, natuurlijk niet zonder eenige twisten, zich tevreden te stellen met de tweede plaatsen aan het hof.

De oude dames zouden het niet vergeven noch vergeten. Ook ten aanzien van Lodewijk, haar man, volgde zij de wenken, die haar gegeven werden. Zij deed, wat zij kon, om hem tot zich te trekken. Kennis bezat Maria Antoinette niet, maar een uitnemend oordeel. De natuur had haar begiftigd met een aanleg des verstands, die tot groote verwachtingen rechtigde. Zij begreep, dat haar plaats geheel afhankelijk was van haar verhouding tot haar echtgenoot. Haar echtgenoot? Ja, dat was hij, volgens de kerk, die hen getrouwd had. Maar overigens was hun echt zeven jaar lang een platonische. Door zijn gouverneur opgestookt tegen de Oostenrijksche prinses, die de politiek hem huwen deed, zag hij het gracieuse, levenslustige meisje, dat ieder jaar schooner werd, met verlegenheid en schaamte aan. Hij was links, ruw, lomp in zijn loop, zijn woord, zijn daad. Lodewijk XV kon bij wijlen nog de vorstelijke, imponeerende houding aannemen, die den meesten der Bourbons eigen was. De natuur had er zijn kleinzoon geheel van ontbloot. Hij was een burgerman in voorkomen, houding, spreekmanier, liefhebberijen. Men weet, dat hij ook als koning zich met smidswerk, sloten maken, bezig hield. Als dauphin openbaarde hij zijne handwerksliefde op nog breeder schaal. Wanneer in zijn appartementen timmerlieden en metselaars aan het werk waren, dan werkte hij uren lang mede, om de materialen, de steenen en balken in orde te brengen, en zag er dan, tot groote ergernis van zijn vrouwtje, afgemat en ontoonbaar uit. Dergelijke tooneelen ergerden haar uitermate en zij wendde al haar invloed op hem aan, om hem te fatsoeneeren. Hij gevoelde, dat zij gelijk had, en onderging in al dergelijke uiterlijke zaken haar invloed bereidwillig. Zij deed, wat zij kon,

om hem tot zich te trekken en hem aan haar invloed te onderwerpen.

Zonder twijfel ware zij beter en sneller geslaagd, ondanks de tegenwerkende krachten, zoo zij door haar voorbeeld in zaken, haar zelve betreffende, bewezen had het recht tot voorgaan te bezitten. Maar dit was geenszins het geval. Waar het rechten gold, leerde zij langzamerhand vast te houden en op prijs te stellen wat haar toekwam; doch waar het plichten en verplichtingen gold, die onafscheidelijk waren van haar hoogen rang, daar slaagde zij er niet in, zich zelve te beheerschen en hare neigingen te onderdrukken. Haar jeugd en speelschheid verleidden haar tot handelingen, die voor iedere andere van gelijken leeftijd volkomen natuurlijk en onschuldig, in de positie van haar als dauphine van Frankrijk misslagen waren, die ook op het vertrouwen van Lodewijk in haar doodelijk moesten werken.

Aan het hof van Maria Theresia was de strenge etiquette onbekend, die het hof van Versailles regeerde. Zij zelve was de type van een patriarchale moeder des lands. Onvergetelijk voor haar kinderen was de avond, toen zij het bericht had ontvangen dat zij voor het eerst grootmoeder was geworden. Zij was dadelijk naar het theater gegaan, en had daar uit haar loge haar trouwe onderdanen toegeroepen: „der Leopold hat ein Buben!" Met daverend gejuich had de bevolking der hoofdstad in de vreugde der landsmoeder gedeeld. Van hun vader Franz van Lotharingen hadden haar kinderen daarbij een zonderling soort van ongegeneerdheid geërfd, die zelden bij vorstelijke personen wordt aangetroffen. Om menschenkennis op te doen, zoo het heette, liet b.v. de hertogin van Parma, ook een dochter van Maria Theresia, op haar hofbals haar

eigen bedienden toe en danste te midden van hen, misschien wel met hen.

Toen Maria Antoinette in Frankrijk kwam, zag zij zich aan handen en voeten door de hofetiquette gebonden. Geen uur van den dag was zij vrij: geen beweging, die niet geregeld was. Bij het opstaan wachtten de hovelingen, die het recht hadden haar de kousen te zien aantrekken. Als zij de handen waschte, traden anderen binnen, wien de eer van dit aanschouwen was vergund. Als zij naar bed ging, had de hoogste in rang der aanwezige dames het recht haar het nachthemd aan te bieden. Eens geschiedde het — het was in den winter — dat zij tot dit gewichtige oogenblik was genaderd. De aanwezige femme de chambre nam het interessante kleedingstuk in handen, om het haar over te geven. Maria Antoinette stond half ontkleed en strekte de hand uit. Er werd geklopt: een dame d'honneur trad binnen. Onmiddellijk trad de femme de chambre terug, om voor deze hoogere in rang plaats te maken. Doch de overgave kon niet geschieden, voordat de handschoenen waren uitgetrokken. Eindelijk was het oogenblik daar: doch zie, er werd weer geklopt. De hertogin van Orleans trad binnen. Dezelfde scène herhaalde zich: de hertogin nam den kostbaren last over, en maakte zich gereed om zich van haar gewichtige taak te kwijten. Maria Antoinette had het koud en verlangde naar het einde. Daar zou het komen, doch neen — er werd weer geklopt. De gravin van Provence verscheen. Gelukkig was dit de laatste. „Maar 't is verschrikkelijk! welk een last!" riep Maria Antoinette uit.

Op sommige dagen van de week moesten de dauphin en de dauphine in 't publiek eten. Dan zag men, vooral in de eerste jaren, de groote trap van Versailles opgepropt

met menschen van allerlei rang en stand: heeren en dames uit Parijs, boeren en boerinnetjes uit de provincie. Dat publiek stond dan, in de zaal opeengedrongen, aan te zien, hoe twee menschen samen aten. Een dauphin van Frankrijk, links en lomp in al zijn bewegingen, maar, wat erger was, van een onverzadelijken eetlust, en een jong vrouwtje met een heel mooi meisjesgezicht, dat weinig at, en blijkbaar zich niets vrij gevoelde onder het kruisvuur van oogen, die haar bespiedden en onverholen verbazing uitdrukten over den eetlust van haar heer en gemaal.

Het was de zegenrijke nalatenschap van Lodewijk XIV, die het koningschap, door hem naar Versailles geplaatst, in dit warnet van vormen en etiquette verstrikte. Voor Maria Antoinette was het onduldbaar en elken dag werd de lijst van haar overtredingen grooter. Zij trad de vaderlijke costumes met voeten en bespotte wie ze handhaven wilde. Aan Madame de Noailles, die als dame d'honneur voor deze zaken zorgen moest, schonk zij den spotnaam van Madame l'Etiquette. Eens viel zij van den ezel. „Gauw," riep ze, „gauw; vraag aan Madame l'Etiquette, of een dauphine van Frankrijk wel van den ezel vallen mag."

Met geduld en beleid de overdrijving te wijzigen, lag noch in haar aard noch in haar leeftijd. Beide dreven haar om ze te brusqueeren: 't was een bewijs van wat zij durfde en kon. Zij trad in haar jeugdigen overmoed de vormen met voeten, zelfs daar waar zij zeer voegzaam waren. Als zij de jachtpartijen van Lodewijk XV volgde, nam zij in haar rijtuig een volledig collation mede. Op de halten verdrongen zich dan de hovelingen, om van het buffet der schoone dauphine te genieten. Tot menig tooneel van weinig deftigen aard gaf dit aanleiding. De koning moest het haar eindelijk verbieden.

Maar geen verbod kon haar zelfbedwang leeren. Wat moederlijke voorlichting en vermaning, steeds met liefderijken ernst herhaald, had kunnen tot stand brengen, bleef thans achterwege, omdat Maria Antoinette op zich zelve stond in levensjaren, waarin zij bovenal hulp en leiding behoefde. Bij de hofreceptiën lachte zij als een groot kind de oude en deftige dames uit, en spotte met haar voorkomen en toilet. Diep geërgerd zagen de bejaarde vrouwen, die het hof bezochten, hoe dit speelsche meisje met drie, vier kornuitjes wegschool, om zich over haar te amuseeren en haar uit te lachen. En ditzelfde kind behandelde haar, weinige oogenblikken later, met hooghartigen trots en stapte haar voorbij, zonder haar zelfs de eer van een enkel woord, soms van een groet te schenken. „On dit que vous négligez à parler et distinguer les grands, qu'à la table, au jeu vous ne vous entretenez qu'avec vos jeunes dames, en leur parlant à l'oreille, en riant avec elles. Je ne suis pas si injuste de vouloir vous interdire la conversation très naturelle des jeunes gens, que vous connaissez, à ceux que vous ne voyez qu'en grand public, mais c'est un point essentiel la distinction des gens, que vous ne devez pas négliger...."

Een maatschappij, groot geworden en ademende in vormen, zag zich door een jonge vreemde, die met meisjesachtige luchthartigheid alles overhoop wierp, wat haar bijkans heilig was, bespot en uitgelachen. Zij wreekte zich over het onnadenkende kind, als steeds elke maatschappij zich wreekt over hen, die haar vormen niet eerbiedigen. Reeds nu, in dezen hofkring, werd het zaad uitgestrooid, het zaad van haat en laster, dat den naam der dauphine zou ondermijnen en alles deed gelooven, wat jaloezie, politieke vijandschap en boosaardige berekening goed vond te haren laste te verspreiden.

Maar Maria Antoinette wist er niets van en geloofde er niet aan. Gedurende die vier jaar, dat zij dauphine was, ontwikkelde zij physiek en moreel. Physiek, als een schoon gevormde vrouw, die aller oogen tot zich trok, blakende van levenslust en gezondheid. In 1773 verkreeg zij van Lodewijk XV dat zij haar intrede in Parijs zou doen. 't Was in nadruk een feestdag voor haar, geheel Parijs lag voor haar schitterende schoonheid geknield. De duizenden, die haar toejuichten, waren niet blijde onderdanen, maar, gelijk de oude hertog de Brissac zeide, verliefde minnaars. Om dien indruk van haar uiterlijke verschijning te begrijpen, is het genoeg de woorden van Horace Walpole mede te deelen. Hij zag haar in 1775, toen zij twintig jaar was, dus in den vollen bloei der jeugd, en schreef toen naar Londen: „Men kan geen oogen hebben dan voor de koningin. De Hébé's en de Flora's, de Helena's en de Gratiën zijn ordinaire schoonheden, bij haar vergeleken. Staande of zittende, steeds is zij het beeld der schoonheid: als zij in beweging is, is zij de bevalligheid in persoon. Men zegt, dat zij niet in de maat danst: welnu, dan heeft de maat de schuld. Ik heb nog nooit een schoonheid gezien, die zij niet verre achter zich laat." Wie zich van de geestdrift van zulk een kenner, als Horace Walpole, rekenschap wil geven, is er toe in staat. Madame Campan heeft ernstig getuigd, dat alleen de portretten, door Lebrun en Wertmüller van haar gemaakt, goed gelijkend zijn. Naar die beide stukken vindt men in de uitgave van Feuillet de Conches gravures, die volkomen de bewondering der tijdgenooten verklaren. Maria Antoinette is verwonderlijk schoon geweest.

Toch was het niet alleen haar uiterlijk, dat haar populair maakte. Het volk oordeelde naar andere gegevens dan

de hofkring en dweepte met de jonge, vriendelijke, schoone prinses. Tallooze proeven van haar goed hart liepen van mond tot mond. Bij een hertenjacht vloog het gejaagde dier in zijn doodangst een boer, bezig zijn land te bebouwen, aan en kwetste hem doodelijk. De vrouw van den ongelukkige riep een troep jagers, die naderde, om hulp en zonk bewusteloos neer. De koning, die er bij was, gelastte zorg voor haar te dragen en verwijderde zich. De dauphine echter stapte uit haar calèche, begaf zich naar de in onmacht neergezonkene en deed zelve alle moeite, met reukwatertjes en dergelijke, om haar bij te brengen. Toen zij hierin geslaagd was en de arme vrouw met vriendelijke toespraak had getroost, gelastte zij hare meiden, de boerin met die haar vergezelden, in haar rijtuig te plaatsen en naar haar hut terug te brengen. Het ongedwongen, natuurlijk medelijden en het goede hart, dat zij bij deze geheele scène betoond had, won haar de bewondering der omstanders. Ook de dauphin had al het zijne gedaan om de slachtoffers van het vorstelijk vermaak te troosten: geld en goede woorden had hij in ruime mate geschonken. Maar het *bon mot* van de hertogin de Beauvau drukte scherp de verhouding uit: „Madame la Dauphine suivait la nature, et Monsieur le Dauphin suivait Madame la Dauphine!"

Men zou Lodewijk groot onrecht doen, indien men meende, dat hij voor de schoonheid en lieftalligheid van zijn jong vrouwtje ongevoelig was. Hij verbaasde integendeel de hovelingen, door met een geestdrift, die hem, den stuggen zwijger, geheel vreemd was, haar „een charmant wezen, dat alles kon wat zij wilde" te noemen. Ongelukkig genoeg, was hij zijn linksheid, zijn onhandigheid zich zoo volkomen bewust, dat juist haar bevalligheid

hem te meer verlegen maakte. Hij zag tegen haar op, terwijl hij haar bewonderde en de gemakkelijkheid waarnam, waarmede zij na weinige jaren zich in haar hoogen rang thuis gevoelde. De man, die zwijgend zich te midden van den hofkring bewoog en met heimelijken schrik het oogenblik zag naderen, waarop hij zijne plaats aan het hoofd des volks moest innemen, wist zich geen rekenschap te geven van zijn verhouding tot haar.

Den 10[den] Mei 1774 brak eindelijk het uur aan, dat voor beider leven zoo beslissend zou zijn. Geheel Versailles was in drukte en spanning. In de hotels der hovelingen stonden de paarden voor de rijtuigen gespannen. Alles wachtte op een teeken, om uit dit besmette oord te ontvlieden. Lodewijk XV had de kinderpokken en was stervende. Voor het raam der ziekenkamer stond een licht, dat uitgeblazen zou worden, als alles was afgeloopen.

Na uren wachtens werd het uitgedoofd: Lodewijk en Maria Antoinette waren koning en koningin.

De theatrale voorstelling, dat beiden in het gewichtig oogenblik op de knieën zijn gezonken, met den uitroep: „mijn God, wij zijn te jong om te regeeren!" wordt door de nieuwe bescheiden niet bevestigd. Zoo het geschied is, is het in de binnenkamer voorgevallen en niet in tegenwoordigheid van anderen.

Ongepast zou het niet geweest zijn, want inderdaad waren zij te jong. Eigenlijk zouden zij er nooit oud genoeg voor zijn.

Opleiding voor de zware taak, die hem wachtte, had Lodewijk niet genoten; en zich zelf er toe voorbereid, had hij evenmin. Hij was een braaf en gemoedelijk man, die oprechtelijk het beste voor zijn volk wilde; maar wat

dit beste was, kon hij niet zeggen. Hij had iets opgevangen van de economische stellingen van den tijd, en begreep dat veranderingen noodig waren. Maar verandering van personen achtte hij het voornaamste. Immoreele en impopulaire personen van het hof en uit het staatsbestuur te verwijderen, scheen hem een hoofdbelang toe. Dat hervormingen in het staatswezen moesten plaats hebben, gevoelde hij; maar hij kon niet zeggen, welke. Hij begreep wat anderen hem voorhielden en duidelijk maakten, maar hij had te weinig kennis, om met zelfstandigheid te oordeelen. Door zijn ongelukkige opvoeding miste hij alle zelfvertrouwen. Opgevoed om steeds afhankelijk te zijn, gevoelde hij voorlichting van anderen te behoeven: hij was er te zeer aan gewend, om er buiten te kunnen, of zelfstandig te durven handelen, zelfs waar hij zeer goed inzag, wat geschieden moest. Meer degelijk dan beminnelijk van karakter, verborg hij achter een air van groote ruwheid, de vrucht van een krachtig physiek, een groote zwakheid, zoodat hij gemakkelijk te beheerschen was. Slechts moest men zorgvuldig waken, zijn wantrouwen niet op te wekken, en zijn zelfstandigheid ten minste in schijn te eerbiedigen.

Het lag voor de hand, dat de jeugdige koningin den meesten invloed op hem zou oefenen. Het was haar moeders doel, dat zij hem beheerschen zou en daardoor Frankrijk steeds op de zijde van Oostenrijk houden. In de brieven van de Mercy worden dan ook zorgvuldig van tijd tot tijd de kansen berekend, dat eenmaal de dauphine haar echtgenoot zal *dominer*, *subjuguer*, enz. De ongelukkige verhouding echter, waarin Lodewijk jarenlang tegenover Maria Antoinette stond, weerhield langen tijd alle ware intimiteit. Daarbij kwam een andere reden. Lode-

wijk, èn als dauphin, èn als koning, was bang voor haar invloed op politiek gebied. Jaren later, in 1784, legde zij zelve de redenen van haar politiek onvermogen aan haar broeder Jozef II in de volgende woorden bloot: „Men moet den koning goed kennen, om juist te kunnen beoordeelen de geringe mate van hulpmiddelen, die zijn karakter en zijne vooroordeelen mij verschaffen om invloed op hem te oefenen. Hij is van nature zeer weinig spraakzaam, en het gebeurt hem dikwijls, dat hij geen woord spreekt van groote zaken, ook zonder de bedoeling om ze te verzwijgen. Hij antwoordt mij, wanneer ik er hem over spreek, maar hij verwittigt mij er niet van; en wanneer ik het vierde van een zaak heb gehoord, dan behoef ik al mijn beleid om de rest van de ministers te vernemen, door hen te doen gelooven, dat ik alles weet. Als ik er den koning een verwijt van maak, dat hij mij over sommige zaken niet gesproken heeft, wordt hij niet boos: hij is dan wat verlegen, soms ook antwoordt hij op een natuurlijken toon, dat hij er niet aan gedacht heeft. Ik moet u eerlijk bekennen, dat ik op politieke zaken het minst van allen invloed heb. Het van nature wantrouwend karakter des konings is, reeds voor mijn huwelijk, geprikkeld door zijn gouverneur. De la Vauguion heeft hem bang gemaakt voor de heerschappij, die zijn vrouw over hem zou willen voeren, en zijn zwarte ziel heeft er behagen in gehad, het gemoed van zijn leerling te verschrikken door allerlei schrikbeelden, uitgedacht tegen het huis van Oostenrijk. De Maurepas, met minder karakter en minder slechtheid, vond het voor zijn krediet goed, diezelfde denkbeelden bij den koning te onderhouden. De Vergennes volgt hetzelfde plan, en misschien bedient hij zich van zijn buitenlandsche correspon-

dentie om leugen en laster te bezigen. Ik heb er meer dan eens open met den koning over gepraat. Hij wordt soms knorrig, maar daar hij onvatbaar is voor discussie, heb ik hem niet kunnen overtuigen, dat zijn minister hem bedroog. Ik bedrieg mij zelve volstrekt niet, wat mijn invloed betreft: ik weet, dat ik, vooral in politieke dingen, weinig op den koning vermag." Er was zeer veel waarheid in de voorstelling, maar niet alles was juist. Niettemin is de geheele teekening zeer kenmerkend, zoowel voor haar als voor hem.

Waarheid was het, dat Lodewijk door zijn gouverneur tegen de Oostenrijksche prinses was opgestookt en bang gemaakt voor den invloed zijner schoonmoeder. Evenzoo dat zijn ministers, de Maurepas, de Vergennes, niet zeer genegen waren haar invloed te steunen. Maar even waar ook, dat zij den invloed, dien zij in 1784 verklaarde niet te bezitten, in 1774 niet had nagejaagd en van de groote kansen, die de omstandigheden haar schonken, om overwegenden invloed te verkrijgen, slechts een zeer gebrekkig en een zeer verkeerd gebruik had gemaakt.

In waarheid euvel duiden gaat niet aan: zij wist volstrekt niet wat politiek was. Niemand had er haar iets van geleerd. Van haar moeder en de Mercy had zij in de laatste jaren in hoofdzaak dit gehoord: Frankrijk en Oostenrijk moesten verbonden blijven. Verder had zij met de Vermont eenige boeken gelezen, o. a. het Journal de l'Etoile en de geschiedenis van Engeland. Of het meisje van 15 jaar er veel uit geleerd heeft, weten wij niet. Wat zij van politiek wist, had zij aan het hof geleerd. Zij had gezien, dat politiek een kwestie van personen en van intriges was. Vrienden bracht men in het bestuur, vrienden bevoordeelde men, vijanden benadeelde men en

liet men vallen. Dit wist zij en zij was bereid en bewees het van het eerste oogenblik af, dit spelletje te willen medespelen.

Toen Lodewijk aan de regeering kwam, was d'Aiguillon minister: Maria Antoinette had een bitteren wrok tegen hem. De Mercy, wien haar moeder opnieuw bij de troonsbestijging haar als een vertrouwd raadsman had aanbevolen, gaf den raad om niet te haastig veranderingen in het ministerie te maken, bovenal d'Aiguillon vooreerst te houden, om geen overhaaste keus voor buitenlandsche zaken te doen. Hij had lang en breed met haar gepraat, en meende uit haar spreken op te merken, dat hij haar overtuigd had. Niettemin werd d'Aiguillon ontslagen en wel op den dringenden eisch der koningin, die Lodewijk tegen zijn zin er toe overgehaald had. „Het wraakzuchtige en het weinig eerlijke, dat er in haar handelwijze is, treft mij," schreef Maria Theresia.

Voor persoonlijke kwestiën was zij vurig en onvermoeid. Om verschillende redenen was Lodewijk gebeten op den oud-minister de Choiseul, die van het hof gebannen was. Maria Antoinette, nauwelijks koningin, verzocht zijn terugroeping. Lodewijk aarzelde, wilde uitstellen, maar zij liet hem den tijd niet, en eischte dat het dadelijk zou geschieden: het was vernederend voor haar, de terugroeping van den staatsman niet te kunnen verkrijgen, die haar huwelijk had tot stand gebracht. „Als gij die reden aanvoert, kan ik natuurlijk niet weigeren," was het antwoord van den zwakken man.

Reeds in Augustus 1773 had de Mercy geschreven: „De aartshertogin begrijpt de zaken zeer gemakkelijk, maar zij is er bang voor. Zij weert de gedachte van zich, dat zij eens macht en gezag zal hebben. Vandaar, dat

haar karakter iets traags en passiefs krijgt. De dauphin zal nooit de kracht of den wil hebben om uit zich zelf te regeeren; zoo de aartshertogin hem niet beheerscht, zal hij door anderen beheerscht worden." Thans, nu zij koningin was, gebruikte zij wel haar macht, maar alleen voor of tegen personen. Den val van d'Aiguillon bewerkte zij, maar zij vroeg er niet naar, wie hem opvolgde. Er was geen politieke gedachte, veelmin een politieke richting, die zij voorstond. Het waren toevallige, tijdelijke belangen, waarvoor haar belangstelling werd opgewekt: zij zette ze door met ijver, met hartstocht. Maar als de koning haar over staatszaken sprak, dan toonde zij haar verveling of onattentie duidelijk. "Langzamerhand zal de koning natuurlijk elders raad vragen en het krediet der koningin geheel ophouden, als zij zich bepaalt met eenvoudig deze en gene zaken te eischen, zonder zich aan Z. M. nuttig en onmisbaar door haar goeden raad te maken; haar afkeer van allen ernst, van alles wat inspanning kost zal het schitterende vooruitzicht van haar grooten invloed geheel doen verdwijnen." Als de Mercy haar dit voorhield, gaf zij onmiddellijk toe, erkende de waarheid, beloofde beterschap en deed wat de meeste kinderen doen: zij vergat het onmiddellijk en dacht alleen aan haar amusement. Afleiding en verstrooiing hielden haar bezig: al het overige kon haar slechts voor enkele oogenblikken interesseeren. Zonder kennis en zonder inzicht in staatsbelangen en staatszaken, wendde zij haar autoriteit slechts aan, wanneer haar sympathie of antipathie was opgewekt, maar zonder in staat te zijn een blijvenden en regelmatigen invloed op den gang van zaken uit te oefenen. Zij werd daardoor maar al te dikwerf de speelbal van anderen, wier belangen of inzichten zij bij Lodewijk voorstond met een ongeduld,

een heftigheid, een passie, die den zwakken man wel in menig ernstig oogenblik voor haar buigen deed, maar zonder haar moreel overwicht te sterken. Een kind van luim en hartstocht, wierp zij het gewicht van haar hooge positie telkenmale in de schaal, waarin de landsbelangen werden gewogen, zonder naar iets anders te vragen dan naar het oogenblikkelijk succes, en zonder de gevolgen te berekenen of te kunnen voorzien. De goedhartige Lodewijk, zwak van nature, maar dubbel zwak tegenover de vrouw, bij wie hij zijne mannelijke autoriteit niet kon doen gelden, zocht bij de staatslieden, aan wie hij zijn vertrouwen schonk, steun tegen haar, maar vond zelden, waar hij tusschen hen en zijn vrouw moest beslissen, genoeg kracht in zich zelven om haar eischen af te wijzen. Zonder te weten waarom, drong zij hem bij de troonsbestijging, op raad van Mesdames, de Maurepas als minister op. De oude hoveling, slimmer dan zij, werkte haar tegen en wist zich staande te houden. Maar Turgot werd door haar ten val gebracht, ondanks Lodewijk's vertrouwen in den staatsman, dien hij aan haar aandrang en heftigheid opofferde. Nooit echter, voordat de revolutiestorm zijn troon deed wankelen, heeft hij zijn oud wantrouwen tegen haar raadgevingen, als inblazingen van het Weener hof, geheel overwonnen. Vandaar, dat hij haar zucht tot vermaken, die hij als een afleiding voor staatkundige bemoeiingen beschouwde, niet tegenging, maar haar volle vrijheid liet, en later, toen zij van die vrijheid gebruik maakte op een wijze, die voor haar goeden naam allerverderfelijkst was, niet optreden durfde of kon, om haar te beteugelen.

Een der eerste geschenken, die hij als koning gaf, was het kleine Trianon, aan het einde van het park van Versailles gelegen. Het was een landhuis van kleinen

omvang, dat Lodewijk XV in 1766 had laten bouwen, om zich, na stormachtige nachten, met botaniseeren het hoofd te verfrisschen. Maria Antoinette deed het geheel naar haar smaak hernieuwen en richtte ook den tuin naar de mode dier dagen in. Hier vond men een schat van schoone en weelderige bloemen en boomen, afgewisseld met beelden en berceaux: een Engelsch plantsoen, een Chineesch tuintje, rotsen en watervallen, verborgen grotten, een belvedère, een Hollandsche molen en boerderij — kortom, een bonte verzameling, in kort bestek, van groot en klein maar kostbaar speelgoed. Hier bracht zij de gelukkigste en onbezorgdste oogenblikken van haar leven door: hier trok zij zich, tot de revolutie het verbood, terug, om vrij te zijn. Zij had dadelijk verklaard, dat zij in Trianon van geen etiquette wilde weten en weerde alle pogingen der surintendante af, om ook hier haar schepter van vormen te zwaaien. Als zij daar dagen doorbracht, kon Lodewijk gemakkelijk bij haar komen dineeren. Dan aten zij met hun beiden, en kon de speelsche, jonge vrouw aan elke harer luimen botvieren, haar heer gemaal met broodproppen gooien of hem op een draf meêsleepen door de lanen, zonder dat de etiquette hinderend tusschen beide trad. Hier ontving zij de gasten uit Parijs 's middags om twee uur, om te eten, en stoeide zij met haar vriendinnen of met Lodewijk, die langzamerhand los werd en bij al die kleine coquette plagerijen van zijn mooi vrouwtje zijn timiditeit begon af te leggen.

Doch Trianon schonk haar niet alleen vrijheid van de hofetiquette, het schonk haar ook een eigen kring. Hier vormde zich langzamerhand een klein gezelschap van vertrouwden, waarin zij zich thuis gevoelde, omdat zij haar stijfden in haar afkeer van gêne. Niet allen verdienden

of bezaten haar vertrouwen, maar allen waren haar welkom, omdat zij medewerkten om aan haar zucht tot vermaak te voldoen. Wat zou een jonge koningin, die noch huishouden noch kinderen had te verzorgen, anders doen dan zich amuseeren? Van lectuur hield zij evenmin als een der kinderen van Maria Theresia: lezen was een inspanning en van inspanning had zij een afkeer. In den eersten tijd als dauphine, had zij zich met een paar hondjes vermaakt of met een paar kinderen van een harer kamervrouwen, die tot haar groot genot alles in haar appartementen overhoop wierpen. Nu, als koningin, was er meer afwisseling en had zij ook zelve de gelegenheid, rijker verscheidenheid aan te brengen. Rijtoertjes, wandelingen, muziek maken — uren achtereen bracht zij met de harp door — vulden een groot deel van den dag. Tweemaal in de week was er souper aan 't hof. Maria Antoinette had op raad van de Mercy den koning tot deze nieuwigheid bewogen, om hem aan de uitsluitend-heeren-soupers, die gewoonlijk na de jacht voorkwamen, te onttrekken. Daarbij voegden zich, in den eersten winter van haar koningschap, les bals de la reine. Vooral de quadrilles de masques hielden haar en 't hof zeer bezig. Het was een ernstige zaak, telken male de maskerades der quadrilles af te wisselen: de tijdsruimte van acht dagen, die de hofbals van elkander scheidde, was ter nauwernood voldoende om alles gereed te krijgen. De gravin de Brionne bedacht een nieuwe variatie: een bal de nuit. Maria Antoinette volgde het onmiddellijk na. Den 23sten Jan. 1775 opende de koning te middernacht het bal, in de kleine komediezaal van Versailles. Lodewijk had de beleefdheid tot half drie er te blijven: Maria Antoinette danste tot zeven uur, hoorde toen de mis, stapte naar bed en kwam niet dan in den achtermiddag te voorschijn.

Al deze afmattende vermaken vielen zeer weinig in den smaak van Lodewijk; maar hij keurde ze goed, lokte ze soms zelf uit, nam er aan deel met alle mogelijke inschikkelijkheid, omdat zij haar genoegen deden. Zij ging er geheel in op: "de koningin is geabsorbeerd door de vermaken, zij kan aan niets anders denken voordat de vasten begint," schreef de Mercy aan Maria Theresia.

In dezen zelfden winter ving de overdreven zorg voor haar toilet aan, die zoozeer heeft bijgedragen om de oogen van het groot publiek met weinig welwillenden blik op haar te vestigen. De mode had de coiffures der dames onmatig hoog opgevoerd, maar Maria Antoinette overtrof alle buitensporigheid in dit opzicht. Met dezelfde heftigheid, waarmede zij aan elke harer luimen toegaf, dreef zij thans haar hoofdtooisel in de hoogte. Haar voorbeeld was natuurlijk een bevel voor alle dames, die het hof bezochten, en ook voor dat gedeelte van het vrouwelijk publiek, dat niet gewoon is eigen smaak, maar den wansmaak van anderen te volgen. De modistes en dameskappers van Parijs doorleefden onrustige nachten, in het pijnigen van hun brein, om nieuwe coiffures uit te vinden. In den zomer van 1777 werd het gilde van heeren pruikenmakers te Parijs met 600 coiffeurs de dames vermeerderd. Het getal was niet te groot, als men op den arbeid let, dien het hoofd der elegante dames vereischte. Men zag er van alles op pronken: een wereldbol, een landschap, een zeegevecht; de vrouw van een Engelsch admiraal vertoonde op haar hoofd de Engelsche vloot, te midden van een onstuimige zee. De *pouf à la puce* concurreerde in schoonheid met de *bonnet à la candeur:* en de *baigneuse à la frivolité* week voor de *berceau d'amour* niet terug. Maria Antoinette had vooral sympathie voor *la corne d'abondance*.

Zij beschouwde ze als een symbool van het geluk, dat de regeering van Lodewijk aan Frankrijk zou aanbrengen. Zij wist niet, toen zij met dit hoofdtooisel zich te Parijs bij een der sledevaarten vertoonde, dat deze hoorn des overvloeds in de oogen van het volk voor een beschimping gold van de armoede, die zij leden. De schoone koningin. met haar overdaad van linten, veeren en pluimen, die boven van het hoofd wapperden, scheen hun een beeld van de schaamtelooze verkwisting, die de geprivilegieerde standen voortgingen, als hun monopolie ten toon te spreiden, hoe hoog de nood des lands ook steeg.

Onder Lodewijk XIV had het koningschap zich naar Versailles, in geheimzinnige afzondering, teruggetrokken. Hij noch Lodewijk XV kwamen anders dan hoogst zelden naar Parijs. Wat de natie toen van de weelde, de verkwisting der hofhouding wist, dat wist zij bij geruchte: zij zag het niet. Daarbij had zij een soort van religieusen eerbied voor de koningen van Gods genade en kende hun het recht toe, om meer te doen en te zondigen dan gewone stervelingen. Dit alles was in de laatste twintig jaar veranderd. Kritiek en nadenken hadden het goed geloof doen vallen: de maatschappelijke orde was en werd in hare grondslagen door de leerstellingen van Voltaire, Rousseau. de encyclopaedisten en de economisten ondermijnd. Men kende niet langer aan bevoorrechte standen het recht toe. om de gelden der natie in ijdele verspilling te verkwisten. Men eischte van hen de vervulling van plichten en niet alleen het genot van rechten. Onder Lodewijk XVI trad het koningschap uit zijn geheimzinnige afzondering in het volle licht van den dag te voorschijn. Maria Antoinette had de treurige eer, in haar eigen persoon al de uiterlijke schittering van de monarchie te vertoonen, maar tevens al

de inwendige holheid, de leegheid, het volslagen gebrek aan plichtbesef den volke te openbaren.

Reeds als dauphine was zij veel te Parijs geweest. In 1773 ging zij er geregeld alle weken heen, bezocht winkels en sommige theaters in klein kostuum en slechts door enkelen gevolgd. Die ongewone verschijning had aanvankelijk zeer gestrekt om haar populair te maken; men had te Parijs zelfs het gerucht verspreid, dat het hof Versailles zou verlaten, om in de Louvre zich te vestigen. Doch op den duur werkte die meerdere bekendheid van haar persoon in de hoofdstad ongunstig. Het volk is spoedig gewend aan een mooi gezichtje, een gracieus figuurtje, een vriendelijk knikje. De natuurlijke jaloezie van den arme tegen den rijke wordt geprikkeld door het opmerken van eigenschappen, die niet bloot dienen om alledaagschheid te omlijsten; maar zelfs schijnen te strekken om gebreken op te sieren. Het volk had een tijdlang groote verwachtingen van haar invloed ten goede gekoesterd en voelde zich diep teleurgesteld, toen het zag, dat zij slechts aan haar vermaken dacht en de taak verwaarloosde, die men haar had toegedacht. Reeds in het voorjaar van 1775 was de ontvangst koel, als zij in Parijs kwam. De luidruchtige verkwisting van het karnaval wekte te meer ergernis, omdat de nood van het volk groot was. In Mei 1775 barstten er te Parijs, te Versailles en in een aantal naburige plaatsen ernstige onlusten uit; de bakkerswinkels werden door het hongerige volk leeggeplunderd. Nadrukkelijk onderhield de Mercy de koningin over de houding, die zij aan te nemen had: hij stelde haar de noodzakelijkheid voor oogen, om de vermaken te matigen, opdat zij geen ergernis geven mocht. „Als het volk lijdt, meet het de deelneming der vorsten naar de hou-

ding af, die zij aannemen, en hiervan is zijn gehechtheid afhankelijk."

Maar deze waarschuwing, als zoo vele andere, ging het eene oor in, het andere uit. De brieven van Maria Theresia en de vermaningen van de Mercy vonden ingang op het oogenblik zelf, maar tegen den dagelijkschen invloed van haar omgeving en van haar gunstelingen sterkten zij haar niet. Toen beide, de gravin van Provence en die van Artois, moedervreugde smaakten, ontwaakte sterker dan te voren in Maria Antoinette het gevoel van spijt, van bitterheid over haar gemis. Haar houding en bejegening van Lodewijk verrieden al te dikwerf haar stemming en was menigmaal meer geschikt om hem te verwijderen, dan aan te trekken. Teleurgesteld in haar huwelijkswenschen, zocht zij bij toeneming in verstrooiing en vermaken afleiding, zonder de gevolgen te berekenen. Afkeerig van de plichten van het hofleven, en niet gewoon in lectuur of vrouwelijke werkzaamheid bezigheid te vinden, moest vriendschap haar vergoeden, wat liefde haar deed missen. De eerste vriendin, aan wie zij zich hechtte, was Madame de Lamballe, een kwijnende schoonheid, die onophoudelijk en dikwijls op de ongeschiktste oogenblikken flauw viel. Voor haar herstelde de koningin eene hofbetrekking die sedert jaren was afgeschaft, tot groote ergernis van eenige hoog adellijke dames, die het hof verlieten. Als surintendante deed Madame de Lamballe aanspraken gelden, die langzamerhand de koningin van haar vervreemdden. Toch was zij werkelijk, gelijk zij later bewezen heeft, aan haar gehecht en, wat nog meer beteekende, op haar goeden naam was niets te zeggen.

Dien roem mocht de vrouw, die haar in de koninklijke gunst opvolgde, zich niet toekennen. De gravin Jules de

Polignac was van nature een goedaardig, indolent wezentje, dat uitmuntte niet door haar verstand, maar door de bêtises, die zij zei, en door haar schitterende verleidelijke schoonheid. Zelve geheel onbeteekenend, werd deze wonderschoone gravin in de handen van een sluwe tante en van een gebochelde, maar geestvolle schoonzuster, eene van de gevaarlijkste intriganten in de omgeving der koningin.

Haar reputatie was ver van zuiver, haar lectuur niet keurig. De vrees was dus niet ongegrond, dat zij een verderfelijken invloed op Maria Antoinette uitoefende. Ware de dochter van Maria Theresia minder trotsch geweest, de verzoeking zou haar misschien te zwaar zijn geworden. Haar vorstelijke hoogheid hield haar staande in omstandigheden, waarin menig andere vrouw is bezweken. Onnadenkend was zij in de hoogste mate, maar niet slecht. Haar meisjeseenvoud was natuurlijk in den hofdampkring spoedig geweken, maar de bekendheid met het kwaad had haar hart niet bedorven. Spijt, ergernis, dat haar, de koningin, werd onthouden, wat hare schoonzusters ten deel viel, ongeduld, dat zij geen troonopvolger aan Frankrijk mocht schenken, deed haar steeds meer in verstrooiing, van welken aard ook, afleiding van hare gedachten zoeken. Dat de slechte naam van Madame de Guemenée, van de Besenval, de Vaudreuil, en van vele anderen, die tot het beruchte gezelschap der Polignac's behoorden, ongunstig werkte op de genegenheid des volks jegens haar, geloofde zij wel een oogenblik, als het gezegd werd, maar vergat zij tevens onmiddellijk, omdat deze menschen ten minste haar, naar zij meende, oprecht genegen waren en zij in hun kring zonder zelfbedwang zich mocht vertoonen gelijk zij was.

Slechts één lid der vorstelijke familie was er, die met haar neigingen scheen in te stemmen. De twee broeders

des konings, Provence en Artois, verschilden zeer van Lodewijk. Provence was, hoe jong ook, een koele, sluwe ambitieux, die voor geen valschheid terugschrikte, om zijn doel te bereiken. Hij en zijn vrouw, een Savooische prinses, waren een tijdlang bijzonder intiem met hun broer en zuster geweest: maar de ontdekking van sommige handelingen van Provence had de genegenheid bekoeld. Bij den dood van Lodewijk XV waren er brieven van het jeugdig echtpaar gevonden, waarin zij geheel andere meeningen tegenover hun grootvader uitspraken, dan in den kring van Lodewijk en Maria Antoinette. Provence was een gevaarlijk man, die zijne meerderheid boven Lodewijk gevoelde, niet dulden kon, dat deze broeder hem was voorgegaan op den troon en nu het liefst onder zijn naam zou regeeren. Als Lodewijk's echt kinderloos bleef, was hij de troonopvolger. Al zijn streven was, om van elken misslag van anderen te profiteeren, om zich bij 't volk geliefd en geëerbiedigd te maken. Tegenover de wilde vermaken van 't hof hield hij zich bescheiden ter zijde, opdat de tegenstelling scherp in het oog zou springen. Die man ondermijnde Lodewijk en Maria Antoinette door raad, woord en houding zijn geheele leven lang. Zijn broeder en zuster kenden hem. Bij een komedievoorstelling in gesloten kring, waarin de prinsen en prinsessen zelven een rol hadden vervuld, was de *Tartuffe* opgevoerd: Provence had de hoofdrol vervuld. Toen het uit was, roemde de koning de voorstelling zeer: „uitstekend, uitstekend, ieder was in zijn natuurlijke rol!"

Gevaarlijk, doch in geheel ander opzicht, was voor de koningin ook de tweede broeder des konings. Artois was een bon vivant, die zijn leven genoot als een vorstenzoon, vast overtuigd dat elke bloem voor hem was. Gekluisterd aan een leelijke en hoogst onbeduidende vrouw,

die alleen de opmerkzaamheid verdiende wegens de zeldzame minachting, waarmede zij uit pure domheid alles en allen behandelde, amuseerde hij zich op alle mogelijke wijzen. Nu eens waren het wedrennen, dan sledevaarten, die hij bedacht. Lodewijk ging niet naar die dingen, die hem verveelden. Hij ging op de jacht en jaagde een dag achtereen, en schreef dan trouw 's avonds op, hoeveel hazen en bokken hij geschoten had. Artois vroeg zijn vroolijke, speelsche schoonzuster om mede te gaan en Lodewijk had er niets tegen. De jonge koningin verscheen overal in het publiek, aan de zijde van Artois. Het publiek ergerde zich, het volk morde. Artois' naam was in de hoofdstad aan allerlei nachtelijke feestjes verbonden. Maria Antoinette wist het, maar schoof de gedachte ter zij, dat zijn reputatie de hare bezoedelde. Het ging bij die jachtpartijen soms zonderling toe: Artois hield even weinig van gêne als Maria Antoinette. Met hooge rijlaarzen aan, de karwats in de hand, stonden de jonge hovelingen met de koningin te praten, tot groote ergernis van allen, die in het vertreden van alle decorum een groot gevaar erkenden. Gelukkig redde bij deze gelegenheden de waarlijk vorstelijke houding, die Maria Antoinette bij al het gracieuse van haar figuur van nature had, haar te midden van deze omgeving. Ook hier bleef zij koningin, al behoorde zij hier niet.

De graaf van Artois was, naar het uiterlijke te oordeelen, de door moeder natuur meest begunstigde der drie broeders. Hij had een aangenaam, vorstelijk voorkomen en vorstelijke manieren, zoo zelfs dat, gelijk de Mercy zelf vertelt, een vreemdeling, die de drie broeders bijeen zag zonder hem te kennen, hem zeker voor den koning zou houden. Maar zijn uitspattingen vernielden het moge-

lijke gevaar, dat in den omgang met hem kon gelegen zijn. Maria Antoinette, al gebruikte ze hem als haar cavalier voor het bijwonen van vermaken, die Lodewijk geen belang inboezemden, had te veel gezond verstand en een te goed oordeel, schoon niet altijd in dienst gesteld, om zich in hem te bedriegen. Even goed als zij de valschheid, de dubbelhartigheid van Provence peilde, gaf zij zich rekenschap van Artois' levenslustige onbeduidendheid. „Om de waarheid te zeggen," schreef zij aan haar moeder, „indien ik een van de drie tot man moest kiezen, dan zou ik nog hem kiezen, wien de hemel mij gegeven heeft: zijn karakter is waar, en, ofschoon hij linksch is, hij heeft alle attentiën en inschikkelijkheid voor mij."

Toen zij deze regelen schreef, was zij blijkbaar in een goede luim of wilde het ten minste schijnen tegenover hare moeder. De lofspraak op Lodewijk was waar, maar vormde niet altijd den hoofdinhoud van haar beschouwing. Haar heer en gemaal verscheen dikwerf voor 't oog harer ziel in een geheel ander licht, minder gunstig, minder schitterend. Er is zeker meer spijtige ironie en minachting dan wel hoogschatting in de woorden, waarmede zij het verschil van smaak tusschen haar en Lodewijk toelichtte: „mes gouts ne sont pas les mêmes que ceux du roi, qui n'a que ceux de la chasse et des ouvrages mécaniques. Vous conviendrez que j'aurais assez mauvaise grâce auprès d'une forge: je n'y serais pas Vulcain, et le rôle de Vénus pourrait lui déplaire beaucoup plus que mes goûts, qu'il ne désapprouve pas." Ook de wijze waarop zij in het dagelijksch leven hem dikwerf behandelde, haar zin doordreef door haar wil hem op te leggen, getuigde meer van vrouwelijke luimigheid en hartstocht, dan van kalm nadenken en ontzag. De graaf de Guines, ambassadeur te

Londen, had een proces gehad, dat hij won, behalve in de publieke opinie. Omdat hij haar protégé was, zette zij door, dat hij tot hertog werd verheven. Doch daarmede was zij niet tevreden. Lodewijk zelf moest de eervolle onderscheiding den nieuwen hertog berichten. De koning stelde een brief op, maar zij vond dien niet mooi genoeg. Zij dwong hem als een schooljongen, om tot driemaal toe zijn opstel over te maken en telkens vleiender bewoordingen te kiezen.

Men ziet — de lieftallige, vleiende vorm, waarin jonge vrouwtjes dikwerf haar heerschzucht kleeden, werd niet altijd door haar gebezigd. Nog erger was het, dat zij zelfs, als zij haar wil had doorgezet, zijn eer tegenover de buitenwereld niet ophield. Door de partij van de Choiseul liet zij zich overhalen, om den oud-minister, van wien Lodewijk een grooten afkeer had, bij gelegenheid der kroning te Reims te ontvangen. Natuurlijk kon zij het zonder medeweten en vergunning des konings niet doen. Zij vertelde hem, dat zij lust had wat te praten met de Choiseul, maar dat zij niet wist welk uur te bepalen, daar te Reims bijkans elk oogenblik bezet was. De goedhartige Lodewijk werd volkome dupe, en overlegde met haar, wat het meest geschikte moment zou zijn. In plaats van tevreden te zijn met haar zege en er verder over te zwijgen, beroemde zij zich op haar slimheid. Aan den graaf van Rosenberg, een Oostenrijksch hoveling en diplomaat, dien zij van der jeugd af kende, verhaalde zij het gebeurde in deze termen: „Vous aurez peut-être appris l'audience que j'ai donnée au duc de Choiseul à Reims. Vous croirez aisément que je ne l'ai point vu sans en parler au roi, mais vous ne devinerez pas l'adresse que j'ai mise pour ne pas avoir l'air de demander permission. Je lui ai dit que

j'avais envie de voir M. de Choiseul, et que je n'étais embarrassée que du jour. J'ai si bien fait que le pauvre homme m'a arrangé lui-même l'heure la plus commode où je pouvais le voir. Je crois que j'ai assez usé du droit de femme dans ce moment." Rosenberg was geen discreet man: de brief werd door Maria Theresia, Jozef en misschien wel door anderen gelezen. De Duitsche keizerin, gekwetst zoowel in haar hoog monarchale gevoelens als in hare opvatting van huwelijkstrouw, was diep verontwaardigd: haar kind waagde het haar man, een koning, „le pauvre homme" te heeten, en dat openlijk in een brief aan een van haar onderdanen. Te vergeefs poogde de Mercy haar te kalmeeren: die uitdrukking „bonhomme" was zoo spottend niet bedoeld. Maria Theresia wilde er niets van weten: „ce n'est pas l'épithète de „bon", mais de „pauvre" homme, dont elle a régalé son époux."

Jozef II was nog dieper gegriefd, zoo mogelijk. Hij als man gevoelde de aanmatiging nog sterker dan zijn moeder. Hij schreef haar een missive, zoo als zelden een broeder aan zijn zuster schrijft: „Gij bemoeit u met een aantal zaken, die u niet aangaan, waarvan gij geen kennis hebt: gij laat u gebruiken door de intriganten uwer omgeving, die u opstoken en uw ijdelheid prikkelen tot allerlei zaken, die u slechts verdriet en ellende zullen baren. Waar bemoeit ge u mede, lieve zuster! ministers verplaatsen, een ander verbannen, processen doen winnen, nieuwe kostbare ambten aan het hof scheppen, mede te spreken over staatszaken..... welke studiën hebt gij verworven, om u te durven inbeelden, dat uw raad of meening voor iets deugt? Gij, beminnelijk jong schepseltje, dat alleen aan verstrooiing denkt, aan uw toilet, aan uw amusementen gedurende den heelen dag; die noch leest noch een ver-

standig woord hoort slechts een enkel kwartier in de maand; die nooit nadenkt, ik ben er zeker van, en u nooit rekenschap geeft van de gevolgen van wat gij doet en zegt. De indruk van het oogenblik doet u handelen: gij gaat alleen af op de woorden en argumenten van hen die gij protegeert..... Geloof me, hoor de stem van een vriend, van een man, die u liefheeft; houd op met al deze verkeerde zaken; hecht u aan uw man; win het vertrouwen en de vriendschap des konings; schik u naar zijn neigingen; val hem niet lastig en verdien zijn vertrouwen door uw bescheidenheid....."

Jozef liet dezen epistel aan zijn moeder zien, die hem vriendelijk verzocht, hem wat te verzachten. Jozef deed het, maar zijn schrijven, hoe verzacht ook, ergerde Maria Antoinette zeer: zij antwoordde er zeer kort op en meer dan koel.

Tot de wekelijksche plichten, die de koning en koningin hadden te vervullen, behoorden de hofreceptiën. Daarheen stroomden de leden van den hoogen adel, de hoofdambtenaren van den staat met hunne echtgenooten: allen die door rang of stand het recht hadden het hof te bezoeken. Maria Antoinette hield die recepties zeer ongaarne en deed, willens of onwillens, alles om af te schrikken. De dames, die met groote moeite, gebogen onder den last der hooge coiffures, naar Versailles waren gereden, zagen met verbittering, hoe de luimige koningin al haar moeite met minachting beloonde, en zelfs het dikwijls te veel vond om een woord tot haar te richten. Op de hofbals viel al de gunst der koninklijke genade aan den kleinen kring van vertrouwden ten deel, die ook gewoonlijk uitsluitend de eer genoten tot de soupers van den koning te worden toegelaten. De plicht, die als dauphine haar zoo zeer

had verveeld, om als het vrouwelijke hoofd der koninklijke hofhouding op te treden, werd door haar, als koningin, op de onbetamelijkste wijze verwaarloosd. De eerste standen des rijks vatten een haat tegen haar op, die zich reeds spoedig na de troonsbestijging in allerlei karikaturen en pamfletten tegen de gehate "Oostenrijksche" openbaarde. Tartuffe-Provence zag den misslag met onverholen genoegen en hoopte in troebel water te visschen. Zoo de koningin voortdurend kinderloos bleef, scheen het moeilijk hem rechtstreekschen invloed op de staatszaken te weigeren. In 1777 deed hij een reis door de provinciën, die groote opspraak en ergernis wekte om de wijze van zijn optreden. Jozef II oordeelde, "que le voyage de ce prince n'a été qu'un étalage de faste et de moyens de se concilier l'affection publique, aux dépens et détriment du roi." De eerzucht van dezen man, rond als een ton, deinsde voor niets terug. In zijn log lichaam schuilde de meest gewetenlooze ambitie weg, onverschillig in de keus der middelen, onverschillig om de slachtoffers die hij maakte.

Lodewijk en Maria Antoinette kenden hem, maar lieten hem intrigeeren. Hij was te beschroomd, om krachtig tegen zijn broeder op te treden en duldde elke onbeschaamdheid van hem. Zij was te vlinderachtig, om er lang bij stil te staan: vooral daar het haar tot groote omzichtigheid maande. "Ik ben maar eens jong" — zeide zij tegen de Mercy — "later zal ik wel verstandig worden; nu moet ik mij amuseeren."

En zij amuseerde zich. Haar omgeving zorgde er voor, dat het nooit aan verstrooiing ontbrak. Boven officieele hofbals gaf zij de voorkeur aan kleine bals, bij hare hofdames, bij Madame de Lamballe, de Guemenée en anderen. Elk dezer dames had haar eigen kring van bezoekers. Daar-

heen begaf zich Maria Antoinette des avonds om elf uur, om nog een uur of twee te praten, te dansen, te schertsen of te spelen. Lodéwijk ging maar een enkelen keer mede. Hij hield niet van lang opblijven en zij niet van vroeg naar bed gaan. In dié kleine gezelschappen heerschte een ongedwongen toon, een groote familiariteit en ongegeneerdheid, die zij heel prettig vond. Daar werd haar het hoofd met allerlei intriges op hol gebracht; daar werden haar gunsten gevraagd, die zij toestond, om niet te weigeren, om er van af te zijn, tot belooning voor al 't genot, dat men haar verschafte.

Versailles had een theater. Een tijdlang werd het door haar en ook door Lodewijk bezocht. Maar het was klein en begon haar spoedig te vervelen. Haar omgeving zorgde voor verandering. Reeds als dauphine had zij de opera te Parijs bezocht en soms ook de operabals bijgewoond. Lodewijk had er niets tegen, dat zij er heenging: ook niet, dat zij met anderen ging. En zij had er niets tegen, dat hij thuis bleef en naar bed ging. Met Provence en Artois, soms met een hunner en een kamerheer of hofdame, ging zij. Zij vond het allerverrukkelijkst. Gemaskerd wandelde zij rond en intrigeerde naar hartelust. Vooral met Engelschen wandelde zij gaarne. „Elle n'a pu résister à venir aux deux bals du Palais Royal et à cinq ou six bals masqués de l'opéra," schreef de Mercy aan Maria Theresia, 10 Februari 1777. „Elle y parle à tout le monde, s'y promène suivie de jeunes gens, d'un nombre d'étrangers, particulièrement des Anglais, qu'elle distingue, et tout cela s'est passé avec une tournure de familiarité à laquelle le public ne s'accoutumera jamais." Natuurlijk gaf dit wel eens tot moeielijkheden aanleiding. In Februari 1776 was zij op het bal van de opera, waar het stikvol was. Zij wandelde tusschen Provence en de hertogin de

Luines. Een zwarte domino stootte of botste tegen Provence aan, die hem met een fikschen vuistslag terugwierp. Het masker dat Provence niet kende, beklaagde zich bij een sergent aux gardes, die, in het zelfde geval verkeerende, den broeder des konings wilde arresteeren en daardoor hem dwong zich te doen kennen aan een ondergeschikt politieagent.

Maar dergelijke avonturen schrikten haar niet af. Aan haar dorst naar vermaak offerde zij alles op, haar eigen goeden naam en den naam des konings. Lodewijk ging het liefst geregeld om 11 uur naar bed: zij ging dan naar Madame de Lamballe, Madame de Guemenée of naar Parijs. Eens op een avond zette zij de klok vooruit, opdat zij, door zijn vroeger vertrek, des te eerder vrij mocht zijn. Ieder lachte over den speelschen trek, ook de arme koning. Maar hij noch zij gaven zich rekenschap, dat zij met het prestige van hun personen ook den eerbied voor de kroon verspeelden.

De noodlottige verhouding, waarin Lodewijk jaren lang tot haar stond, verklaart voor een groot deel de onmannelijke zwakheid, waarmede hij haar vergunde dit leven te leiden. Het is dringend noodig, schreef de Mercy aan Maria Theresia in November 1776, dat de koningin verandere, maar „il devient tous les jours plus difficile de l'y amener. Le roi même y met obstacle par sa complaisance, qui ressemble à la soumission: son maintien est celui du courtisan le plus attentif, au point qu'il est le premier à traiter avec une distinction marquée ceux des entours de la reine qu'elle favorise, tandis que l'on sait de notoriété que le roi ne les aime point." Geen sterker bewijs, dan zijn zwakheid ten aanzien van het spel. In 1776 kreeg de koningin lust, om haar geluk met het

pharaospel te beproeven. De koning maakte bezwaar, omdat alle hazardspelen uitdrukkelijk, ook bij de prinsen van den bloede, verboden waren, maar „il ajouta avec sa douceur ordinaire que cela ne tirerait pas à conséquence pourvu que l'on ne jouât qu'une seule soirée. Les banquiers arrivèrent le 30 Octobre et taillèrent toute la nuit et la matinée du 31 chez la princesse de Lamballe, où la reine resta jusqu'à cinq heures du matin, après quoi S. M. fit encore tailler le soir et bien avant dans la matinée du 1er Novembre, jour de la Toussaint. La reine joua ellemême jusqu'à près de trois heures du matin. Le grand mal de cela était qu'une pareille veillée tombait dans la matinée d'une fête solennelle, et il en résulta des propos dans le public. La reine se tira de là par une plaisanterie, en disant au roi qu'il avait permis une séance de jeu sans en déterminer la durée, qu'ainsi on avait été en droit de la prolonger pendant trente-six heures. Le roi se mit à rire et répondit gaiement: „Allez, vous ne valez rien tous tant que vous êtes." Monsieur et Madame avaient été à ces deux séances, mais ils y avaient veillé moins tard. M. le comte d'Artois y était resté jusqu'a sept et huit heures du matin." Een paar dagen later liet de koning, om zijn vrouw pleizier te doen, uit eigen beweging de bankhouders uit Parijs komen!

Het voorbeeld van het hof stak de hoofdstad aan. De hazardspelen kwamen in de mode, en gaven aanleiding tot zooveel oplichterijen, tot zoo zware verliezen en tot zulke schandelijke voorvallen, dat het gouvernement ze, zelfs met strenger strafbepalingen, op nieuw verbieden moest. Maria Antoinette toonde er haar humeur over aan den koning, die er niet goed voor uit durfde komen, dat hij ze verboden had. „De koningin bekommert zich dan ook volstrekt niet

om al die verbodsbepalingen: elken avond wordt de pharaobank in haar vertrekken gehouden." Het geheele jaar 1777 werd bijna dagelijks het spel voortgezet, oudanks de afkeuring van Lodewijk, die het niet durfde toonen en zelfs van tijd tot tijd mededeed. Aanzienlijke verliezen leed Maria Antoinette, die haar financiën geheel in de war brachten. De oude schulden werden niet betaald en voor weldadigheid waren geen fondsen meer. De koning moest herhaaldelijk haar te hulp komen, zoodat zijn eigen kas ook in de war raakte. Ruim twee jaar duurde deze speelwoede die tot de ergerlijkste tooneelen aanleiding gaf. Spelers van beroep vonden gemakkelijk toegang tot de hofkringen, waar zij hun geld wilden verliezen. Herhaaldelijk komen beschuldigingen van valsch spelen tegen aanzienlijke hovelingen voor. „Vreemdelingen vergelijken het spel aan uw hof met dat van de bank te Spa," schreef Jozef II aan zijn zuster. Zoo hoog steeg de speelwoede der lichtzinnige vrouw, dat Maria Theresia haar bedreigde, van den koning van Frankrijk de sluiting der bank te zullen eischen.

De Mercy deed al wat hij kon, om haar tot verandering van levenswijze te dringen. Gemakkelijk was zijn taak niet, want eigenlijk kende zij alleen aan haar moeder het recht toe, om haar te vermanen. Den ambassadeur hoorde zij aan, maar zij volgde zijn raadgevingen niet. Zij had altijd een voorwendsel, een aardigheid bij de hand, om er zich van af te maken. „Het is niet mogelijk, een kwartier ernstig met haar te praten," schreef hij aan haar moeder.

Maria Theresia wist het ook wel: zij kende haar kind volkomen. Haar moederoog ziet zoo scherp, dat wij onwillekeurig vragen: heeft moederliefde nooit uw blik beneveld? Wispelturig, lichtzinnig, koppig, zonder eenigen ernst, indolent en diensvolgens toegefelijk, lusteloos, behalve voor

vermaken, traag van geest, afkeerig van alle inspanning, heerschzuchtig, heftig, voor geen autoriteit, hoe wettig ook, buigende — ziedaar enkele der vele trekken, waarmede Maria Theresia in deze correspondentie haar kind teekent. Daarnevens staat de erkenning van die betooverende lieftalligheid, van die gracieuse vriendelijkheid, die telkenmale hen, die haar lief hadden, alle fouten deed vergeten; van dat uitnemend verstand, dat heldere oordeel, dat te meer haar traagheid van geest deed betreuren. Maar de toon der meeste brieven bewijst, dat het moederhart meer met onrust over de noodlottige gevolgen dier groote gebreken vervuld was, dan met vertrouwen op de uitwerking harer deugden. Wat Jozef II eens aan zijn zuster schreef: „het loopt uit op een revolutie," was ook de vaste overtuiging der uitnemende vrouw. Zij is geen enkel oogenblik dupe van al de doorzichtige mantels der liefde, die de Mercy over de feiten, door hem medegedeeld, werpt: de vorstin en de vrouw peilt en meet de portée van een levenswijze, als die van Maria Antoinette. Onvermoeid is zij in waarschuwing voor de vreeselijke gevolgen van dit lichtzinnig gedrag. Het is somwijlen, als ziet zij reeds het mes der guillotine schitteren, en als wendt zij de oude oogen af van het tooneel, dat haar voorgevoel haar voor den geest toovert. Onuitputtelijk in exceptiën, wees Maria Antoinette de moederlijke vermaningen met korte, koele woorden af. Moedeloos zonk de arme moeder de straffe pen uit de hand, om ten minste niet in de koningin van Frankrijk haar kind te verliezen.

In 1777 bracht Jozef II een sedert lang beraamd en aangekondigd bezoek aan Frankrijk. Hij kwam ook, zoo niet voornamelijk, om eens met eigen oogen de veel besproken positie zijner jonge zuster waar te nemen. In

sommige opzichten was hij een vogel van gelijke veeren als zij: maar hij was ernstiger, ouder, een man, die de plichten van zijn rang gevoelde en wist, dat het zijn métier was royalist te zijn. Broeder en zuster hielden dol veel van elkander: toch had Maria Antoinette menig ongelukkig oogenblik tijdens zijn bezoek. De toon van meerderheid en niet zelden van minachting, waarmede zij Lodewijk behandelde en van hem sprak, ergerde Jozef uitermate; haar geheele levenswijze keurde hij ten strengste af. Toen hij vertrok, liet hij haar een breedvoerig geschrift achter: *Réflexions données à la reine.* Op hartelijken toon, dikwerf in den vorm van vragen, waarschuwde hij haar voor verschillende zaken, die hij in haar gedrag had opgemerkt en afkeurde. In den beginne van zijn verblijf te Parijs had hij een strengen, hoogen toon aangeslagen en dikwijls met scherpe woorden haar aan haar plicht herinnerd. Doch hij liet spoedig dien toon varen, toen hij zag, dat hij niets bereikte, dan haar van zich te verwijderen. Zij gevoelde zich beleedigd en gekwetst; zelfs door den zooveel ouderen broeder, wien zij liefhad en vereerde, verkoos de koningin van Frankrijk niet bestraft te worden. Haar hoogmoed duldde het niet. Toen hij zag, dat de weg verkeerd was, dien hij had ingeslagen, was hij veranderd van tactiek en had hij gepoogd, haar door liefde te winnen en door liefde haar van haar verkeerdheden te overtuigen. Met liefde sprak hij haar ook in deze *Réflexions* aan: met blijkbare verschooning van haar hoogmoedige prikkelbaarheid. Des te helderder komt de figuur van Maria Antoinette in 't licht zijner verschoonende en omzichtige liefde uit.

Het merkwaardig schrijven, door Arneth het eerst gepubliceerd, bespreekt de plichten, die op haar rusten als *getrouwde vrouw* en als *koningin.* Als getrouwde vrouw

moet zij zich rekenschap geven, dat zij alles, wat zij is, dankt aan den koning, aan zijn liefde en aan zijn achting. Beantwoordt zij die door haar volgzaamheid en gehoorzaamheid? "A quoy tenez-vous dans le coeur du roi et surtout à son estime? Examinez-vous, employez-vous tous les soins à lui plaire? Etudiez-vous ses désirs, son caractère pour vous y conformer, tâchez-vous de lui faire goûter, préférablement à tout autre objet ou amusement, votre compagnie et les plaisirs que vous lui procurez et auxquels sans vous il devrait trouver du vide? Vous rendez-vous nécessaire à lui, le persuadez-vous que personne ne l'aime plus sincèrement et n'a sa gloire et bonheur plus à coeur que vous? Voit-il votre attachement uniquement occupé de lui, de le faire briller même, sans le moindre égard à vous même? Moderez-vous votre gloriole de briller à ses dépens, d'être affable quand il ne l'est pas, de paraître s'occuper d'objets qu'il néglige, enfin de ne vouloir avoir de reputation à ses depens, mais le persuadez-vous de cette modestie, lui faites-vous ces sacrifices, êtes-vous d'une discrétion impénétrable sur ses défauts et faiblesses, les excusez-vous, faites-vous taire tous ceux qui en osent lâcher quelque chose, êtes-vous de même secrête sur tous les conseils que vous lui donnez, et qui ne doivent jamais paraître, que les affaires réussissent ou non?"

Zulke vragen teekenen. Geen wonder, dat, waar Maria Antoinette deze vermaningen behoefde, haar persoonlijke verhouding tot Lodewijk niet altijd even hartelijk was. "Zijt gij lief voor hem?" vraagt Jozef. "N'êtes vous pas froide, distraite, quand il vous caresse, vous parle? Ne paraissez-vous pas ennuyée, dégoutée même? Comment, si cela était, voudriez-vous qu'un homme froid s'approche et enfin vous aime?"

Ook haar zucht om invloed op hem te hebben, haar ongeduldige en humeurige ontevredenheid, haar heerschzuchtig volhouden en dwingen worden, vragenderwijze, besproken en gegispt. „Ne commettez-vous jamais mal à propos votre crédit? Ne le mettez-vous jamais dans le cas de vouloir et de lutter contre votre opinion?"

Breedvoeriger en nadrukkelijker nog wijst Jozef zijne zuster op hare plichten als *koningin.* Decentie behoort het hof te kenmerken. Maria Antoinette weet, dat dit in het hof hunner moeder, te Weenen, het geval is. Dit kost zelfbeheersching en zelfverloochening, ook bij de keus der personen, in wier midden de koningin het liefst verkeert. Doch in dit opzicht behoort het karakter van Lodewijk tot richtsnoer te zijn. „Plus le roi est sérieux, plus votre cour doit avoir l'air de se calquer après lui." Dat dit het geval was, kon Maria Antoinette niet beweren. „Avez-vous pesé les suites des visites chez les dames, surtout chez celles où toute sorte de compagnie se rassemble et dont le caractère n'est pas estimé?" Er werd daar gespeeld en grof geld verloren door jongen en ouden. In geheel Europa stelde men haar aansprakelijk voor de hazardspelen, „des ruines des jeunes gens, des vilanies qui s'y commettent et des abominations qui en sont les suites." En dat terwijl de koning zelf niet speelt.

Maar nog krachtiger legde Jozef de hand op de meest wonde plek van den goeden naam der koningin: haar bezoeken aan Parijs. „De même daignez penser un moment aux inconvénients, que vous avez déjà rencontrés aux bals de l'opéra, et aux aventures, que vous m'en avez racontées vous-même la-dessus. Je ne puis vous cacher que c'est de tous les plaisirs indubitablement le plus inconvenable de toute façon, surtout de la façon que vous y allez, car

Monsieur qui vous accompagne n'est rien. Qu'y voulez-vous être inconnue et jouer un personnage différent du vôtre? Croyez-vous que l'on ne vous connaît pas malgré cela, et qu'on vous lâche des propos aucunement faits pour être entendus, mais qu'on dit exprès pour vous amuser et vous faire croire que l'on les a tenus bien innocemment, mais qui peuvent faire effet? Ou si l'on ne vous connait pas effectivement, croyez-vous que le lendemain l'on ne le sait pas, et vous même avez grand soin de raconter les aventures du bal? Le lieu par lui-même est en très-mauvaise réputation: qu'y cherchez-vous? Une conversation honnête? Vous ne pouvez l'avoir avec vos amies: le masque l'empêche. Danser non plus; pourquoi donc des aventures, des polissonneries, vous mêler parmi le tas de libertins, de filles, d'étrangers, entendre ces propos, en tenir peut-être qui leur ressemblent, quelle indécence! Je dois vous avouer que c'est le point, sur lequel j'ai vu le plus se scandaliser tous ceux qui vous aiment et qui pensent honnêtement. Le roi, abandonné toute une nuit à Versailles, et vous, mêlée en société et confondue avec toute la canaille de Paris."

Zulke woorden uit zulk een mond zijn meer afdoende, dan duizenden getuigenissen van memoiren-fabrikanten!

In de eerste dagen na Jozef's vertrek was Maria Antoinette geheel onder den indruk van dit geschrift: zij zou het elken dag lezen en herlezen, zeî zij aan de Mercy. Na weinige weken was de indruk voorbij, en keerde zij geheel onder de heerschappij van haar omgeving en van haar eigen luimen terug. De instructie van Jozef werd verscheurd en in 't vuur geworpen. In zijn papieren is zij bewaard.

Weinige maanden na Jozef's vertrek bestond er grond om te hopen, dat de koningin moeder zou worden. Maria Theresia vleide zich, dat dit vooruitzicht en de vervulling der hoop een omkeer zou te weeg brengen. De eerste vrucht was een andere. Artois, de onuitputtelijke Artois, bedacht in den zomer een nieuw vermaak. Des avonds om elf uur werd er muziek op het terras van Versailles gegeven. Het hof wandelde, onder het genot der tonen, buiten, om den heerlijken zomeravond en nacht te genieten. Ook Lodewijk vond het overheerlijk en gaf een enkele maal zijn vroege nachtrust prijs. Zijn afwezigheid was intusschen geen belemmering voor anderen. Met haar zwagers of met hofdames, soms met een enkele vriendin, wandelde Maria Antoinette rond. Dit nieuw vermaak lokte tallooze aanschouwers en deelnemers. Het park van Versailles was vol van bezoekers, deels uit de plaats zelf, deels uit Parijs toegestroomd. Een zeer gemengd publiek, dag- en nachtvlinders, vulde de lanen en paden. De koningin bewoog zich vol levenslust onder deze bonte menigte. Tot allerlei avonturen gaven die wandelingen in 't halfduister of onder het genot van maanlicht aanleiding. Nu eens werd zij aangesproken door heeren, die haar niet schenen te kennen; dan door dames, die een oude bekende in haar meenden te ontmoeten. Zij zette zich soms op de banken in 't park neder, om te beter van den schoonen avond en de schoone muziek, door de stilte van den nacht tot haar voortgedragen, te genieten. Behoef ik er bij te voegen, tot welke geruchten, indien ook al de avonturen ontbraken, die wandelingen, welke dikwerf tot twee uur in den morgenstond werden voortgezet, de stof leverden?

Het was een groote teleurstelling voor Provence, toen de zwangerschap van Maria Antoinette bekend werd. Aan

Gustaaf III van Zweden schreef hij: „Je me suis rendu maître de moi à l'extérieur fort vite: l'intérieur a été plus difficile à vaincre. Ik merkte heel goed, dat men mij poogde te polsen, maar ik heb mij zorgvuldig ingehouden. Het eenig antwoord, dat men uit mij heeft gekregen, is dit geweest: Deus dedit, Deus abstulit, fiat voluntas Domini." Maar hij voegt er iets bij, dat beter dan breedvoerige beschouwingen de diepte zijner teleurstelling doet peilen: „à la vérité, il y a un an, j'aurais bien dit, comme dit Charles XII: Deus dedit, diabolus non abstollet a me."

20 December 1778 werd Maria Antoinette moeder. Zij was innig gelukkig en Lodewijk hartelijker dan ooit. Acht dagen lang verliet hij het paleis niet en ontzegde hij zich de gewone dagelijksche wandeling, waaraan zijn robust gestel boven alles behoefte had. Hij bracht uren in de kraamkamer door, heen en weer wandelende van het bed zijner vrouw naar de wieg van zijn eersteling.

Gelukkige, maar al te korte bedwelming van huwelijksgeluk!

„De bevalling der koningin heeft in alle standen een levendigen indruk gemaakt en gunstig gestemd. Toen men haar in gevaar meende, openbaarde zich ware gehechtheid. De kleine aanmerkingen van het publiek hebben opgehouden, en oprechtelijk uitte men welgemeende wenschen voor haar herstel. Het is nu een kostbaar oogenblik om partij van te trekken. Hare Majesteit kan nu de achting en het vertrouwen van het publiek voorgoed winnen en in hooger mate dan te voren. Niets is daartoe noodig dan eenige kleine hervormingen, wat het spel betreft, de be-

voorrechting van gunstelingen, meer openlijke daden van liefdadigheid en grooter belangstelling voor ernstige zaken. Al deze punten zijn met de koningin besproken, en het scheen dat zij meer dan vroeger er gewicht aan hechtte."

In deze woorden, vol omzichtige verschooning, ja met meer verschooning dan hij gewoon was te gebruiken, drukte de Mercy in zijn schrijven van Januari 1779 aan Maria Theresia uit, wat allen, die het goed met de jonge koningin meenden, gevoelden. Zij bevond zich thans in een dier kritieke momenten van het leven, waarin voor langen tijd, bewust of onbewust, gekozen wordt. Een dier zeldzame gelegenheden, die aan menschenkinderen soms wordt aangeboden, om vorige afdwalingen te doen vergeten en vergeven. Het nieuwe leven der moeder kon de dwaasheden en onvoorzichtigheden der kinderlooze vorstin uit het geheugen bannen. Hoe veel ook verloren was gegaan, wat nooit had moeten prijs gegeven worden, nog was de herstelling van den goeden naam en de herwinning der publieke achting mogelijk. Maar alleen, wanneer volledig gebroken werd met de levenswijze, die tot heden was gevolgd en de personen, wier verkeerde raad tot zooveel euvels had geleid, door anderen werden vervangen.

Was het denkbaar? Was het te verwachten? De moederzegen verminderde de behoeften van Maria Antoinette aan vermaken en afleiding niet: zelfs — was het de schuld der zeven verloopen jaren? — herstelde het den echtgenoot in haar oogen niet. De man nam bij deze vrouw de plaats niet in, die hij moest. Zijn autoriteit, gewoon voor de hare te buigen, herstelde zich niet van de verslapping, die zij door jarenlange toegeeflijkheid had ondergaan.

In den eersten tijd scheen het, dat werkelijk een keerpunt voor haar was aangebroken. Maar de wijzigingen,

die in haar levenswijze werden opgemerkt, waren of van voorbijgaanden aard of ontsproten uit redenen, die op geene verbetering deden hopen. De bezoeken aan Parijs werden verminderd: ook de bals werden minder bijgewoond. Doch het was niet om ergernis te vermijden, maar uit gevoeligheid. De koelheid, waarmede het volk haar in den laatsten tijd en ook kort na de bevalling te Parijs ontving, kwetste haar. Zij gevoelde zich beleedigd en kende aan de groote menigte het recht niet toe, haar te beoordeelen, veelmin te veroordeelen. Zij wist niet, die arme, trotsche koningin, welk een ander vonnis, luider en strenger dan dit koele stilzwijgen, haar in de toekomst wachtte.

Slechts enkele malen in het eerste jaar woonde zij het bal van de opera bij. Ongelukkig overkwam haar bij een der enkele gelegenheden een avontuur, dat haar goeden naam zeer veel kwaad deed. Den laatsten Zondag voor de vasten, Maart 1779, hadden Lodewijk en zij het bal bijgewoond tot 's morgens zes uur, zonder herkend te worden. Het amuseerde hen zoo, dat zij besloten Vastenavond opnieuw te komen. De koning echter veranderde van plan. Maria Antoinette niet. Er werd besloten, dat zij met een enkele hofdame zou gaan. Zij reed naar Parijs, naar 't hôtel Du Premier Ecuyer. Daar stapte zij, om onbekend te blijven, in een particulier rijtuig. Ongelukkig genoeg, brak het onderweg. Maria Antoinette moest uitstappen en in een winkel wachten, tot een gewone fiacre was gehaald. Daarin kwam de koningin van Frankrijk naar het bal masqué. Aan het hof lachten allen, ook Lodewijk, er hartelijk om; maar in de hoofdstad wist ieder den volgenden dag te vertellen, dat Maria Antoinette een rendezvous in een winkel had gehad.

Hoe veel uit den aard der zaak haar ook onbekend

bleef, de koningin hoorde en merkte genoeg, om te weten, dat haar populariteit zeer verminderd en haar goede naam ondermijnd was. Meer en meer trok zij zich in het hofleven en den kring, die zich om haar gevormd had, terug. Het was het eenige, wat haar overbleef. De wijze, waarop zij de vrouwen van hoogen stand, die vroeger het hof bezochten, had bejegend, droeg vrucht. „Les siècles, les collets montés et les paquets", zoo had Maria Antoinette in een luim van speelsche dartelheid de andere dames, die het hof bezochten, geclassificeerd. Welnu, die geclassificeerden verschenen er niet meer: zij stelden zich niet meer bloot aan den overmoed, den euvelmoed der koningin en van haar gunstelingen. En zoo zij er een enkele maal verschenen, het was om er stof te garen voor al de lasteringen, waarmede zij de schimpende onheuschheid, haar aangedaan, met woekerrente betaalden. „Niemand komt meer aan het hof" — schrijft de gravin de la Marck aan koning Gustaaf III van Zweden — „de koning en de koningin leven in een kleinen, gesloten kring". En zij overdreef niet. Reeds in Januari 1778 had de Mercy aan zijn meesteres geschreven: „De bals aan het hof zijn slecht bezocht. De koningin schijnt er soms verwonderd en gekwetst over; maar het was haar reeds lang voorspeld, dat het geschieden zou, wanneer zich te Versailles een besloten kring vormde, die zich van al de hofvermaken meester maakte en daardoor feitelijk den overigen hoogen adel uitsloot. Nooit is Versailles zoo verlaten geweest: zelfs op Nieuwjaar werd de cour niet half zoo druk bijgewoond als in vroeger jaren." Zoo was het reeds vóór haar bevalling, en het werd sinds niet beter, wat de koningin, op raad van de Mercy, ook aanwendde om tot bezoek uit te lokken. De eenzaamheid, die het koningschap begon

te omgeven, was de eerste, rechtstreeksche waarschuwing van den naderenden storm. Maria Antoinette gevoelde zich gewaarschuwd, maar nog meer beleedigd. En meer nog dan te voren trok zij zich terug binnen den engen kring van vertrouwden, die haar vooroordeelen, haar trots deelden, haar vleiden en sterkten in haar hoogmoedige lichtzinnigheid, en steeds door hun raadgevingen en invloed voortgingen de kloof te verbreeden, die de monarchie van de natie scheidde.

In April 1779 — een maand na het boven besproken bezoek aan het opera-bal te Parijs — kreeg zij de mazelen, gelijktijdig, tot haar diep leedwezen, met haar vriendin, de schoone gravin de Polignac. Zij wilde volstrekt niet hebben, dat de koning bij haar kwam. Madame de Lamballe en Artois pasten haar op; ook, gedurende eenige uren van den dag, Madame, de vrouw van Provence. Voor het overige werd niemand, geen dame d'atours, geen dame d'honneur, geen dame du palais toegelaten. Doch Maria Antoinette zou zich vervelen! Er werd wat anders op bedacht. Vier heeren, tot haar gewonen kring behoorende, zouden zich opofferen, om haar gezelschap te houden. De koningin vroeg aan Z. M. vergunning, dat de hertogen de Coigny en de Guines, de graaf d'Esterhazy en de baron de Besenval als haar ziekenoppassers haar gezelschap mochten houden. En Lodewijk, „accoutumé à ne se refuser à rien de ce qui peut plaire à son auguste épouse", gaf zijn toestemming! Nauwelijks waren zij geïnstalleerd, of deze verdienstelijke edellieden dreven hun zorg en opoffering nog verder: zij wilden ook des nachts bij haar waken. De Mercy d'Argenteau deed alles, wat hij kon, om dit te beletten, en roerde zich, naar hij zelf zegt, zoo zeer, dat er eene schikking tot stand kwam.

De heeren namen er genoegen in, pas 's morgens om zeven uur te komen en reeds s'avonds om elf uur te vertrekken!

Tot welke spotternijen, tot welke praatjes, aan het hof en daarbuiten, onder het groot publiek, deze vaderlandsliefde der edelen aanleiding gaf, kan men begrijpen. Doch de hoofdzaak werd bereikt. De zieke koningin werd bezig gehouden, en verveelde zich nu niet: bezig gehouden met allerlei intriges en allerlei opstokerijen, zoodat zij zelfs na acht dagen ernstig boos was op Lodewijk, die aan haar bevelen had gehoorzaamd en weggebleven was!

Naarmate haar isolement grooter werd, nam haar afhankelijkheid toe. Zij kon niet buiten de eenigen, die haar trouw waren gebleven en bij voortduring voor haar amusement zorgden. De verveling, de ledigheid voor een leven, dat geen geestelijke genietingen kende en de plichten der hooge positie verafschuwde, moest aangevuld worden. Zij moest bezig gehouden worden. De wandelingen na het souper, die zoo veel ergernis hadden gewekt, werden in den zomer hervat. Het nachtbraken ving weer aan en werd ook in den winter voortgezet door de herleving van het spel. De koningin hield aanteekening van haar winst en verlies. Bij het einde van 1778 werd de rekening opgemaakt. Het bleek dat zij verloren had 14,000 louis en herwonnen 6,494: bleef een verlies van 7,556. De louis gold in die dagen 24 francs. Naarmate de prinses de Lamballe meer in gunst daalde, verminderde in de eerstvolgende jaren het spel, maar nooit geheel, nooit voldoende, om het hof niet tot een schrik voor velen te maken. Zelfs Lodewijk, die veel meer dan een eerzaam lotto, en zelfs — karakteristiek genoeg — van een blindemannetje hield, liet zich van tijd tot tijd verleiden om er aan deel te nemen,

zeer tot schade van zijn beurs, maar nog meer tot nadeel van het ontzag, dat men hem toedroeg.

Na de bevalling, en vooral na 1779, verdreef de gravin de Polignac hare mededingster en voorgangster de Lamballe bijna geheel uit de gunst der koningin. Met onbegrijpelijke verblindheid gaf Maria Antoinette zich over aan die vrouw, die op de meest schaamtelooze wijze haar overwicht voor zich en de haren exploiteerde. De reizen van het hof werden van haar afhankelijk gemaakt. Als de Polignac bevallen moest, werd het gewone jaarlijksche bezoek aan Marly uitgesteld. Lodewijk bukte voor zijn vrouw, gelijk deze voor haar vriendin. Na zijn troonsbestijging had hij geen enkel particulier te Parijs bezocht; toen de Polignac in het kraambed lag, bracht hij haar een bezoek. Muziekpartijtjes en bals, door den kleinen kring van gunstelingen gegeven, dienden om de koningin steeds vaster te ketenen. Diane de Polignac, de schoonzuster, gaf in Maart 1780 een bal, dat des nachts om half twaalf aanving en tot den volgenden dag elf uur werd voortgezet. Op de meest schaamtelooze wijze werd door dit gunstelingen-regiment het isolement der koningin, dat door hen tot stand was gebracht, haar persoonlijke genegenheid, haar indolentie en haar dorst naar vermaak misbruikt. Ter eere en tot belooning van haar bevalling eischte en verkreeg de gravin de Polignac, dat zij tot hertogin werd verheven en beschonken met een kroondomein, dat een rente van honderd duizend livres gaf. „In vier jaar tijds" — schreef de Mercy in Januari 1779 aan Maria Theresia — „hebben de Polignac's zich aan gunstbewijzen van verschillenden aard een jaarlijksch inkomen van bij de 500,000 livres verzekerd; en dat, zonder iets voor den staat of het volk verricht te hebben."

Het is na deze teekening, ontleend niet aan lasterende mémoires, maar aan de correspondentie der moeder, geheel onnoodig, breedvoerig de vraag te beantwoorden, wat Maria Antoinette op politiek gebied is geweest. Het beroemde woord van Mirabeau is volkomen op haar van toepassing: „wat vraagt gij vruchten van boomen, die slechts bloemen dragen?"

De levenswijze, die zij in 't publiek tot 1780 had gevoerd, en later in den kring der gunstelingen met meer of minder variatie ongestoord eenige jaren voortzette, tot de stormklok der revolutie den kring uiteenjoeg, was niet geschikt haar eenige kennis van staatkunde of landsbelang te geven. De hertog de Maurepas werkte zooveel hij kon haar invloed tegen, maar werd, vooral in de latere jaren van zijn bestuur, dikwerf, langs directen of ook indirecten weg, gedwongen haar zin te doen. Na de geboorte van haar eerste kind en vooral nadat zij het leven aan een troonopvolger had geschonken, vermeerderde de intimiteit en daarmede haar invloed op Lodewijk. Ofschoon hij nooit zijn oude achterdocht jegens haar Oostenrijksche inzichten geheel overwon, kon dit op den duur de kracht harer raadgevingen niet verzwakken, omdat de binnenlandsche moeielijkheden langzamerhand de buitenlandsche politiek geheel op den achtergrond dreven. Van de reeks van verwijten, die ten aanzien der laatste tegen haar zijn ingebracht, zijn er dan ook al zeer weinige, die gegrond zijn. Toen Oostenrijk Beieren wilde voegen bij zijn rijk, leefde de Maurepas nog: zijn woord woog tegen het hare op. De keizerlijke regeering verkreeg den steun van Frankrijk niet, waarop zij gehoopt en misschien gerekend had. Van Engelschgezindheid is zij, naar ik meen, nooit beschuldigd: trouwens, geen verwijt zou belachelijker geweest zijn. Dat

de koningin de millioenen van Frankrijk naar Weenen zond, is een der duizenden lasterlijke aantijgingen, door hare vijanden uitgedacht. Na 1781 was er geen enkele groote buitenlandsche kwestie, waarin Frankrijk de kracht had om tusschenbeide te komen. De binnenlandsche staatkunde absorbeerde aller krachten en aller aandacht.

In deze heeft zij zich tot schade van Frankrijk en tot haar eigen ongeluk gemengd, op deze invloed geoefend.

De staatsorde, die in 1789 viel, was op den grondslag van het privilegie, de bevoorrechting van weinigen boven velen, gebouwd. Het koninklijke huis, de adel, de geestelijkheid, een kleine minderheid stond tegenover de groote meerderheid van den derden stand, die alles buiten adel en geestelijkheid omvatte. Deze minderheid was niet slechts alleen gerechtigd op politiek gebied, maar ook op financieel. De meerderheid droeg de lasten, de minderheid genoot slechts de lusten. Onder allerlei voorwendselen ontsnapte zij aan de belastingen, die door den tiers état werden betaald. De adel en geestelijkheid betaalden niet, maar werden betaald. En zoo zij een enkele maal iets schenen bij te dragen, herkregen zij het opgebrachte onder allerlei vormen, koninklijke gunsten enz. De opbrengst der belastingen diende tot onderhoud van de leden van het koninklijke huis, van den adel, de hooge geestelijkheid, leger en marine. Slechts onder zeer enkele ministers werd iets voor algemeene welvaart, middelen van verkeer enz. gedaan. De oudste zonen des adels traden in 't leger, voor de jongeren waren de kerkelijke betrekkingen. De oude federale adel was onder Lodewijk XIV hofadel geworden. Aan het hof van Versailles had hij zijn vermogen verspild. Illustratie van de kroon, werd hij door de kroon, d. i. door de schatkist des lands, onderhouden.

De wijd klinkende titels der hofbetrekkingen waren de aanspraken, om tractementen van het land te ontvangen. In geen vroeger en geen later tijd heeft de vermeerdering van betrekkingen die hoogte bereikt, als onder Lodewijk XVI. Necker schafte eens, op één dag, 460 volslagen nuttelooze ambten aan het hof af. Het leger telde tweemaal zoo veel officieren als onder Lodewijk XIV en XV, onder de regeering van een vorst, die slechts één zeekrijg heeft gevoerd. De staatskas was de onuitputtelijke bron, waaruit dit heirleger van getitelde leegloopers werd gevoed. Zoo de bodem van de schatkist zichtbaar werd en de krachten ontzonken, bestond het finantieel beleid in het verhoogen van belastingen en het uitdenken van nieuwe of in het sluiten van leeningen. Een beroep op de staatskas was het eenige, wat den edelman overbleef: advokaat, bankier, industrieel, koopman, niets mocht hij worden, zoo hij zijn adel niet bezoedelen wilde. Hofambtenaar, officier of geestelijke kon hij zijn: niets anders was hem vergund.

Die maatschappelijke orde was het overblijfsel van het oude leenstelsel. In de eerste helft der middeleeuwen hadden adel en geestelijkheid hun overwicht verworven en betaald met de bescherming, die zij den dorper verleenden. Sedert vier eeuwen was de toestand een andere geworden: noch intellectueel, noch materieel stonden de bevoorrechte standen meer aan 't hoofd der natie, of representeerden zij haar belangen en behoeften. De eisch, dat het privilegie zou ophouden, dat adel en geestelijkheid aan gelijke plichten wierden onderworpen, dat de derde stand gelijke rechten als de twee eerste zou ontvangen, was de eisch, de slotsom der nationale ontwikkeling.

Het was Frankrijk's ongeluk, dat de erfgenaam der abso-

lute monarchie, van wiens initiatief en energie de hervorming van den staat moest uitgaan, een man zonder initiatief en energie was. Hij kon noch den weg wijzen, noch volharden op het eenmaal ingeslagen pad. Zoowel uit apathie van karakter als uit sympathie voor den bestaanden toestand, waarin zijn eigen gezag was geworteld, was hij onmachtig, zoowel tot krachtig voorgaan als tot beslist volgen. Hij was een riet, door den wind heen en weder bewogen, dat op den stroom voortdreef, zonder een poging om te leiden, zonder wederstand te bieden. Een zwakke speelbal van omstandigheden en menschen.

Aan Maria Antoinette was die lijdelijke berusting, die passieve overgave onmogelijk. Kracht tot verzet kon zij niet dan somwijlen Lodewijk inblazen, maar wat zij kon, deed zij. Zij steunde de bevoorrechte standen door haar voorbeeld. Hoe hoog de financieele nood des lands ook steeg, haar recht tot verkwisten gaf zij niet prijs, haar aanspraken en vorderingen aan de staatskas liet zij niet varen. Nog aan den vooravond der revolutie vorderde en verkreeg zij den aankoop van St. Cloud, dat door den staat met millioenen werd betaald. Onder haar bescherming en voorspraak zette het gunstelingen-corps met goed gevolg zijne aanspraken, zijne pogingen voort om pensioenen en giften te erlangen. Zonder naar het staatsbelang te vragen, gebruikte de koningin haar invloed op den zwakken man, om haar gunstelingen te verheffen en hen, die ze tegenstonden, te doen vallen. Zij is schuldig aan de ongenade van Turgot, schuldig aan de verheffing van Brienne.

Al had deze lichtzinnige vrouw in haar privaat leven geen stof tot booze vermoedens geleverd, al ware het geloof aan haar vrouwelijke deugd ongeschokt geweest, ook dan zou de natie den rampzaligen invloed, dien zij oefende,

niet vergeven hebben. Als vrouw trad zij elke voorzorg van kieschheid, welvoegelijkheid en waardigheid met voeten; hoe kon zij meenen, dat haar goede naam ongerept zou blijven? Maar de schoone fee, die in haar schitterend, wit kanten gewaad fladderde onder de bloemen van Versailles, was in de oogen der groote menigte nog iets ergers dan een diepgevallene: zij was de incarnatie van al de misbruiken van het ancien régime, zij was de kanker, die den staat ondermijnde, die moest uitgeroeid worden. Toen de États Généraux in 1789 bijeenkwamen, werd de zwakke Lodewijk met goedaardige toejuiching, zij met dreigend gemor ontvangen.

Was de natie onrechtvaardig?

Beklagenswaardig is het lot van eene koningin, die van een troon in een gevangenis wordt geworpen en op een schavot het leven laat. Maar beklagenswaardiger nog is de mensch, die nooit heeft geleerd, door opvoeding of door eigen nadenken, dat rechten op plichten rusten, en in het graf zinkt zonder te weten, dat zelfontwikkeling en zelfveredeling de eisch des levens is.

AANTEEKENINGEN VAN DEN SCHRIJVER.

(*De met * aangeduide zijn bijgevoegd door den Verzamelaar.*)

---

1. Lettres et entretiens sur l'éducation des filles, II, 47.

2. In Mei 1652.

3. Portrait de Scarron, fait par lui-même, au lecteur qui ne m'a jamais vu (1604) o. a.

„J'ai trente ans passés, comme tu vois au dos de ma chaise. Si je vais jusqu'à quarante, j'ajouterai bien des maux à ceux que j'ai déjà soufferts depuis huit ou neuf ans. J'ai eu la taille bien faite, quoique petite. Ma maladie l'a raccourcie d'un bon pied. Ma tête est un peu grosse pour ma taille. J'ai le visage assez plein, pour avoir le corps très-décharné: des cheveux assez, pour ne porter point perruque: j'en ai beaucoup de blancs, en dépit du proverbe. J'ai la vue assez bonne, quoique les yeux gros; je les ai bleus: j'en ai un plus enfoncé que l'autre, du côté que je penche la tête. J'ai le nez d'assez bonne prise. Mes dents, autrefois perles carrées, sont de couleur de bois, et seront bientôt de couleur d'ardoise. J'en ai perdu une et demie du côté gauche, et deux et demie du côté droit, et deux un peu égrignées. Mes jambes et mes cuisses ont fait premièrement un angle obtus, et puis un angle égal, et enfin un aigu. Mes cuisses et mon corps en font un autre, et ma tête se penchant sur mon estomac, je ne ressemble pas mal à un Z." Oeuvres de Scarron, I, p. 130. Cf. 95.

4. Correspondance générale de Madame de Maintenon, I, 64.

5. Onder dezen treft men ook den stadhouder der Nederlandsche Republiek, Willem II, aan, van wien ik mij niet herinner ooit andere bewijzen, dat hij letterkundigen of geleerden steunde, gevonden te hebben. In het zevende deel van de Oeuvres de Scarron vindt men, blz. 215, een ode, Remerciment à S. A. le Prince d'Orange, en, blz. 220, Stances Héroiques sur la mort de Guillaume de Nassau.

In de Roman Comique wordt herhaaldelijk van de comoedianten in dienst van Willem II gewaagd.

Scarron beweerde, dat hij een „véritable porte-malheur" was. Telkenmale, als hij een aanzienlijk man bezong, stierf deze korten tijd daarna. „Le Prince d'Orange n'eut pas plutôt envie de me régaler, qu'il eût la petite vérole, dont il mourût." I 98.

6. Aan mijn vriend Mr. H. ter Haar Bz. dank ik deze vertolking. Hoe zeer het oorspronkelijke bij de overbrenging gewonnen heeft, kan uit de vergelijking blijken. Madame Scarron heeft reden tot dankbaarheid aan haar vertaler.

La géolière.

Il le faut avouer, le métier de géolière
Est un fort pénible métier:
Il faut être barbare et fière,
Faire enrager souvent un pauvre prisonnier,
Et ce n'est pas ma manière.
Si ceux qui sont dans ma prison
Se plaignent, ils n'ont nulle raison.
Je les prends, sans vouloir les prendre,
Je ne cherche pas les moyens
De les mettre dans mes liens;
Ce sont eux qui viennent s'y rendre.
Mais comme, sans faire la vaine,
Je les prends sans combattre et sans rien hasarder,
Sans me donner beaucoup de peine;
Je sais comme il faut les garder.

7. De vrouw van Colbert.

8. Tijdens den oorlog van 1672 was die broeder kommandant eerst in Amersfoort, later in Elburg. Hij maakte zich daar schuldig aan afpersingen, die hem zeer euvel werden geduid. In de Corespondance de Madame de Maintenon, I, 171, komt een schrijven van Louvois aan hem voor, om hem zijn ontevredenheid over zijn gedrag te betuigen. Blijkbaar heeft de invloed van Madame de Maintenon hem staande gehouden. Louvois verzweeg het voor Lodewijk XIV.

9. Correspondance générale, I, 201.

10. 20 Dec. 1676.

11. Correspondance générale, II, 96.

12. Verg. Desnoiresterres, Voltaire et la société au XVIIIe siècle. — Voltaire et Frédéric, p. 215 sqq.

13. Histoire de Madame de Maintenon, par le duc de Noailles, 4 vol., 1848—1858.

14. Kort na de uitgave der eerste brieven van Madame de Maintenon door Lavallée werd ook van andere zijde de onvertrouwbaarheid van La Beaumelle aan de kaak gesteld. In 1856 verscheen te Parijs: Vie de Maupertuis, par La Beaumelle, oeuvre posthume. De uitgever van dit nagelaten werk had er weinig genoegen van. Achter deze levensschets verschenen hier 176 brieven van Frederik den Groote aan Maupertuis, en van den laatste aan den eerste, door La Beaumelle, naar hij zeide, overgeschreven. Ongelukkig voor hem waren de oorspronkelijke bewaard en in het bezit van Feuillet de Conches. Sainte Beuve nam de moeite eens na te gaan, hoe La Beaumelle met de stukken had omgesprongen en deelde in een vernietigend artikel de slotsom van zijn onderzoek mede: „De même qu'on dit un Varillas, pour exprimer d'un mot l'historien décrié à qui l'on ne peut se fier, de même on continuera plus que jamais de dire un La Beaumelle pour exprimer l'éditeur infidèle par excellence.” De kritiek werd later opgenomen in de Causeries du Lundi. XIV, p. 86.

15. Zie daarover mijn artikel in de Gids, September 1882* en beneden bl. 185—190.

16. Paul Grimblot, Les faux autographes de Madame de Maintenon. Paris 1867.

17. Zie de kritiek van Geoffroy in de Revue des Deux Mondes, Februari 1869.

18. Het is eenvoudig ergerlijk, de belachelijke opvijzeling van La Beaumelle te lezen, waaraan Michel Nicolas, in zijn Notice sur la vie et les écrits de L. A. de La Beaumelle (Paris 1852) zich schuldig maakt.

19. Verg. Cheruel, Saint-Simon considéré comme historien de Louis XIV, p. 503 sqq.

20. Correspondance générale, III, 319.

21. Correspondance générale, III, 2, 15, passim.

22. III, 396, 348 passim.

23. Het hoofdstuk, dat de hertog de Noailles aan dit punt heeft gewijd, is zeker een der beste van zijn geheele werk.

24. Lettres sur l'education des filles, II, 114.

25. „Entre la tyrannie d'un mari et celle d'une supérieure il y a une différence infinie. On sait à peu près, en entrant en religion, ce qu'on peut exiger de vous. Il n'en est pas de même pour le mariage: il n'y a point de noviciat qui y dispose et il seroit difficile de prévoir jusqu'où un

mari peut porter le commandement. Il s'en trouve très peu de bons. Il faut supporter d'eux bien des bizarreries et se soumettre à des choses presque impossibles."

*26. Vergelijk hierbij het opstel over Prinses van Ahlden, Historische Bladen, 3de druk III, 149 v.

27. Horace Walpole, Reminiscenses of the court of George the first and second, (ed. Conningham) I, CIV.

28. Dit was Thomas Pelham, hertog van Newcastle, die later onder George II — dezen prins van Wales — first lord of the treasury was.

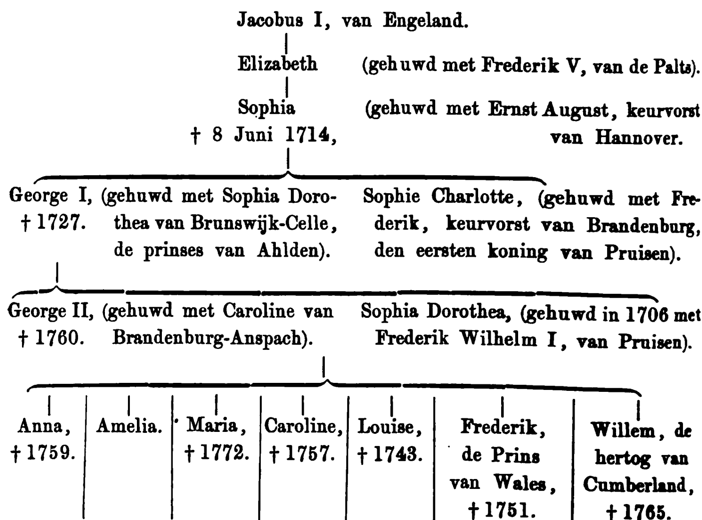
29. Nouvelles Lettres de la Princesse d'Orleans par G. Brunet, p. 125, 130, 132. Verg. 127, 133, 135.

30. Walpole, Reminiscenses. p. cv. „Abishag was lodged in the palace under the eyes of Bathseba, who seemed to maintain her power, as other favourite sultanes have done, by suffering partners in the sovereigns affections."

31. Lord Hervey's Memoirs, II, p. 543.

32. De latere keizer Karel VI.

33. Ten einde mijne lezers het overzicht over de familiebetrekkingen gemakkelijk te maken, voeg ik hier het volgende genealogische tabelletje bij:

34. Klein, ook in letterlijken zin: in een van de paskwillen op hem

wordt verteld, hoe blij hij was, toen hij Mr. Edgcumbe ontving, die nog kleiner was:

Rejoiced to find within his court
One shorter than himself!

35. „He has said to Sir Robert, on the curtseys of the Queen: there, you see how much I am governed by my wife, as they say I am! How! how! it is a fine thing indeed to be governed by one's wife!" „Oh Sir," replied the Queen, „I must be vain indeed to pretend to govern your Majesty!" Walpole, Memoirs of the reign of George II. t. I., p. 179.

36. Brunet, Nouvelles lettres etc., p. 13.

37. Hare brieven zijn in 1824 in twee deelen uitgegeven door Crocer.

38. Lord Hervey's Memoirs I, 55 sqq.

39. Pope ontleende aan dit gebrek een compliment:

Has she no faults, then (Envy says), sir?
Yes, she has one, I must aver:
When all the world conspire to praise her,
The woman's deaf, and will not hear.

40. Walpole, Memoires of the reign of George II. I, 72.

41. Walpole, Memoires of the reign of George II, t. I, pag. 208, 422.

*42. Vgl. Historische Bladen, 3de druk II, 61.

43. Vgl. Coxe, Memoires of Horace Walpole, p. 89.

44. Memoirs of lord Hervey, I, 233.

45. Over de belegging van deze huwelijksgift zijn later vrij wat moeielijkheden ontstaan, waarbij Willem IV, waarschijnlijk op aanstoken van zijn vrouw, zich nog al heftig toonde. Coxe, l. c. 186.

46. „Je ne savais pas que la princesse de Galles ne pouvait souffrir l'odeur de la fleur d'orange: l'électeur de Bavière tombe en défaillance, lorsqu'il voit des oranges et des citrons," schrijft de hertogin van Orleans. Brunet I, c. p. 215.

47. Zimmermann, die haar in later jaren persoonlijk zeer goed kende, geeft de volgende ongunstige beschrijving van haar, die van die van lord Hervey nog al afwijkt: „Ihre Gesichtsfarbe war ohngefär wie helles dänisches Handschuhleder, die Augen starr und grosz, die Augenlieder herabhängend und so grosz, dasz sie hätten können einem kleinen Munde zu Lippen dienen; der Mund sehr grosz, die Unterlippe fürchterlich herabhängend, das ganze Gesicht flach und breit, und der Kopf tief zwischen den Schultern, der Körper sehr dick, kurz und breit, endlich die Sprache

der Princessin äuszerst schnell, äuszerst undeutlich und unangenehm." Dr. Vehse, Geschichte des Hauses Braunschweig, II. 53.

48. Memoirs of lord Hervey, I. 311. *Vgl. ook Historische Bladen, 3de druk II, 62 v.

49. De volgende regels van Koningin Caroline aan Horace Walpole (Coxe, p. 194) mogen voor een enkele toelichting strekken: „It appears to me that the gentlemen of Holland might pay their respects to Anne, although (!) she is in the house of the prince of Orange not as his wife, but as the king's daughter. It strikes me that this would take away all subject of dispute from the ladies. You know that things are changed in Holland since the time of the princess Mary. She saluted only married women, and single ladies now demand it. The best way to avoid all disputes would be to salute none. The english ladies might wait upon her in private. The french ambassador was, I believe, mistaken, when he spoke of a visit to his wife. I do not believe that Mrs. Walpole ever received one from the french princesses."

50. Coxe, Memoires of sir Robert Walpole III, 184.

*51. Vgl. Historische Bladen, 3de druk II, 68.

52. De zwangerschap schijnt een verzinsel geweest te zijn: ik vind ten minste nergens, dat zij voor Dec. 1736 is bevallen.

53. „The princess Royal four days before, after a terrible labour and being in great danger of her life, had been brought to bed at the Hague of a daughter, which Dr. Sands, a very eminent man-midwife sent from hence by the Queen, had been obliged to squeeze to death in the birth, to save the mother." Hervey l. c. II, p. 205.

54. Zie Historische Bladen, 3de druk III, 165.

*55. Zie Historische Bladen, 3de druk II, 68.

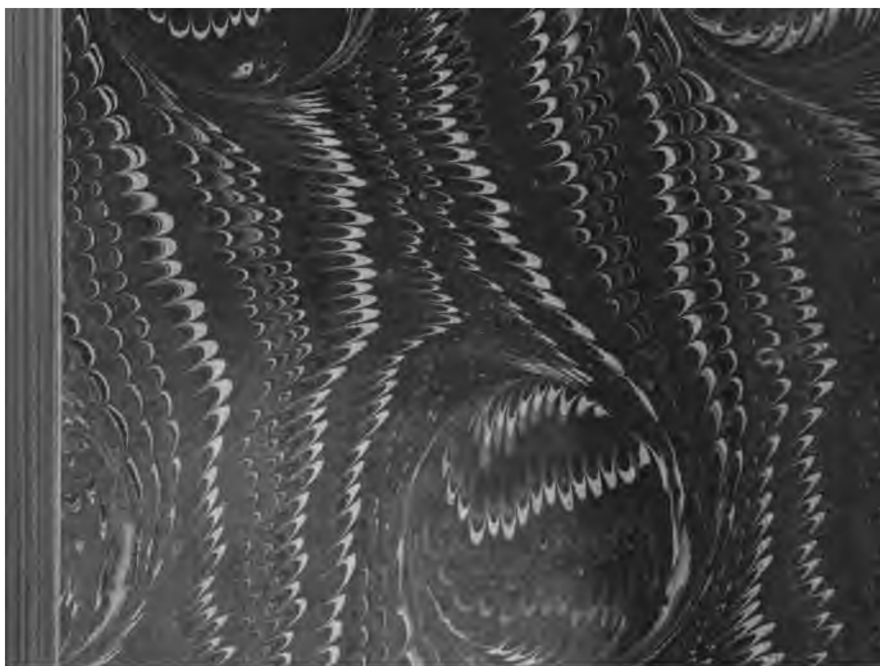
56. Zie Correspondance inédite de M. A., publiée par le Comte Paul Vogt d'Hunolstein.

57. Zie Louis XVI, Marie Antoinette et Madame Elisabeth, lettres et documents inédits, publiés par F. Feuillet de Conches, VII vol.

58. Vgl. Arneth, Maria Theresia und Maria Antoinette; Maria Antoinette, Joseph II und Leopold II; Maria Antoinette, Correspondance secrète entre Marie Thérèse et le Comte de Mercy Argenteau, 3 vol.

59. Zie Geoffroy, Gustave III et la Cour de France, 2 vol.

UNIVERSITY OF MICHIGAN
3 9015 03069 3348

